JUDECATA DOMNEASCĂ ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA (1611—1831)

Partea I. ORGANIZAREA JUDECĂTOREASCĂ
vol. I (1611-1740)

Academia de Ştiinţe Sociale şi Politice
a Republicii Socialiste România

Institutul de istorie „N. Iorga"
„BIBLIOTECA ISTORICĂ" XLIX

VALENTIN AL. GEORGESCU **PETRE STRIHAN**

JUDECATA DOMNEASCĂ ÎN ŢARA ROMÂNEASCĂ ŞI MOLDOVA (1611—1831)

Partea I. ORGANIZAREA JUDECĂTOREASCĂ
vol. I (1611 – 1740)

ACADEMIA
BIBLIOTECA
REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

Bucureşti, 1979

CUVÎNT ÎNAINTE

I

1. Sub titlul generic de *Judecata domnească* se înfăţişează monografic în două părţi, strîns legate una de alta, cele două aspecte principale ale împărţirii dreptăţii de către domnie în Ţara Românească şi în Moldova, de la 1611 la 1831 : I. *Organizarea judecătorească* şi II. *Procedura de judecată*. Fiecare parte va fi divizată în cîte două volume, în jurul reformei judecătoreşti a lui Constantin Mavrocordat. Lucrarea face parte din planul de lucru al Institutului de istorie „N. Iorga", legat de activitatea fostului sector de istoria dreptului şi vechi instituţii româneşti.

Urmărindu-se realizarea unei istorii judiciare care lipsea literaturii noastre, s-a socotit, la timpul său, că se poate începe cu principalele forme de judecată ale perioadei 1611—1831, mai amplu şi diferit documentată, pentru a se trece ulterior la studiul secolelor precedente. Echipa celor trei autori de astăzi, desprinsă din colectivul mai larg de la început, a lucrat din 1969 avînd ca nou responsabil coordonator al lucrării pe Valentin Al. Georgescu. Ea prezintă un ansamblu coerent de rezultate, care năzuieşte nu numai să aducă utile *contribuţii* la studiul diverselor probleme cercetate selectiv, ci şi să deschidă, într-o viziune de sinteză, calea spre o completă *istorie a instituţiilor judiciare româneşti*.

2. Lucrarea îmbrăţişează, ca o directă introducere istorică la dreptul judiciar modern al secolelor XIX—XX, ceea ce se numeşte perioada nobiliară (1611—1712/1716, cu premise anterioare anului 1600), perioada fanariotă (pînă la 1821) şi etapa de trecere a anilor 1821—1831, pînă la reînnoirile judiciare cristalizate în Regulamentele organice. O lucrare separată va trebui să se ocupe de secolele XIV—XVI, folosind retrospectiv pentru o perioadă mai obscură şi lacunară luminile şi rezultatele mai sigure ale cercetărilor privind secolele XVII—XIX.

3. Judecata domnească alcătuieşte un ansamblu bine structurat, cu inevitabile referiri şi chiar cu scurte dezvoltări privind alte forme de judecată. Autorii au avut mereu prezentă în minte împrejurarea că judecata bisericească[1] şi aceea a stăpînilor de pămînt[2], imunităţile eclezіastice şi laice, judecata orăşenească, cea de sat şi de ceată de păstori[3] necesită acelaşi studiu monografic — absent pînă acum din literatura noastră —, studiu care a fost rezervat unor volume separate.

---

[1] Ca justiţie profesională pentru cler şi ca justiţie canonico-civilă pentru toţi credincioşii (căsătorie, divorţ, testament, jurămînt etc.) sau pentru unele categorii dintre ei (bresle, săraci).

[2] Mereu pusă la îndoială şi greu de analizat şi dovedit, deşi inexistenţa ei apare de neconceput.

[3] Respectiv a organelor orăşeneşti (inclusiv breslele), săteşti sau pastorale pentru pricini între orăşeni (breslaşi), între săteni *(judecata megieşilor de sat)* şi între păstori.

II

1. A studia *judecata domnului* sau *împărţirea justiţiei domneşti* înseamnă a răspunde la următoarele patru întrebări:

a—b. Cine judecă şi ce judecă fiecare organ de judecată? Este obiectul primei părţi, închinat organizării judecătoreşti[4], care în mod necesar şi tradiţional cuprinde şi problemele de competenţă după persoană, după materie şi după loc (în diversele lui accepţiuni, inclusiv *locus delicti*).

c. Cum se făcea judecata, cum se păşea („proceda") în instanţă pentru a se da o hotărîre prin care „dreptatea" să fie împărţită? Este obiectul părţii a doua, consacrată procedurii comune (civile, comerciale şi penale) şi unor proceduri speciale[5].

d. În folosul cui se făcea, în ultima instanţă, judecata? Gravă problemă de ordin social şi „filozofic" (etic), şi care subîntinde, direct sau indirect, întreaga noastră expunere, fără a fi schematic aşezată într-o diviziune specială de plan.

2. La nivelul suprastructurii de clasă, organizarea judecătorească şi procedura de judecată sînt dominate în feudalismul românesc de justiţia domnească, legată de persoana domnului ca şef autocratic al ţării şi al poporului *său*, şi ca judecător suprem al *supuşilor* săi, care încă nu cunosc statutul de cetăţeni. O trăsătură care defineşte antichitatea şi lumea feudală este locul excepţional ce revine justiţiei în raporturile dintre divinitate şi societăţile omeneşti, în viaţa de stat şi în structurarea figurii de şef politic (la care factorul *putere*, *autoritate* nu depăşeşte pe cel de judecător şi distribuitor al dreptăţii). De unde cunoscutul adagiu de mai tîrziu, tendenţios, dar sugestiv: *iustitia est fundamentum regnorum*. Constatarea la care ne referim este exactă şi sub raportul propagandei ideologice şi sub acela al aspiraţiilor ideale şi al revendicărilor concrete ale maselor sau al concepţiilor pentru care au militat, sub forme adaptate epocii, multe spirite înalte şi luminate.

Această structură unitară şi autoritară se îmbină cu un pluralism specific lumii antice şi celei feudale. Pentru a ne referi numai la aceasta din urmă, alături de justiţia laică a domnului şi a agenţilor săi existau, pe bază de alianţă de clasă, de privilegiu structural sau de autonomie locală, toate formele de justiţie paralelă, concurentă sau întregitoare, enumerate mai sus. Structura ideologică a acestui pluralism făcea ca domnul să nu înceteze a fi judecător unic în ţara supuşilor săi.

3. Procedura de judecată sau Dreptul procesual în sensul restrîns — ca justiţie de stat — are ca obiect *pricina* (litigiul), de la producerea acesteia între părţi (sau de la săvîrşirea faptului penal: vina), pînă la

[4] Adică existenţa şi alcătuirea sistemului complex de organe sau instanţe de judecată, cu însăşi problema apariţiei istorice a structurii de organ sau de instanţă, care se specializează treptat şi se instituţionalizează în mod lent.

[5] Ordaliile, cojurătoria adeveritoare, jurătoria tocmelnică generală şi cea hotarnică, jurămîntul cu brazda în cap, mezatul. Cele arhaice (toate, cu excepţia mezatului) sînt inseparabile de elementele de organizare judecătorească şi numai pentru simplificarea expunerii au fost aşezate în partea a II-a, ceea ce corespunde numai momentului de dezagregare tîrzie, cînd aspectele procedurale apar precumpănitoare, prin grefare pe o procedură de drept comun a statului.

pronunţarea şi executarea hotărîrii, trecînd prin : legarea instanţei, administrarea probelor, conducerea dezbaterilor. Unei alte scheme proprii, arhaice, îi corespund procedurile speciale, necooptate în dreptul domnesc, adaptate şi supuse unui proces de lent declin. Exemple : ordaliile (judecata lui dumnezeu) sau cojurătorii, ca judecată a megieşilor (vezi mai sus, n. 5).

III

1.1. Locul şi rolul procedurii nu sînt aceleaşi în toate sistemele de drept şi în toate epocile. Dreptul roman a fost adesea concretizat printr-un fundamental proces de cristalizare şi evoluţie constînd din trecerea de la procedură la dreptul material, de la *actio* şi *res iudicata* la sistemul de norme abstracte (*iura*, *regulae*), generale, unificate sistematic, într-o reţea de *instituţii*. Trecerea de la *praxis* la *teorie* şi construcţie savantă, pe care lumea romană — în mod limitat — a realizat-o în condiţii caracteristice, s-a făcut cu ajutorul unui drept savant, profesional (*Juristenrecht*). La aplicarea acestui drept participa o categorie de jurişti, *prudentes*, cu o certă origine de clasă, dar şi cu un constant contact viu, creator, al teoriei cu practica *judiciară*. Procesul a continuat, la niveluri diferite, în lumea feudală, mai ales în domeniul obiceiurilor locale. Dar aici el a luat şi un aspect savant, de trecere de la teoria romanistică şi canonistă de factură doctoral-universitară, la procedură şi practică judiciară, incluzînd în mod larg şi fecund obiceiurile cu structura lor iniţial arhaică, populară sau vulgară.

1.2. Acest mod de evoluţie, invers decît cel din antichitatea romană, s-a produs în Apus în cadrul dreptului canonic şi al dreptului receptat (dreptul roman-justinianeu de limbă latină, cu completări umaniste de drept bizantin în secolele XVI—XVII), ca două din sistemele pluralismului juridic feudal şi modern la începutul lui. Elaborarea savantă din cadrul acestor sisteme s-a extins viguros (secolele XVI—XVII) asupra cutumelor, făcînd posibilă marea sinteză „drept roman — drept canonic — obiceiuri", care stă la baza codului civil francez şi a fiecărui drept naţional modern de tip continental (în fond dreptul capitalist burghez al secolelor XVIII şi XIX).

1.3. În Răsărit, dreptul romano-bizantin receptat şi dreptul bisericesc oriental au constituit un cadru de relativă dezvoltare „savantă" a dreptului în fiecare ţară. Procesul însă n-a atins adîncimea şi formele celui din Apus. Prelucrarea savantă şi deci promovarea obiceiurilor n-a avut loc, deşi problema obiceiului a fost mereu la ordinea zilei şi aplicarea lui a rămas vie. Dar din motivele arătate, în pragul epocii moderne obiceiul nu era, istoriceşte şi din punct de vedere tehnic, pregătit pentru sinteza de care am vorbit în Apus şi care devenise necesară. Sinteza a avut loc şi în Răsărit, şi îndeosebi în Principate (1765—1831), dar în condiţii şi cu rezultate diferite, mai reduse pentru obicei. A avut loc, se poate spune, un fel de înfrîngere istorică a obiceiurilor locale care după 1831 au fost practic eliminate în mare măsură, şi Răsăritul şi Sud-Estul, pentru a cîştiga timpul pierdut şi a ţine pasul cu accelerarea istoriei, au trecut la masiva receptare a drepturilor occidentale, cu o intensitate care a variat după ţara şi instituţia în chestiune (ex. : Muntenegru ; zadruga la slavii de sud). În ciuda puternicelor rezistenţe sau contestaţii

autohtoniste, pornite în spirit conservator sau popular, dintr-o anumită concepţie despre obicei, drept naţional şi originalitate în materie de drept. Fără temeinicul studiu al organizării judecătoreşti şi al procedurii de judecată, prezenţa acestui important proces istoric şi justa lui interpretare (nefăcută în istoriografia noastră pînă acum) nu pot fi dezvăluite şi demonstrate convingător[6].

2. La acest interes de ordin istoric al lucrării de faţă, se adaugă împrejurarea că istoriografiei noastre îi lipseşte o sinteză mai amplă asupra judecăţii feudale la români. Pînă acum nu s-au consacrat acestei materii decît studii izolate sau schiţe rapide şi totdeauna fragmentare. Contribuţii preţioase şi unele de o valoare deosebită există. Nimeni nu trece cu vederea contribuţiile lui I. D. Condurachi, I. Peretz, St. Gr. Berechet şi mai ales ale lui I. C. Filitti şi D. I. Suchianu pentru justiţia penală, I. Grămadă, T. Bălan şi A. V. Sava pentru aspecte de organizare judiciară (cancelaria domnească, vornicia şi departamentul criminalicesc în Moldova), Gh. Ungureanu, pentru o anumită perioadă în Moldova (secolele XVIII—XIX). În a sa *Brève historie du droit coutumier roumain* (1930), N. Iorga prezintă vederi succinte asupra organizării judiciare şi asupra procedurii. Instituţii procedurale anumite au făcut obiectul unor cercetări mai aprofundate : feriia, I. Minea şi G. D. Longinescu ; jurătorii, subiect predilect de la B. P. Hasdeu (1867) şi A. D. Xenopol (1874), la Gh. Cronţ în 1969 şi Const. C. Giurescu în 1973 ; hotărnicia, G. Fotino şi H. H. Stahl (cu toată bibliografia problemei). Studii importante au fost consacrate organizării judecătoreşti (domnia, sfatul domnesc, dregătorii, justiţia sătească : Const. C. Giurescu, P. P. Panaitescu, N. Stoicescu, N. Grigoraş, M. D. Vlad, încercarea mai veche a lui Al. Al. Buzescu asupra domniei şi aceea mai nouă a lui A. Cazacu despre *justiţia feudală* (în *Viaţa feudală* etc. 1957), axată însă mai mult pe dreptul penal material. H. H. Stahl şi Romulus Vulcănescu (1970) au adus contribuţii de sociologie istorică şi de etnologie la studiul justiţiei săteşti şi pastorale. Judecata de sat a fost în atenţia lui L. P. Marcu în studiile sale pornind de la anchete de teren. În marile sinteze de istoria românilor, după începutul inegal al lui A. D. Xenopol (doctor în drept şi procuror la Trib. Iaşi pînă la numirea ca profesor), *Istoria românilor* a lui Const. C. Giurescu, de la prima sa ediţie (II 1, 1937), face cel mai larg loc instituţiilor în general, inclusiv organizării judecătoreşti. În *Istoria României* (II—III, 1960 ; 1964, sub red. acad. A. Oţetea), caracterul lucrării n-a îngăduit să se acorde problemelor de organizare judiciară şi procedură de judecată decît un loc mai redus şi uneori inegal, dar, în contextul general al sintezei, totdeauna cu rezultate apreciabile. Acad. Şt. Pascu şi prof. Vl. Hanga au făcut locul cuvenit materiei, în Crestomaţia lor (1958, 1963).

[6] Vezi larga dezbatere a problemei pe plan sud-est european la al III-lea Congres internaţional de studii sud-est europene (Bucarest, sep. 1974) şi raportul meu despre *Originalitatea drepturilor naţionale din sud-estul Europei, în cadrul receptării dreptului bizantin (pînă în secolul al XIX-lea) şi al receptării dreptului occidental (în secolul al XIX-lea)*, Buc. (1974), text multiplicat. Procesul de care ne ocupăm noi este diferit, mai larg şi mai adînc decît o simplă „influenţă savantă" asupra dreptului românesc (opera lui Farinacius în codurile din 1646 şi 1652 constituie o astfel de influenţă savantă, destul de exterioară). La ce se gîndeşte N. Iorga cînd scrie : „Sur cet ancien droit (roumain) il n'y eut pas d'influence savante avant le XVIIe s." (*Anc. doc. de droit roumain*, Buc.—Paris, 1 (1930), p. (53)? Pentru felul cum N. Iorga vede şi judecă „înfrîngerea" obiceiurilor în sec. XIX, vezi *ibid.* p. 53—54.

3. Nu vom urmări să dăm aici un conspect bibliografic mai complet. N-am făcut-o în lucrare nici în cadrul unei analize istoriografice, fiindcă un astfel de capitol ar fi mărit dimensiunile textului fără un folos corespunzător. Am preferat ca cititorul să găsească la locul potrivit, cu aprecierile critice cuvenite, tot ceea ce ni s-a părut valabil sau memorabil în literatura materiei tratate.

IV

1.1. Coordonarea a încercat să reducă în toată măsura posibilă neajunsurile cunoscute, inerente lucrărilor colective cu o elaborare involuntar prelungită, în condiţiile evocate mai sus. Expunerea perioadei tratate a fost abordată direct, ţinînd seamă că proiectatul volum pentru secolele XIV—XVI va aduce cititorului bilanţul evoluţiei anterioare, pe care deci l-am presupus cunoscut fără reveniri înapoi şi sinteze retrospective.

1.2. Studierea organizării judecătoreşti şi a procedurii are un caracter concret, viu şi dinamic, fără a putea fi desprinsă de contextul său politic şi de acela al gîndirii sociale.

1.3. Dînd importanţa cuvenită acestui context şi necesitînd să abordăm, pentru aceasta, probleme şi idei neîntîlnite la predecesori, a trebuit să punem accentul pe reconstituirea aspectelor cutumiare ale instituţiilor şi ale principalelor reguli de procedură, prin folosirea unui mare număr de documente (pe care, dacă am fi dispus de spaţiu, l-am fi dorit şi mai mare). Obiceiul nu poate fi reconstituit decît cu meandrele, variaţiile, nuanţele şi aproximaţiile care îi sînt specifice. Volumul existent al documentelor editate şi inedite ar fi îngăduit aplicarea rodnică a metodei seriale. Aplicarea ei însă ar fi cerut ca o lucrare ca cea de faţă să existe în prealabil în literatura noastră; publicarea documentelor interne ar fi trebuit să se găsească într-o fază mai avansată decît este în prezent; iar dacă despuierea ineditelor urma să aibă proporţiile necesare în ultimul deceniu de astăzi, lucrarea ar fi trebuit să conteze pe munca integrală timp de 10 ani a unei echipe de minimum cinci cercetători.

2.1. Dacă reconstituirea vieţii cutumiare a instituţiilor şi a normelor de drept ne-a preocupat în mod deosebit, am fi greşit reducînd judecata dominească numai la aspectele ei obişnuielnice. Principatele au fost ţări de veche şi intensă receptare a dreptului scris bizantin, a pravilei. Ideea contrară sau simpla afirmaţie că n-am cunoscut o „adevărată" receptare a dreptului romano-bizantin sînt neîntemeiate, ducînd nejustificat la o viziune regresivă în istoria dreptului şi civilizaţiei noastre. Prezenţa pravilei nu se reduce, cum s-a reafirmat recent, la cîteva zeci de cazuri, mai puţin de o sută, cu un rol nominal privind o subţire pătură a clasei dominante (mai ales în jurul domniei fanariote) sau la o simplă influenţă sporadică şi subsidiară. Desigur că pravila receptată nu putea fi, în general, *populară*, în sensul *unei părţi* a obiceiului. Nu era popular însă nici obiceiul instituit de clasa dominantă, opresiv şi exploatator, iar *Legea ţării* ca drept al statului feudal era un drept de clasă, a cărui circulaţie, cunoaştere şi aplicare nu aveau nimic democratic sau popular, în ciuda

prezenţei semnificative a „obiceiurilor" de variată origine şi cu variate funcţiuni, în ale căror amănunte de funcţionare nu este cazul să intrăm aici.

2.2. Pravila receptată şi cea canonică au reprezentat tocmai dreptul „savant" de care feudalismul şi lumea modernă la începuturile ei aveau nevoie, şi care s-a manifestat fără excepţii notabile, în toată Europa, ca o trăsătură caracteristică a dezvoltării ei juridice. În judecata domnească, dreptul receptat n-a avut un rol nominal, ci, cu un inevitabil caracter de clasă, a constituit un important sistem de drept feudal românesc cu funcţiune internaţională (legătura politică cu ideea imperială, mereu actuală sub forme noi) şi universalist-umanistă, în cadrul unor sisteme economice mondiale (feudalismul în declin, apoi capitalismul ascendent). Conflictele parţiale ale pravilei cu obiceiul, generale în Europa, constituiau o contradicţie necesară şi pînă la urmă fecundă (vezi codul civil francez din 1804). Fecundă mai ales prin sinteza între pravilă şi obicei la care s-a ajuns şi la care dreptul domnesc, avînd poziţia lui novatoare *(ius novum)* şi intermediară, a participat îndeosebi cu mijloace la nivelul organizării judecătoreşti şi al procedurii.

2.3. Pravila a fost un sistem de drept legat de stat şi de biserică, un factor de centralizare, de inevitabilă înfrîngere generală a nivelului cutumiar, în măsura neadaptării acestuia printr-o reelaborare savantă. Fără rolul savant, universalist şi european al Pravilei, dezvoltarea dreptului românesc nu ar fi avut lărgimea, densitatea şi temeinica structurare care se fac simţite în sintezele de la finele secolului al XVIII-lea şi începutul celui următor. N. Iorga, care nu aprecia pozitiv receptarea din secolele XVII şi XIX, recunoştea judicios valoarea acestor sinteze, regretînd întreruperea lor. S-ar fi putut preciza că în secolul al XIX-lea, inclusiv momentul 1860—1887, receptarea bizantină anterioară, şi îndeosebi cea din secolul al XVIII-lea, formase deja o tradiţie locală, valoroasă şi eficace. Pentru a ne limita la un singur exemplu, pus recent în lumină, să notăm că toată materia servituţilor urbane din codul civil de la 1864 (de origine romanistic-franceză) îşi găsea o largă bază istorică în proiectul urban al lui Mihail Fotino (1777) şi în marele hrisov din 12 mai 1768 de primă receptare a aceluiaşi drept romano-bizantin al materiei, cristalizat de Harmenopulos în jurul Tratatului de arhitectură al lui Iulian din Ascalon.

2.4. Fără tradiţia savantă a pravilei, aspecte satirice-caragialeşti ale legislaţiei noastre moderne şi ale vieţii juridice din secolul al XIX-lea şi de la începutul celui următor ar fi fost mai numeroase, mai grave şi mai reale.

2.5. În organizarea judecătorească şi în procedură, elementul de tehnică savantă şi construcţia dirijată, de factură statală, joacă un rol mai accentuat. De aceea, în aceste sectoare, aportul receptării bizantine a fost mereu important. *Fără însă ca să dispară originalitatea de ansamblu a dreptului românesc, ca sinteză naţională în finala ei expresie istorică.*

3.1. În judecata domnească, cu ea şi prin ea s-a exercitat dominaţia de clasă, s-a realizat venalitatea regimului otoman şi fanariot, s-au comis cele mai feudale abuzuri sub o formă „legală". Dar studiată temeinic, această judecată îşi dezvăluie o structură adîncă, o viaţă plină de dinamism. O capacitate tehnico-juridică remarcabilă, chiar dacă ne-a lipsit

nivelul universitar-savant din Occident, cu numeroşii lui *doctores* şi autori de *opiniones communes* sau nu, de consultaţii savante *(Kautelar-jurisprudenz)*, cu profesori eruditi şi itineranţi, cu numeroase publicaţii de prelucrare sistematică, teoretică şi practică, şi de reflecţie originală.

3.2. În judecata aceasta domnească „modestă", care mobiliza toate forţele sociale, surprindem aspiraţiile spre dreptate socială ale maselor populare şi ale categoriilor defavorizate. În ea găsim ecoul sau expresia luptei de clasă în forme legale, precum şi o formă solidă de păstrare a autonomiei ţării. În ea găsim răspunsul la denigrările străinilor, unele de bună credinţă iluministă, care nu găseau în Principate nici legislaţie, nici drept, nici judecată, nici justiţie. Judecata era a vremii, a unor vremuri grele, dar o judecată asupra căreia istoricul are datoria să se aplece atent, cu pătrundere şi luciditate.

4.1. Cercetarea noastră este în acelaşi timp una de analiză uneori foarte amănunţită, şi una de sinteză şi interpretare generalizatoare. Ea nu este însă şi o lucrare de istorie comparativă (în raport cu vecinii şi cu sud-estul Europei), nefiind dealtfel planificată de la început ca atare. Totuşi, elementele de comparaţie şi de integrare pe plan mai general nu lipsesc.

Am căutat să privim fenomenele juridice în cadrul lor instituţional şi de istorie socială. Am căutat să punem în lumină caracterul şi funcţia de clasă a justiţiei feudale, nu fără a încerca să luminăm mentalitatea şi ideologia de care era legată această luptă. Aşa se explică îndeosebi capitolul I din lucrare, sau studiul lărgit al domniei ca organ judecătoresc (implicînd toate virtualităţile şi mecanismele instituţiei ca atare), precum şi numeroase alte aspecte sociale ale împărţirii justiţiei sau legii.

4.2. Această poziţie am îmbinat-o atent cu studiul sistematic al structurilor juridice, al mecanismelor tehnice ale dreptului. *Fără acest studiu nu se poate înţelege rolul atît de important pe care îl juca dreptul într-o societate bazată pe exploatare ca cea feudală.* Acest studiu — neapreciat şi chiar în mod greşit neagreat de mulţi istorici, chiar ai dreptului — se face pentru prima oară la acest nivel şi în spiritul mai sus-definit: înţelegerea dreptului feudal ca o reală şi adîncită „legalizare a abuzurilor", dar şi *înţelegerea existenţei unei culturi juridice, a unei tehnici intelectuale şi a unei limbi a dreptului.* Toate acestea sînt bunuri puţin cunoscute — ale culturii noastre feudale. *Tehnica juridică este totdeauna istoriceşte determinată şi istoriceşte semnificativă. Ea nu este un factor gratuit, arbitrar şi parazitar.* Chiar rolul ei negativ, inclusiv cel de şicană procesivă, este un fenomen istoric care trebuie identificat şi explicat.

4.3. În lucrare, judecata din Moldova şi cea din Ţara Românească au fost tratate ca o unitate. N-am ascuns diferenţele şi particularităţile, multe din ele nesemnificative. În nenumărate cazuri, în care aspectele documentate pentru o ţară se inserau verosimil în sistemul de drept şi mentalitatea celeilalte, le-am lăsat cu o valoare generală, fără discuţii

adîncite la fiecare pas. Judecata domnească este atît de legată de structura politică a statului, încît a trebuit, pentru moment, să limităm sinteza noastră la cele două Principate autonome ca ţări româneşti. Judecata în Transilvania ar fi constituit mereu un tablou diferit, feudal în esenţa lui şi cu importante prelungiri populare româneşti sau cu particularităţi de aplicare populaţiei româneşti majoritare, fără să uităm că aceasta din punct de vedere canonic trăia sub imperiul culegerilor de drept canonic oriental şi al Pravilei lui Matei Basarab (1652), aplicată şi uniţilor după 1700.

V

1. Munca de concepţie şi de redactare între cei trei autori s-a împărţit astfel:

Organizarea judecătorească: Valentin Al. Georgescu a redactat un text pentru Ţara Românească, elaborînd şi un număr de teze generale comune, iar Petre Strihan textul pentru Moldova. Sinteza lor, în care multe părţi şi-au păstrat forma lor iniţială, este rezultatul unei continue colaborări a celor doi autori.

La fel s-a procedat pentru procedura de judecată, cu deosebirea că redactarea textului privind Moldova a revenit lui Ovid Sachelarie, care ulterior a adus şi o preţioasă şi bogată contribuţie la completarea documentaţiei şi definitivarea textului pentru Ţara Românească.

Capitolele despre bănie şi adunarea stărilor au fost integral redactate de Valentin Georgescu, iar cele despre marii dregători cu atribuţii judecătoreşti proprii (afară de ban), cele despre frămîntările şi modificările de după reforma lui Alexandru Ipsilanti, precum şi concluziile părţii întîi, au fost integral redactate de Petre Strihan, care pentru dregători a folosit şi materialul muntenesc adunat iniţial de Valentin Georgescu.

Capitolul despre procedurile speciale a fost redactat de Valentin Georgescu (ordaliile, cojurătorii adeveritori, jurătorii tocmelnici şi hotarnicii tocmelnici) şi de Ovid Sachelarie (toate celelalte) şi tezele adoptate au fost discutate în comun de cei doi autori. În capitolul despre cojurători etc. şi-a găsit loc cea mai mare parte din materialul adunat şi prelucrat iniţial de O. Sachelarie.

2. Coordonarea lucrării, în măsura în care metoda de lucru mai sus adoptată lăsa loc pentru o astfel de operaţie distinctă, a fost asigurată de Valentin Al. Georgescu, care a redactat şi cuvîntul înainte. Pentru aceasta, concursul colegilor săi nu i-a lipsit niciodată. Fără acest permanent şi fericit spirit de echipă, lucrarea n-ar fi putut străbate cu succes dificultăţile întîlnite, la care s-a adăugat lipsa repetată din ţară a coordonatorului în timpul celor patru ani (1971—1974; 1975—1976) cît a funcţionat ca profesor asociat de drept roman şi istoria instituţiilor la Facultatea de drept din Nisa.

3. În cadrul Sectorului de instituții al Institutului de istorie „N. Iorga", unele părți de la începutul volumului I au fost citite și discutate într-un colectiv din care făceau parte Gh. Cronț (care a prezentat unele observații scrise, în parte utile) și Ana Popescu, ale căror sarcini personale priveau respectiv justiția bisericească și cea orășenească, de valorificat ulterior.

4. Autorii mulțumesc călduros tovarășilor prof. E. Stănescu, membru corespondent al Academiei de Științe Sociale și Politice, șef de secție la Institutul de studii sud-est europene, D. Mioc, șef de secție la Institutul de istorie „N. Iorga", N. Stoicescu, cercetător principal la același institut, și Radu Dimiu, fost magistrat și cercetător științific, pentru atenta lectură a manuscrisului și pentru prețioasele sugestii și observații critice făcute.

5. Cele mai vii mulțumiri sînt datorate conducerii Institutului de istorie „N. Iorga" și Consiliului științific al acestuia, pentru comprehensiunea cu care au sprijinit și stimulat definitivarea lucrării, precum și Editurii Academiei pentru sprijinul prețios acordat cu prilejul editării ei.

VALENTIN AL. GEORGESCU

Capitolul I
DOMNUL

§ 1. Criza domniei la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Instaurarea așa-numitului regim nobiliar. Consecințele asupra puterii judiciare a domnului

În condițiile de dezvoltare social-economică a Țării Românești și a Moldovei din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, atît agravarea dominației turcești și politica de slăbire a puterii domnești dusă de facțiunile marii boierimi, pe de o parte, cît și acțiunea expansionistă a Poloniei și a principelui maghiar al Transilvaniei, pe de altă parte, au contribuit la accentuarea unor fenomene de criză a domniei.

Criza se oglindește în formule sugestive și pline de amărăciune, prin care Aron Tiranul (1591—1592) în Moldova sau Gavril Movilă (1616; 1618—1620) și Antonie din Popești (1669—1672) în Țara Românească caracterizau poziția celor două țări („țara împăratului") și a domnului față de Poartă („ispravnicul împăratului"; „fără voia Sultanului nu mă pot face domnul vostru")[1]. Bineînțeles, formule care simplificau brutal realitatea, potrivit intereselor momentane ale autorilor lor de a se degaja de anumite răspunderi.

O nouă boierime luase locul celei vechi. Ea urmărea energic să lichideze regimul voievodal, fără înlăturarea instituției domniei ca atare. Se *tindea* însă la înlocuirea acestui regim cu unul de oligarhie nobiliară (boierească), deocamdată sub suzeranitate transilvană sau polonă. O puternică facțiune, temporar înlăturată, rămînea însă credincioasă politicii de sprijinire pe dominația otomană.

Mihai Viteazul este silit să accepte domnia ca exponent oarecum tipic al marii boierimi. Acesta, în locul politicii de fărămițare feudală, ducea acum una de centralizare a statului[2], în care însă rolul predominant trebuia să revină nu puterii domnești, ci marii boierimi. La 20 mai și 3 iulie 1595, craiul Transilvaniei, Sigismund Báthory, încheia un prim tratat cu delegația marilor boieri munteni, și un al doilea cu protejatul său Ștefan Răzvan, domnul Moldovei. Aceste tratate instituiau „sfatul

[1] A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, IV, Buc,. 1932, p. 55: „aici poruncește împăratul turcesc, eu îi sînt numai ispravnicul său în această țară" (Aron Tiranul); Matei al Mirelor, *Istoria* . . . , în *Tesaurul*, I, 1862, p. 242—243; „cu fără voia sultanului turcesc nu mă pot face domnul vostru, că-mi pierd timpul în deșert . . . Țara e a lui, e grădina lui însuși; și cine intră în ea fără voia lui, moare de foame; în casă străină nu poți locui fără să întrebi pe cel a cui este" (G. Movilă către boieri); A. S.B., *M-rea Cîmpulung*, LXI 44, p. 101, citat de Eugen Stănescu, studiu introductiv la *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. C. Grecescu, Buc., 1963, p. XV, n. 1: „țeara aceasta iaste a împăratului și domnia mea sînt ispravnicul împăratului" (Antonie vodă).

[2] *Istoria României*, II, p. 960; Eugen Stănescu, *op. cit.*, p. XI; idem, *Unirea înfăptuită sub Mihai Viteazul în contextul internațional al vremii*, în „Anale de istorie" (1975), nr. 2, p. 73.

celor 12 boieri", chemat să guverneze efectiv ţara, şi prevedeau că dreptul domnului de a osîndi la moarte pe boieri şi de a le confisca averile va fi supus încuviinţării principelui Transilvaniei. Dreptul de judecată al domnului era profund modificat în conţinutul lui autocratic, tradiţional. El înceta să mai fie un drept propriu de justiţie supremă. Mihai Viteazul, surprins de conţinutul tratatului şi silit să-l accepte, se declară „foarte slab şi învăluit"[3] şi caută sprijinul Poloniei. Tratatul este însă înlăturat după succesele sale militare din 1595. Sfatul celor 12 boieri n-a luat niciodată fiinţă. Domnul a urmărit, odată cu reinstaurarea unui regim domnesc autoritar, consacrarea prerogativelor sale de ordin judiciar: „Să poată da şi milui pre cine va vrea cu ocine şi cu sate, şi cui va da de moşie să-i fie moşie, şi cine va eşi vinovaţi, au neamiş, au boiar, au sărac, toţi să se judece, cum îl (lă) va ajunge legea aşa să piară"[4]. Iar imperialilor cu care negocia un tratat, le punea această semnificativă condiţie generală privitoare la boieri: „şi judecata să le fie în ţara lor, să-i judece domnul cu svatul ţării lor, să nu iasă a se judecarea într-altă ţară; şi călugării şi popii şi mănăstirile din legea lor şi din obiceiul lor nimenea să nu-i scoată". Obiceiul, adică *statutul juridic anterior*, era deci invocat în favoarea unei depline autonomii judiciare a ţării.

În plină criză, abia după primele succese împotriva politicii nobiliare, domnul, prin hrisovul sobornicesc din 13 aprilie 1596[5], emis după consultarea unei adunări de stări, îşi reafirma prerogativele judiciare ale domniei. Odată cu reîntărirea jurisdicţiei canonice a soborului mănăstirilor şi a ierarhiei bisericeşti (mitropolit, episcopi), hrisovul precizează că dacă un călugăr „va fi căzut în greşală mare, care . . . nu încape a o judeca *pravila bisericii*, atunci să fie adus la *domnie*, să se judece cu *pravila împărătească*" (subl. ns.). Bineînţeles, cu atît mai mult rămînea neştirbită jurisdicţia domnească în pricinile laice.

Aceeaşi politică de consolidare a regimului domnesc autoritar se oglindeşte în tratativele de pace cu Poarta, în 1597—1598. Domnul se arată dispus să plătească tributul fixat de turci, „dar, pentru rest, adică inclusiv exercitarea dreptului de judecată supremă, să fie lăsat în pace"[6]. Este linia pe care o va consfinţi tratatul din 26 iunie 1599 cu Andrei Báthory[7].

Dat fiind rezultatul momentan al politicii lui Mihai Viteazul, dominaţia otomană se agravează. Regimul nobiliar tinde să se instaureze.

---

[3] P. P. Panaitescu, *Doc. priv. la Mihai Viteazul*, p. 13; vezi *Istoria României*, II, p. 963 şi Eugen Stănescu, *Les problèmes de l'Etat féodal sous le règne de Michel le Brave*, în R. R. H. 1 (1962), p. 61—75; M. Berza, în *Istoria poporului român*, sub redacţia acad. Andrei Oţetea, Buc. (1970): „boierimea avea dreptul să creadă că reuşise a instaura, dîndu-i o bază juridică, regimul guvernării boiereşti". Tratatele din 1595 pot fi interpretate ca încercînd să introducă unele elemente de *charta libertatum* impusă de boieri domniei, cu sprijin din afară şi în cadrul unei noi vasalităţi, fiind vorba de *libertatea* în sens de privilegii bine garantate. Vezi *Storia...*, Roma (1971), p. 185: „i boiardi . . . potevano a giusta ragione ritenere di avere instaurato un vero o proprio regime oligarhico".

[4] N. Iorga, *Doc. rom. de la Petru Şchiopul şi Mihai Viteazul*, p. 49; *Istoria României*, II, p. 973.

[5] D. R. H., B, XI, p. 203.

[6] *Hurm.*, IV/2, p. 71; p. 223 (nr. 189); cf. Radu Popescu, *Istoriile*, p. 76: „sultan Mehmet . . . trimise soli cu daruri la Mihai vodă, poftindu-l să aibă pace Ţara Turcească şi să fie slobodă Ţara Românească, numai el să o stăpînească".

[7] A. Veress, *Doc.*, V, p. 234; 244—245; cf. *Istoria României*, II, p. 984.

Nu ca o structură bine cristalizată, ci — aşa cum s-a învederat în ultimele cercetări — ca un proces caracterizat prin păstrarea domniei sub tutela marii boierimi, care înţelegea să conducă efectiv statul. Boierimea se împărţea în facţiuni care se luptau pentru putere, iar domnul se străduia să-şi exercite prerogativele tradiţionale, tendinţă permanentă contrazisă de marea boierime, care voia să-şi păstreze predominanţa şi controlul asupra puterii domneşti. Domniile autoritare vor alterna cu cele de regim boieresc.

Domni ca Radu Şerban în Ţara Românească, „ocrotit" de Buzeşti, ilustrează conţinutul domniei în ipoteza realizării regimului nobiliar. Ţara este „în mîinile" boierilor, iar „domnul nu îndrăzneşte să spună ceva"[8].

În Moldova, ca şi în Ţara Românească, conducerea efectivă a ţării aparţinea tot mai mult unui restrîns grup de mari boieri[9]. Marea boierime voia să conducă „din umbră". Aici, mai mult decît în Ţara Românească, domnul era desemnat dintre oameni ştersi şi, de preferinţă, lipsiţi de urmaşi („fără coconi") pentru a nu putea întemeia o dinastie. Domnia risca să devină astfel, sub tutela unei aristocraţii anarhice, o instituţie de figuraţie, care pe mulţi din boierii mari nici nu-i mai ispitea[10]. Au fost cazuri, ca acela al lui Ilie Sturdza, cînd unii candidaţi propuşi de boieri au refuzat domnia.

§ 2. Condiţiile generale de exercitare a puterii judecătoreşti a domnului

Politica nobiliară care se accentuează şi funcţionează cu rezultate apreciabile în ambele ţări în deceniul al doilea al secolului al XVII-lea se caracterizează printr-o adevărată stare de criză. O instabilitate crescîndă alternează cu cele cîteva lungi domnii, marcate şi ele în esenţa lor de trăsăturile politicii boiereşti. Tendinţe contradictorii se înfruntă într-o luptă adeseori ocultă. În acelaşi timp, principii consacrate de o veche tradiţie sînt afirmate ca pe vremea regimului domnesc voievodal, şi adesea aplicate exploziv. Soluţiile concrete ale judecăţii domneşti au fost permanent influenţate de raportul de forţe între domnie şi marea boierime. Dar cadrul juridic de exercitare a puterii judiciare nu s-a schimbat imediat şi vizibil, în aceeaşi măsură. În acest sens, trebuie subliniat faptul că limitarea certă a dreptului domnesc de a pedepsi pe boieri pentru trădare prin pedeapsa capitală şi confiscarea averilor n-a reuşit nici după importantele succese ale politicii nobiliare[1]. De aceea, în 1631,

[8] *Hurm.*, IV/1, p. 327 (raportul lui Aloisio Radibrat din 1602); cf. *ibid.*, VIII, p. 231.
[9] *Istoria României*, III, p. 76.
[10] P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir, viaţa şi opera*, Buc., 1958, p. 20.
[1] Vezi, pentru această luptă, N. Grigoraş, în S. C. Ş. Ist. Iaşi, 1962, fasc. 1, p. 55—79; idem, *Instituţii feudale din Moldova*, p. 53; Val. Al. Georgescu, *Preemţiunea*, p. 60—61; tratatul cu Sigismund Báthory tinde să înlăture şi în Ţara Românească pedeapsa confiscării pentru crima de trădare, ceea ce ar fi constituit una din cele mai grave limitări ale puterii domneşti: v. 20 mai 1595, doc. nr. 196, *Hurm.*, III, p. 209—213. Vezi o justă caracterizare a regimului nobiliar la M. Berza, *op. cit.*, p. 167: „regimul nobiliar sau boieresc . . . depinzînd mai mult de practicile de guvernămînt, decît de existenţa unor anumite instituţii, a fost departe de a se realiza uniform în cursul întregii perioade. Raportul forţelor sociale şi per-

sub Leon vodă, boierimea pămînteană din Ţara Românească va relua lupta. Nu pentru desfiinţarea domniei, ci numai pentru suprimarea — în ceea ce o privea pe ea — a arbitariului domnesc. Domnului i se impunea o judecată publică în locul condamnării prin simplă poruncă orală, personală, de tăierea capului sau confiscare[2]. Marea boierime pămînteană, aliată cu categoriile intermediare de privilegiaţi (roşii, slujitori), reclama un regim de „legalitate" printr-o strictă aplicare — cu concursul divanului — a principiilor prevăzute în această materie de pravila bizantină şi de unele obiceiuri vechi necontestate[3].

În condiţiile luptei contra influenţei greceşti, „ţara privilegiată" smulge domnului o adevărată *charta libertatum*, pe care în condiţii asemănătoare Radu Leon, fiul lui Leon Tomşa-Stridie, va fi silit s-o reintărească în 1668[4].

În tot secolul al XVII-lea şi în primele decenii ale celui următor, poziţia domniei rămîne un loc geometric de contradicţii, din care rezultă totuşi un echilibru mereu instabil, dar singurul posibil între interesele în conflict. În tot cursul perioadei de care ne ocupăm, nimeni nu pune în discuţie legitimitatea şi utilitatea domniei. Cu rare excepţii, ca aceea a lui Mihnea al III-lea Radu în Ţara Românească, a lui Ştefan Tomşa şi, parţial, a lui Constantin Cantemir[5] în Moldova, toţi domnii, indiferent de origine, acceptau, într-un fel sau altul, exigenţele unei po-

---

sonalitatea unor voievozi au putut face astfel ca în anumite răstimpuri să se afirme cu mai multă tărie autoritatea domnească". Viziunea asupra acestei perioade este desigur diferită la N. Iorga (vezi mai jos § 3). Totuşi în cadrul de consolidare monarhică şi imperială pe care îl prezenta ca dominant şi caracteristic, structurile nobiliare îşi găsesc expresie în chiar titlul caracteristic a două capitole din vol. VI al *Istoriei românilor* (conflictul dintre „monarhie şi boierimea patriarhală" şi „revolta boierilor împotriva monarhiei orientale a lui Duca"). Ştefan Pascu, în *Istoria României, Compendiu*, sub red. Miron Constantinescu, C. Daicoviciu, Ştefan Pascu, Buc. (1969), p. 204, accentuează pe drept cuvînt contrastul între „fărămiţarea şi anarhia feudală, ca expresie a regimurilor nobiliare" în Răsărit, şi centralizarea statelor, cu generalizarea procesului de formare a naţiunilor, în Apus.

[2] Hrisovul din 26 sept. 1600 (D. R. H., B, XI, p. 568). În el Mihai Viteazul nu se referă la o judecată de trădare, la care ar fi fost supus Antonie Grama, ci spune că s-a miniat pentru pîra unor guri mincionase şi l-au închis şi l-au adus în sărăcie (confiscare generală a averii). Cronicile sînt pline de cazuri în care, la mînie, domnul taie pe boierul adversar sau pe dregătorul care îi pricinuieşte o supărare.

[3] După raportul citat al lui A. Radibrat, Radu Şerban — în concepţia imperialilor — trebuia să fie „un singur conducător în aceea provincie, iar nu mai mulţi cum sînt în prezent", urmînd să-şi conducă *provincia* „în mod drept şi nu ca un tiran cum a fost pe vremea turcilor, şi să aibă grije ca săracilor să li se facă dreptate". Vezi *Bas*, ed. Heimb., 6, 3, 33, în ms. rom. 2112, f. 4 v al Bibl. Acad. R. S. R.: „Domnul pe haini pedepseşte, iar ale lui lucruri rămîn la moştenitorii lor". Acelaşi principiu reapare în formularea lui din Basilicale, la Mihail Fotino, în proiectele de cod din 1765, 1766 şi 1777, vezi Val. Al. Georgescu, *L'idée impériale byzantine et la structuration du pouvoir princier en Valachie de 1765 à 1818. Les Manuels de lois de Michel Fotino (Photeinopoulos) et le code Caradja*, în *Festschrift für P. I. Zepos*, Athen—Freiburg/Br.-Köln, 1 (1973), p. 155—471. Vezi *infra*, n. 10.

[4] Vezi *infra*, n. 10. Spre deosebire de anul 1595, de data aceasta *charta libertatum* nu mai avea implicaţii internaţionale.

[5] Pe el îl dezaproba Ion Neculce (*Letopiseţul*, ed. a 2-a, 1959, p. 109) pentru că „era la curtea domnească boiernaşi tot ficiori de mojici, codreni şi gălăţeni. Şi dzicea Cantemir-vodă că domnul face neamurile, domnul le stinge. Şi-i era urîţi ficiorii cei de boier, să nu-i vază în ochi, după cum îi era natura lui (proastă!). Şi era în cinste numai hatmanul Bogdan ginere-său, şi cu Iordachi vistiernicul Rusăt. Aceşti doi chiverniseau şi mînca ţara cum le era voia".

titluri nobiliare reprezentate cînd de o facţiune dominantă, cînd de alta, dar toate, în cap cu domnul, fiind legate de anumite interese fundamentale de clasă.

Domni ca acei dinainte de Matei voievod şi Vasile Lupu sau mai tîrziu Grigorie Ghica sau Gheorghe Duca, puternic înfeudaţi Porţii, mulţi din ei înstrăinaţi (sau străini ca Gaspard Graţiani în Moldova), sprijinindu-se pe turci şi simţindu-se mai liberi faţă de jocul politicii interne, îmbinau politica nobiliară cu aceea de afirmare autoritară a domniei[6]. Cronicile clasifică domnii din această perioadă în *greci* (ori protectori ai grecilor) şi în *pămînteni* (nelipsiţi de colaboratori greci) sau în domni *daţi* de către Poartă (dintre candidaţii de la Constantinopol), domni *ceruţi* Porţii de către o facţiune boierească şi domni *aleşi* în ţară de boieri, cu sprijinul bisericii şi, uneori, al slujitorimii. Alegerea, cu daruri grele, sfîrşea prin a fi acceptată de Poartă[7].

Radu Mihnea, cu experienţa şi inteligenţa sa politică, cu prestigiul personal şi trecerea de care se bucura la Poartă[8], a contribuit în mod obiectiv mai degrabă la afirmarea puterii domneşti decît la întărirea regimului nobiliar. Cuvintele lui Miron Costin despre acest domn sînt revelatoare şi întăresc pe acelea ale cronicarului muntean[9]. Dar Radu Mihnea n-a dus o politică antiboierească şi menajamentele lui faţă de marea boierime lăsau acesteia o bună amintire semnificativă.

Nici domnii ca acelea ale lui Matei Basarab, Şerban Cantacuzino şi Constantin Brîncoveanu în Ţara Românească, sau ale lui Vasile Lupu, Constantin Cantemir, Gheorghe Duca şi Nicolae Mavrocordat în Moldova n-au depreciat poziţia autocratică a domnului. Cu tot obiceiul introdus de turci cu privire la reînnoirea domniei din trei în trei ani, totuşi sub Şerban Cantacuzino, Constantin Brîncoveanu şi Nicolae Mavrocordat reapare formula, scump plătită în bani, a confirmării pe viaţă (ceea ce în cazul celui de-al doilea nu va înlătura mazilirea şi decapitarea din anul 1714).

Aşezămîntul lui Leon vodă din 15 iulie 1631, reînnoit de fiul său, Radu Leon, în 1668, adevărată „charta libertatum" smulsă de boieri

---

[6] Nicolae Mavrocordat, primul domn fanariot, îmbina aceste două metode mai ales de la o domnie la alta, în ambele ţări. Dacă Radu Popescu (*Istoriile*, p. 258—259, 281) pune în relief, cu parţialitate apologetică, actele de „clemenţă" ale domnului, în schimb cronicarul brîncovenesc, ostil noului domn (*Istoria Ţării Româneşti*, ed. C. Grecescu, 1959, p. 128), spune că la întoarcerea de la Giurgiu, după ocuparea vremelnică a Bucureştilor de către imperiali, domnul „ca o heară sălbatică îndată au tăeat pe Pătraşco vel dvornic Brezueanul acolea în drum şi iar au început a pune boeri la opreală", Dudeştii scăpînd prin fugă în Ţara Ungurească. M. Kogălniceanu vedea în acest domn un *Nerone* pe tronul muntean.

[7] Leon vodă vine domn de la împărăţie şi „îl primeşte" ţara. După mazilirea lui, boierii lui *au cerut* domn pe Radu Iliaş. Matei Basarab conduce mişcarea împotriva *domnilor străini*, care *cu grecii mîncau ţara*. Constantin Şerban, *pohtit de toată ţara*, este cerut domn. Radu Mihnea *al III-lea* este pus domn de turci. Istrati Dabija, Gheorghe Duca, Antonie din Popeşti sînt aleşi de boieri cu voia turcilor. Grigore Ghica vine domn în Ţara Românească etc. Vezi Radu Popescu, *Istoriile*, passim.

[8] Pentru acţiunea diplomatică în problema Azovului, Radu Mihnea obţine un berat de scutire de vamă. Turcii nu l-ar mai fi mazilit niciodată; vezi Radu Popescu, *op. cit.*, infra.

[9] Radu Popescu, *op. cit.*, p. 89; cf. p. 91: „Radu Mihnea . . . pentru mîndreţea curţii ce avea, făcîndu-se multe cheltuieli, ca la un crai, nu ca la un domn, ţara era slabă şi săracă".

domnilor respectivi[10], n-a izbutit să impună un statut stabil de „legalitate" feudală cu privire la infracțiunile politice ale boierilor. Domni ca Grigore Ghica, Șerban Cantacuzino și, la nevoie, Constantin Brîncoveanu[11] în Țara Românească, sau Constantin Cantemir[12] în Moldova și Gheorghe Duca[13] în amîndouă țările, se dovedesc aprigi în sancționarea boierilor opozanți[14], nu fără caracteristice acte de clemență față de rude și foști protejați. Totuși într-un număr crescînd de cazuri domnii preferă să se pună — formal — la adăpost de învinuirea de arbitrar și de aceea judecă pe *trădători* (vicleni, haini), făcîndu-le divan și tăindu-le capul „cu pravila", adică prin încadrarea faptelor incriminate în dispozițiile dreptului penal bizantin. Mitropolitul țării avea misiunea să caute în pravilă capitolul aplicabil în speța judecată. Cronicarul o spune expres pentru C. Brîncoveanu, iar D. Cantemir pentru orice vinovăție. Legislația precumpănitor penală a lui Vasile Lupu (1646), încorporată integral și în *Îndreptarea legii* (1652), corespundea acestui dublu scop: de aspră legalitate feudală și, deci, de intimidare[15].

[10] Vezi Valentin Al. Georgescu, *Hrisovul din 15 iulie 1631 al lui Leon Vodă Tomșa în Țara Românească și problema „cărților de libertăți"*, „Revista de istorie", 29 (1976), p. 1013—1029 = *Le Chrysobule du 15 juillet 1631 et sa place parmi les Types de „Chartae libertatum"*, în *Album Elemér Mályusz, Etudes présentées à la C.I.H.A.E.*, Bruxelles (1976), p. 333—357.

[11] Vezi, sub Grigore Ghica, lichidarea postelnicului C. Cantacuzino și persecuția familiei acestuia; de asemenea tăierea capului vornicului Gheorghe, care, după ce se ținuseră mai multe divane, fusese trimis la ocnă și apoi la mănăstire, decapitarea făcîndu-se din porunca domnului; vezi Radu Popescu, *op. cit.*, p. 131, 149, 153—154. Pentru Șerban Cantacuzino, vezi Radu Popescu, *op. cit.*, p. 173; domnul acesta, în general violent și sumar, face totuși o judecată în cazul lui Vîlcu Mogoșescu, vornic, dar cronicarul precizează că „fără nici o cuviință era judecățile, că viină nu-i afla nimic, precum nici altora", și după cîteva judecăți „l-au omorît cu multe cazne". Pe Hrizea vistierul neputîndu-l otrăvi, „cu altă moarte groaznică l-au omorît, de s-au plinit voea tiraniei lui" (p. 175). *Tirania* desemnează politica autocratică de represiune penală fără judecată și încadrarea în dispozițiile pravilei sau în obiceiul pămîntului confirmat de divanul boierilor. Lui Drosul Ocnariul îi ucide feciorul și fata „ca să-i stingă neamul". Iertînd pe Papa Buicescu, pentru pîra la Poartă, îi ucide pe ceilalți conjurați. C. Brîncoveanu folosește ambele metode, iertînd, după severe lecții, pe unii mari boieri, vicleni sau delapidatori, dar pentru motive de familie; vezi Radu Popescu, *passim* și *Istoria Țării Românești*, citată *passim*.

[12] Vezi îndeosebi lupta sîngeroasă cu Costineștii și fuga lui Antioh Jora în Țara Românească.

[13] Venind domn în Țara Românească (1674), Gheorghe Duca, pentru a o liniști, fiind „cam tulburată" de fuga boierilor și a oamenilor proști, a făcut cărți de pace (amnistie), pentru ca oamenii să se întoarcă „fără nici o frică" la casele lor, dar succesul măsurii este relativ, trebuind să le întărească și cu jurămînt (Radu Popescu, *op. cit.*, p. 159—161), procedeu curent în astfel de situații. Dar în al doilea an al domniei, în drum spre Polonia, la oaste cu turcii, se mînie pe căpitanul de margine, ispravnic de cară, pentru că i se frînaseseră carele, și „îndată au pus de i-au tăiat capul; acest fel dă mînie iute avea Duca Vodă", precizează cronicarul (p. 163). Pe clucerul Tudoran îl pune în genunchi să-i taie capul, dar îl iartă *în ultima clipă* (p. 168). Pe drum către țară, îl pune în obezi pe Paraschiva Bolișteanu (p. 170). Toate aceste pedepse însă emanau de la domnul conducător al oștirii, în timpul unei acțiuni militare.

[14] Un domn „ticăit", ca Antonie din Popești, cînd interesele facțiunii cantacuzinești care îl susține sînt în joc, este pus de aceștia să mazilească pe boierii adversari și, neputînd ajunge la o judecată clară în divan („s-au spart divanul") în legătură cu conjurația marelui ban Gh. Băleanu și partizanii lui contra Cantacuzinilor, pășește — „după divan" — la o serie de mazilliri despre care cronicarul declară că „nici vreun sfat... asupra Postelniceștilor și a lui Mareș și a Crețulescului n-au făcut" (Radu Popescu, *op. cit.*, p. 142).

[15] Asupra acestei politici la Vasile Lupu, de pildă, vezi N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, Buc., 1 (1928), p. 329—330 (Bandini, confirmat de alți călători străini).

Hatmanul Antohi Jora (vezi Radu Popescu, *op. cit.*, p. 194), care se compromite cu Velicico Costin și fuge în Țara Românească, obține de la Constantin Cantemir în 1692 resti-

Cînd, „cu mare mînie", Grigore Ghica procedează fără judecată la uciderea postelnicului C. Cantacuzino, vom avea în 1666 şi 1689 puternica reacţie a partidului cantacuzinesc (a Postelniceştilor, conduşi de doamna Elina), oglindită în cărţile de mărturisire (de reabilitare) ale unor adunări de stări şi ale mitropolitului, şi chiar într-un hrisov domnesc. Toate aceste documente înfierează procedeul şi declară nevinovat pe marele boier decapitat. Totodată s-a păşit la judecarea generoasă a adversarului Postelniceştilor, Stroie Leurdeanu[16].

În această perioadă, cînd Radu Leon este obligat de turci să se prezinte la Constantinopol pentru reînnoirea domniei, după al treilea an, cronicarul spune că domnul „s-au rugat boierilor ţării să-l mai priimească, să le mai fie domn şi au priimit boierii să fie aşa şi au pornit cu toţii . . . la Odriu"[17]. Ca o garanţie, boierii obţin de la domn reconfirmarea unei „cărţi de libertăţi" aproape identice celei din 15 iulie 1631, impusă lui Leon vodă Tomşa.

Chiar în tratatul de alianţă dintre Dimitrie Cantemir şi Petru cel Mare, deşi prin el se urmărea o consolidare monarhică şi dinastică a domniei în folosul Cantemireştilor, boierimea, printr-un semnificativ compromis[18], obţinea unele garanţii împotriva arbitrariului tradiţional al domnului autocrat sau, cum spune cronicarul, *tiranic*, „Orice greşeală ar face" un boier, pedeapsa cu moartea nu trebuia să i se aplice decît cu acordul sfatului domnesc şi încuviinţată de mitropolit. Iar mazilirea nu putea lovi decît pe boierul căzut într-o mare vină[19]. Era un element de carte de libertate inclus într-un tratat internaţional (inegal).

În schimb, aga Bălăceanu, ginerele lui Şerban Cantacuzino, cerînd la 1688 imperialilor ca în ambele ţări să fie recunoscută dinastia Cantacuzinilor, pretindea „să fie *domnii singuri stăpînitori*, cum va vrea să facă cu ţara şi cu ai ţării şi de nimeni opreală să n-aibă". Imperialii răspund că „nu este obiceiul creştinilor să pue tot dintr-un neam domni sau crai sau împăraţi, ci din alegerea ţării să să pue; că pot fi şi oameni răi dintr-un neam . . . şi ar fi nedreptate . . . . să le dăm domn rău, să-l tirănisească mai rău decît în zilele păgînilor de turci . . . că a fi domni samavolnici să facă ce vor vrea sau rău sau bine şi nimeni să nu-l

---

tulrea moşiilor; asupra judecăţii făcute într-o adunare de stări a boierilor dregători şi a mazililor, vezi Val. Al. Georgescu, în R. R. H., 5 (1966), p. 792—793 şi APAE, 48 (1969), p. 157—158. Documentul este publicat de I. Tanoviceanu, cu notele lui A. D. Xenopol, în „Arhiva", Iaşi, VI, 1892, p. 100—103. Din exilul unde va fi meditat şi asupra apărării juridice a cauzei sale, Jora se întoarce cu un extras de capete de pravilă, privind îndeosebi unele infracţiuni împotriva clasei dominante, extrase din *Îndreptarea legii* pe care o citea la Bucureşti, deşi ele se găseau şi în *Cartea românească de învăţătură*, care nu-i stătea la îndemînă. Nu este exclus să fi adus în Moldova un exemplar din pravila munteană. Extrasul a trecut în mîinile nepotului cu acelaşi nume şi aceeaşi funcţie, în a cărui arhivă a fost găsit de Gh. Ungureanu. Pentru identificarea sursei acestui extras, vezi Val. Al. Georgescu, în „Studii", 18 (1965), p. 51.

[16] Vezi Radu Popescu, *Istoriile* . . . , p. 139—140 şi Valentin Al. Georgescu, în R. R. H., 5 (1966), p. 805 = A. P. A. E., 48 (1969), p. 174—175.

[17] Radu Popescu, *Istoriile*, p. 136.

[18] Vezi Şerban Cioculescu, *La bicentenarul lui Ion Neculce*, în „Revista Fundaţiilor regale", XII, 1945, p. 336.

[19] Vezi Ion Neculce, *Letopiseţul*, p. 211—212; *Acte relative la istoria renaşterii României*, publ. de Ghenadie Petrescu, D. A. Sturdza şi D. C. Sturza, vol. I, 1888, p. 16—17, în care tratatul din 13 aprilie 1711 dintre Dimitrie Cantemir şi Petru cel Mare nu cuprindea o clauză de garanţie aşa cum o cerea boierimea.

opreasc㠀, aceasta este obiceaiu rău păgînesc, care, noi fiind creştini, nu vom da, că vom avea păcat"[20].

În toată această perioadă, în materie civilă nimeni nu pune la îndoială dreptul de judecată supremă al domniei. Jurisdicţia canonică a bisericii, mereu încălcată de boieri sau de dregătorii mari şi mici, este periodic reafirmată de domnie, nu totdeauna cu suficientă claritate[21].

Domnul judecă de obicei în divan, împreună cu divanul. Judecăţile se fac *cu credinţa* boierilor din sfat. Boierii sînt cointeresaţi la exercitarea justiţiei fie ca dregători, fie ca boieri delegaţi personal de domn şi mai ales ca boieri jurători. Ei erau luaţi de împricinaţi pe răvaşe domneşti, cum puteau fi luaţi — tot mai rar — şi jurători din afara boierilor.

Împărţirea justiţiei rămîne o importantă sursă de venituri „legale" şi mai ales „ilegale", dar tolerate şi aproape intrate în uz, pentru dregătorii mari şi mici care o exercitau în numele domnului.

§ 3. Locul domniei în ierarhia universală a statelor feudale. Rolul ideii imperiale bizantine

La epoca întemeierii statelor româneşti independente, feudalismul crease de mult un sistem politic mondial, al cărui universalism se îmbina dialetic cu fărămiţarea şi particularismul care, din alte puncte de vedere, îl caracterizau.

Ierarhiile feudale regionale au trebuit să se integreze în ierarhia interstatală sau cel puţin să participe la eforturile de realizare a ei în cadrul ideii de imperiu universal. Cu origini orientale şi romane, această idee se regăseşte în creaţia politică a Bizanţului, în statul carolingian şi apoi în imperiul roman de limbă *(natio)* germană. Propriu-zis, aceste încercări de unificare n-au reuşit. Biserica apuseană a revendicat pentru ea supremaţia temporară, trecînd la organizarea unui „imperium Christianum" care însă a eşuat în faţa afirmării suverane a fiecăruia din marile state feudale („regele Franţei este împărat în regatul său" etc.). În această perioadă de mari prefaceri — care va duce la prefigurarea monarhică a viitoarelor state absolutiste — s-a ajuns la ierarhizarea conducătorilor de state după o schemă tradiţională care mergea de la împărat (ţar) la crai (rege) şi la domn (principe suveran). Această schemă este prezentă în gîndirea politică a cronicarilor români şi se oglindeşte în practica relaţiilor internaţionale ale statelor feudale româneşti din această perioadă.

Politica transilvăneană a lui Mihai Viteazul pune problema ridicării domnului român la rangul de crai. Ea se rezolva prin cumulul celor două calităţi în aceeaşi persoană, tehnică obişnuită în feudalism. Dealtfel, însuşi locul ocupat de craiul Transilvaniei în ierarhia monarhică feudală era discutat. Cronica atribuită lui Radu Popescu spune: „Şi dentr-acel fiiu crăiesc s-au obicinuit oamenii de zic tuturor domnilor Ardealului craiu,

[20] *Istoria Ţării Româneşti*, ed. C. Grecescu, 1959, p. 14—15.

[21] Vezi pentru Moldova seria de hrisoave publicate de Melchisedec în *Cronica Huşilor*, şi pentru Ţara Românească o serie de poruncl către agenţii domneşti, în *Anatefterul* lui Constantin Brîncoveanu, ed. Dinu C. Giurescu, în S. M. I. M., 5 (1962).

iar nu sînt crai, ci prinţepi, adică domni, ca rumânul, ca moldoveanul"[1]. Şi Miron Costin explică de ce muntenii şi moldovenii refuzau să numească rege pe principele Transilvaniei. El laudă pe Radu Mihnea pentru însuşirile sale, dar îl critică pentru domnia lui „împărăţiei, nu domniei sămănătoare" şi pentru curtea sa a cărei pompă depăşea rangul său şi „veniturile ţării"[2]. Tot astfel Constantin Stolnicul Cantacuzino critica pe Brîncoveanu care, într-o ţară săracă, a domnit în putere şi avere pe o treaptă cu împăraţii şi regii.

N. Iorga[3] a văzut în domnie o creaţie românească originală. Ţarul, adoptat de ruşi şi de slavii de sud, ar fi reprezentat cezarismul bizantin, pe cînd craiul realitatea carolingiană (inclusă de Iorga în ideea imperială înţeleasă larg). În schimb domnul izvora din voinţa „naţiunii" ca rezultat al unui proces istoric naţional. E drept că termenul domn *(dominus)* popular şi caracteristic a vehiculat particularităţile româneşti ale unui proces care la toţi vecinii noştri a reclamat o terminologie străină[4]. Totuşi, domnia se integrează în schema generală a feudalismului european.

Pînă la căderea Bizanţului, schema ierarhiei se încadra în concepţia bizantină a familiei de state şi popoare, patronată de basileul din Constantinopol[5]. Acestă concepţie s-a aplicat în condiţii de rezistenţă şi chiar de luptă. Ea reprezenta o formulă diplomatică de structurare a societăţii internaţionale şi transpunea practic idealul de ecumenicitate a Bizanţului creştin. Prin aceasta, Bizanţul mergea pe calea deschisă de perşi, al căror şef se intitula „rege al regilor", şi de Roma imperială care guvernase „întreaga" lume *(orbis Romanus)*. În secolul al XVII-lea, această doctrină nu mai supravieţuia decît ca o reminiscenţă nostalgică şi prin rolul politic, relativ şi precar, al patriarhului din Constantinopol. Deşi ideea unei *translatio imperii* de la Bizanţ la o a treia Romă răsăriteană devine activă tocmai începînd din secolul al XVII-lea, centrul politic de greutate al ideii imperiale se mutase în Apus, unde însă nu avea teren prielnic de afirmare. Ideea de comunitate a ţărilor creştine mai explică apelurile europene — fără rezultat — ale lui Ştefan cel Mare, în lupta sa antiotomană. Eşecul cruciadelor antiotomane vădeşte neputinţa unei structurări eficace a acestei comunităţi. Ecumenismul rămăsese o pîrghie ideologică a unor interese de expansiune politică.

---

[1] *Istoriile*, p. 47.

[2] *Letopiseţul*, în *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Buc. (1958), p. 89—90.

[3] Adoptat necritic de Al. Buzescu, *Domnia*, cit., p. 52 şi 53, cu referinţe.

[4] Termenul voievod, de origine slavă, a fost un simplu dublet, devenit neclar prin folosirea lui atît pentru fiii de domn, cît şi pentru boierii comandanţi de armate.

[5] Pentru Bizanţ, vezi F. Dölger, *Die Familie der Könige*, Ettal (1955), p. 34—69; 159—196; G. Ostrogorskij, *Die byzantinische Staatentheorie*, în „Seminarium Kondakovianum", 8 (1936), p. 41—61; idem, *The byz. Emperor and the hierarhical World Order*, în „The Slavand East-European Review", 35 (1956), p. 1—14; *Abhandlungen und Untersuchungen zur Geschichte des Kaisergedankens im Mittelalter*, apărut sub direcţia lui Edmund E. Stengel, Köln, 1965 (cf. rec. lui F. S. Lear, în „Amer. hist. Review", 72 (1967), p. 543—544). Pentru o bibliografie mai amplă şi discuţia problemei, a se vedea Val. Al. Georgescu, *L'idée impériale byzantine et les réactions des réalités roumaines (XIV—XVIII siècles), idéologie politique, structuration de l'Etat et du droit*, în „Byz.", 3 (1971), p. 311—339 şi mai ales forma dezvoltată a acestui studiu, care va apare separat. Pentru Bulgaria, la studiile lui Dölger, *adde* Vasilka Tăpkova-Zaimova, *L'idée byzantine de l'unité du monde et l'État bulgare*, în *Actes du I-er Congres intern. des Etudes balkaniques et sud-est européennes*, Sofia, 3 (1969), p. 291—298. G. I. Brătianu, recenzînd pe Dölger, a pus în lumină meritele lui N. Iorga în reliefarea ideii de familie de state la Bizanţ.

Principatele române asistaseră la căderea Bizanţului şi la schisma dintre Apus şi Răsărit; la apariţia unei noi puteri imperiale în Răsărit şi a alteia în Apus, cu aceeaşi direcţie mediteraneană de expansiune; în sfîrşit, la înlocuirea basileului cu sultanul, de altă religie. Toate acestea au produs un traumatism etic şi politic, generator al unei confuzii ideologice pe plan internaţional. Domnii români foloseau, cum a arătat E. Vîrtosu, două rînduri de sigilii: unul pentru împăratul de la Constantinopol, altul pentru Apus. La banchete oficiale, Constantin Brîncoveanu închina paharul pentru împărat, folosind o formulă care, după del Chiaro, nu permitea să înţelegi despre cine era vorba. În concepţia claselor dominante, ordinea internaţională avea nevoie de un împărat, care, fiind de altă credinţă, crea contradicţii de nerezolvat.

Cu toate acestea, ideea imperială bizantină rămînea în această perioadă un model prestigios, care şi-a continuat acţiunea atît în domeniul religios, cît şi în cel juridic al instituţiilor prin receptarea dreptului bizantin.

În structurarea puterii domneşti la români, acest model a stimulat energic consolidarea ei ca o putere suverană, deplină şi de sine stătătoare, încă din secolele XIV şi XV. În perioada studiată, ea îmbracă forme noi. Îndeosebi pentru reglementarea puterii judecătoreşti a domnului, se transpun şi se adaptează la realităţile româneşti principii şi reguli privind puterea basileului, din textele greco-romane, pentru a fi apoi adaptate creator la realităţile româneşti, într-o sinteză care nu se poate reduce la nici unul din elementele constitutive.

Acestui proces, cu efecte în general pozitive, i s-a adăugat ideea unei reînvieri a imperiului bizantin, creştin şi antiotoman. Pentru lumea greacă, în diaspora, puternic implantată în principate şi, treptat, chiar la domnia lor, ideea imperială devine în secolul al XVII-lea o idee forţă, în cadrul căreia realitatea politică nu se mai deosebea bine de mit. Domnia românească n-a putut să nu intre în contact cu acest proces. Epopeea lui Mihai Viteazul a generat — şi în spiritul unor călugări greci şi în sensibilitatea tulbure a maselor asuprite — unele speculaţii sau închipuiri imperiale şi bizantine. Vasile Lupu — în al cărui nume chiar s-a căutat o aluzie imperială — a jucat în viaţa culturală şi a bisericii ortodoxe un rol care depăşea cu mult graniţele ţării şi care a părut multora că se apropia de acela al foştilor basileis.

Mihnea al III-lea Radu, în dinamismul lui care depăşea realităţile momentului istoric, pare să fi fost sincer preocupat de visuri imperiale. Ele ar fi devenit o ambiţioasă politică reală la Şerban Cantacuzino, care se considera descendentul împăraţilor bizantini. Documentele însă invederează refuzul Habsburgilor de a-l sprijini pentru instaurarea unei domnii dinastice cu caracter aristocratic şi centralizat, Viena înţelegînd să-l utilizeze cel mult ca un conducător de oşti pentru pătrunderea ei spre Bizanţ. Istoriografia noastră şi-a pus deci problema de a şti dacă, tocmai în perioada nobiliară, domnia română trebuie proiectată pe fundalul unei politici nu numai nostalgic imperiale, ci şi bizantine într-un sens reconstructiv şi, de la sine, antiotoman.

Cel care şi-a legat numele în mod semnificativ de o astfel de interpretare a fost desigur N. Iorga. Revenind mereu asupra ei, el a îmbinat toate datele posibile şi le-a insuflat un adevărat patos romano-bizantin.

Cine reia problema în lumina rezultatelor complexe şi reînnoite de care dispunem astăzi nu poate să nu raporteze această interpretare la vicisitudinile cotidiene ale domniei româneşti, la brutalitatea puterii otomane care va încheia perioada noastră cu drama brîncovenească şi care, la unele acţiuni ale lui Vasile Lupu, atrage atenţia că la sosirea armatelor sultanului totul şi toţi vor intra sub pămînt. Raportată la adevăraţii campioni ai politicii imperiale a vremii, interpretarea imperială a domniei româneşti nu ni se pare că se acordă cu realismul şi măsura majorităţii domnilor din această vreme. Din investigaţiile lui N. Iorga a rămas însă, pe lîngă o bogăţie de date, fapte şi sugestii, acel volum al VI-lea din *Istoria românilor* (1938) intitulat *Monarhii*. În el, cartea a II-a se intitulează *Monarhia bizantină*, cu atît mai semnificativă, cu cît se opune „monarhiei româneşti" din cartea I. Unul din capitolele acestei cărţi (al III-lea) îmbrăţişează *Perioada de înflorire a imperialismului bizantin* în ţările române, fiind vorba de Vasile Lupu şi Matei Basarab. Nu departe de Bizanţ pare să fie însăşi *Monarhia orientală* a lui Duca vodă (cartea a IV-a).

Meritul lui N. Iorga de a fi lărgit problematica domniei româneşti este incontestabil. Multe din sugestiile lui au stimulat cercetări interesante recente, ca acelea ale lui Virgil Cândea[6] şi alţii. Dealtfel legăturile domniei româneşti cu ideea imperială bizantină, evocate de N. Iorga, trebuie încadrate în viziunea lui mai largă asupra ideii imperiale pe plan universal, pe care de curînd D. M. Pippidi[7] a analizat-o în termeni excelenţi, subliniindu-i importanţa pentru istoria antichităţii.

Influenţa ideii şi structurilor imperiale ale Bizanţului şi ale lumii feudale capătă un sens neimperial şi nebizantin în sinteza domniei româneşti[8]. Într-adevăr, este de un interes vădit să putem preciza dacă judecata domnească era împărţită de un cvasidregător otoman, de un candidat imperial sau de un domn român mereu confruntat cu problema autonomiei ţării, pregătind, cu sau fără voie, condiţiile de afirmare a independenţei ţării şi poporului pe care îl cîrmuia.

§ 4. Structura generală a puterii judecătoreşti a domnului

1. *Justiţia feudală ca instrument de exploatare de clasă.* Statul feudal fiind o maşină organizată pentru realizarea constrîngerii claselor exploatate, justiţia constituie o pîrghie esenţială a acestei organizări[1]. În perioada pe care o studiem, rolul ei exploatator creşte : ea trebuie să asigure, pe lîngă exploatarea internă de clasă, şi pe cea externă, în favoarea Porţii otomane.

---

[6] *Les bibles grecque et roumaine de 1687—1688 et les visées impériales de Şerban Cantacuzino*, în B. St., 10 (1969), p. 351—376.

[7] *N. Iorga, historien de l'antiquité*, în *Nicolae Iorga, l'homme et l'oeuvre*, Buc.(1971).

[8] Vezi Val. Al. Georgescu, lucrările citate la n. 5.

[1] Cînd ţarul Caloian (1197—1207) cere papei Inocenţiu al III-lea să fixeze hotarele Ungariei şi Vlahiei (balcanice), el pretinde să i se atribuie lui dreptul de justiţie asupra ultimelor două ţări, ca însăşi esenţă a puterii suverane pe care o reclama : *ita habeat imperium meum iusticias Bulgariae et Blachiae, quod rex Hungariae habeat iusticias Hungariae* (*Hurm.*, I, 1, p. 31). Vezi şi Buzescu, *Domnia*, p. 7—8.

Mînuind puterea judecătorească, domnul căuta, desigur, să menţină acel minimum de echilibru între clase şi categorii sociale, fără de care lupta de clasă devine război civil. De aci unele concesii, în favoarea celor năpăstuiţi, necesare pentru înlăturarea exceselor. Tot prin ea, domnia putea menţine chiar o faţadă de legalitate în litigiile care nu angajau interesele fundamentale de clasă. Adesea concesiile la care ne-am referit se făceau în cadrul unor precare alianţe ale domniei cu unele categorii sociale, orăşeni, slujitori, mai rar ţărani. În perioada de care ne ocupăm, concesiile acestea se fac tot mai mult „pe marginea prăpastiei", cînd criza ameninţa să „strice ţara".

Pentru domnie, natura şi finalitatea puterii judecătoreşti este o importantă temă de propagandă ideologică. Exaltarea virtuţilor domnilor ca judecători drepţi, mereu preocupaţi de necazurile poporului, a constituit permanenta preocupare a acestei propagande. Actele oficiale, cronicile domneşti şi literatura parenetică şi encomiastică exploatează din plin acest laitmotiv în cadrul ideologiei religioase a vremii. Astfel, pentru a face elogiul lui Grigore Ghica, Radu Popescu[2], partizan al Bălenilor, scrie : „Şi aşa pe-ncet cîrmuea norodul bine şi era domnul judecător drept şi milostiv şi gingaş întru toate lucrurile lui şi nemăreţ".

Tot astfel, despre Matei Basarab se afirmă că domnul „cu bune socotele le aşeza şi cu vecinii se împăca, ca să aibă ţara odihnă şi pace"[3].

În Moldova, cronicarul muntean laudă pe Nicolae Mavrocordat pentru blîndeţea sa ca judecător şi generozitatea faţă de boierii care cădeau în greşeală[4], iar cronica moldoveană afirmă că era „foarte iute la mînie şi mai ales împotriva acelora . . . care nedreptăţeau pe săraci..."[5]. Despre Grigore Ghica vodă aceeaşi cronică scrie că era ". . . prea înţelept la toate judecăţile", calitate care este „temeiul şi temelia măreţiei unui domn"[6].

În acest tablou realist al justiţiei feudale, un loc important revenea concepţiilor social-politice şi juridice curajos afirmate de categoriile mijlocii şi de masele populare oprimate. În cadrul acestei justiţii, judecata supremă în faţa domnului, mai mult decît oricare alta, era inseparabilă de formele legale pe care le îmbrăca lupta de clasă în societatea feudală.

2. *Contopirea actului administrativ cu cel jurisdicţional.* Statul feudal, ca şi cel sclavagist, se caracterizează prin contopirea, uneori totală, a funcţiilor (puterilor) lui în mîna atît a conducătorului politic suprem (monarh, organ colegial sau conducător republican), cît şi a reprezentanţilor săi : dregători, slujitori. Contopirea actului administrativ cu cel jurisdicţional (de natură penală[7] sau civilă) a fost de mult semnalată şi pentru Ţara Românească şi Moldova. Ea durează pînă la Regulamentele organice, cu vestigii în materie penală pînă la Alexandru I. Cuza.

---

[2] *Istoriile* p. 128.

[3] *Ibid.*, p. 97. Elogiul spiritului de dreptate şi al clemenţei (faţă de adversarii politici) lui Nicolae Mavrocordat la acelaşi cronicar este din cele mai suspecte.

[4] Radu Popescu, *Istoriile*, p. 258–259, 265, 281.

[5] *Cronica Ghiculeştilor*, ed. Nestor Camariano şi Ariadna Camariano-Cioranu, Buc., 1965, p. 75.

[6] *Ibid.*, p. 261.

[7] I. C. Filitti şi D. I. Suchianu, *Contribuţii*, p. 1 ; C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, 1, ed. a IV-a, 1943, p. 357 ; II, 2, ed. a IV-a, 1943, p. 486.

În contextul realităților social-politice și al ideologiei feudale, puterea judecătorească a domniei păstrează o structură complexă și chiar contradictorie, adevăratul ei conținut și semnificația ei rezultînd din interacțiunea tuturor elementelor acestui context.

3. *Originea teocratică.* Ca și la Bizanț și în toată lumea medievală, domnul țărilor române era considerat alesul și unsul lui Dumnezeu, vicarul acestuia pe pămînt[8]. Oricărei puteri politice supreme și în general oricărei superiorități sociale *(omnis auctoritas a deo)* i se atribuie în feudalism o origine teocratică. În ceea ce privește judecata domnului și a delegaților lui, ea era înfățișată ca un reflex al *justiției divine*, ceea ce se pretindea că antrenează o anumită răspundere mistică față de divinitate, în lumea de apoi. Aceste două poziții ideologice confereau puterii judiciare a domnului un caracter instituțional de factură transcendentă și totodată introduceau în exercitarea ei un element de limitare mistică, și oarecum superstițioasă, nelipsită practic de o anumită eficacitate etică[9].

[8] Charles Diehl, *Byzance*, Paris, 1919, p. 306: „Et si c'est surtout par l'intermédiaire de la Bulgarie que la Roumanie a connu Byzance, elle aussi cependant a, à partir du XIVe siècle, calqué sur les modèles byzantins son organisation religieuse ... sa conception de l'autorité souveraine. Cette conception, généralisée au Moyen Age, a exercée de toutes parts une influence concentrique, mais l'on peut dire que le fond, pour le Sud-Est ortodoxe, reste byzantin"; Marc Bloch, *Les rois thaumaturges. Etude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*, Strasbourg–Oxford, 1924 (p. 473–477: imperiul bizantin), a cărei a 2-a ediție (1961) nu ne-a fost accesibilă; vezi astăzi Rodolphe Guilland, *Le droit divin à Byzance*, în *Etudes byzantines*, Paris, 1959, p. 207–232; K. Triantaphyllopoulos, 'Η ἱεραρχία νόμων καὶ βυζαντινὸν δίκαιον, in Σύμμεικτα... Σβώλου Athena (1961), p. 475–494 (rec. R. Guilland, în Bsl., 24 (1963), p. 196); H. G. Beck, *Reichsidee und nationale Politik im spätbyzantinischen Staat*, în B. Z., 52 (1960), p. 86–94; B. Sinogowitz, *Die Begriffe Reich, Macht und Herrschaft im byzantinischen Kulturbereich*, în „Saeculum", 4 (1953), p. 450–455; B. Rubin, *Zur Kaiserkritik Ostroms*, în *Atti del VIII Congresso di studi bizantini*, 1951 („Studi Bizantini e Neoellenici", 7 (1953), p. 453–462); H. Hunger, *Byzantinische Kaiserwelt von Konstantin dem Grossen bis zum Fall Konstantinopels*, Baden-Baden, 1958, p. 325; E. Barker, *Social and Political Thought in Byzantium from Justinian to the last Paleologus*, Passages from byzantine writers and documents translated with on Introduction and Notes, Oxford, 1957; G. I. Brătianu, *Démocratie dans le lexique byzantin à l'époque des Paléologues*, în *Mémorial L. Petit*, 1948, p. 32–40 („Archives de l'Orient Chrétien, 1); vezi în general asupra problemei: *The sacral Kingship*, Leiden, 1959: M. Pacaut, *La théocratie*, 1957; E. Bréhier, *La philosophie du Moyen-Age*, Paris, 1937; J. Chevalier, *Histoire de la pensée politique*, II, *La pensée chrétienne*, Paris, 1956, p. 144 și urm.; Borys Łapicki, *Ideologia rzymska w średniowieczu Europy Zachodniej*, Łódź, 1964, p. 10–28; N. Ensslin, *Das Gottes gnadentum des autokratischen Kaisertums der frühbyzantinischen Zeit*, în „Studi bizantini e neoellinici", 5 (1939), p. 154–166; idem, *Gotteskaiser und Kaiser von Gottesgnaden*, în „Sitzungsberichte d. Bayer. Akad. d. Wissen., Philos.-hist. Abt.", 1943, Heft 6; Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Paris (1975).

[9] Pentru Moldova, vezi doc. din 20 mart. 1627, D. R. H., A, XIX, p. 220 și Stoide-Turcu, *Doc. Neamț sec. XVI–XVIII*, p. 16–17: „pe oricine va alege Dumnezeu să fie domn al Țării noastre Moldova"; 20 sep. 1628 (*Uric.*, XIV, p. 172–179): „cu puterea ce am avut de la Dumnezeu dăruită, după mila ce ne-au miluit sfinția sa cu domnia în scaunul și în moșia domniei mele, ca să socotim și să tocmim toate lucrurile cele dumnezeești". Cf. și *Pravila aleasă* (Moldova, 1632), cap. 1: „Cade-se tuturor giudecătorilor și mai virtos arhiereilor să fie drepți la giudețe, aducîndu-și amente de giudecătoriul cel drept, mai marele arhiereu, domnul și mîntuitorul nostru, Iisus Hristos"; cap. 3: „ceia ce vor să giudece drept, dintăi trebue să ceară de la Dumnezeu înțelepciune și înțelégere, pentru ca să poată cunoaște direptatea și strîmbătatea". Aceleași formulări, din Malaxos, se găsesc în *Îndreptarea legii*, gl. 1 și 2. În sec. al XVI-lea, *Învățăturile lui Neagoe* (ed. V. Grecu, Buc., 1942), p. 86–87, spuneau: „dă-ne harul tău și luminează și întărește mintea noastră și ochii noștri deschide-i spre a afla calea dreptății și să nu ne poticnim de la drept și judecata dreaptă".

Pentru Țara Românească, vezi Matei al Mirelor, *Istoria*, în *Tesauru*, I, 1862, p. 353–354, care amintește domnului că „temerea de Dumnezeu este începutul înțelepciunii și temelia

4. *Caracterul harismatic.* În dezvoltarea generală a monarhiei, acest caracter teocratic se îmbină cu cel harismatic și cu cel taumaturgic. Regele, domnitorul, era socotit ca deținătorul unei *harisma* (har) și al unei puteri lecuitoare specializate (taumaturgie). Puterea domnească, inclusiv cea judiciară, era privită ca expresie a unor calități irațional cristalizate — îndeosebi prin ungere, încoronare sub egida Bisericii, sau prin simpla exercitare cu succes a atribuțiilor domniei — în persoana domnului, a monarhului, care devenea sediul activ al acestui *har*. Credința în structura harismatică a supremei autorități în stat era larg răspîndită în ideologia antică[10], fie că era vorba de despoțiile antice sau de imperiul roman, și chiar în comuna primitivă, în faza ei de destrămare, sub forma ridicării pe scut a conducătorului. În feudalismul european, *harisma* regală a devenit un reflex al *harului divin*. Este o idee care pentru lumea orientală se găsește clar exprimată în *Învățăturile* lui Neagoe Basarab, tocmai în legătură cu exercitarea puterii judecătorești. Acest *har* de origine pretins divină ajunge să facă din domn, mai ales pentru masele populare, condiționate etic și psihologic în acest scop prin întreaga ideologie oficială a vremii, un fel de Dumnezeu pe pămînt. Este impresia pe care Fr. Sivori, secretarul italian al lui Petru Cercel, o avea atunci cînd privea raporturile dintre domn și țăranii veniți la divan: pentru ei, ceea ce făcea domnul era ceva ca făcut de Dumnezeu. În Țara Românească și Moldova, această concepție teocratică și mentalitatea corespunzătoare, larg răspîndită în mase, se menține în ciuda deselor schimbări ale domnilor și a rolului jucat, cu acest prilej, pe de o parte de puterea suzerană, campioană a unei alte credințe, iar pe de altă parte de rivalitățile boierimii.

Nu există însă în istoria domniei românești indicii serioase despre o credință bine cristalizată în puterea tămăduitoare (curativă) a domnului, comparabilă cu cea atribuită de la un moment dat unora din regii occidentali (Franța, Anglia, Spania, Saxonia)[11]. În schimb exista ceremonialul prosternării (προσκήνεσις) în fața domnului ca în fața unei divinități, ceremonial folosit pe o scară largă în materie judiciară. La

---

judecăților drepte... te-a înălțat Dumnezeu și te-a făcut rege al tuturora, ca toți să se teme de tine; dar și tu se cade să fi... drept judecătoriu, judecînd după adevăr și dreptate".

Numeroase acte domnești declară că domnul a ezitat să ia o anumită măsură socotită nedreaptă, din teama de sancțiune divină (spontan accentuată printr-un blestem care o invoca în mod ritual). Relatînd că din mormîntul rebelului serdar Barbu, mort cu trupul înnegrit și cu ochii scoși din cap, ar fi ieșit după trei zile viermi și „putoare mare", Radu Popescu (*Istoriile*, p. 252) adăuga: „Cu acestea au arătat Dumnezeu, dreptul judecătoriu, tuturor oamenilor că și în cealaltă lume îl vor mînca viermii neadormiți, pentru multe reale fapte ce-au făcut". Aici Dumnezeu era solidarizat cu o ideologie de dezaprobare a oricărei mișcări sociale împotriva ordinii stabilite. „Dumnezeu are ochi mulți — declara același Matei al Mirelor (p. 335—336) — și nedreptatea nu poate scăpa nepedepsită de dînsul". Transformarea dreptului feudal într-un sistem de legalizare a abuzurilor dovedește rolul cu totul relativ pe care structura aceasta teocratică l-a jucat în autocontrolul și autolimitarea etic-religioasă a puterii judiciare a domnului și a agenților săi.

[10] A se vedea vasta anchetă a lui P. de Francisci cu privire la antichitate și începutul lumii bizantine, din cele 4 volume intitulate *Arcana imperii*, I (1947); II (1948); III 1—2 (1948), în care autorul opune formelor harismatice (orientale, elenistice și romane tîrzii) pe cele instituționale, apărute în cadrul democrațiilor grecești și al republicii romane. Vezi pentru lumea feudală F. Graus, *Volk, Herrscher und Heilige im Reiche der Merovinger. Studien zur Hagiographie der Merovingerzeit*, Nakladetelstvi Ceskoslovenské Akademie ved., Praga, 1965 (rec. R. Spranger, în H. Z., 203 (1966), 3, p. 663—665).

[11] Vezi Marc Block, *Les rois thaumaturges*, cit. (supra n. 8).

judecată, cei care vorbeau domnului stăteau în genunchi. Petru Bogdan Bakšić notează că Vasile Lupu a desființat „acest obicei prost", care continua să fie în vigoare în Țara Românească[12].

Privitor la domnii ce se schimbau atît de des la începutul secolului al XVII-lea, Matei al Mirelor se mulțumește să spună, în legătură cu Gavril Movilă, că „și mai înainte, din voia lui Dumnezeu, fusese trimis domn aici" (p. 342).

Această mentalitate și-a găsit totdeauna expresia în practica ungerii oricărui nou domn de către biserică, prin reprezentanții săi supremi, precum și în fastul coroanei, atestat de sursele pictografice și scrise pînă în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Fastul încoronării a continuat și după înlocuirea coroanei cu cuca (bonetă de catifea, dar cusută cu aur și împodobită cu pietre scumpe ca și o coroană). Ritualul religios („Rînduiala ce se face la încoronația domnilor") s-a păstrat și în secolele XVII—XVIII[13]. Alte semne vestimentare și însemne ale autorității își fac apariția. Cu toate acestea, în cursul perioadei de care ne ocupăm, hrisoavele domnești proclamă „mila lui Dumnezeu" ca, în general, singurul izvor din care decurge puterea domnului, inclusiv puterea lui ca judecător[14].

Cu particularități notabile, se poate aplica și domniei „de drept divin" din țările române observația lui Rodolphe Guilland[15] privitoare la puterea împăratului bizantin : originea divină a puterii politice devenea — în societatea bizantină roasă de superstiții și înclinată spre fatalism — o cauză de slăbiciune și de instabilitate : eșecul se transforma ușor, pentru împărat ca și pentru mase, în semn de retragere a harului divin și, invers, succesele — obținute cu cea mai pozitivă și dură politică, inclusiv crima — deveneau dovezi de captare a acestui har. Doctrina originii politice ajunge, în anumite condiții istorice, să justifice orice schimbare.

5. *Caracterul teocratic și problema autonomiei.* Afirmarea stăruitoare a originii divine a domniei avea înainte de toate o funcție de clasă bine cunoscută. Trebuie subliniat un aspect căruia îndeobște nu i se acordă atenția cuvenită. În condițiile agravării dominației otomane, numai proclamarea, în titulatura oficială, a originii divine a domniei devenea o formă ceremonială de afirmare a autonomiei țării și a puterii domnești în raport cu puterea suzerană, ale cărei pretenții de a transforma suzeranitatea în încorporare creșteau mereu.

---

[12] *Călători*, vol. V, p. 233.

[13] Pentru coroana ca însemn domnesc, vezi Al. Elian, *Moldova și Bizanțul în sec. XV*, în vol. *Cultura românească în timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 136—138 ; Corina Nicolescu, *Le couronnement — „Încoronația". Contribution à l'histoire du cérémonial roumain*, în R. E. S. E. E., XIV (1976), nr. 4, p. 650—661 ; idem, *Les insignes du pouvoir*, ibid., XV (1977), nr. 2, p. 238—245.

[14] Cît de importantă și de eficientă era această concepție rezultă din reacția lui Alexandru Iliaș față de ucigașii lui Gaspar Grațiani, pedepsiți cu decapitarea, ca ucigași de domn. Cronicaul spune : „Scîrnava și groadznică faptă și neaudzită în toate țări creștine. Domnul, ori bun ori rău, la toate pricinile lui feritŭ trebuiește, că oricum este, de la Dumnedzău este . . . " (M. Costin, *Opere*. (1958), p. 72). V. și Miron Costin în *Chronikon*, ed. E. Barwiński, Buc., 1912, p. 41, care descrie pedeapsa : „iusto iudicio condemnati ab Alexandro principe, et decapitati detractis pellibus iniecti in cloacam, quia execranda facta etiam mors horrenda sequitur". După Ion Neculce, domnii sînt „pomăzanici (unși — *n. n.*) a lui Dumnezeu" (ed. a II-a, Iorgu Iordan, p. 66).

[15] *Etudes byzantines*, Paris, 1959, p. 207.

6. *Contractul feudal ca sursă secundară a puterii judecătoreşti a domnului.* Structura teocratică şi harismatică a puterii domnului în materie judiciară se îmbina, nu fără contradicţii caracteristice orînduirii feudale, cu o altă structură de natură convenţională. Dreptul de judecată al domnului se sprijinea şi pe un contract feudal, încheiat pe de o parte cu nobilii şi stările privilegiate, în forme mai specifice, şi pe de altă parte cu masa supuşilor de rînd printr-un act de închinare. Formele acestei închinări puteau fi implicite sau difuze. Nu era vorba de un contract de drept privat, ca o vînzare sau un schimb, ci de o situaţie contractuală de drept public feudal, cu implicaţii privatiste, mergînd pînă la confuzia între privat şi public. Contradicţia la care ne referim era într-o anumită măsură formal înlăturată prin ideea că ordinea şi ierarhia realizate prin contractul feudal actualizau ordinea ierarhizată voită de Dumnezeu[16]. Dealtfel, prin jurămînt şi blestem, biserica venea să sprijine tehnica feudală a contractului de vasalitate şi de închinare. Ideea de contract feudal se aplica într-o bună măsură şi la raporturile de suzeranitate dintre domnul fiecărei ţări şi Poarta otomană. În cadrul acestor raporturi apăreau şi unele elemente de instituţionalizare, în forme care rămîneau destul de confuze din cauza arbitrariului violent pe care Poarta îl practica atît de des şi cu succes în exercitarea prerogativelor de putere suzerană.

Structura contractuală a puterii judiciare se accentuează în perioadele de fărămiţare feudală şi de regim nobiliar. Niciodată însă, în cadrul unei formaţii feudale, n-a lipsit cu totul elementul politic premergător suveranităţii instituţionalizate şi pe care B. D. Grekov[17] îl numeşte *ius ducale*, adică poziţia de suveran a feudalului, fie el monarh sau mare senior cu drept de justiţie proprie. Pe de altă parte, în Ţara Românească şi Moldova, de la început, şi mai accentuat pe măsură ce s-a adîncit receptarea dreptului romano-bizantin laic (finele sec. al XVI-lea şi apoi la mijlocul sec. al XVIII-lea), tradiţia bizantină a unei puteri judecătoreşti instituţional încorporate în persoana împăratului a contribuit la estomparea treptată a caracterului contractual. Această estompare va fi mai accentuată în secolul al XVIII-lea, pentru ca abia în secolul al XIX-lea puterea judiciară să se desprindă de persoana domnului şi să fie legată în mod abstract de o funcţie a statului, impersonală şi ireductibilă la persoana titularului ei vremelnic.

În cadrul concepţiei teocratice, puterea judecătorească apare ca un *har*, ca o misiune, ca o *sarcină*; în cadrul contractului feudal, ca un drept şi ca o datorie[18]. Pe măsura instituţionalizării însă, ea devine o funcţie a statului, iar domnul un organ care o exercita sub un control care în feudalism nu poate avea decît un caracter politic şi global. Prin contractul feudal, boierii devin, pentru domn, *boierii mei* (noştri), aşa cum ţara era *moşia* sa. Legătura dintre ei şi domn este de ordinul „credinţei", al conştiinţei juridic şi mistic angajată. Domnul îi miluieşte şi îi apără, iar ei îl ajută cu un devotament care ar trebui să fie necondiţionat.

---

[16] Vezi textul lui Matei al Mirelor, n. 9 *supra* şi acela al lui Neculce, n. 27 *infra*.

[17] *Ţăranii în Rusia pînă în sec. XVI*, Buc., 1952, p. 124, 517.

[18] „Nu sînt şi eu în stare să pot face dreptate săracilor mei?" (мнѣ сиромахомъ), se întreba Vlad Dracul, şi continua : „să aibă săracii mei (сирацн) bine de la ei (pîrcălabii împăratului) căci nu-i voi lăsa să plară cu ruşine". I. Bogdan, *Relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul*, ed. 1905, p. 78—79, nr. 54 (1438—1444); cf. şi A. Cazacu, în *Viaţa feudală*, p. 331—332.

Iată cîteva dovezi despre persistența ideii mai vechi de contract feudal și a practicelor legate de ea în secolul al XVII-lea. Cînd Radu Mihnea vine domn în Țara Românească, intervine un contract feudal pe care Matei al Mirelor îl descrie astfel: „toți i se închinară, roșii și ceilalți, făcînd jurămînt înfricoșat să-l servească cu credință și deplină supunere, cum vrea Dumnezeu și legea creștinească; iară domnul îi iertă că conspirase moartea lui, pentru că făcuseră aceasta ca să-și răzbune de Ardeleanul" (Gabriel Báthory). Boierii răspund: „Acum sîntem cu tine; sîngele nostru vom da ca să împlinim ordinele tale"[19]. La fel de sugestiv este descris de același cronicar[20] conținutul contractual al îndemnului dat de Gavril Movilă boierilor care îl preferau lui Alexandru Iliaș impus de Poartă: „închinați-vă toți celui ce vă vine domn . . . onorați-l și iubiți-l cît îl va ține Dumnezeu în domnie; fiți cu minte și nu vă opuneți la ordinele domnului vostru". Iar cînd Alexandru Iliaș veni domn, „toți mari și mici, se închinară, ca ei să fie trup, iară dînsul, capu", ceea ce nu-l împiedică pe Gavril Movilă să știe că turcii pun domn pe cine vor ei, iar boierii pămînteni nu pregetară să-i taie pe boierii greci, după încheierea contractului feudal cu domnul ce se sprijinea pe aceștia din urmă. Cînd Lupu paharnicul se răscoală contra lui Iliaș vodă, călărașii răspund domnului care le cerea să-l apere: „ai călcat jurămîntul și ne-ai oprit simbriile și ne-ai stricat obiceiurile, cît am rămas la mare sărăcie"[21]. Antonie din Popești, a doua zi după intrarea în București (10 aprilie 1669), împarte boieriile, făcînd „jurămînt împreună cu toți boiarii, cîte unul, cîte unul, fiștecare puindu-și mîinile pre sf. evanghelie, jurînd . . . cum vor sluji domnu-său, . . . cu dreptate. . . . Iar carii nu vor ține jurămîntul, să fie lepădați de fața domnului Dumnezeu . . . Și așa istovind jurămîntul, toți au iscălit cu mîinile lor la izvodul jurămîntului"[22].

Sprijinul pe care ideologia religioasă îl aducea respectului contractelor feudale încheiate între puterea constituită și boierime este ilustrat de îndemnurile lui Matei al Mirelor către domn[23]: „jurămîntul ce ai făcut să nu-l rupi niciodată . . . . să nu pui cuget rău . . . pe vreunul din boierii tăi cui ai jurat să fii amic, că jurămîntul cade asupra capului tău și-ți pierzi viața, îți pierzi și sufletul, făcînd pe boieri să-ți poarte războel și de va putea să te omoare".

Cînd Duca vodă, cu sprijinul dat de postelnicul Mihail Cantacuzino pe lîngă marele vizir aflat la Babadag, obține domnia, cronicarul[24] notează: „Duca vodă . . . foarte se bucură, făgăduindu-se cu mare jurămînt că va căuta de casele acestor boiari și le va plăti datoriile și, în zilele lui, nici un rău nu vor petréce, ci mult folos și bine vor vedea de la dînsul".

---

[19] Matei al Mirelor, *Istoria . . .*, în *Tesauru*, I, p. 335.

[20] *Op. cit.*, p. 342—343: boierii care încheiau acest contract cu Alexandru Iliaș declarară cu puțin înainte lui Gavril Movilă, în cadrul alegerii lui neacceptate de acesta în momentul cînd a aflat retragerea acordului Porții: „Noi pre tine te vrem, pre tine te iubim . . . de tine s-au lipit inima noastră, lîngă tine vrem să rămînem ca fiii în jurul tatălui, pentru tine dăm capul nostru . . . alt domn nu ne trebue . . . *să ne vineze ca lupul . . .*" *(s. n.)*.

[21] *Letopisețul cantacuzinesc*, p. 92.

[22] *Ibid.*, p. 160—161.

[23] *Op. cit.*, p. 351. Cronicarul, ca eclesiastic, recunoaște că nu s-ar cădea oamenilor să facă jurămînt, fiindcă „Dumnezeu știe toate și nimic nu-i este ascuns", dar constată necesitatea lui din cauză că oamenii mint și sînt răi.

[24] *Letopisețul cantacuzinesc*, p. 169—170.

Domnul întărea deci prin jurămînt față de boieri angajamentele ce se asumau reciproc. Contractul nu avea neapărat același conținut față de toți boierii. Jurămîntul depus nu-l împiedica pe domn să curtenească pe Bălenii, adversari Cantacuzinilor, și împreună „izvodiră niște obiceiuri și nește răutăți, care n-au mai fost în țară".

Cînd Șerban Cantacuzino devine domn, vizirul poruncește boierilor români să se închine noului domn, dar adversarii *ireductibili* refuză încheierea acestui contract feudal și doi din delegații lui Duca vodă fug în Moldova unde patronul lor fusese transferat ca domn[25].

În alegerile de domn de către boieri, de pildă în cazul lui Constantin Brîncoveanu, aplicarea ideii de contract feudal între el și boieri este izbitoare. Și cînd domnul numește un vistier sau un cămăraș, cronica relatează că dregătorii depun un jurămînt deosebit față de domn, dînd expresie contractului special pe care se întemeia acordarea dregătoriei.

Cînd Antonie vodă a fost mazilit și chemat de sultan la Odriu (Adrianopol) pentru a se alege noul domn, între el și Grigore Ghica, întors de la nemți și susținut de partida Bălenilor, cronicarul cantacuzinesc[26] arată că boierii „închinîndu-i-se lui (Ghica) toți, făcură sfat drăcesc către turci de prinseră" pe boierii din partida Cantacuzinilor care susțineau pe Antonie vodă.

Neculce arată și el, pentru Moldova, că domnul *milușește* pe boieri, care îi datorează credință și ascultare necondiționată. Chiar după ce sugerează că politica rusofilă a lui Dimitrie Cantemir îl îngrijorase, Neculce[27] declară: „Dar eu taina stăpînului căruia i-am mîncat pita n-am putut-o descoperi, uitîndu-mă la Sfînta Scriptură ce au dzis îngerul către Tovie dzicînd: taina împăratului să o acoperi, iar faptele, lui Dumnezeu la arătare să le mărturisești. Ce și eu n-am vrut să mă fac al doilea Iudă sau să-l vicleneșc, să fugă de la dînsul".

Dar și în secolele precedente, de pildă în Moldova începînd cu Petru Rareș și continuînd cu Petru Șchiopul și Miron Barnovschi[28], ideea de contract feudal *intuitu personae senioris* se găsește exprimată în formula care leagă trădarea atît de persoana domnului, cît și de țara acestuia, țara fiind identificată încă puternic cu persoana domnului[29].

7. *Limitele în timp ale puterii judecătorești a domnului.* Puterea judecătorească a domnului era, așa dar, intim legată de persoana lui. Ca urmare, tăria hotărîrilor domnești se limita în orice caz la durata domniei, avînd deci un caracter viager, dacă domnul murea în scaun. Hotărîrile pronunțate de un domn nu aveau autoritate de lucru judecat față de domnii următori. Numeroase documente confirmă această normă de drept consuetudinar. Nu lipsesc însă documentele care pun totuși temei pe hotărîri vechi pronunțate sub un alt domn, le acordă acestora

[25] *Ibid.*, p. 171.

[26] *Ibid.*, p. 176.

[27] *Letopisețul*, p. 218.

[28] 8 apr. 1528, D. I. R., A, XVI, p. 292; cf. doc. nedatat la I. Antonovici, *Doc. ale fostelor schituri Orgoești, Bogdănița, Pârvești, Cârtebașii și Mînzații*, Huși (1929), p. 70 și 28 mai 1575, D. I. R., A, XVI, 3, p. 53; 26 ian. 1609, *Sur. și izv.*, 2, p. 287; 18 dec. 1621, D. I. R., A, XVII, 5, p. 84; 13 mai 1629, copie la Inst. de ist. „N. Iorga"; v. și *Sur. și izv.*, XXI p. 34 și „I. Nec.", IV (1929), p. 239; doc. din 1665 de la Dabija vodă în „Arhiva istorică", II (1865), p. 80—81.

[29] V. și Petre Strihan, *Iliclenia*, ms. la Institutul de istorie „N. Iorga".

o valoare de instrumente probatorii, sau o valoare de obicei, respectat ca atare, nu ca act juridic al domnului respectiv.

Bineînțeles, principiul personalității puterii domnești are laturi negative care vin în conflict cu interesele durabile ale clasei feudalilor și ale statului feudal. De aceea el nu se aplică în mod absolut. Fiecare domn ținea seama de anumite obiceiuri ale domniei și multe din actele înaintașilor erau prezentate ca precedente privite cu respect și pietate[30], în cadrul unei adevărate mistici a domniei și a veneraței datorate „bătrînilor domni drept credincioși". Se manifesta chiar o solidaritate egoistă a domnilor, care avertizează pe urmașii lor că numai respectul hotărîrilor unui predecesor le poate garanta și lor același tratament din partea domnilor următori. Dar chiar aceste imprecațiuni, apelul la astfel de interese și recursul la blestem împotriva celor ce vor înlătura actul predecesorului invederează cît de puțin era instituționalizată domnia din cauza prevalenței elementului personal harismatic, expresie a treptei de dezvoltare pe care se găsea întreaga structură a statului și a societății.

Din cauza complexității formelor de alegere, desemnare, investire, ungere și înscăunare, care se petreceau în parte la Constantinopol, și în parte la Iași sau la București, determinarea precisă a momentului cînd puterea domnească cu caracterul ei personal începea să aibă ființă nu este ușor de determinat.

Dificultățile există numai pentru perioada anterioară investirii. După acest moment, dacă înscăunarea nu se poate face decît după un interval anumit, domnul poate judeca acolo unde se află[31], iar în țară judeca prin caimacami. Înainte de investire, actele sale sînt sau acte de simplu candidat, fără caracter de judecată domnească, sau dacă este vorba de o alegere făcută în țară, care urmează să fie confirmată, soarta actelor intermediare depinde de confirmare, care le validează, dîndu-le caracter de acte domnești depline. Cînd Radu Mihnea, la prima sa încercare de a lua tronul Țării Românești, vine la Dunăre și în calitate de candidat susținut de turci face acte de domn (donații de moșii), ulterior aceste acte nu-și produc efectele lor depline.

Odată intrat pe pămîntul țării, domnul ținea de îndată divan, judecînd pricinile ce i se înfățișează, fără a mai aștepta înscăunarea solemnă din capitală[32]. Odată cu această solemnitate și cu grabnica de-

[30] 17 sep. 1615 (D. I. R., B, XVII, 2, p. 433, nr. 372). Într-un alt document, din Moldova, datat 11 mai 1708, M. Racoviță întărește lui Ion Palade, fost mare vistier, un loc în Bîrlad, danie domnească mai veche retractată din pizmă de Antioh Cantemir. Noul act de întărire declară că „nicicum nu m-am ispitit ca să stricăm din dania cuiva, ci am urmat și aun țenut lăgatura neclintită dupe obiceiul acelor luminați domni din de mult".

[31] Raicevich, *Osservazioni*, 1778, p. 92 : la Constantinopol după audiența la sultan, cînd primea cuca și cabanița, sabia și buzduganul, domnul ținea *zilnic* un divan de scurtă durată, cu slujitorii săi, judecînd pricinile noilor săi supuși, dacă se prezentau, și la care *participa* și divan effendi, probabil secretarul pentru limba turcă al candidatului la domnie, care acum devenea hazagiu pe lîngă divan.

[32] Dimitrie Cantemir, în *Descrierea Moldovei* (ed. cit., p. 135), arată că de la Galați, în drumul pe care îl face spre Iași, domnul nou numit, dar încă neînscăunat, „cercetează starea supușilor săi, le ascultă jalbele și le *judecă pricinile*".

Cronica Ghiculeștilor, referindu-se la domnia lui Nicolae Mavrocordat (1710), arată tot astfel că în drumul de la Galați spre Iași i-au ieșit în întîmpinare mulți mojici și mazili nrătîndu-i nedreptățile suferite „și tuturor li se făcea dreptate" (p. 57).

Pseudo Enache Kogălniceanu (*Cron. Rom.*, III, 1874, p. 229) spune despre Constantin Racoviță, în a doua domnie (1755) : „au purces de au venit cu domnie în Moldova aglun-

semnare — prin reîntărire sau nouă numire — a divanului țării, domnia își începea cursul normal al desfășurării ei.

Dacă domnul, aflat la Țarigrad, ca Vasile Lupu în 1653, pentru lămurirea poziției sale, după prima răscoală condusă de Gheorghe Ștefan, emitea o carte de stăpînire asupra unei jumătăți de sat în favoarea vărului său Iorgu postelnic, domnul în fața căruia se invoca la 14 iunie 1662[33] această carte decidea: ca „după obiceiul țării . . . să mai vine cui a dat Vasile Vodă în domnie, decît cu scrisori din Țarigrad, cînd n-au avut putere să dea, din țară nimănui nimica". Dealtfel, încă de la 2 iulie 1638, se hotărîse, cu privire la daniile făcute de Moise Movilă (1631) și Alexandru Iliaș (1621) ca foști domni maziliți la Țarigrad, că „domnul cînd este mazil n-are treabă a milui cu sate din țară pre nime"[34]. Pretențiile domnilor mazili, păstrați de turci ca eventuali candidați, se explică prin politica otomană care permitea maziliților să nu se creadă cu totul străini de tron și să sconteze ca totdeauna posibilă o revenire în scaun. Turcii aveau un proverb: „O piatră folosită odată la ziduri rămîne tot piatră de zidit, și poate veni o vreme, cînd va fi iarăși folosită, la o altă clădire"[35]. În drept însă aceste acte, mai ales cînd constituiau danii de sate și moșii, n-au fost niciodată socotite legale.

Caracterul personal al puterii sale permitea domnului ca — pentru interese politice, dar și financiare — să limiteze în timp investirea dregătorilor săi, cerîndu-le acestora să obțină în fiecare an reconfirmarea în dregătoria ce ocupă.

În caz de mazilire, modalitate din ce în ce mai frecventă de încetare a puterii în secolele XVII și XVIII, atribuțiile judiciare încetau practic în momentul citirii în divan a ordinului de mazilire.

Din relatarea lui Dimitrie Cantemir rezultă că în același timp cu firmanul de mazilire se citea și cel de numire a caimacamilor, cu ordin de a da ascultare noului domn. Dar timp de trei zile, pînă la plecarea din capitală, domnul mazilit, care era dat în seama boierilor, își păstra dreptul de a porunci. Este greu de admis că se mai grăbea să țină divan de judecată și chiar că interesații mai stăruiau să fie judecați de el. Dimpotrivă, din documente aflăm că unele acte mai vechi n-au putut fi concretizate într-un hrisov sau carte de judecată, din cauză că a intervenit mazilirea domnului respectiv. Relatarea lui Cantemir este confirmată de aceea

---

gînd la Focșeni, au șezut trei zile oturacii, căutînd giudecățile săracilor, . . . au făcut cîteva boierii . . . ". Ajuns la Iași, domnul cheamă pe boieri și îi boierește, adică le repartizează dregătoriile. Deci pînă la împlinirea divanului, judecățile se făceau de domn singur sau cu unii din boierii numiți.

Un izvor mai tîrziu, din sec. al XVIII-lea (Raicevich, *Voyage*, ed. ital. 1788), ne dă știrea că îndată după numire, adică după audiența la sultan, domnul ține „în fiecare zi un divan . . . pentru a judeca pricinile noilor săi supuși dacă i se prezintă" (p. 92).

[33] N. Iorga, *Stud. și doc.*, V, p. 37, nr. 174, nefiind sigur că voința domniei fusese liberă.

[34] *Ibid.*, XI, p. 117, nr. 75. Vezi și porunca (după 1631 nov.) a lui Moise Movilă, dată din Țarigrad (A. S. B., Episc. Huși, XIII/17, *Catalogul documentelor moldovenești*, II, p. 159, nr. 726), prin care se cerea rejudecarea unui proces în care vistierul Roșca își făcuse cărți mincinoase. Același domn mazilit, tot din Țarigrad, la 2 iulie 1633, poruncește în același proces "să se judice această pricină de iznoavă" (A. S. B., Episc. Huși, XIII/17). Principiul se aplica și boierilor: „Dania Ruginoae (plecată în Rusia) în seamă sî nu ție că siedzînd la într'altă țară, nu-i volnică sî facă danii pe moșiile den Moldova" (N. Iorga, *Stud. și doc.*, XXII, p. 241, nr. 15), nefiind sigur că voința donatoarei fusese liberă.

[35] Dimitrie Cantemir, *Descr. Mold.*, Partea a II-a, cap. 5, p. 135, ed. a 2-a G. Pascu.

a lui Nicolae Costin[36]. Ordinul de mazilire a lui Nicolae Mavrocordat a sosit la Iași la 23 nov. 1710 și domnul a părăsit capitala, cu o anumită solemnitate, la 26 ale aceleiași luni. Ședința de judecată a divanului a fost imediat întreruptă („îndată s-au sculat de la divanu . . . iară boierii ... au eșit pe poarta despre sfîntul Nicolai"). A doua zi au intrat în funcție cei trei caimacami ai noului domn, Dimitrie Cantemir, din care Iordache Cantacuzino și Gheorghiță vistiernicul au fost scoși din închisoare, dovadă că actele domnului mazilit își pierdeau efectul îndată după sosirea ordinului de mazilire. În cazul lui Nicolae Mavrocordat, ca o favoare, ordinul i-a fost remis personal, fără lectura solemnă în divan. Marele postelnic îl oprește pe domn să-și ridice singur banii săi de la marele cămăraș. La Galați, locuitorii din slobozii îi aduc laude, strigînd: „Era domn de se ținea de cuvînt: ne-au adus cu cărțile sale; ne-am așezat în țară; acum ne vor risipi alții". Episodul acesta oglindește caracterul viager al actelor fiecărui domn. Pe aceeași linie, Cantemir poprește polițele găsite pe drum la agenții lui Mavrocordat, din care unele acopereau ultima rată a birului. Decît să invoce față de turci valabilitatea plății făcută de el ca domn și să pună în cauză răspunderea lui Cantemir, Mavrocordat a preferat să plătească încă o dată, prin pașa de la Tighina, rata birului scadent. Efectele caracterului viager al domniei erau înlăturate, cînd o cereau interesele bancherilor țarigrădeni. Încă din 1593[37], s-a admis că noul domn răspunde de datoriile făcute de predecesor atît pentru *treaba* țării, cît și pentru *treaba* sa.

§ 5. Caracterul absolut al puterii domnești

Domnul, o dată înscăunat, cu sprijinul clasei boierești — și îndeosebi al facțiunii respective — și al bisericii, are poziția unui *autocrat*, αὐτοκράτωρ[1], exercitînd o putere în principiu absolută, totală, deplină, juridicește necontrolată. În ea se cuprindea, potrivit obiceiului pămîntului și tradiției monarhiei, dreptul suprem de a judeca pe toți supușii săi. În plin regim nobiliar, călătorii străini părăsesc Țara Românească și Moldova cu impresia că domnii lor au o putere pe care o exercită „fără a ține seama de nimeni", chiar dacă este vorba de „uciderea unor boieri"[2]. Cum domnii revendicau „rangul de principe creștin și suveran care i se recunoaște de toți monarhii", toate lucrurile, în țară stăteau „sub porunca lui absolută"[3]. Orice domn, scrie în continuare același călător (Weismantel), atîta timp cît domnește, este tot atît de suveran cît poate fi un principe

[36] *Letopisețul Țării Moldovei*, în *Cron. Rom.*, II, ed. a 2-a, 1872, p. 86—88.

[37] D. I. R., A, XVI, 3, p. 76.

[1] Vezi asupra acestor două noțiuni în ideologia și practica politică a sud-estului european, G. Ostrogorskij, АВТОКРАТОР И САМОДРЖАЦ, în „Glasnik Srpska Akad. Nauk", Belgrad, 164 (1935), 95—187 = САБРАНА ДЕЈА, 4 (1970), 281—364. Pentru domeniul rusesc, vezi Nikolaj N. Alexiev, *Geschichte des russischen Absolutismus im 18. Jhdt.*, în *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte*, Ost-Europa Institut, Berlin, 6 (1958), p. 7—81; v. și bibliografia cit. de Valentin Georgescu, *Byzance et les institutions roum.*, în *Actes du XIV-e Congrès des Et. byz.*, Buc., 1 (1974), p, 450, n. 73.

[2] Petru Bogdan Bakšić, în *Călători*, vol. V, p. 224. În *materie penală*, domnul putea judeca și pe preoții catolici, deși în fapt le putea arăta o deosebită clemență.

[3] Weismantel, *Jurnal de campanie (1710—1714)*, *ibid.*, p. 239.

în Europa, numește dregătorii și scoate iarăși pe cine vrea și cînd vrea". Iar Dimitrie Cantemir, la 1716, scrie despre propria sa experiență politică și ca istoric: „Nu le lipsea nici o πσυτέρημα (prerogativă) a puterii supreme, cu care se fălesc cei mai mari principi. Afară de Dumnezeu și de sabia lor nu recunoșteau pe nimeni mai puternic în țara lor"[4]. În această frază se oglindește și experiența lui Cantemir, dar și doctrina și politica monarhică pentru care a luptat prin faptă și prin scris.

În *Manualele de legi* din 1765 (titl. 3, § 7) și 1766 (titl. I, § 7) Mihail Fotino, oglindind trecutul, va prelua din Basilicale (6, 1, 38) principiul potrivit căruia „Domnul are pe tronul său putere mai mare decît toți și stăpînire absolută și neîngrădită". Dar la această enunțare se renunță, semnificativ, în *Pravilniceasca condică*, atît din cauza boierilor, cît și din a turcilor. Pentru perioada anterioară, generalul F. G. Bauer[5] constată însă: „Cîrmuirea Țării Românești era despotică și electivă în rîndurile fiilor și rudelor domnului, sau, în lipsa lor, în rîndurile boierilor, cu acordul boierilor, mazililor și clerului". *Despotic* aici are mai degrabă sensul de *autocratic*.

Autocratismul feudal nu se confunda cu despoția tiranică și arbitrară de tip asiatic[6]. Nici chiar atunci cînd se făcea apel la principiul că împăratul, respectiv monarhul, este *legibus solutus* sau atunci cînd acesta, ca lege însuflețită *(nomos empsychos)*[7], după formula adoptată de Iustinian, se găsea așezat deasupra omenirii, ca reprezentant al divinității, nu avea la picioarele lui decît supuși, servitori, slugi și un fel de sclavi[8]. Această față a puterii lui se îmbina — contradictoriu, dar nu mai puțin real — cu anumite limite tradiționale și cu o anumită ordine legată de raportul de forțe dintre clase și dintre diferitele categorii sau pături sociale. Aceste limite se făceau simțite mai ales în poziția de judecător suprem a domnului, în materie laică și bisericească, unde principiul era că domnul confirma hotărîrile tribunalelor eclesiastice sau reținea cauza pentru a o judeca personal.

În ideologia politică a vremii, cu rădăcini în concepția vechilor clini, începînd cu reformele politico-sociale ale lui Solon, domnia autocrată, cu limitările ei tradiționale, era numită „cîrmuire după legi"[9] și de aceea pusă în contrast cu tirania. Iată, de pildă, un pasaj elocvent din Cartea sobornicească din 28 aprilie 1626 prin care patriarhul Chiril al Constantinopolului aproba desființarea sloboziilor din Țara Românească, la stăruința domniei și cu sacrificarea unor importante poziții cîștigate de biserică și de boierime: „Cîți sînt iscusiți în cele politicești mărturisesc osebirea dintre cîrmuirea cea după legi și sila cea tirană, tirania cătînd

---

[4] *Descrirea Moldovei*, Ed. Acad. R. S. R. (1973), p. 123.

[5] *Mémoires* . . . , p. 33.

[6] Distincția vine din antichitate, de la greci și romani. Montesquieu (*Esprit des lois*, VI, 3) o amintește, spunînd: „În statele despotice nu există lege: acolo judecătorul este el însuși legea. În statele monarhice există o lege".

[7] A. Steinwenter, Νόμος ἔμψυχος, *Zur Geschichte einer politischen Theorie*, în „Anz. Akad. Wien, Phil.-hist. Kl.", 83 (1946), p. 250—268.

[8] Ch. Diehl, *op. cit.*, p. 26, 30; G. Ostrogorskij, *Histoire de l'Etat byzantin*, Paris, 1956, p. 57.

[9] Vezi formula din constituția lui Theodosie al II-lea, în C. I., 1, 14, 4: *princeps alligatus legibus*. Principiul se regăsește în proiectele de cod ale lui M. Fotino din 1765 și 1766, v. ed. Zepos (Atena, 1959), I, 8, § 1 (p. 49).

către cîştigul însuşi al asupritorului, iar legiuita cîrmuire către folosul supuşilor şi celor ocîrmuiţi, iar între cei cîrmuiţi nici un folos nu-i atît de mare ca păzirea dreptăţii unora faţă de alţii care e şi temelia întregii stăpîniri"[10]. În speţă, caracterul de cîrmuire legiuită al domniei româneşti este sugerat de patriarh atunci cînd, cu privire la grava hotărîre a domnului de a desfiinţa sloboziile, declara: „Neputincioşi, dar fiind, a găsi în vreun (alt) chip opreliste şi leac nenorocirilor şi la multe chibzuind, deseori avînd în grije interesul cel îndreptăţit şi obştesc, şi-au dat seama că trebuie să ridice toate sloboziile".

Problema caracterului absolut al puterii domneşti şi a eventualelor ei limite a preocupat mult, aşa cum era firesc, pe istoricii noştri. Ei au pus-o îndeosebi sub forma unei alternative categorice: putere monarhică absolută sau despotism; putere absolută sau putere limitată?

După părerea lui A. D. Xenopol, domnul avea o putere absolută: „*cea mai absolută* autoritate ce a fost pusă vreodată în mîna unui om"[11]. În acelaşi sens, I. Bogdan admite că: „domnul sau voievodul avea o putere nemărginită... stăpîn pe viaţa şi pe averea oamenilor, el putea să dea şi să schimbe orice judecată"[12]. Pentru N. Iorga, „Domnul, moştenitor al împăraţilor Romei şi Bizanţului, are în puterea sa, fără nici o limită, puterea asupra avutului şi asupra vieţii, asupra integrităţii corpului oricui"[13]. Domnia implică „noţiunea guvernării integrale" şi „domn înseamnă *totalitatea* puterilor care se pot găsi în mîna unui cîrmuitor de ţară"[14].

---

[10] D. R. H., B, XXI (1965), 96, 98, nr. 55. Iată cum se oglindea în Ungaria acest conflict, atunci cînd Ludovic Cumanul declara că nu acordă nici o importanţă spuselor preoţilor care caută mereu dacă lucrurile sînt sau nu conforme cu legile: „Eu sînt propria mea lege şi nu voi tolera să se ridice în faţa mea obstacole oarecum justificate prin puterea legii bisericeşti", vezi Bálint Hóman şi G. Szekfü, *Magyar történet*, I, 1928, p. 669.

[11] A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia traiană*, ed. a III-a, vol. 6, p. 102.

[12] *Luptele românilor cu turcii pînă la Mihai Viteazul*, *Cultura veche românească*, Buc., 1898, p. 44, citat de Damian P. Bogdan, în *Ioan Bogdan în circuitul slavisticii europene*, în „Studii", 1/1965, p. 16.

[13] *Istoria românilor*, III, *Ctitorii*, p. 349.

[14] N. Iorga, *Sensul tradiţional al monarhiei*, Buc., 1934, p. 22—23; cf. *Le caractère commun des institutions du Sud-Est de l'Europe*, Paris, 1921, p. 51, asupra noţiunii de autocrator; *La survivance byzantine dans les pays roumains*, Buc. 1913, p. 44—45, asupra titlului de domn *(dominus)* şi a influenţei ideilor şi tradiţiilor bizantine.

În concepţia iniţială a lui N. Iorga, domnii ar fi fost nişte patriarhali conducători ai poporului, un fel de *vătămani* ţărani, sau căpitani, „înconjuraţi neapărat, în cele dintîi decenii, numai de sfetnici în port românesc, asemănători cu bătrînii chemaţi la judecăţile ţărăneşti" (*Scrisori de boieri*, Buc., 1912, p. I—III).

Săpăturile de la Argeş făcute de D. Drăghiceanu după primul război mondial au impus lui N. Iorga o schimbare a acestei concepţii, fără ca marele istoric să meargă pînă la recunoaşterea formală a existenţei unui feudalism românesc. Basarab vodă, îmbrăcat în purpură şi mătase, cu crinul angevin, cu centura de senior apusean, cu inele de aur în degete şi mărgăritare pe cap, a apărut pe drept cuvînt marelui istoric „nu .... un ţăran, ci reprezentantul unei dinastii destul de vechi... legate cu cele mai vechi şi însemnate... din vecinătate" (*Sensul tradiţional al monarhiei*, Buc., 1934, p. 34—35; *Originea, firea şi destinul neamului românesc*, în *Enciclopedia României*, I, Buc., 1938, p. 36; „a trebuit atîta vreme ca să se întemeieze domnul Ţării Româneşti cu caracter împărătesc, cu stăpînire absolută asupra averilor şi oamenilor, în marginea tradiţiei, căci domnul era şi imperial şi în acelaşi timp îşi avea rădăcinile puterii sale în viaţa cea mai adîncă a oamenilor celor mai umiliţi de la noi", Aici acuitatea intuiţiei se împleteşte cu idealizarea necritică relevată de P. P. Panaitescu, *Obştea ţărănească*, 1964, p. 12.

Ideea absolutismului domnesc se regăseşte la I. Peretz[15], în timp ce Gh. I. Brătianu dădea o importanţă deosebită structurii corporative (de stări sociale) a societăţii feudale; el lega de această structură rolul jucat de obiceiul pămîntului *(lex terrae)*, a cărui aplicare nu depindea de singura voinţă a domnului, ci şi de a consiliului care deliberează asupra ei, şi recurge la mărturii[16].

C. C. Giurescu este de părere că deşi domnul era cel mai înalt judecător, în orice fel de pricini, pronunţînd sentinţe capitale şi de confiscare a averilor, totuşi el nu era un „despot asiatic", care ar fi putut dispune fără nici o consideraţie de persoana şi bunurile supuşilor săi, deoarece puterea domnească avea o serie de limite, chiar şi în afara consultării divanului: a) dreptul consuetudinar; b) pravilele şi canoanele bisericeşti[17], în timp ce electivitatea acţiona ca o cauză de slăbire şi de lipsă a continuităţii.

Referindu-se la perioada pe care o studiem, un istoric al vechii literaturi ca Iorgu Iordan constată că: „Puterea *absolută* a stăpînului, întemeiată pe simpla idee a autocraţiei medievale, mergea şi mai departe: sultanul sau numai vizirul putea omorî fără judecată pe domnul hainit, devenit adică trădător faţă de interesele sau poftele stăpînului, iar domnul, la rîndul lui, proceda exact la fel cu boierii căzuţi în dizgraţie", şi că domnul îşi exercită „prerogativele sale de autocrat"[18].

Reţine atenţia poziţia lui P. P. Panaitescu care consideră că în Moldova (şi concepţia sa pare să se refere şi la Ţara Românească) n-a existat niciodată o putere domnească cu caracter absolut şi nici o a doua domnie centralizată, ca formă evolutivă de monarhie feudală[19], la care Moldova nu ajunsese pe vremea lui Cantemir.

Din prezenţa sau absenţa titlului de domn, Emil Vîrtosu[20] deduce un anumit conţinut al suveranităţii ţărilor române. De aceea, cînd titlul feudal de *dominus*, expresie a independenţei şi suveranităţii, dispare de pe sigiliile cu text turcesc, am avea de-a face cu o formă diplomatică de recunoaştere a dependenţei faţă de Poartă, a supunerii ţării faţă de Imperiul otoman.

Pentru perioada pe care o studiem, tratatul de *Istoria României*[21], enumerînd prerogativele domnului: dreptul de a face legi, de a judeca în instanţă supremă, de a numi pe dregători, de a ridica dări, de a conduce oştile, dreptul de patronat asupra bisericii, numind pe mitropolit

---

[15] *Curs de istoria dreptului*, II/1, p. 59.

[16] *Actes du VI-e Congres international d'Etudes Byzantines*, I, Paris, 1950, p. 52. Cf. Idem, *Două veacuri de la Reforma lui Constantin Mavrocordat*, în A. A. R., m. s. i., Seria a III-a, t. 29 (1946—1947), p. 426; *Sfatul domnesc, ibid.*, p. 191.

[17] *Istoria românilor*, II, ed. a 4-a, 1943, p. 357; 360, 369; II, 2, ed. a 4-a, 1943, p. 486—491; vezi în acelaşi sens, Al. Buzescu, *Domnia*, Buc., 1943, p. 103; C. C. şi D. C. Giurescu, *Istoria* (1972), p. 251.

[18] Introducere la *I. Neculce, Letopiseţul*, p. 28, 33.

[19] *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, p. 248; în acelaşi sens, idem, *Introducere* la Gr. Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. a II-a, p. 13.

[20] *Les relations de la Moldavie . . .*, în R. E. S. E. E. (1966), nr. 1—2, p. 197—206.

[21] Vol. III, 1964, p. 79; cf. Eugen Stănescu, *La pensée politique roumaine au moyen-Age*, în *Nouvelles études d'histoire*, II, 1960, p. 287—288: „În cadrul regimului nobiliar, puterea politică supremă era deţinută mai degrabă de sfatul boierilor, decît de domnie . . . în interior el se sprijinea pe controlul exercitat de marea boierime asupra aparatului de stat, pe existenţa unor forţe militare centralizate şi aşezate sub comanda marilor boieri şi pe exploatarea financiară exercitată de marii dregători".

și pe episcop, conchide că „puterea domnească" era însă controlată de marea boierime și mărginită de dreptul consuetudinar, care formează baza juridică a orînduirii feudale. Recent, N. Grigoraș[22] a susținut teza că „în fapt și în drept puterea domnească era fără limită", formulare prea generală asupra căreia P. Strihan[23] a făcut rezerve.

În *Istoria poporului român*, Șt. Ștefănescu[24] nu folosește termenul de absolut pentru a califica puterea domnească, ci menționează dimpotrivă că în exercitarea ei domnul era „asistat și controlat" de sfatul domnesc. O interpretare asemănătoare găsim în *Istoria României*, compendiul publicat sub direcția prof. Miron Constantinescu, C. Daicoviciu și Șt. Pascu[25].

Literatura istorică și juridică burgheză, pe linia ideologiei medievale citate mai sus, distinge între monarhia absolută și monarhia despotică și admite că monarhia absolută nu este incompatibilă cu anumite limite ale puterii monarhice. Ceea ce ar caracteriza monarhia absolută și ar deosebi-o de cea despotică ar fi că monarhul absolut respectă normele de drept edictate de el însuși, pe care tot el însuși le poate modifica[26]; dimpotrivă, despotul sau tiranul nu s-ar simți obligat să respecte niciun o normă, voința sa fiind fără limită și confundîndu-se cu bunul plac[27].

În lucrările celui de-al X-lea Congres internațional de științe istorice de la Roma (1955), Fritz Hartung și Roland Mousnier[28] fac aceeași distincție între absolutism și despotism. Monarhia absolută este caracterizată prin aceea că puterea monarhului, deși limitată, nu e juridicește controlată. Iar ca limite ale puterii monarhice se dau, după Loyseau, următoarele trei: legile lui Dumnezeu, legile de justiție naturală și legile fundamentale ale statului.

§ 6. Limitele puterii domnești

Țara Românească și Moldova au fost, împotriva tendințelor de fărămițare feudală, cu mult înainte de secolul al XVII-lea, monarhii. Monarhii feudale în care domnia realizase și menținea un apreciabil nivel de centralizare, fără a înceta să fie un exponent al clasei feudale[1].

[22] *Inst. feud.*, p. 6.

[23] „Studii", 24 (1972), p. 172—178.

[24] *Storia* cit. (1971), p. 160.

[25] Buc. (1972), p. 200.

[26] Principiu legiferat de Manuel Comnenul, vezi mai jos § 7, n. 5.

[27] L. Duguit, *L' Etat, les gouvernants et les agents*, p. 246; cf. R. Mousnier, *Les concepts d'ordres, „d'états", de „fidelité" et de „monarchie absolue" en France de la fin du XV-e siècle à la fin du XVIII-e*, în R. H., 1972, p. 289—312 (v. p. 306, 309).

[28] *Quelques problèmes concernant la monarchie absolue*, în *Relazioni del Congresso internationale di Scienze Storiche*, vol. IV, *Storia Moderna*, Roma, 1955, p. 8.

[1] Deși domnia a avut de luptat cu boierimea, care năzuia ca domnul să fie, dacă nu un figurant, cel puțin „o matcă fără ac", totuși, de la întemeiere, statele și-au putut păstra unitatea numai printr-o apreciabilă centralizare politică, împotriva tendințelor de fărămițare feudală. Domnia a fost mai tare sau mai slabă, după împrejurări, dar monarhia, ca formă de guvernămînt, ca structură a statului, s-a menținut chiar în secolul al XVII-lea cînd a traversat criza regimului nobiliar. Și în Franța, monarhia absolută, pînă la apogeul său din timpul lui Ludovic al XIV-lea, a străbătut o evoluție de două secole și în tot timpul existenței monarhiei a fost o luptă continuă între tendințele regelui de a-și extinde puterea și celelalte forțe sociale care voiau s-o limiteze. Același fenomen s-a observat și în monarhia engleză (Fritz Hartung și Roland Mousnier, *op. cit.*). Monarhia *temperată* franceză, pînă în

decît dacă se punea chestiunea depăşirii conţinutului acelor legi consacrate sau a tehnicii de consacrare a lor. Cît priveşte un eventual conflict între obicei şi pravilă, în funcţia lor de limitare a puterii domnului, acest conflict era posibil. Îl vedem izbucnind încă de la începutul secolului al XVI-lea (episodul patriarhului Nifon în Ţara Românească) şi rămînînd actual pînă în secolul al XIX-lea. Un astfel de conflict era inerent pluralismului juridic al regimului feudal. El introducea un „joc" în sistemul de limitare a puterii domneşti cu ajutorul dreptului şi făcea mai elastică noţiunea de legalitate feudală şi de securitate juridică.

1. *Obiceiul.* Respectarea obiceiului vechi (din veac, bătrîn sau din bătrîni, de totdeauna), ca şi aplicarea atentă a pravilei, însemnau înlăturarea arbitrariului momentan, garantînd soluţii judiciare pe temeiul unei norme cunoscute, independente de persoana *domnului* în cauză. Obiceiul vechi, îndelung practicat, şi pravila cu prestigiul autorităţilor ei imperiale, al marilor dascăli şi al „înţelepţilor" învăţaţi legiuitori beneficiau de o preţioasă condiţionare psihică a supuşilor. Amîndouă, şi mai ales obiceiul, vehiculau un grad de exploatare aproape totdeauna mai redus decît cel urmărit prin ultimele exigenţe ale clasei dominante şi ale unei domnii inovatoare. Aceasta cu atît mai mult, cu cît părţi importante din legea ţării îşi trăgeau originea din obiceiurile de obşte, de vale şi de ţară locală, dinainte de organizarea statului, şi aplicate creator de acesta, potrivit noilor condiţii ale societăţii feudale în ascensiune şi consolidare.

Fiecare clasă sau categorie socială se putea găsi în condiţia de a se sprijini pe un *obicei* şi adesea pe sistemul obiceiului (opus altuia concurent). Obiceiul era invocat ca limită faţă de o politică inovatoare — în bine sau în rău — dusă de către domnie şi de către categoriile sociale care o sprijineau, politică declarată nedreaptă, asupritoare, tocmai în măsura în care încălca obiceiul preexistent sau pravila deja receptată. Fapt semnificativ, însăşi Poarta otomană, în firmanele adresate domnilor români (îndeosebi la finele secolului al XVIII-lea şi începutul celui următor), apare ca o campioană a obiceiului. Ea cerea respectarea lui pentru înlăturarea nemulţumirilor (a căror cauză profundă rezida în propria ei dominaţie).

Un obicei secular ca acela al robiei, totdeauna combătut de masele ţărăneşti, ajunge să poată fi înlăturat la mijlocul secolului al XVIII-lea, constatîndu-se abia atunci, în mod oficial şi cu o solemnitate religioasă, că era vorba de un obicei vechi, păgubitor, contrar dogmelor bisericii, ca atare *de nesuferit*. În astfel de cazuri, cei care îl mai invocau o făceau pentru ca, sub pretext că domnul nu poate nesocoti vechile obiceiuri, să paralizeze, cu ajutorul unui obicei impus de clasa dominantă, lupta emancipatoare a ţărănimii şi interesele domniei care concordau într-o bună măsură cu această emancipare. Amintind acest rol al obiceiului de a frîna voinţa de luptă a maselor populare, B. F. Porşnev[1] observă just că „în societatea feudală a fost totdeauna foarte greu să se calce obiceiul". De aci grija cu care se evita implantarea unui obicei nou. Nu exista firman turcesc care să nu ceară respectarea atentă a obiceiurilor. Iar în 1769, mareşalul Rumianţev, într-un spirit modernizator, va crede totuşi necesar să ceară acelaşi lucru, atîta vreme cît sub pretinsul obicei

[1] *Esenţa statului feudal*, în „Studii", 1951, nr. 1, p. 112.

nu se ascund abuzuri primejdioase[2]. În raporturile cu Poarta, nu o dată domnul sau boierii se tem că o anumită concesie momentană cu privire la obligaţiile ţării (plata unui supliment momentan la haraci) va fi imediat invocată ca „obicei" de către turci. Şi la fel reacţionau masele populare faţă de orice inovaţie fiscală a vistieriei. Cînd orăşenii şi ţăranii nu mai pot suporta abuzurile negustorilor turci stabiliţi în ţară, în secolul al XVII-lea, documentele spun că turcii „fac silă de strică obiceiul"[3]. Nu trebuie să uităm că baza organizării feudale a societăţii era consfinţită prin reguli obişnuielnice. Ele se impuneau domniei prin forţa lucrurilor, înainte de a se putea vorbi de un conflict între puterea domnului şi obicei şi de o limitare a unuia prin celălalt. Rolul limitativ al obiceiului era astfel consacrat de pravila bizantină, receptată în Principate[4]: „Domnul, ceea ce va găsi obişnuit la un lucru aceia să păzească". Iar Matei al Mirelor, în cronica citată (p. 354), atrăgea domnului atenţia, la începutul secolului al XVII-lea, ca în materie civilă să nu se abată de la legea ţării (obiceiul în opoziţie cu pravila bizantină), căci altfel „se vor anula multe judecăţi ce tu vei face".

2. *Pravila.* Un principiu asemănător aşeza pravila deasupra arbitrarului domnesc. În general, domnul trebuia să respecte legea scrisă. „Hotărîre abătută de la lege (de la pravilă, în materie penală) să nu dai, fiul meu, pentru că e totdeauna urîcioasă, pentru că e păcat să piară un om pentru o mică culpă", îl sfătuieşte Matei al Mirelor (p. 354) pe Alexandru Iliaş. Chiar în exercitarea dreptului de graţie, cînd în mod excepţional iartă greşelile cuiva, „măcar de nu va şi fi după pravilă", graţierea avea tărie, numai dacă nu aducea „stricăciune cuivaşi". Dar mai mult decît în secolele X—XI, la Bizanţ se elaborase o adevărată teorie a limitării puterii legiuitoare — şi cu atît mai mult a celei judecătoreşti — a împăratului prin ideea de justiţie: voinţa sa de autocrat nu putea emana o lege nedreaptă, şi o novelă (63) a lui Manuel al II-lea Comnenul din 1159 sancţionase chiar în mod pozitiv acest principiu[5]. O astfel de concepţie a făcut totdeauna, mai mult sau mai puţin precis, parte din ideologia juridică generală a feudalismului românesc. Ea a însufleţit lupta, nu totdeauna dezinteresată, a adversarilor domniei, şi mai ales lupta maselor pentru o legalitate cît mai reală.

---

[2] Al. Vianu, *Consideraţii*, în S. M. I. M., 1 (1956).

[3] A. S. B., M-rea Cîmpulung, LXI/44, p. 101, cit. de E. Stănescu, în *Istoriile domnilor* . . . , p. XV.

[4] *Bas.*, 2, 1,50 (= CI, 8.52.1 anno 224); în trad. rom., ms. 2112, f. 4^{v} (B. A. R.); principiul este larg afirmat în *Pravila aleasă* (1632), cap. 5 şi 6; *Îndreptarea legii*, gl. 5; *Sintagma* lui Matei Vlastares, preluat de la Malaxos, de Pravilele citate.

Pentru a explica rolul jucat de obiceiul pămîntului, Gh. I. Brătianu, în A. A. R., m. s. i., Seria a III-a, 28 (1946—1947), p. 191, adoptă concepţia lui Otto Bauer *(Land und Herrschaft)*, care defineşte *Land*-ul ca o „comunitate de drept", ca o regiune în care un anumit obicei local îndrumează judecăţile şi determină împărţirea dreptăţii (la noi, ţară, legea ţării). Dreptatea ţării nu poate fi împărţită decît de principe cu „sfatul şi ajutorul" categoriilor sociale (adunările de stări, divanul), adunările acestora neizvorînd din puterea domnească (din privilegiul domnesc), dar nefiind nici expresia unei suveranităţi populare opuse domniei. Domnul şi stările ar fi elementele unei unităţi, dominată de *consuetudo terrae*. Funcţia de sfat şi hotărîre a domnului şi a stărilor în conducerea statului ar deriva din respectarea obiceiului ţării. Folosind structuri feudale analizate cu fineţe, această concepţie ajunge să ipostazieze *obiceiul* şi să ignore structura de clasă a societăţii feudale şi funcţia corespunzătoare a obiceiului într-o astfel de societate.

[5] *Nov. ut rescripta contra ius elicita irrita sint*, în Zepi, *I. Gr. R.*, Aalen, 1 (1962), p. 385—387 (nr. 63, coll. IV); v. K. Triantaphyllopoulos, *op. cit.*

Limitarea rezultată din pravilă era mai evidentă decît cea din obicei. Pravila era, mai mult decît obiceiul — cu părţile lui de drept popular —, opera unei voinţe a clasei dominante, conştient ridicată la rangul de lege. Normele pravilei datau din alte vremi bine cunoscute şi emanau de la o altă putere politică, a împăratului roman, a celui bizantin sau de la puterea bisericii ecumenice. Această realitate nu putea fi schimbată prin faptul că ideologia feudală unifica puterea politică în cadrul unei ecumenicităţi întruchipate de împărat, şi de puterea disciplinatoare a bisericii, în cadrul ecumenicităţii ortodoxe.

Prestigiul pravilei, exaltată ca expresie istorică a unei justiţii privite în sine, a unui drept absolut şi etern, dădea o valoare psihologică deosebită sentimentului că domnul care aplica pravila în judecăţile sale este un cîrmuitor „legiuit", nu un tiran, chiar dacă în fapt pravila — alături de multe alte inegalităţi — consacra sclavia, pentru că ea cuprindea şi garanţia că sclavia nu putea fi extinsă şi înrăutăţită peste regulile din pravilă.

Dar aici, fiind în fapt vorba de o veche lege scrisă a altui stat, se va pune problema posibilităţii de a înlătura prin obiceiuri contrare sau prin dispoziţii legale domneşti normele depăşite, normele cu totul „nepotrivite" ale pravilei. La început în mod implicit, şi, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, şi prin formulări teoretice exprese, s-a admis adaptarea creatoare a pravilei la nevoile locale. Hrisoavele normative ale domniei au avut în fapt totdeauna caracterul unei *neară*, a unei *nova constitutio* (novelă), care, chiar potrivit principiilor pravilei, putea abroga vechile constituţii imperiale (cele mai vechi datînd din vremea lui Hadrian); inovaţia apărea de o utilitate evidentă.

3. *Confirmarea şi cenzura obiceiurilor.* Limitarea puterii domneşti prin obicei şi pravilă avea şi pentru alte motive un caracter relativ şi elastic. Conţinutul efectiv al obiceiului şi al pravilei depindea totdeauna de interpretarea lor în cadrul judecăţii domneşti, cu caracterul ei suprem, necenzurabil decît de la un domn la altul. De aci s-a făcut un întreg aspect al luptei de clasă, dirijat împotriva alterării prin interpretare abuzivă a obiceiului şi pravilei, adică lupta de clasă pentru „legalitate feudală" cu conţinutul foarte variabil pe care îl avea această noţiune pentru fiecare clasă sau categorie socială interesată. Interpretarea era cu atît mai elastică, şi deci putea da naştere la abuzuri, cu cît se făcea fără un rigid principiu de abrogare a legii vechi printr-o lege contrară mai nouă[6]. Dealtfel, în materie de obicei, unde domina mistica vechimii, a obiceiului din veac, aplicarea acestui principiu era, la drept vorbind, cu neputinţă în mod cu totul logic. Legea scrisă, stufoasă pravilă milenară, ca şi obiceiurile, vechi şi noi, adesea aplicate şi unele şi altele, constituiau mai puţin o normă cristalizată în texte precise şi bine cunoscute, şi mai mult o învăţătură largă, în care judecătorul, domnul, căuta şi afla ceea ce găsea „cu cale", „socotea drept", şi conform „cu dreptatea",

[6] Asupra acestor probleme, vezi concepţia interesantă a lui C. A. Spulber despre absenţa principiului abrogării, în *Le concept de loi juridique*, Buc., 1938; cf. recenzia lui P. Koschaker, în „Zeitschrift der Savigny-Stiftung", 1938, p. 694—695, şi precizările lui Valentin Georgescu, *La Réception...*, p. 373 sq. şi *Le rôle de la théorie byzantine de la coutume...*, p. 81 sq.; idem în „Studii", 1959, nr. 4, p. 75.

adică, pînă la urmă, potrivit cu morala și interesele ei de clasă, în cadrul echilibrului de forțe sociale, în fața cărora se găsea[7].

Folosind tehnica prin care biserica, încă din secolele III—IV, înlăturase ca irațională și vătămătoare obiceiurile contrare „dreptei credințe" și dogmelor sale, domnia a elaborat, după exemplul statului bizantin, urmat de toate celelalte state feudale răsăritene, o întreagă doctrină și practică a confirmării obiceiului, și a cenzurii (corectării, îndreptării) obiceiurilor „rele", „nefolositoare", „păgubitoare", fie vechi, fie mai ales de dată recentă.

Confirmarea, de către domnie (prin act legislativ) sau de către organele judecătorești (prin hotărîri de speță), se găsea indicată, nu destul de precis în ceea ce privește efectele ei, de unele texte din perioada postclasică a dreptului roman. Confirmarea trăda deja un puternic proces de destrămare a sistemului consuetudinar. Ea însemna că obiceiul nu se mai crea spontan și cu o deplină forță originară. Dacă valabilitatea lui depindea de existența unei conformări anterioare, dreptul consuetudinar se confunda cu precedentele judiciare, nemaifiind cu putință să se invoce în instanță un obicei pentru prima oară, adică un obicei prin definiție neîntărit. În perioada de care vorbim, numeroase sînt documentele în care domnia întărește obiceiul sau aplică obiceiuri „întărite" *hoc sensu*. Nu s-a impus însă niciodată teoria, consacrată de unele texte bizantine, dar contrazisă de altele, că întărirea prealabilă în altă judecată este o condiție *sine qua non* a aplicării ulterioare a unui obicei. *Îndreptarea legii* în Țara Românească (1652, gl. 4) și *Pravila aleasă* în Moldova (1632, cap. 5) consacră atît un text al lui Fotie care se referă expres la obiceiul întărit prin judecată, cît și texte ale acestuia și ale lui Vlastares, care admit valabilitatea obiceiului numai *păzit* sau *existent*, iar, în caz de lacună, crearea de noi obiceiuri prin socoteala bătrînilor locului. Concepție larg răspîndită, din moment ce cîntecul popular declară: „c'așa-i legea din bătrîni, din bătrîni, din oameni buni". Această constatare are o importanță considerabilă. Ea înseamnă că obiceiul, ca sistem de drept independent, nu se *sclerozase* încă, nu se transformase în drept *jurisprudențial*, sau în cutumă codificată. În secolele XVII și XVIII apar obiceiuri noi, care se impun fără referire la o confirmare anterioară. Din această cauză, vechiul obicei continua să limiteze, în sensul mai sus precizat, puterea judiciară a domnului, dar totodată această putere, prin obiceiurile *noi* pe care le promova pentru întîia oară sau pe care le impunea prin întărire curentă, influența propriile limite ale puterii sale. Din acest punct de vedere, chiar actele normative scrise ale domniei ajungeau să îmbrace un caracter de *obicei*, să ducă la existența cutumiară, ca lege a țării, unele (văcăritul etc.) ajungînd să fie cenzurate și abrogate ca „obiceiuri rele".

În ceea ce privește *cenzura* obiceiului, ea se exercita prin neîntărirea lui într-o judeată concretă, sau printr-o declarație normativă (generală) că un anumit obicei este „ridicat", „oborît, „stricat", „călcat", adică abrogat. Uneori era necesară o adunare obștească a țării, ca la 1746—1749, pentru abrogarea unui obicei important, ca acela al veci-

[7] Într-o formulare diferită, aceeași structură a obiceiului este analizată de Dieter **Nörr**, *Zur Entstehung der gewohnheitsrechtlichen Theorie*, în *Festschrift für Wilhelm Felgenträger*, **Göttingen** (1969), p. 353—366 (v. p. 356; 361).

nici. „Obiceiul" țigănăritului (1726)[8] și văcăritului (1756)[9] în Moldova erau *legate* prin blestem, stinse, tot în adunări obștești, la care participau și alte categorii decît boierii și biserica. Aceste obiceiuri însă erau în realitate impozite impuse de domnii anteriori prin acte normative scrise. Legătura prin blestem putea fi dezlegată de biserică, și răul obicei fiscal reintrodus de același sau de alt domnitor. Funcțiunea limitativă a obiceiului devenea destul de relativă și elastică, din moment ce domnia și clasa dominantă puteau supune *limitele* puterii lor la o astfel de cenzură. Nu trebuie însă să omitem împrejurarea că cenzura rămînea o tehnică excepțională, iar uneori era impusă și de masele populare prin lupta împotriva unor obiceiuri asupritoare (de pildă, repetatele legări prin blestem ale văcăritului, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea).

§ 8. Domnul judecător suprem și sursă unică a justiției

În concepția romană imperială asupra statului, care de la Bizanț, prin mijlocirea bisericii, a fost transmisă voievozilor noștri, șeful statului este cel dintîi judecător al țării, ca sursă unică a tuturor formelor de justiție exercitate în numele său. Această calitate este unanim recunoscută domnilor români. Cumulînd puterea executivă cu puterea judecătorească, domnul are dreptul să organizeze justiția, creînd jurisdicții și stabilind competențe[1]. Ca șef al statului și vîrf a ceea ce și în feudalismul românesc se poate numi piramida feudală, domnul este arbitru între boieri și judecător al tuturor supușilor săi, al întregii țării[2]. Ca organ de judecată, domnul este judecătorul suprem, ținînd „marele scaun de judecată . . . (al) domniei"[3], cum spune Matei Basarab. Judecă în primă și ultimă instanță[4] princinile de importanță majoră[5] și judecă în ultimă instanță pricinile judecate de alte organe. Are dreptul să rețină orice pricină, care, în mod obișnuit, ar cădea în competența altui organ, spre a o judeca el însuși. Are dreptul de a evoca orice pricină judecată de o ju-

---

[8] C. Erbiceanu, în „Arhiva", 6 (1895), p. 338—340.

[9] *Cronicile României*, III, ed. a 2-a, 1874, p. 230 (Pseudo Enake Kogălniceanu) și p. 188 (Ioan Canta).

[1] N. Iorga, *Anciens documents de droit roumain*, I, p. 30: „domnul are dreptul de a fixa jurisdicțiile".

[2] La 27 ian. 1614 (D.I.R., B, XVII, 2, p. 244, nr. 225), Radu Mihnea, întărind înființarea unei slobozii boierești imunitare, precizează că în ultimă instanță judecățile se vor face „în scaunul domniei mele, unde se judecă toată țara".

[3] La 20 mai 1636 (A.S.B., Episc. Rîmnic, LVIII/4). În ceea ce privește expresia *de marele divan* (N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 16 urm.) ea desemnează mai degrabă sala de ședință, judecata avînd aceeași forță legală, fie că era făcută în marele divan, fie în divanul obișnuit.

[4] Pentru înlesnirea înțelegerii, întrebuințăm cuvîntul „instanță" din terminologia juridică modernă, cu toate că în justiția feudală, în perioada de care ne ocupăm, nu există instanțe de judecată *instituționalizate, susceptibile de a fi separate de persoana domnului. Domnul reține, originar*, întreaga putere judecătorească, în virtutea calității sale personale, toate celelalte organe cu competență judecătorească lucrînd în numele lui. De asemenea, expresia „ultimă instanță" trebuie raportată la cele spuse mai sus despre caracterul personal și absolut al puterii domnești, din care cauză nu se poate vorbi în sens propriu de o autoritate de lucru judecat în dreptul feudal.

[5] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 102—103. Pricinile mai mici le delega dregătorilor.

risdicție specială (de ex. cea bisericească) pentru a o judeca din nou, în calitatea sa de judecător suprem[6].

În calitatea sa de judecător suprem și de sursă unică a justiției domnul are dreptul de a interveni oricînd, în orice pricină, chiar dacă ea se află în curs de judecată la alt organ. Domnul poate, în acest caz, fără să evoce judecata pricinii, să dea instrucțiuni obligatorii — „învățătură" — organului asupra modului cum să o judece. O aplicație a acestui principiu de drept feudal face *Cartea românească de învățătură a lui* Vasile Lupu în materia ultragierii domnului. Ea prevede obligația judecătorului sesizat cu o anumită pricină de a înștiința în scris pe domn și a astepta instrucțiuni. Textul obligă pe judecător să se conformeze acestor instrucțiuni, ceea ce echivalează cu o judecată directă a domnului[7].

Așadar, în calitatea sa de judecător suprem și de sursă unică a justiției domnul are dreptul:

a) să judece el însuși, singur, sau sfătuindu-se cu alții, sau să delege pe alții să judece în numele lui;

b) să judece orice proces, în orice materie, de orice valoare, fără altă limită decît hotarele țării;

c) să reformeze orice hotărîre a oricărei instanțe judecătorești din țară, a unui domn anterior sau propria sa hotărîre[8].

Principiul că domnul este judecătorul suprem trebuie confruntat însă cu statutul de vasalitate rezultat pentru țările române din instaurarea dominației otomane, care în cursul secolului al XVII-lea se agravează.

§ 9. Limitările puterii judecătorești a domnului decurgînd din suzeranitatea otomană

În istoria statelor feudale românești au fost, înainte de perioada de care ne ocupăm, momente de vasalitate caracterizată[1] și perioade

---

[6] 17 iunie 1739 (de la Grigore Ghica), în N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 439; cf. S. Reli, *Istoria bisericii române*, III, p. 206; Dr. Milan Seșan, *Drepturi judiciare*, Cernăuți, 1936, p. 7.

[7] „Nu poate fiece județ să cearte cum va fi voia lui și cumu-i va părea lui pre acela ce va sudui pre domnul țării, ci să cade să scrie carte să-i dea de știre domnului cum și în ce chip l-au suduit și cumu-i va da răspuns și învățătură, așa într-acela chip să-l certe și să-l pedepsească" (gl. 49, zac. 8). Textul vine din opera penalistului italian Farinacius și a trecut în *Îndreptarea legii*, gl. 112, z. 8).

[8] N. Grigoraș, *Atribuțiunile judecătorești*, în S.C.Ș. Ist. Iași (1961), p. 142; idem, *Inst. feud.*, cit. 42—43, v. și cartea domnească din 17.XII.1634 (Acad. R.S.R., Filiala Iași, Fond Spiridonie, VI/186). În Țara Românească, vezi doc. din 15 aug. 1547 (D.I.R., B, XVI, 2, p. 365, nr. 387): „au rămas de lege de trei ori înaintea domniei mele". La 4 martie 1700 (D.R.A., I, p. 181), Constantin Brîncoveanu își revizuiește hotărîrea fiindcă a judecat greșit. *Contra*: Al.Buzescu, op. *cit.*, p. 152, care crede, eronat, că o hotărîre domnească odată pronunțată nu mai există contra ei nici o revizuire în timpul aceleiași domnii. Explicația caracterului suprem al puterii judiciare a domnului dată de acest autor (p. 102) este idealizantă, considerînd că justițiabilii ar fi fost mai aproape de domn decît de orice tribunal modern și afirmînd că plîngerile oricui erau primite și că domnul, neinfluențat de ceva nelegal, nu părtinea pe nimeni. A. D. Xenopol, *Justiția sub fanarioți*, în „Conv. lit., XX, p. 1060, susține că un proces pierdut nu putea fi deschis decît „sub un domn posterior".

[1] *Istoria României*, II, p. 491—493.

de vasalitate parțială sau formală, care nu s-au permanentizat și nu au influențat puterea judiciară a domnului. Unul din sensurile majore ale politicii românești, în ambele state, în secolele XIV și XV a fost tocmai lupta dusă la început pentru afirmarea și cucerirea statutului de țară de sine stătătoare, iar apoi pentru menținerea acestui statut amenințat de înaintarea dominației otomane, care se agravează în secolul al XVI-lea. Încercările Poloniei, Transilvaniei și ale Imperiului romano-german de a-și extinde suzeranitatea asupra uneia sau a ambelor țări de la sud și est de Carpați la începutul secolului al XVII-lea au eșuat.

Raporturile de suzeranitate dintre Poartă și Principate n-au fost aceleași de-a lungul timpului. În secolele XVII și XVIII, dominația turcească s-a agravat treptat pînă la 1774, restrîngînd în mod apreciabil autonomia țărilor, ceea ce a creat impresia că domnia ar fi devenit o demnitate superioară turcă, treaptă ultimă a unui „cursus honorum", cea imediat următoare fiind demnitatea de mare dragoman[2].

Existența faptelor cunoscute care coroborează această impresie nu poate fi pusă la îndoială. Încadrarea lor însă într-un context istoric mai complex duce la o interpretare de ansamblu care trebuie subliniată. Așa cum susține cu drept cuvînt însuși autorul citat, „în realitate, .. domnul își păstrează întreaga putere în interiorul țării față de supușii săi, sub raportul administrației, juridic și financiar, el are dreptul de a condamna la moarte pentru crime"[3].

Impresiile călătorilor străini din secolul al XVII-lea sînt semnificative. „Moldova plătește tribut sultanului . . . cîte 100 000 de scuzi pe an . . . Dar turcii nu se amestecă deloc în conducerea țării; domnul este liber să facă în țara sa orice, nestingherit: să judece, să comande, să osîndească la moarte, chiar și pe boierii săi sau să-i slobozească. Într-un cuvînt, este liber să facă tot ce-i place, dacă vrea chiar și fără *sfatul* divanului, ca și domnul Țării Românești"[4]. Aceeași caracterizare la Antonio Maria del Chiaro, secretarul lui Constantin Brîncoveanu: „Acești turci stau în Țara Românească cu multe îngrădiri și mai degrabă ca străini decît ca stăpîni ai țării"[5], sau la Edmund Chishull (1702)[6]: „numirea domnului lor a stat cu totul în mîna turcului, care îi îngăduie totuși toate drepturile suveranității înăuntrul principatului, afară de cel de a declara război și de a-și bate monetă proprie".

Pravila țării (în Moldova, *Pravila aleasă*, cap. 184; în Țara Românească, *Îndreptarea legii*, gl. 152), potrivit canoanelor sf. Apostoli, pedepsea pe preotul care lua jertfă de la turc, boteza fecior de turc sau primea ca un turc să fie naș la botez sau la cununie, „că nu poate să fie partea credincioșilor cu a necredincioșilor, cum nu se poate să se împreune nici lumina cu întunericul".

---

[2] C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, III/2, București, 1946, p. 451; M. Berza, în *Storia del pop. rom.*, cit., p. 179 (sec. XVII). „Naturalmente il sultano considererà sempre di più i due paesi come province dell'Impero, ed i loro sovrani come suoi semplici funzionari"; Ș. Papacostea, *ibid.*, p. 210, (fanarioții) „erano rigorosamente inquadrati nella gerarchia amministrativa ottomana".

[3] C. C. Giurescu, *l.c.* Autorul susține însă că pedepsele pentru crime politice nu se aplicau boierilor decît cu aprobarea Porții.

[4] Petru Bogdan Bakšić, în *Călători*, vol. V, p. 224.

[5] *Istoria...*, p. 110.

[6] *Călători*, sec. XVIII, ms. la Institutul de istorie „N. Iorga".

Contrastul între aparența de completă decădere a domniei și deplinătatea reală a puterii exercitate de domn în interior este evident. El izbea încă, în plină perioadă fanariotă, pe generalul Bauer, în ale sale *Mémoires*, în care se oglindea situația atît dinainte, cît și după pacea de la Kuciuk-Kainargi[7]. Autorul nu făcea dealtfel decît să dezvolte o observație pătrunzătoare a stolnicului C. Cantacuzino : „Ceștia Rumâni . . . încă, de nu să află atîta fericiți și slobozi de tot, iar încă și domnie, și stăpînire, și limba aceia a Romanilor tot stă și să ține"[8].

Cu toate acestea, nu se poate nega tendința politicii turcești de a considera pe domn ca dregător al Porții otomane. Domnii români din secolul al XIX-lea mai apăreau încă lui N. Iorga niște simpli „funcționari turci"[9]. Titlul de domn era tradus prin acela de bei și se tindea ca demnitatea să confirme și prin conținutul și statutul ei juridic această echivalență. În textul turcesc al sigiliilor domnești, titlul de domn dispărea, menținîndu-se numai cel de voievod (vezi mai sus, § 5, n. 20). Sistematizarea „pîrelor" boierești care determinau mazilirea și uneori moartea domnilor; exercitarea de către marele vizir, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, a prerogativei de desemnare a domnilor, altădată rezervată sultanului[10], desemnare care la început avusese numai caracterul unei confirmări din partea suzeranului; pretenția Porții de a considera pe români ca supuși direcți ai sultanului[11]; toate acestea constituiau manifestări de restrîngere a largii autonomii tradiționale. Rămîne însă de precizat pînă unde a mers această restrîngere, și anume dacă ea afecta esența unui statut de autonomie. Rolul vizirului și chiar al unor personaje subalterne a putut fi în fapt considerabil. Cronica lui Radu Greceanu ne spune că veneau „fermanuri după fermanuri, cu grabă mare tot cu agi de la împărăție . . . toat gréle fiind și grabnice, carele nu s-au . . . pomenit . . . înainte"[12].

Nicolae Mavrocordat, cu a cărui domnie începea o nouă etapă istorică, a stăruit în multe cazuri să se rezolve prin *firman* probleme juridice și administrative pe care domnii anteriori le-ar fi rezolvat direct, prin hrisov, fără încuviințarea otomană.

Dacă se pune totuși întrebarea : a ajuns vreodată, cu adevărat, domnul din principate un simplu dregător otoman, răspunsul exact este cel negativ, pe care stolnicul C. Cantacuzino și generalul Bauer știau să-l dea, primul la finele secolului al XVII-lea, iar al doilea trei sferturi de secol mai tîrziu. Pentru a fundamenta convingător acest răspuns, reamintim în primul rînd modul de desemnare și de investire a domnilor, comparativ cu acela al dregătorilor otomani.

---

[7] *Mémoires* . . ., Frankfurt-Leipzig, 1778, p. 35 : „Este de prezumat că în afară de tribut românii rămaseră dealtfel liberi și independenți. Dreptul pe care îl aveau domnii de a face război și pace după voia lor și acela pe care îl exercitau asupra vieții și bunurilor supușilor lor confirmă această opiniune. Firmanele cele mai recente prevăd . . . că această țară a fost din toate timpurile privită ca separată de Imperiul (turcesc) și guvernată după propriile sale legi". Distincțiile acordate domnilor, ca și hanilor tătari, în Crimeia, dovedesc considerația sultanilor. „Tout cela fait une différence essentielle entre eux et les autres princes, vizirs et pachas qui ne jouissent d'aucune de ces prérogatives".

[8] N. Iorga, *Operele lui Constantin Cantacuzino*, București, 1901, p. 163.

[9] Idem, *L'origine des idées* . . ., p. 14—15.

[10] Eugen Stănescu, *op. cit.*, p. XV.

[11] Firmanele de mazilire emise de sultan vorbesc de „supușii noștri" pentru a desemna pe români, supușii domnului lor, iar ordinele noului domn sînt prezentate ca venind „din porunca noastră" (a sultanului), vezi Dimitrie Cantemir, *l.c.*

[12] Radu logofătul Greceanu, *Istoria domniei* . . ., ed. crit. A. Ilieș, p. 112.

S-a spus adesea că alegerea domnului a fost înlocuită cu numirea domnului de către puterea suzerană. Niciodată însă numirea unui funcţionar turc n-a avut natura juridică a desemnării unui domn al ţărilor române. Chiar numit pe termen foarte scurt, chiar supravegheat de turci şi revocabil prin mazilire, la aprecierea Porţii, chiar supus unor exigenţe mărite de plăţi în bani şi daruri, cu obligaţii de asistenţă militară şi cu un anumit control turcesc în ţară, domnul în Principate a fost altceva decît un bei sau un paşă turc.

Alegerea n-a dispărut în această perioadă niciodată cu desăvîrşire : de ex. cazul lui Radu Şerban, Constantin Şerban[13], Gavril Movilă şi, mai ales, C. Brîncoveanu[14] în Ţara Românească, sau cazul lui Miron Barnovschi, Ştefan Petriceicu sau Dimitrie Cantemir în Moldova. În unele cazuri, alegerea, neconfirmată, rămînea nulă. Dar în numeroase cazuri, vestigiile alegerii persistau cel puţin sub forma unei consultări a boierilor sau prin faptul că se ţinea seama de reclamaţiile, protestele şi recomandările grupurilor de boieri care, din ţară sau aflaţi peste Dunăre, uneori chiar la Constantinopol, sprijineau o anumită persoană la domnie[15]. La 1703[16] alegerea lui Mihai Racoviţă ca domn al Moldovei se face de către boierii aflaţi la Adrianopol. Deşi mai mult un vestigiu al vechii instituţii, el nu este mai puţin semnificativ. În schimb, în secolul al XVII-lea, Poarta încă mai recunoştea oficial dreptul ţărilor române de a-şi alege domnul, de pildă în Moldova, în 1672, cînd, după mazilirea lui Constantin Duca, cerea ţării să-şi aleagă domn, după vechiul obicei feudal[17]. Generalul Bauer[18], constatînd că în trecut Poarta întărea

---

[13] *Istoria Ţării Româneşti*, ed. C. Grecescu şi Dan Simonescu, 1960, p. 118 ; Paul d'Alep, *Voyage du patriarche Macaire d'Antioche, Patr. Orient.*, XXIV, ed. B. Radu, Paris, 1933, p. 573.

[14] Alegerea lui C. Brîncoveanu de către marii boieri, ca un act politic menit să pună Poarta în faţa unui fapt împlinit, se face în haina *obiceiului* străvechi, în stil de contract feudal („este-vă cu voia tuturor?..."), dar şi cu noile elemente decurgînd din vasalitate („cu voia măriilor voastre"). Practica acestor elemente elective ridica opoziţia Porţii, care înţelegea just importanţa lor : „deacă rumânii scot domnii şi pun domnii, dar noi ce sîntem aici şi ce păzim aici?" (*Ist. Ţ. Rom.*, 1959, p. 11).

[15] Cronicile sînt pline de aceste consultări ale boierilor, fie cerute de Poartă, fie îmbrăcînd forma unor revendicări ale facţiunilor sau intrigi ale boierilor. Din ce în ce mai des consultarea lua forma *pîrei* din partea boierilor către Poartă contra domnului sau candidatului. Astfel, Poarta ajunge să arbitreze între facţiuni şi chiar să judece pe domn sau pe boieri, aplicînd sancţiuni juridice. Unii boieri care pîrăsc pe domn la Poartă sînt puşi de turci în fiare şi trimişi domnului. Astfel Constantin Cantemir, după uciderea fraţilor Velicico şi Miron Costin, a fost pîrît la Ţarigrad de mai mulţi boieri. Aflînd, domnul a trimis la Poartă boieri devotaţi lui „de s-au pîrît cu toţii la Divan". După dezbaterea „pîrei" în contradictoriu, turcii i-au predat pe toţi pîrîtorii „în obezi" lui Cantemir (Ion Neculce, *Letopiseţul*, p. 186). Această trimitere a boierilor la domnie este încă un semn al autonomiei care se impunea Porţii chiar în asemenea situaţie de intervenţie ca putere suzerană. Tot astfel, cînd paharnicul Stoica şi alţi boieri pîrăsc pe Brîncoveanu, vizirul îi pune „la opreală" şi trimite om credincios să întrebe pe boierii şi slujitorii ţării dacă domnul e hain (*ibid.*, p. 40). Rezultatul anchetei fiind negativ, denunţătorii sînt predaţi domnului.

Cînd, după asediul Budei, Grigore Ghica rămîne în „Ţara Nemţească", cronicarul Bălenilor arată că „boierii ţării... s-au strîns cu toţii şi s-au dus la Ţarigrad, ca să-şi ceară domn" (*Istoriile domnilor Ţ. Rom.*, ed. C. Grecescu, p. 132).

[16] I. Neculce, *Letop.*, p. 169.

[17] I. Neculce, *Letop.*, p. 44 : „Ieşit-au răspuns boierilor pre cine vor alege domn dintre dînşii se meargă să-l îmbrace cu caftan de domnie. Sfătuit-au cu toţii şi au ales dintre dînşii pe Petriceico clucerul".

[18] *Mémoires...*, p. 1.

pe cel ales în unanimitate, susţine că ultimul domn ales a fost Constantin Mavrocordat, după care Poarta n-a mai ţinut seama de boieri. Cît priveşte vechiul element dinastic, niciodată decisiv chiar în afara dominaţiei otomane, el continua să persiste prin aceea că marea majoritate a domnilor desemnaţi de turci erau totuşi înrudiţi cu foştii domni[19]. La nevoie se inventa o astfel de înrudire sau se speculau cele mai slabe legături cu un domn precedent (vezi cazul primului domn fanariot, Nicolae Mavrocordat).

De asemenea ungerea bisericească, la Patriarhie, după desemnare şi *înainte* de investire, iar a doua oară *după* investire[20], este un preţios element care deosebeşte răspicat pe domnul român de ierarhia funcţionarilor turci.

Spre deosebire de un dregător turc, domnul român avea dreptul de a trimite, ca un şef de stat, reprezentantul său la Poartă (un capuchehaia) şi chiar o adevărată reprezentanţă, în cadrul căreia cel mai important dintre împuterniciţi purta titlul de baş-capuchehaia[21]. Domnul avea un sigiliu propriu. Chiar atunci cînd, aşa cum a arătat recent Emil Vîrtosu[22], sigiliul folosit în raporturile cu Poarta a început să oglindească deteriorarea poziţiei politice a domniei faţă de puterea suzerană, domnia — cu ştirea acestei puteri — continuă să folosească în interior şi în raporturile cu alte ţări o pecete de indiscutabilă individualitate diplomatică şi să ducă o activitate diplomatică pe care turcii n-o puteau ignora. Împotriva acesteia turcii reacţionau în momentele de criză acută, ca la 1711 şi 1714, dar asemenea comportări nu erau de conceput din partea funcţionarilor ierarhiei otomane. Domnii români făceau legi interne, aplicau legea ţării şi pravila împărătească, şi aveau dreptul suveran de a judeca pe supuşii lor. N. Grigoraş[23] afirmă că „orice demnitar turc cu o anumită misiune se putea transforma în judecător". Cazul din 1709 la care se referă nu îndrituieşte generalizarea autorului. Însuşi faptul că în cazul citat aga venit la Iaşi a strîns boierii şi mazilii „fiind de faţă şi cadiul de Brăila" dovedeşte contrariul celor afirmate de autor.

---

[19] Obiceiul se menţine sub forme curioase : a) pretendenţii care se fac rude de domn „cu gura" ; b) Poarta cultivă, la Constantinopol, cîţiva descendenţi sau rude de foşti domni, din care să poată numi oricînd un nou domn, opunîndu-l cu succes candidatului boierimii din ţară, care totdeauna avea această calitate. Alegerea rapidă a lui C. Brîncoveanu a avut ca principal scop să împiedice numirea unui domn direct de către turci „din feciorii de domn ce era la Ţarigrad" (*Ist. Ţ. Rom.*, ed. 1959, p. 5). Domnul „de pămînt" (*ibid.*) se opune astfel atît domnului „strein", cît şi domnului român din candidaţii întreţinuţi la Constantinopol.

Gavril Movilă, fiul lui Simion, deşi agreat de boieri, găseşte mai prudent să se ducă la Constantinopol, unde i se dă leafă „pînă i-au venit rîndul de domnie" (*Istoritile Ţ. Rom.*, ed. C. Grecescu, p. 86). În doc. din 15 ian. 1615 (D.I.R.B., XVII, 2, p. 354), Radu Mihnea insistă că s-a urcat „pe scaunul părintesc al răposaţilor părinţi ai domniei mele". Funcţionarii turci nu erau ţinuţi să îndeplinească astfel de condiţii.

[20] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, partea a II-a, cap. III.

[21] N. Iorga, *Doc. Callimachi*, vol. I, p. XLIX. Existau şi capuchehaiale ale domnului pe lîngă unii demnitari turci, ca de ex. paşa de Babadag, sau pe lîngă un important seraschier cu atribuţii legate de ţările române. O asemenea practică nu era de conceput între demnitarii turci. Vezi Ion Matei, *Quelques problèmes concernant le régime de la domination ottomane dans les pays roumains*, în R.E.S.E.E., X(1972), p. 65—81 ; XI (1973), p. 81—95.

[22] *Les relations de la Moldavie et de la Valachie avec l'Empire ottoman reflétées par le sceau du prince regnant*, în R.E.S.E.E., IV(1966), p. 197—206.

[23] *Instituţii*, p. 55.

În fine titulatura din toate hrisoavele și majoritatea cărților domnești : „domn din mila lui Dumnezeu", departe de a fi un simplu element formal, o clauză de stil, păstrată prin inerție din convenție, avea o semnificație politică ce trebuie subliniată. Folosirea ei, transpusă în terminologia religiei musulmane, ar fi fost de neconceput pentru proclamarea originii ideologice a puterii unui vizir, dragoman sau pașă turc. Titulatura sugera, cel puțin indirect, ideea că deținătorul puterii astfel definite era totuși cîrmuitorul unui stat diferit de cel otoman. Cînd într-o serie de documente de la începutul secolului al XVII-lea se face, în al doilea rînd, mențiune de rolul „cinstitului împărat" în ocuparea tronului sau acordarea sceptrului, mențiunea se găsește în corpul actului, nu în titulatură, și după „mila lui Dumnezeu"[24]. Simplu element de diplomatică, dar cine i-ar putea tăgădui importanța?

Însuși primul domn fanariot, Nicolae Mavrocordat, în Țara Românească, cînd declară în cartea de judecată din 20 ian. 1723[25] că *domnia* și *oblăduirea* țării le deține „den bogată milă a lui Dumnezeu și a prea puternicii împărății", trebuie să observăm că „mila lui Dumnezeu", cu înțelesul amintit, este invocată în primul rînd, iar referința la puternica împărăție privește dobîndirea domniei, nu exercitarea puterii judiciare. Dealtfel nu este lipisit de semnificație să constatăm că lui Nicolae Mavrocordat, deși face parte din domnii care au contribuit mai mult la lărgirea suzeranității turcești, autonomia țărilor române i s-a impus adesea, dealtfel, ca și altora din domnii fanarioți, în numerose împrejurări. Astfel, în 1724, cînd domnul convoacă o adunare obștească a stărilor pentru a-i da socoteală de gestiunea sa financiară și a obține, din prudență, o descărcare pentru cheltuielile făcute, cronicarul spune : „orice s-a luat din țară s-a cheltuit în trebile împărăției și ale țării"[26]. Această distincție, pe care o vom întîlni în materie de viclenie, arăta sugestiv că *țara* nu se *confunda* cu *împărăția*, cheltuielile făcîndu-se separat, pentru trebile împărăției, ca putere suzerană, și pentru *trebile țării*, ca stat autonom, iar darea de seamă a veniturilor țării se făcea numai către un organ al acesteia, o adunare obștească a stărilor, convocată de domn fără încuviințarea puterii suzerane. Strîngerea unei oștiri și baterea

---

[24] 6 mar. (1617) (D.I.R., B., XVII, 3, p. 108), „dacă m-a dăruit domnul Dumnezeu cu domnia și apoi și cinstitul împărat cu sceptrul, să stăpînesc Țara Românească", alte variante în doc. cu data 8 ian. (1586—1591) ; 18 nov. 1587 ; 20 febr. 1594 ; 3 iul. 1614 ; 25 ian. 1615 ; 2 febr. 1615 ; 21 ian. 1617 ; 9 apr. 1617 ; 6 mai (1617) ; 26 iun. 1619 ; 22 sep. 1623 ; 31 mai 1624 ; cf. însă doc. din 7 (sep. 1557) : „Mircea voievod s-au întîmplat de i-au luat domnul Dumnezeu și cinstitul împărat domnia, deci o au dat-o domnii mele și eu am șăzut în scaunul domnii lui în Tîrgoviște... jupîneasa Mariia... așa pîra înaintea domnii mele" (omorîrea unui evreu) ; din 27 nov. 1614 : „cînd s-a milostivit domnul Dumnezeu și cinstitul împărat de mi-a dăruit domnia și sceptrul Țării Românești... ei au venit înaintea domniei mele de s-au rugat" și 28 dec. 1616 : „cînd a venit domn răposatul Simion voevod... cu sceptrul de stăpînire a țării de la cinstitutul împărat... domnia lui singur a cercetat și a judecat".

[25] Institutul de istorie „N. Iorga".

[26] Radu Popescu, *Istoritile*, p. 277. Chiar atunci cînd, cu începere din 1533, în Țara Românească, unele acte domnești vorbesc de dobîndirea domniei (tronului sau steagului) țării de la împăratul turcesc <8 ian. 1586—1591> : „care este peste domni", se pune în primul rînd referința la originea divină a domniei : „m-au dăruit Dumnezeu cu domnia și apoi și cinstitul împărat cu sceptrul". Funcționarii turci nu dețineau puterea lor decît de la sultan. Formula era folosită și la pierderea domniei : „i-au luat Dumnezeu și cinstitul împărat domnia". Această neașteptată colaborare politică între dumnezeul creștin și sultanul mahomedan ajunsese să nu mai mire pe nimeni.

monedei sînt două atribuții ale suveranității de stat. În secolele XVII—XVIII ele sînt în declin, dar n-au dispărut cu desăvîrșire. După răscoala seimenilor în Țara Românească, teama de elementele militare profesioniste nu duce totuși la dispariția totală a oștirii. Mihnea al III-lea Radu bate monedă în Țara Românească, iar în Moldova Istratie Dabija își exercită prerogativa aceasta sub forma dureroasă a emiterii de monede străine în condiții de agio pentru stat. C. Brîncoveanu, deși bate simple medalii comemorative[27], acestea erau monede camuflate pentru uzul extern (în caz de exilare). Turcii și-au întemeiat chiar pe acest fapt unul din gravele lor capete de acuzare împotriva domnului, care în nici un caz nu poate fi asimilat unui bei turc.

Să vedem acum mai de aproape în ce forme concrete suzeranitatea otomană a înrîurit exercitarea puterii judecătorești a domnului.

§ 10. Exercitarea puterii judiciare a domnului în regimul suzeranității otomane

Suzeranitatea otomană n-a constituit niciodată o limită în ceea ce privește sursa acestei puteri. Ea nu i-a adus decît limitări și mai ales încălcări neesențiale în ceea ce privește exercitarea ei sau executarea hotărîrilor pronunțate de ea.

Judecățile domnești au fost totdeauna considerate ca emanînd de la domn, și ca reprezentînd expresia puterii lui judiciare supreme, în cadrul autonomiei descrise mai sus. Cînd domnul judecă, nimic nu învederează că el ar împărți o justiție străină, aceea a sultanului. Dreptul deplin al domnului de a pedepsi, exercitat mai ales pe socoteala boierimii opozante, și împotriva căruia aceasta luptă cu îndîrjire, este cea mai sugestivă manifestare a poziției de conducător feudal de stat, vasal sau autonom, poziție esențial deosebită de aceea a unui mare dregător otoman.

Cazurile rare în care, ca de pildă sub Nicolae Mavrocordat (vezi mai sus), se face o slabă aluzie la dobîndirea domniei și prin voința împărăției sînt atît de vizibil excepționale, ca expresie a unei tactici de moment, încît ele vin tocmai să confirme regula autonomiei judiciare.

În ceea ce privește exercițiul puterii judiciare, hotărîrile domnești nu sînt supuse vreunui recurs în fața unui organ al statului suzeran, nici nu au, pentru a fi executorii, nevoie de întărirea acestuia. În mod curent, domnul și divanul, în cazuri în care interese otomane erau în joc, este neîndoielnic că în fapt țineau seamă de astfel de interese, putînd merge pînă la cea mai abuzivă hotărîre. Aceasta rămînea însă numai un fapt de ordin politic. De la o vreme și mai ales în secolul al XVIII-lea, Poarta intervine adesea cu ordine privind judecarea unui proces sau semnalînd pricina atenției domnului[1]. Este, desigur, aici, începutul unei imixtiuni care, cîtă vreme păstra forma unor recomandări, se putea concilia încă, pînă la un punct, cu ideea de autonomie. Bineînțeles că, de pe poziția politică a domnului și a boierimii, în astfel de cazuri —

[27] N. Iorga, *Constantin Stolnicul Cantacuzino*, în „Revista Fundațiilor", 2 (1935), nr. 7, p. 16.

[1] Pentru exemplificare, v. cazurile descrise infra § 11.

totuşi excepţionale — simpla recomandare putea avea în fapt semnificaţia unui ordin care impunea şi rezolvarea cauzei într-un anumit sens, dacă ţinem seama mai ales de metodele brutale ale Porţii, în toată politica sa. Astfel, în caz de procese pentru recuperarea creanţelor unor mari bancheri ţarigrădeni, protejaţi de Poartă, care apela adesea la serviciile lor, aceasta intervenea prin firmane pentru a asigura rapida realizare a urmăririi silite, ajungîndu-se la o uşoară favorizare a creditorului străin faţă de cei interni.

Mult mai grave erau însă plîngerile supuşilor români, în general boieri, la înalta Poartă împotriva unei hotărîri domneşti, pentru a se solicita o intervenţie otomană în vederea unei noi judecăţi „fără strîmbătate"[2]. Aici însăşi clasa dominantă deschidea, pe nesimţite, drumul spre o imixtiune a Porţii, tinzînd să o învestească, împotriva regimului de capitulaţii existent, cu un drept de *control* asupra exercitării justiţiei. Nu se poate spune că Poarta a promovat sistematic această practică şi că ar fi generalizat-o, construind pe ea în mod permanent şi deschis un drept de control judiciar asupra tuturor hotărîrilor pronunţate de domni. Dar în numeroase cazuri şi în funcţie de momentul politic sau de darurile care sprijineau intervenţia, Poarta, ca putere suzerană, sau unii din demnitarii ei cu competenţe privitoare la Principate, n-au ezitat să dea curs, sub o formă sau alta, plîngerilor venite din partea românilor, efectul variind după împrejurări, fără a putea fi încadrat într-un principiu propriu-zis de organizare judecătorească.

În ceea ce priveşte executarea hotărîrilor justiţiei domneşti, ea se făcea de către domnie, prin organele sale locale. În mod excepţional amestecul Porţii se producea sub una din formele mai sus amintite pentru judecata propriu-zisă[3].

Pentru judecata directă a unor supuşi români pentru infracţiuni care lezau interesele Porţii (trădarea), judecată pentru care uneori se dădea delegaţie domnului respectiv, a se vedea mai jos dezvoltările privitoare la viclenie (hainie).

În general, ceea ce trebuie subliniat şi în materie judiciară este rezistenţa — uneori principială şi deschisă, şi mai adesea sub forme indirecte, inclusiv o tenace inerţie — pe care au opus-o pretenţiilor de imixtiune atît domnia, cît şi boierimea care participa la administrarea justiţiei. Cu defecţiunile şi concesiile semnalate mai sus, s-a putut asigura astfel, în condiţii dificile, o relativă respectare a cîtorva principii de bază care decurgeau din conţinutul istoric al raporturilor de suzeranitate, aşa cum ele îşi vor găsi o exactă expresie scrisă în documentele care, de la o vreme, vor fi invocate ca reprezentînd însuşi textul —

---

[2] Astfel, în 1674, Dumitraşco vodă Cantacuzino porunceşte să se ia toate diresele doamnei Ruxandra, fiica lui Vasile Lupu, şi arată că, venind sultanul în Iaşi (trecea spre Polonia), a tergiversat procesul de teamă „să nu facă ea amestecătură (intrigă) la turci" şi aminteşte că şi sub altă domnie ea a „poftit giudeţ de la turci", „văzînd că giudeţul creştinesc nu i se cuvine pe această ocină"; v. *Stud. şi doc.*, XI, p. 77, nr. 134 din 18 aug. 1674; Constantin Cantemir vodă, pîrît la Poartă de mai mulţi boieri care nu şi-au dovedit pîra, a primit de la turci „în obezi" pe aceşti boieri, pe care i-a închis, dar nu i-a decapitat fiindcă — scrie cronicarul — „au poruncit Poarta să nu-i omoare"; v. I. Neculce, *Letopiseţul*, p. 112.

[3] Sub Mihai vodă Racoviţă, după ce hotărîrea de condamnare la moarte s-a pronunţat, înainte de a fi executată, în urma intervenţiei pe lîngă marele vizir domnul a primit firman de liberare a acuzaţilor; vezi *Cronica Ghiculeştilor*, p. 243.

necunoscut direct — al capitulaţiilor din secolele XV—XVII[4]. Poziţia egoistă de clasă a domnului şi a boierimii a avut un efect negativ asupra luptei pentru autonomia judiciară şi în general pentru autonomia politică a ţării. Trebuie totuşi amintit că egoismul domnilor fanarioţi a avut, fără voia lor, şi un aspect pozitiv pentru ţară : fanarioţii, greci dar creştini, nu puteau rîvni sau păstra domnia principatelor româneşti decît dacă acestea rămîneau autonome.

§ 11. Autonomia judiciară şi represiunea „vicleniei" (trădării)[1]

Trădarea a început prin a fi considerată ca un act personal de încălcare a jurămîntului de credinţă faţă de domn, o ridicare „asupra capului" acestuia, cu care ţara — „moşia", „moştenirea" domnului — se confunda[2]. Teoretic politica domnului implica respectarea suzeranităţii otomane şi de aceea Radu Mihnea încheie un tratat cu braşovenii „spre binele săracilor şi folosul cinstitului împărat" şi îi obligă să-l înştiinţeze de „vreo răutate a cinstitului împărat şi a noastră"[3].

La finele secolului al XVI-lea în Ţara Românească şi la începutul secolului al XVII-lea în Moldova se face o distincţie între ţară şi domn nu numai în ceea ce priveşte cheltuielile şi treburile ţării[4], ci şi în materie de trădare. Viclenia apare acum o trădare faţă de domn ca mai înainte, dar şi faţă de ţară[5]. Acest fel de a vedea se cristalizează sub Dabija vodă şi Antioh Cantemir în Moldova şi sub Nicolae Mavrocordat în Ţara Românească[6].

Pe măsură ce se agravează exploatarea turcească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, viclenia este analizată şi în repercusiunile ei asupra Porţii. Într-un document muntean de la Alexandru cel Rău[7]

---

[4] Vezi C. Giurescu, *Capitulaţiile Moldovei cu Poarta otomană*, Buc., 1908 ; P. P. Panaitescu *Dimitrie Cantemir*, 1958, p. 154 ; *Istoria României*, III. 1964, p. 480—481 (acad. A. Oţetea) ; Mustafa Mehmet, *Contribuţii la studiul regimului supuşilor otomani în ţările române pînă la pacea de la Kuciuk-Kainargi*, ms. la Institutul de istorie „N. Iorga".

[1] Asupra crimei de înaltă trădare, în general, vezi P. Strihan, *Hiclenia*, manuscris la Institutul de istorie „N. Iorga" ; cf. *supra*, p. 17, n. 1.

[2] Vezi D.I.R., B (s.d.d.) : 4 aug. 1522 („hiclenirea domniei mele"), 1523—1528 ; 4 oct. 1530 („rea hiclenie faţă de domnia mea") ; 29 dec. 1532 ; 11 ian. 1535 ; 7 mai 1535 ; 14 febr. 1536 ; 25 ian. 1542 ; 15 iun. 1543 („s-a ridicat asupra capului d.m."); 4 nov. 1545 ; 25 iun. 1548 ; 10 apr. 1549—1552 ; 9 iun. 1559 ; 21 iun. 1560 ; 28 iul. 1572 (faţă de domnul precedent şi cel actual) ; 22 apr. 1575 („Nu a făcut nici un rău domniei mele").

[3] D.I.R., B, XVII, 2, p. 13, nr. 16 (12 sep. 1611).

[4] D.I.R., B, XVI, 5, p. 223 (8 ian. 1586—1591) : domnul cere ajutor mănăstirii Tismana „nu pentru domnia mea, ci pentru haraciul cinstitului împărat şi pentru nevoia şi greutatea Ţării Româneşti, pe care le are de la turci".

[5] Vezi documentele cu data de 12 nov. 1595 (D.I.R., B, XVI, 6, p. 191, nr. 208) : „ei s-au viclenit de domniia mea şi ţara domnii mele" ; 26 ian. 1609 (*Sur. şi izv.*, II, p. 287) ; Nicoriţă armaşul a viclenit „domniei mele" ; 18 dec. 1621 (D.I.R., A, XVII, 5, p. 84) : 13 mai 1629 (*Sur. şi izv.*, XXI, p. 34 ; „Ion Neculce", 4 (1929), p. 239).

[6] 1665 („Arhiva istorică", 2(1865), p. 80—81 : „viclean domniei lui Ştefan Vodă şi ţării" ; 5 iun. 1705 (L. T. Boga, în A.B., 1930, p. 349 ; „care vor fi greşiţi ori domniei mele ori ţării, să fie iertaţi de domnia mea" ; 15 sep. 1718, (D.I.O.B., p. 76, nr.35) : spătarul Toma Cantacuzino a fost pedepsit, ca viclean domnului ţării şi împărăţiei, menţionîndu-se şi porunca acesteia de a i se lua moşiile „pe seama domniei" (nu a împărăţiei), "din poruncă împărătească".

[7] D.I.R., B, XVI, 4, p. 199, nr. 197 (22 aug. 1575) ; vezi în Moldova doc. din 17 iul. 1622 (D.I.R., A, XVII, 5, p. 150), în care Ştefan Tomşa declara că Balica cu Constantin Movilă „s-au ridicat asupra domnii mele şi asupra schiptrului cinstitului împărat" ; cf. doc. din 14 febr. 1623 (*Sur. şi izv.*, II, p. 309).

se vorbește de boierul „hiclean al împăratului și al domniei mele", formulă care, însă, nu este folosită automat în toate cazurile de vicleníe. De unde rezultă că interesele împărăției și ale țării nu se confundau, tocmai fiindcă țările române nu fac parte din imperiu.

Față de structura complexă a „vicleniei" de tip feudal în condițiile suzeranității otomane, s-a pus problema de a se ști dacă boierii sînt ținuți de jurămîntul de credință numai față de domn sau și direct față de puterea suzerană. Cu alte cuvinte, dacă boierii, respectîndu-și credința față de domn, aveau datoria să examineze ei, pe a lor răspundere, fidelitatea conduitei domnului lor față de Poartă, sau răspunderea rămînea numai a domnului. Bineînțeles, Poarta a pretins încă din prima jumătate a secolului al XVI-lea să aibă dreptul de a trage direct la răspundere pe un boier român, dar Petru Rareș refuză predarea lui Cornea pentru a fi judecat la Constantinopol[8].

Cînd Gaspar Grațiani, care „se sculase împotriva împărăției", a fost ucis cu cei cîțiva boieri rămași credincioși, s-a pus o dublă problemă: dacă cei care l-au ucis pe domn sînt pasibili de pedeapsă, și dacă boierii care nu-și călcaseră credința față de domn se vicleniseră față de țară și față de Poartă. Miron Costin[9] aprobă pedepsirea ca ucigași a celor care, călcîndu-și jurămîntul lor de credință, îl omoriseră pe Grațiani. Este o soluție care afirmă puternic autonomia țării. Cît privește pe boierii care, ca Arsenie Nebodjaico și Costea Bocioc, nu înțeleseseră să-și trădeze domnul și muriseră împreună cu el, Alexandru Iliaș, obedient față de turci, le-a confiscat averile, socotindu-i vicleni față de împărăție și pasibili, pentru această faptă, de sancțiuni în cadrul dreptului din Moldova și în fața domniei, fără a se preciza dacă judecata domnească se exercita ca un fel de comisie rogatorie a justiției suzeranului trădat[10]. Miron Barnovschi însă, în cazul primului boier, respinge confiscarea, pornind de la ideea că cel care moare, în credință, împreună cu domnul său, nu poate fi viclean[11]. În această interpretare se punea accentul pe principiul feudal că domnul întruchipează țara și că vina boierului se judecă nu direct față de puterea suzerană — ca și cînd legătura dintre el și domnul său n-ar exista —, ci exclusiv față de domn, acesta răspunzînd el singur față de suzeran. Această *teorie* de drept feudal restrîngea sfera suzeranității și accentua statutul de autonomie al țării.

Fără ca teoria să se impună cu claritate în ambele țării, Poarta a aplicat măsuri sau a acceptat soluții care uneori se apropiau, iar alteori se depărtau de această poziție net autonomistă. Astfel, Poarta a pretins ca, judecînd un domn sau chiar pe niște boieri acuzați de trădare față de împărăție, să poată aplica și pedeapsa confiscării averilor din țară, uneori hotărînd că aceste averi devin domnești și domnia poate face

---

[8] Vezi cronica lui Macarie, în *Cron. sl. rom.*, ed. P. P. Panaitescu, Buc., 1959, p. 102.

[9] *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 75—76.

[10] 26.VI.1621, doc. Alex. Iliaș (D.I.R., A, XVII, 5, p. 58).

[11] În cazul lui Costea Bocioc, Alexandru Iliaș constată, fără alte precizări, că boierul a pierdut niște vii pentru vicleníe, deoarece împreună cu Gaspar Grațiani voievodul s-a sculat împotriva împărăției. Viile sînt date mănăstirii Sf. Sava, ceea ce echivalează cu confirmarea confiscării și cu sancționarea, pe plan intern, a vicleniei comise, alături de domn, față de turci. La fel procedează în cazul lui Arsenie Nebodjaico, dar Miron Barnovschi îl absolvă pentru motivele arătate în text; vezi *Sur. și izv.*, XXIV, p. 198—200 (16 ian. 1627) și II, p. 309 (14 febr. 1627); cf. Ioan Lupu, *Vina*, 1934, p. 208.

ce vrea cu ele[12]. Alteori Poarta ordona scoaterea moşiilor la mezat, mulţumindu-se cu contravaloarea lor în numerar, în timp ce domnia lupta să-şi asigure un fel de protimisis la dobîndirea pentru pămînteni a acestor moşii[13]. Alteori, domnia era lăsată să aplice ea confiscarea. În toate aceste soluţii, ideea de autonomie nu înceta să răzbată. În acelaşi timp devenea mai necesară deosebirea între domeniul de drept public al domnului, care să nu poată fi pus în discuţie în caz de confiscare, şi domeniul său privat, „boieresc", singurul care trebuia să fie eventual supus confiscării, chiar dacă fusese dobîndit în timpul domniei.

În secolele XVII şi XVIII avem cazuri în care domnul, lezat prin acţiunea unor boieri, cere Porţii — plătind la nevoie 1 000 de pungi de bani, ca Nicolae Mavrocordat pentru Cantacuzini[14] — să-i „judece" şi să-i decapiteze pe aceşti adversari ca „trădători" deopotrivă faţă de ea şi faţă de „ţară". În 1724, un turc obţine cu firman de la împărăţie recunoaşterea dreptului de a-şi răscumpăra de la ucigaşul român sîngele pentru uciderea nepotului său, dregător turc. Vinovatul şi-a vîndut ocina pentru a plăti ciubotele ceaşului venit de la Constantinopol[15].

Altă dată Poarta — nu fără daruri substanţiale — acceptă să predea domnului spre judecată în ţară pe boierii acuzaţi de uneltiri vinovate şi refugiaţi pe teritoriul turcesc[16]. Alteori însă, ca în cazul serdarului Lupu, sub Constantin Mavrocordat în Moldova[17], domnul îl judecă şi, găsindu-l nevinovat, refuză extrădarea, nu fără adaosul unor daruri inevitabile în raporturile cu turcii. Nu lipsesc cazurile în care Poarta, fără altă analiză şi preciziuni asupra naturii infracţiunii, cerea domnului să judece şi îi dădea chiar unele indicaţii asupra pedepsirii[18], ceea ce nu încălca autonomia, dacă le înţelegem că priveau vina acuzatului faţă de Poartă, pentru care aceasta lăsa ca justiţia vasalului să-i apere interesele.

§ 12. Autonomia judiciară şi litigiile supuşilor otomani

Rămîne să vedem ce forme a îmbrăcat imixtiunea Porţii ca putere suzerană în pricinile mixte dintre localinici şi turci, după cum turcul

---

[12] Vezi nota următoare. A se vedea şi lichidarea averii lui C. Brîncoveanu, *Istoritle*, de Radu Popescu, p. 207 — 208, şi cartea de judecată din 20 iun. 1723 (în copie la Institutul de istorie „N. Iorga"), citată mai jos la p. 301, nr. 7.

[13] La 15 nov. 1533 (D.I.R., B, XVI, 2, p. 152, nr. 151) se spune că Basarab a scos de la împăratul turcesc balta de la Mamina.

[14] *Istoria Ţării Româneşti*, 1959, p. 127 : Nicolae Mavrocordat, dînd vizirului 1 000 de pungi, a obţinut decapitarea celor trei Cantacuzini (Ştefan vodă, stolnicul Cantacuzino şi spătarul Mihai) şi a boierilor apropiaţi lor. O primă pretenţie de a se impune jurisdicţiei Porţii se oglindeşte în încercarea lui Beg Oglu de a pîrî la Poartă pe Vintilă vodă, domnul Ţării Româneşti, pentru că tăiase capetele boierilor vicleni, care se refugiaseră în tabăra dregătorului turc, împrejurare care putea de naştere la discuţii cu privire la drepturile Porţii (22 aug. 1575, D.I.R., B, XVI, 4, p. 199, nr. 197).

[15] 22 ian şi 25 febr. 1724 (*Sur. şi izv.*, VII, f. 12—14).

[16] Ceea ce Matei Basarab, prin îndemînatice demersuri costisitoare, ştie să obţină în cîteva rînduri.

[17] I. Neculce, *Letopiseţul*, p. 383—384 cf. mai jos cap. III despre Marea adunare a ţării.

[18] În cazul familiei lui Vasile vornicul, viitorul domn, Moise Movilă, din teamă de a supăra pe turci, care probabil luaseră atitudine, respecta principiul personalităţii pedepsei ; vezi Miron Costin, *Letopiseţul*, în *Cronicile României*, I, 1872, p. 270 şi *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, 1958, p. 105.

era pîrît sau pîriș, și în pricinile dintre turcii aflați în țară sau pentru fapte săvîrșite de turci pe teritoriul țării.

Pentru aprecierea soluțiilor adoptate, trebuie să se țină seama de următoarele împrejurări: a) dreptul feudal continua să aibă o netă tendință de a recunoaște comunităților etnice sau religioase un statut de relativă autonomie, mai ales pentru pricini mărunte, relații de familie și afaceri patrimoniale, precum și pentru relațiile de ordin religios. Tendința aceasta era caracteristică lumii și concepției curente. În cadrul acestui statut, organe ale comunității aplicau obiceiurile acesteia, treptat influențate de legea țării, iar organele judiciare ale statului, cînd interveneau, se puteau referi într-un număr de cazuri la obiceiurile proprii ale comunității. Această politică se aplica și populațiilor cucerite, care alcătuiau mari comunități etnico-religioase, cum a fost cazul cu cele creștine din cuprinsul Imperiului otoman propriu-zis; b) turcii, chiar atunci cînd se găseau mai numeroși în una din țările române, nu alcătuiau comunități teritorializate, iar baza religioasă a dreptului lor (Coranul) făcea dificilă și chiar imposibilă aplicarea acestui drept canonic otoman de către instanțele românești care, înainte de toate, nu-l cunoșteau suficient. Îndeosebi religia musulmană nu permitea ca un musulman să fie sancționat penalmente de un „necredincios". Dealtfel, nici în Imperiul otoman instanțele oficiale nu aplicau dreptul canonic creștin; c) ca supuși ai puterii suzerane, era firesc să vedem pe turci beneficiind în țările române de un regim de favoare în raportul cu resortisanții altor state. Îndeosebi nu s-ar fi putut imagina ca elementele militare otomane, aflate în garnizoană sau în trecere pe teritoriul țărilor române, să fie scoase de sub jurisdicția lor ostășească și supuse jurisdicției instanțelor române.

În afara acestui aspect militar însă, domnii își vor afirma totdeauna dreptul de a judeca pricinile între turci și pămînteni, fie în divan, fie chiar într-o mare adunare obștească. Vasile Lupu a judecat o pricină între un turc și mănăstirea Sf. Sava din Iași privitoare la o creanță, dînd cîștig de cauză mănăstirii pîrîte[1]. Acest principiu îl găsim afirmat de Dimitrie Cantemir[2]. Același autor arată că în materie penală domnii Moldovei au organizat o unitate militară de *beșlii* (turci sau tătari), comandată de un *beșli-agasi* fiind „puși de domn ca să oprească jafurile trupelor turcești și să *pedepsească* pe turci"[3]. Constantin Mavrocordat numea un serdar turc la Galați, cu același scop[4], și acest dregător este desigur mai vechi decît data menționilor din condica domnului.

Iată cum descrie stiuația din Țara Românească Antonio Maria del Chiaro[5], la începutul secolului al XVIII-lea: „Acești turci stau în Țara Românească cu multe îngrădiri, și mai degrabă ca străini decît ca stăpîni ai țării. În procesele civile și penale sînt și ei supuși (judecății) divanului, adică sfatului domnesc. Dar în unele chestiuni religioase sînt judecați de acela care are slujba la Beșli-aga și, dacă lucrul este de o

[1] 5 sep. 1634 (A.S.B., M-rea Sf. Sava, Iași, XXXVI/11).

[2] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, partea II cap. XII

[3] *Descrierea Moldovei*, partea II cap. VII; Mehmet Mustafa, *Contribuții la studiul regimului supușilor otomani în țările române, pînă la pacea de la Kuciuk-Kainargi*, ms. la Institutul de istorie „N. Iorga".

[4] N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI, p. 230, nr.244.

[5] *Istoria...*, p. 110.

mai mare însemnătate, (împricinații) merg la cadiu, adică la judecătorul dintr-un loc vecin cu Țara Românească". Această precizare este o grăitoare dovadă că Țara Românească nu făcea parte din teritoriul turcesc.

Firmanul din 1702[6] al lui Mustafa al II-lea către domnul Moldovei, în care se spune că „ușile curții imperiale sînt totdeauna deschise tuturor, spre a li se face dreptate", are un sens metaforic, privind reclamațiile pe care Poarta dorea să le primească în număr cît mai mare, pentru a declanșa un control politic și măsurile de îndreptare cerute de interesele ei.

Un document turcesc din 30 iulie 1703[7] ne spune că un ceauș Husein fusese numit de Poartă mumbașir pe lîngă voievodul Țării Românești pentru clarificarea pricinii unui musulman, creditor pentru 600 lei al unor creștini din țară. Pe baza unei hotărîri date de adunarea șeriatului din București și a constatărilor mumbașirului, domnul, pe bază de firman, hotărăște ca boierul Cunescu să plătească datoria către musulman. Acest tip de judecată civilă, care asigura împricinaților turci o aplicare supravegheată a legilor și obiceiurilor lor, în măsura posibilă față de natura pricinii, restrîngea simțitor autonomia țării și va deveni frecvent, dar nu general, în secolul al XVIII-lea. Totuși intervenția finală a justiției domnești nu era înlăturată, neajungîndu-se la un regim de totală exteritorialitate pentru supușii turci, în procesele mixte.

Pentru a-și apăra supușii împotriva nelegiuirilor săvîrșite de turcii aflați în țară, domnii obțineau firmane care îi abilitau să prindă și să închidă pe infractori[8]. Măsurile de prindere a infractorilor ordonate de domn în special dregătorilor turci aflați în servicul său sînt uneori extrem de energice. Astfel, domnul poruncește serdarului turc de Galați să apere pe locuitori de turcii „zulumgii" (care fac scandaluri), „să le vie de hac", iar pe cei mai vinovați „să-i trimiță în hiare aici la noi"[9].

Metode asemănătoare erau folosite în Țara Românească. Astfel, din *Anatefterul* lui Constantin Brîncoveanu[10] rezultă că, pentru a asigura liniștea în bîlciurile frecventate de turci (ca negustori sau consumatori), unde dădeau naștere la tot felul de conflicte și litigii, domnia organizase un fel de organ de represiune și judecată a lor, alcătuit din *zabiți* turci și un cadiu. Corpul zabiților corespundea celui de beșlii din Moldova.

Uneori, mai rar, domnii primeau firmane să rezolve ei înșiși unele pricini penale, urmînd să comunice Porții soluția la care s-au oprit[11]. Cronica lui Radu Greceanu[12] arată că în 1712 vizirul, ca să curme răutățile turcilor, „au dat voie domnului cu ferman ca de vor mai face zulum săracilor, să fie volnic să-i pedepsească cu moarte".

---

[6] M. Guboglu, *Catalogul doc. turcești*, II, Buc., 1960, p. 211.

[7] *Ibid.*, I, p. 48, nr. 114. Adunarea șeriatului din București nu putea fi decît organul „judiciar" de obște al turcilor, care aplicau legea musulmană („seriatul") (ilamul lui mola Osman către Hussein), condus de cadiul din Giurgiu ce se deplasa la București și ținea aici sesiunea de judecată.

[8] Dinu C. Giurescu, în S.M.I.M., 5(1962), p. 412, nr. 67.

[9] N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI, p. 222.

[10] Vezi *Anatefterul*, l.c. : în 1715, Hussein aga-beșleaga e trimis de domn la bîlciul din Cîmpulung, „pe care turci i-ar fi găsit făcînd gîlcevi și nebunii, să le facă certare". Ca să nu-i supere pe săraci, agentul turc își acoperea cheltuielile din taxa de 33 bani de fiecare prăvălie, pusă asupra tuturor negustorilor, la care se adăugau lemne de foc și fîn pentru cai ; cf. Mustafa Mehmet, *op. cit.*

[11] Mustafa Mehmet, *l.c.*

[12] Ed. crit. A. Ilieș, p. 194.

În prima jumătate a secolului al XVII-lea[13] (cu menţiuni mai precise de la finele lui şi începutul celui următor), s-a creat în ţările române o nouă dregătorie, cu un profil *sui generis* şi cu un rost important în judecarea proceselor dintre pământeni şi turci[14]. Dregătorul se numea divan-efendi, era turc — în orice caz mahomedan —, secretar de limbă turcă al domnului, plătit de ţară[15] şi rezident în capitala ei. Sub Constantin Brîncoveanu, casa acestui dregător se găsea în cuprinsul Curţii domneşti[16]. Nu rezultă din documentele cunoscute de noi care era respectiv rolul domniei şi al Porţii în alegerea persoanei lui divan-efendi şi în numirea lui formală, care după 1821 se făcea de către puterea suzerană (vezi vol. II, cap. II, s. 2, § 2). Deşi era retribuit de domn, el putea trimite direct rapoarte la autorităţile otomane, primind de la ele porunci spre cercetare[17].

Divan-efendi şi cancelaria sa s-au dezvoltat din diacul (azagiu, iazagiu) de limbă turcă, pe care domnul l-a avut mai demult, alături de grămăticul grecesc şi de logofătul rumânesc[18], fără a mai vorbi de diecii de slavoneşte. Pe măsura organizării unei cancelarii, se desprinde un *efendi* principal, care are dreptul la epitete din ce în ce mai alese, un „efendi cel mic"[19] şi poate simpli iazagii, deşi acest termen se aplica şi pentru a desemna pe efendi în general (Radu Greceanu vorbeşte de efendi iazagiul)[20].

În afară de supravegherea domnului la faţa locului[21] şi de o serie de atribuţii legate de folosirea limbii şi textelor turceşti[22], divan-efendi avea competenţa să participe la judecarea proceselor cu turci. Anume, acest dregător, împreună cu alţi turci aflători în ţară şi cu pământeni desemnaţi de domn, mijlocea rezolvarea pricinii printr-o procedare oarecum corespunzătoare cojurătoriei aplicate în pricinile dintre localinici.

---

[13] Hugas Ingigian, *Mărturii armeneşti despre români. Valahia şi Moldova*, Buc., 1929: „Acesta (divan-efendi—*n.n.*,) este în acelaşi timp spionul Înaltei Porţi asupra activităţii beiului" (p. 42). Turcul cel mare (1619, D.I.R., A., XVII, 4, p. 317) căruia i se dau daruri într-o cauză penală nu este sigur că desemnează pe un divan-efendi. Acesta este însă atestat de Evlya Celebi la mijlocul secolului al XVII-lea (Dr. Andrei Antalfi, *Călătoria lui Evlia Celebi în Moldova*, în B.C.I.R., 12(1933), p. 56). La 5 sep. 1634, domnul judecă pe un turc în proces cu o mănăstire, fără a se menţiona prezenţa vreunui dregător turc (A.S.B., M-rea Sf. Sava, Iaşi, XXVI/11). Miron Costin *(Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Buc., 1958, p. 387) arată că postelnicul trebuia să cunoască limba turcă. Dimitrie Cantemir nu-l menţionează pe divan-efendi ca organ judiciar.

[14] Petre Strihan, *Divan Efendi în Ţara Românească şi Moldova*, în „Studii", XXI (1968), p. 881.

[15] *Anatefter*, p. 459, nr. 242 şi 243(1964): Pentru casa iazagiului din Tîrgovişte, vezi „Rev. ist. a Arh. Rom.", 1873, p. 595.

[16] *Istoria Ţării Româneşti*, ed. C. Grecescu, Buc., 1959, p. 42: „din casa lui Efendi pînă la divanul cel mare".

[17] *Hurm.*, S.N., 2, 27 mai 1823, p. 927. Fleischhakl către Metternich (1823 mai 27); v. şi Doc. turceşti, Arh. Preş. Cons. de Min. Istanbul. fond Hatihumaium 45395, doc. din 8 apr. 1822, comunicat de Mustafa A. Mehmet, la B.A.R.

[18] *Istoria Ţării Româneşti*, p. 8; cf. p. 41.

[19] *Anatefterul*, p. 459, nr. 242 şi 243.

[20] Radu logof. Greceanu, *Istoria domniei...*, ed. A. Ilieş, p. 126.

[21] Vezi supra n. 13; vezi rolul politic al lui Mustafa-efendi pe lîngă C. Brîncoveanu, la Radu Greceanu, în *Cronicari munteni*, p. 28.

[22] Vezi N. Camariano, *Catalogul manuscriselor greceşti*, II, 1940, p. 70, nr. 970: Bectaş divan Efendi (cf. *Anatefterul*, nr. 242) dictează tălmăcirea din turceşte în greceşte a *Istoriei de la început a sultanilor Turciei*, din porunca lui Const. Brîncoveanu.

Dacă aceasta nu era posibil sau părțile erau nemulțumite, pricina era trimisă spre a fi judecată de cadiul din Giurgiu (pentru Țara Românească) sau din Brăila (pentru Moldova). Competența divan-efendi-ului și, pe cale de consecință, a cadiilor cuprindea toate pricinile: civile, comerciale și penale.

Prezența divan-efendi-ului în completul de judecată dă posibilitate domnului să pedepsească pe turci în condiții în care se afirmă, deopotrivă, atît autoritatea domnului, cît și suzeranitatea otomană. Astfel, în Moldova, Grigore Ghica, în 1728, după ce a spînzurat pe boierul Lupu Drăguțescu pentru haine la tătari, a judecat, împreună cu divan-efendi-ul și de față cu mulți turci, pe turcul Murtaza, care fusese complice al celui dintîi. Potrivit cu judecata, domnul „a pus de l-au bătut cu biciul la tălpi". Cronica însă adaugă: „După ce l-a ținut mult timp la închisoare, l-a surghiunit din porunca împărătească"[23].

În ce privește procesele dintre pămînteni și străinii aparținînd țărilor care aveau capitulații cu Poarta, aceștia s-au prevalat abuziv de aceste capitulații, considerînd injust că principatele fac parte din Imperiul otoman. În perioada care ne preocupă însă, străinii din această categorie sînt foarte puțini, deoarece Austria n-a încheiat capitulații cu Poarta decît în 1718, iar Rusia în 1783. În afara unor astfel de capitulații, domnii români au continuat în secolele XVII și XVIII să judece ca și pînă atunci procese între români și străini (îndeosebi poloni), supuși ai Principatului Transilvania etc. sau între străini aflați pe teritoriul țării după reguli de drept internațional privat feudal, procese în a căror analiză de amănunt nu este locul să intrăm aici. Astfel de litigii din nimic nu rezultă că ar fi fost privite ca reprezentînd conflicte între o lege străină și cea turcească; ele erau conflicte între legea străină și cea românească.

Procesele frecvente dintre românii din Țara Românească și Moldova, pe de o parte, și poloni și supușii Principatului Transilvaniei etc., pe de altă parte, se judecau după principii de drept internațional feudal în lumina teoriei statutelor, cu particularități locale cutumiare, ceea ce ilustra încă o dată autonomia și personalitatea pe plan internațional ale celor două țări românești, Țara Românească și Moldova.

În concluzie, suzeranitatea otomană a creat acestor țări, în ceea ce privește judecarea pricinilor mixte, o anumită limită pentru puterea judiciară a domnului. N-a fost însă atinsă esența autonomiei acestei puteri, care se manifesta cu atît mai semnificativ, cu cît limitările la care ne referim apar excepționale. Ele n-au un statut precis și solemn proclamat și se lovesc de constante îngrădiri din partea chiar a domnilor fanarioți și de preocuparea afirmării consecvente a principiului de autonomie judecătorească.

§ 13. Domnul ca judecător unic (judecata făcută de domn singur)*

Din documente rezultă că domnul, ca șef al statului feudal și ca judecător suprem, are dreptul să judece singur orice pricină. În 1533

[23] *Cronica Ghiculeștilor*, p. 287. Domnul judeca la 28 iun. 1746 și 18 aug. 1747 (*Sur. și izv.*, XVI, p. 116 și 121). Vezi o judecată a divanului cu efendi la 1764 („I. Nec." (1925), p. 219) și a lui efendi singur la 2 ian. 1765 (M. Mehmet, l.c.). În 1760 (N. Iorga, *Doc. Callimachi*, I, p. LXX), I. T. Calimah spînzura doi ieniceri condamnați de Turnagi-bașa.

* Nu în sensul de sursă unică a justiției, examinat mai sus.

boierii lui Petru Rareș, referindu-se la deciziile de politică externă, mai grave decît o simplă judecată, spun unui dregător polon: „domnul nostru, fiind stăpînul nostru, nu se ia întotdeauna după sfaturile noastre"[1]. Boierii cunosc acest principiu, dar luptă pentru a-și asigura un rol permanent în distribuirea justiției. Unii domni, ca Radu Leon în Țara Românească, sînt aduși de boieri să recunoască oficial că „legea și obiceiul țării" cer ca judecata să se facă totdeauna „cu boierii divanului". Hotărîrea dată de Leon vodă singur a fost anulată ca „făr' de dreptate", și s-a precizat că domnul, „neștiind seama țării", s-a lăsat indus în eroare de „mozaviri"[2]. În mod obișnuit și pentru judecățile contencioase de natură civilă și penală, cu excepția celor de viclenie, domnul nu judecă singur, ci se consultă cu un număr restrîns de boieri care constituie un organ numit sfat domnesc. Un sondaj asupra a 333 de documente din Moldova datînd din secolul al XVII-lea a demonstrat că în 181 de cazuri domnul a judecat cu sfatul, iar din restul de 152 de documente, marea lor majoritate sînt porunci domnești, acte administrative sau acte de jurisdicție grațioasă. Ele cuprind măsuri luate de domn la cererea unei singure părți, pe baza unor probe sumare sau a unei simple plîngeri socotită vrednică de a fi luată în considerare, cu rezerva revenirii cînd partea potrivnică va demonstra că măsura a fost nedreaptă. Numai o mică minoritate din aceste documente (16 din 152), majoritatea dintre anii 1610 și 1625, cuprind adevărate hotărîri judecătorești pronunțate de domn cu chemarea părților și rezolvînd definitiv un litigiu. Situația se prezintă la fel și în Țara Românească.

În general, pricinile pe care le rezolvă domnul singur sînt simple: soluția lor se impune prin aplicarea unor reguli de drept consacrate de o practică îndelungată sau printr-o apreciere simplă.

Astfel, în unele cazuri, domnul, după ce constată că partea care trebuia să jure împreună cu oameni buni n-a jurat sau n-a fost în stare să aducă oameni buni care să jure, declară: „domnia mea i-am judecat de vreme ce ei n-au vrut să jure, i-am dat rămas"[3].

Invers, în alte cazuri, domnul trage consecința faptului că partea care a primit „o lege" a jurat cu oameni buni și-i dă cîștig de cauză[4]. Aici, domnul întărește singur soluția degajată de jurători și megieși.

Într-un proces între călugării m-rii Din Țarină și călugărițele m-rii De peste Bistrița, domnul, constatînd că problema s-a mai judecat de nouă ori, cu oameni buni și cu megieși în favoarea călugărițelor, refuză să redeschidă procesul și respinge pîra călugărilor. Domnul însă declară solemn: „Dici, domnie mie i-am giudicat pri dînșii cu dreaptă giudecată după legea țării"[5].

În alt caz, domnul judecă *în tabără* un proces între m-rea Bisericani și boierul Eremia și-l rezolvă pe baza unui uric de la Ștefan Vodă, care dovedea netemeinicia pretenției boierului[6].

---

[1] *Hurm.*, Supl. II, 1, p. 74 (76).

[2] A.S.B., Episc. Argeș, XVII/2, proces între m-rea Radu Vodă și m-rea Argeșului (12 aug. 1668).

[3] 25 mai 1669, Iași, în Ghibănescu, *Sur. și izv.*, IV, p. 154; ⟨1618 sep., 1619 febr.⟩ 20, Iași, în D.I.R., A, XVII, 4, p. 294; 1619 iun. 3, Iași, ibid., p. 357.

[4] 1617 ian. 9, în D.I.R., A, XVII, 4, p. 77; 1623 iun. 18, ibid., 5. p. 226.

[5] 1617 mai 25, ibid., p. 169.

[6] 1617 iun. 16, ibid., p. 195.

Într-un proces de protimisis, domnul judecă aplicînd principii bine cristalizate şi rezervînd drepturile celor interesaţi[7].

Cel mai simplu proces este cel care se încheie prin împăcarea părţilor. În acest caz, domnul nu face decît să constate împăcarea şi să o întărească, interzicînd în viitor orice pîră între părţi[8].

În sfîrşit, o categorie de procese tot foarte simple, judecate de domn singur, sînt cele în care una din părţi „n-a venit la zi", adică, deşi chemată, nu s-a prezentat la judecată şi, din această cauză, pierde procesul. Această categorie e cea mai numeroasă[9].

Există şi cazuri — mai rare — în care deşi pricina nu este elementară, totuşi domnul o judecă singur.

Astfel, într-un proces în care pîrît era fostul logofăt Ghianghea pentru o parte de ocină revendicată de reclamanţi, pîrîtul, aducînd un ispisoc cu care dovedea că reclamanţii vînduseră ocina celui de la care o cumpărase pîrîtul, a cîştigat şi a pus fierîie 24 florinţi[10].

În alt proces, domnul singur judecă o problemă destul de delicată: dreptul la moştenirea tatălui, pe care îl refuză copiilor născuţi din căsătoria a patra „fără cununie". În hotărîre domnul declară: „am aflat legea", adică aplică pravila privitoare la problemă, fără s-o menţioneze[11].

Vasile Lupu judecă singur chiar unele procese de pretenţii. Iată de ex. o hotărîre întemeiată numai pe zapisul prezentat de pîrîtă[12]. De asemenea, acelaşi domn singur judecă un proces de pretenţii între fraţi[13].

Un alt domn, tot autoritar, Gheorghe Duca, judecă singur o pricină de validare a unui testament, întemeiat pe mărturia duhovnicului şi a oamenilor buni care au asistat la facerea lui[14].

În Ţara Românească, domnul orînduieşte singur şase boieri care să pună pietre de hotar între un boier şi o mănăstire sau dispune să se procedeze la o hotărnicire[15], precum şi să se mute hotarul mănăstiresc pe vechiul lui traseu dinainte de împresurarea făcută de un boier sau să se stabilească hotarul deplasat de unul din vecini[16]. La 24 aug. 1710, Constantin Brîncoveanu ordonă singur rumânilor m-rii Mislea, sub ameninţarea că le va tăia urechile, să înceteze de a mai pretinde că sînt liberi[17]. La 8 aprilie 1711, acelaşi domn pune în vedere sătenilor că vor fi aduşi la domnie în butuci, dacă se vor mai împotrivi mănăstirii reclamante[18].

---

[7] 1619 mai 30, ibid., p. 351; tot în materie de protimisis, domnul judecă singur; 1634 aug. 12, B.A.R., CDLII/71.

[8] 1613 ian. 11, ibid., p. 110—111; 1624 iun. 9, ibid., p. 291.

[9] 1617 iun. 3, ibid., p. 179—180; 1617 iul. 3, ibid., p. 187; 1617 nov. 11, ibid., p. 211; 1622 sep. 11, în D.I.R., A, XVII, 3, p. 169; 1625 nov. 21, ibid., p. 367—368; 1632 sep. 5, D.R.H., A, XXI, p. 256; 1641 mai 21, T. Bălan, *Doc. bucov.*, I, p. 277; 1667 mai 27, *ibid.*, III, p. 33.

[10] 1625 iun. 10. D.I.R., A, XVII, 5, p. 350.

[11] 1622 mar. 13, ibid., p. 107.

[12] 1646 febr. 20, A.S.B., Episc. Huşi, XXV/9.

[13] 1650 febr. 18, B.A.R., XXX/88.

[14] 1680, mar. 17, *Sur. şi izv.*, XXII, p. 51.

[15] 25 mai 1650, G. Potra, D.O.B., p. 105, nr. 25; cf. 29 mai 1652, 25 mai 1650, 20 sep. 1691, 6 iul. şi 16 iul. 1705 (ibid., s.d.d.); 8 aug. 1626, D.R.H., B, XXI, p. 251.

[16] 9 ian. şi 10 apr. 1626 (D.R.H., B, XXI, p. 5 şi 75).

[17] D.R.A., I,. p. 228, nr. 54.

[18] Ibid., p. 246, nr. 60.

Antonie vodă, întărind pitarului Radu Ţigănescu stăpînirea pe un loc din Bucureşti, decide singur ca oamenii care îşi făcuseră case pe acel loc să plătească restanţele de chirie şi să-şi clădească alte case unde vor putea[19].

Domnul numeşte singur epitropi[20] sau restituie celui întors din pribegie satele pe care le obţinuse alt boier pe motiv că pribeagul le stăpînea în silnicie[21]. Alteori însă numirea de epitropi se face cu divanul[22].

La cererea boierului lezat, domnul ia singur măsuri împotriva clucerului Radu Popescu, care scosese Dîmboviţa din matca ei[23]. Domnul singur dă alegere pîrîtului, cum să procedeze, pentru a nu fi scos de egumen de pe moşie şi ţinut să plătească stricăciunile[24], sau ordonă debitorului să-şi plătească o datorie[25]. Stareţului Tismanei îi ordonă să lase în pace satul postelnicului Preda[26], iar alteori cere pîrcălabilor să execute măsura luată la cererea reclamantului[27]. Cele mai numeroase sînt poruncile prin care domnul singur, la cererea unui feudal laic sau eclesiastic, ordonă ţăranilor dependenţi să nu se mai opună stăpînirii lor de către feudali, să-şi execute obligaţiile în muncă sau dijmă, sau împuterniceşte pe feudali să-i readucă pe ţărani în satul de aşezare[28].

Uneori ordinul domnului se referă la judecata anterioară a divanului, pe care o pune astfel în executare[29]. Alteori porunca lui are la bază cercetări amănunţite şi jalbele părţii interesate[30].

În materie civilă, domnul judeca singur îndeosebi cauzele care fac parte din ceea ce astăzi noi am numi „procedură graţioasă". Hotărîrea lui avea un caracter preparator şi nu închidea niciodată calea unei judecăţi în divan celui ce s-ar considera lezat prin măsura luată de domn fără dezbatere contencioasă. Chiar sub raportul formei, aceste măsuri, care au şi un net caracter administrativ, apar ca porunci domneşti şi mai rar ca o carte domnească. Cele mai multe din aceste măsuri au caracterul unor *interdicta*, prin care domnul, sub o sancţiune precisă sau generică, impune părţii reclamante, chiar dacă n-a fost audiată şi şi-a făcut direct dovezi, să se abţină de la conduita ce apare ca abuzivă, prejudiciabilă, contrară obiceiului sau legii. Multe interdicte de acest fel tind să menţină starea anterioară unei tulburări de posesie sau de stăpînire. Foarte rare sînt adevăratele judecăţi contencioase rezolvate de domn singur, fără concursul divanului.

O serie de măsuri care însemnau o limitare a libertăţii individuale puteau fi luate numai de domn singur, chiar dacă un organ judiciar obişnuit era sesizat cu judecata litigiului.

---

[19] 14 iul. 1670 (G. Potra, *op. cit.*, p. 154, nr. 72).

[20] 30 mar. şi 25 iul. 1735 (*ibid.*, p. 345—348, nr. 252—253).

[21] 1 apr. 1721 (*ibid.*, p. 292, nr. 201).

[22] 15 mar. 1717 (*ibid.*, p. 271, nr. 183).

[23] 13 iun. 1708 (*ibid.*, p. 243, nr. 157).

[24] 20 ian. 1708 (D.R.A., I, p. 218, nr. 36).

[25] 9 sep. 1626 (D.R.H., B. XXI, p. 266, nr. 140).

[26] 28 aug. 1626 (ibid., p. 253, nr. 132).

[27] 6 sep. 1626 (ibid., p. 266, nr. 139).

[28] 20 ian. 1626 (*ibid.*, p. 10, nr. 8); D.R.A., I, p. 185—186; 188—191, nr. 4; 6; 8—12 şi pass.

[29] 30 mar. 1626 (D.R.H., B. 21, p. 352, nr. 201); 3 iul. 1707 şi 3 iun. 1714 (G. Potra, *op. cit.*, p. 237—238; 261—262, nr. 152, p. 176).

[30] 23 mai 1724 (*ibid.*, p. 304—305, nr. 214).

Astfel cînd, în urma jalbelor date de sătenii din Izvorul de Jos, veliţii boieri însărcinaţi să judece consideră necesară audierea clucerului Mihalache, acuzat de acte abuzive şi silnicie, numai domnul singur porunceşte ca boierul să fie adus la divan „în fiiară"[31].

În anumite situaţii cu caracter individual, domnul putea să nu fie în măsură a da un conţinut real prerogativelor lui de a judeca singur, lăsînd pe seama boierilor conducerea de stat, inclusiv justiţia. Astfel, despre Alexandru Coconul în Ţara Românească, *Letopiseţul cantacuzinesc* spune că „fiind prea tînăr, avea boieri foarte credincioşi de căutau toate trebile domniei şi ale ţării, şi toate judecăţile erau asupra lor. Şi domniia foarte bine şi cu pace"[32]. Aprecierea finală, în spiritul politicii nobiliare, este semnificativă. Tehnic însă şi în astfel de situaţii actul pregătit de boieri şi oglindind soluţia lor putea îmbrăca forma unui act semnat numai de domn fără divan, în cazuri ca acelea înfăţişate mai sus[33].

În materie penală, de asemenea, domnul judecă împreună cu sfatul pentru a da mai mare pondere hotărîrii ce pronunţă. Cu toate acestea, şi în această materie se cunosc destule cazuri în care domnul, mai ales în pricini de hiclenie a boierilor, judecă şi condamnă fără să convoace sfatul. Viclenia boierilor este materia de predilecţie în care domnii îşi afirmau dreptul de a judeca singuri şi fără control, în mod autocratic, trezind rezistenţele de care am vorbit şi trebuind să facă o serie de concesii apreciabile în sensul unei relative legalităţi fie ea cît de formală.

Dimitrie Cantemir, militînd pentru concepţia sa monarhică, susţine că a existat totdeauna obiceiul ca domnul să osîndească la moarte şi la pierderea moşiilor pe boierii care au luat din banii ţării sau au uneltit cu primejdie asupra vieţii domnului „fără să mai întrebe pe ceilalţi boieri"[34].

Mihail Racoviţă, cumpărînd de la tătari cu 200 lei extrădarea căpitanului Francisc (Ferenţ), care, în unire cu Vasile Ceaurul şi alţi boieri, făcuse cu armată ungară o incursiune în Moldova şi primejduise viaţa domnului, l-a anchetat el însuşi, l-a lovit cu propria sa mînă şi l-a condamnat la moarte, fără convocarea divanului[35].

Tot domnul singur judecase, în 1653, pe complicii marelui logofăt Gheorghe Ştefan care a trădat pe Vasile Lupu pentru a-i lua domnia. Între alţi complici, Gheorghe Ştefan a avut pe serdarul Ştefan şi pe fraţii Ciogolea. Domnul i-a anchetat personal şi a obţinut suficiente dovezi de vinovăţia lor. Cronica spune că boierii au stăruit pe lîngă domn să-i ierte. Domnul nu i-a executat imediat. Era, probabil, înclinat să accepte sugestia boierilor. Dar venind ştiri despre apropierea oştilor

---

[31] D.R.A., I, p. 504, nr. 343.

[32] Ed. crit. C. Grecescu şi D. Simonescu, p. 94.

[33] D.R.H., B, XXI, 253, 266 şi passim.

[34] *Descrierea Moldovei*, partea a II-a, cap. XII, trad. 1973, p. 253 vezi P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*, 1958, p. 162.

[35] *Cronicul lui Neculai Chiparissa*, în C. Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 69; *Cronica Ghiculeştilor*, ed. cit., p. 209. În aceleaşi condiţii de judecată sumară a fost condamnat şi executat prin spînzurare un boier, marele spătar Cuza, de acelaşi domn (*ibid.*, p. 209); cf. I. Neculce, *Letopiseţul*, p. 287 şi *Chronica* lui Chiparissa, în „Arhiva", 1(1889); „Dintre prizonieri n-a mai ucis pe niciunul. Dar pe moldovenii răsculaţi, pe cîţi i-a prins, i-a spînzurat, i-a trecut prin ţeapă sau i-a ars, cu aceeaşi judecată sumară".

ungureşti şi temîndu-se că prezenţa complicilor lui Gheorghe Ştefan încă în viaţă ar putea constitui un pericol pentru sine, i-a executat. Boierii şi în special vistiernicul Iordachi Cantacuzino au regretat mult această executare[36]. Tradiţia secolelor precedente pleda în acest sens[37].

În Ţara Românească, documentele ilustrează aceleaşi concepţii şi o practică[38] ce nu diferă de cea din Moldova decît prin unele particularităţi nesemnificative şi prin importantele momente de luptă boierească pentru legalitate în materie penală, unul reprezentat de hrisovul sobornicesc din 15 iulie 1631, de care am avut prilejul să vorbim[39] şi care a fost reîntărit de Radu Leon la 1669, iar al doilea de reacţia partidului cantacuzinesc împotriva modului cum Grigore Ghica a executat fără judecată pe postelnicul C. Cantacuzino, de care ne vom ocupa pe larg în capitolul despre marea adunare a ţării. Aceasta nu va împiedica pe Cantacuzini ca în tratativele lor cu imperialii pentru încheierea unui contract feudal care să înlocuiască suzeranitatea Porţii cu protecţia imperiului să ceară între altele pentru neamul lor, ca dinastie domnitoare, calitatea de „singuri stăpînitori cum va vrea să facă cu ţara şi cu ai ţării şi de nimeni opreală să nu aibă". Principiu autocratic, absolutist, care implica şi dreptul de a judeca singur, prerogativă interesantă tocmai în raporturile domniei cu boierimea ataşată regimului nobiliar. Imperialii resping aceste cereri cu o semnificativă motivare nobiliară[40].

§ 14. Autonomiile locale şi imunităţile de stare socială

Autonomiile locale şi imunităţile judiciare acordate feudalilor şi mai ales mănăstirilor vor face obiectul unei lucrări deosebite. Din ea va rezulta în ce sens puterea judiciară a domnului rămîne teoretic supremă şi sursă unică a justiţiei, dar era totuşi limitată prin aceea că se recunoştea un statut de relativă autonomie judiciară — din ce în ce mai controlată şi apoi încercuită şi lichidată — unor vechi forme de organizare: gospodărirea domestică patriarhală (judecata tatălui şi a neamului), obştea ţărănească (judecata megieşilor, a cojurătorilor), obştile orăşeneşti (judecata organelor alese ale tîrgurilor, cu orăşenii), comunităţile etnice (unguri, poloni, armeni, ruteni, greci, evrei, tătari, ţigani)[1], „republicile" de tipul Vrancei, Cîmpulungului, Tigheciului etc. Dreptul de

[36] Miron Costin, *Letopiseţul*, p. 139—140.

[37] Vezi *Cronica* lui *Macarie* (*Cron. sl.-rom.*, ed. P. P Panaitescu, 1959, p. 80; 94): „Ştefăniţă-Vodă, cînd se ridică împotriva lui iparhii şi eghemonii şi ipaţii şi satrapii şi întreg sfatul cu judecăţile cari singur le ştie, i-a rispit în hotarele şi domniile dimprejur"; *Cronica moldo-polonă, ibid.*, p. 177—178: „Iar cînd vreunul greşeşte... pentru trădare... însuşi îl pedepseşte îndată cu capul; el însuşi judecă".

[38] Vezi doc. din martie 1684 (I. Ionaşcu, în A.U.B., nr. 5/1956, Istorie, p. 294, nr.26) : Grigore Ghica aruncă la ocnă pe Stoica Ludescu, pe care îl va elibera Gheorghe Duca.

[39] V. mai sus cap. I, § 2.

[40] *Istoria Ţării Româneşti*, ed. 1959, p. 15. La acea dată, legitimitatea cerută de Cantacuzini era consacrată în Franţa şi în Anglia, iar regele Franţei, prin dreptul denumit „lit de justice", putea, oricînd voia, să judece singur orice cauză împotriva oricărei opoziţii a curţilor sale chiar „suverane", care, deşi în stil feudal, se instituţionalizaseră totuşi într-o măsură apreciabilă.

[1] Vezi pentru Moldova, Const. C. Giurescu, *Tîrguri sau oraşe şi cetăţi moldoveneşti*, Buc., 1967, passim (vezi indicele).

a avea o justiţie sătească proprie recunoscut sloboziilor (sec. XVII şi urm.) era tot o soluţie de autonomie locală foarte relativă, adesea numai temporară[2].

Imunităţile, cum a arătat prof. Şt. Ştefănescu[3], ar reprezenta vechiul drept obişnuielnic boieresc, pe care în cadrul statului domnul îl confirmă, începînd destul de repede să-l limiteze, iar într-o nouă fază imunitatea a rezultat exclusiv dintr-o donaţie domnească, aşa cum autonomiile locale deveneau statute create şi autorizate de domn. Domnia a folosit imunitatea judiciară în folosul mănăstirilor, aliate ei, în mod mai larg şi mai îndelungat, iar în favoarea boierilor mai redus şi mai preocupat de restrîngerea ei. N-au existat însă în feudalismul românesc imunităţi atît de intense încît imunitarul să fie investit cu un drept de justiţie suverană. Într-o anumită concepţie despre originea Craioveştilor, şi mai ales în fapt, Craioveştii se vor fi bucurat de cea mai largă imunitate, de unde şi tradiţia ca banul Craiovei să aibă totuşi *ius gladii* (dreptul de a condamna la moarte). În secolul al XVII-lea, imunităţile mănăstirilor continuă să fie atestate în documente, niciodată plenare ca cea din 1374 a mănăstirii Vodiţa, de la Vladislav vodă[4]. Imunităţile boiereşti sînt în regres, aşa cum rezultă din multiplicarea cărţilor domneşti de volnicie de care boierii simţeau nevoia, pentru a ajunge să realizeze obligaţiile de *supunere* şi *ascultare* ce ţăranii vecini le aveau faţă de stăpînii lor. Ştirile concrete şi precise despre închisorile de pe domeniul boieresc, de la curtea boierului sau la mănăstiri sînt sau foarte rare în acest ultim caz, sau lipsesc cu totul pentru boieri. Aceştia n-au curţi de judecată bine organizate, cu procedură, compoziţie, juriști personali, şi tradiţii ca în Occident. Şi totuşi autonomia domeniului boieresc şi puterea marilor boieri erau apreciabile. La începutul secolului al XIX-lea, cum a arătat Gh. Ungureanu despre domeniul de lîngă Paşcani al Roznovenilor, amestecul domniei pe domeniu nu era o problemă prea simplă. Totuşi, pe de altă parte, autocraţia de tradiţie bizantină a domnului, în condiţiile anarhicei protecţii turceşti, dictată de nevoia pentru Poartă a unui domn autoritar fără renunţare la sprijinul indispensabil al boierimii nerăsfăţate de puterea suzerană, rămîne o realitate esenţială pentru evoluţia şi destrămarea statutului de imunitate.

Limitarea puterii judecătoreşti a domnului, rezultată din imunităţi, oglindea raportul de forţe sociale din interiorul societăţii, dar era şi o metodă de guvernare şi de rezolvare a problemelor ridicate de administrarea statului feudal, pe treapta lui respectivă de dezvoltare, date fiind mijloacele de acţiune de care dispunea. Aceeaşi evoluţie o întîlnim şi în ceea ce priveşte autonomiile locale. Vechile autonomii din secolele XIV—XVI au tins să fie reduse din toate punctele de vedere, deşi alte forme noi se vor dezvolta în secolul al XVIII-lea şi la începutul seco-

[2] Vezi Matei Vlad, *Contribuţii cu privire la studiul satelor de colonizare din Moldova (sec. XV—XVII)*, în *Studii şi articole de istorie*, 7(1965), 41—68; idem *Regimul administrativ al satelor de colonizare din Ţara Românească şi Moldova (sec. XVII)*, în „Studii", 22 (1969), p. 35—47 şi *Colonizarea rurală în Ţara Românească şi Moldova (sec. XV—XVIII)*, Buc. (1973), cu literatura anterioară (în legătură cu sloboziile din Ţara Românească la începutul sec. XVII, vezi îndeosebi poziţia lui P. P. Panaitescu privind organizarea judecăţii săteşti), *Obştea ţărănească...*, Buc. (1964), p. 215—234.

[3] *L'évolution de l'immunité féodale en Valachie au XIVe—XVIe siècles*, în RRH, 7 (1968), 17—27 (19—20), cu lit. anterioară.

[4] *Ibid.*

lului al XIX-lea. Pe de altă parte, domnia lupta să înlăture caracterul originar al acestor autonomii, care începeau să se manifeste ca o putere exterioară domniei, cu care aceasta *compoza*, admiţîndu-i existenţa specifică. Tendinţa care triumfă este aceea de a transforma orice sistem de autonomie din interior într-o concesiune a domniei, într-un sistem particular de exercitare prin „delegaţie" din partea puterii domneşti. Vom întîlni acest proces în studiul băniei Craiovei. De aci şi uşurinţa cu care într-o formă ulterioară domnia face ca statutul de autonomie (de pildă în oraşe sau la cojurători) să se exercite prin organe domneşti, prin jurători-boieri numiţi pe răvaşe domneşti (în bănie prin caimacam), ceea ce ne-a autorizat să tratăm aici receptarea cojurătoriei în dreptul domnesc, fără a ignora originile ei, ca autonomie judiciară. Aceasta a însemnat un avansat proces de destrămare a vechii autonomii, vădit în tot cursul secolului al XVII-lea pentru cele mai multe forme de autonomie. Acest proces se accentuează în secolul al XVIII-lea, cînd dispar cojurătorii (cu excepţia celor hotarnici), şi cînd treptat dispar organele orăşeneşti alese, cu funcţie judiciară. Cît priveşte unele privilegii judiciare acordate în forme precare de către domnie, ele pot fi diferite de autonomiile enumerate mai sus, dar uneori nu sînt decît forma în care domnia, relativ consolidată, dar nu absolută, înţelege să dea tranzacţional satisfacţie unor revendicări autonomiste ale elementelor interesate care obţin statutul bazat pe privilegii. În tot feudalismul, între autonomie şi privilegiu este o continuă pendulare. Cele două fenomene — fără a se suprapune şi confunda — se acopereau într-o bună măsură. Ideea de autonomie judiciară şi cea de personalitate a regulii de drept (statut personal) erau atît de înrădăcinate în feudalism, încît în 1733 Ienăchiţă Văcărescu, refugiat la Braşov, obţine de la împăratul Austriei Iosif al II-lea ca împărţirea justiţiei între românii refugiaţi din cauza războiului ruso-turc, precum şi între ei şi transilvăneni să fie făcută de organele comunităţii românilor[5].

La finele secolului al XVIII-lea începe instituţionalizarea justiţiei domneşti, iar modernizarea care începe odată cu secolul al XIX-lea este, în esenţa ei, realizată treptat pînă la 1859—1866, incompatibilă cu structura harismatică a domniei, cu autonomiile locale, cu vestigiile privilegiale de imunităţi sau cu privilegiile de stare. Pentru ca toate limitările feudale ale justiţiei domneşti să dispară, a fost necesar să dispară însăşi orînduirea feudală şi tipul ei de centralizare domnească, apreciabilă, dar totdeauna relativă.

[5] Virgil Cândea, în *Pagini din trecutul diplomaţiei româneşti* (1966), p. 205.

Capitolul al II-lea

SFATUL DOMNULUI SAU DOMNESC. STRUCTURĂ ŞI COMPETENŢĂ

§ 1. Structura generală

Sfatul domnesc era alcătuit dintr-un grup restrîns de mari boieri, în care domnul avea deosebită încredere, şi din vîrfurile ierarhiei bisericeşti, mitropolitul şi episcopii, cărora domnul le manifestase încrederea cu prilejul alegerii şi le-o confirma în orice caz prin menţinerea lor în scaun. De acest grup restrîns, care forma un organ consultativ permanent (ordinar) pe lîngă persoana sa, domnul se servea în opera de împărţire a justiţiei feudale domneşti (rol jurisdicţional) şi în aceea de conducere superioară a statului (rol guvernamental, în toate sectoarele). În secolul al XVII-lea se lărgeşte ideea că sfatul nu este numai „al domnului", ci şi „al ţării"[1]. Acest început de instituţionalizare (despersonalizare) se va adînci în secolul următor[2], dar nu se va desăvîrşi decît după 1830, odată cu lichidarea esenţei feudale a instituţiei.

Sfatul nu era un organ colegial în sensul propriu al cuvîntului, ci un organ colectiv cu o anumită ierarhie internă a membrilor săi, care decurgea din rangul fiecărui membru ca mare feudal sau ca mare dregător. Unele derogări puteau interveni din cauza unor situaţii personale sau prin voinţa expresă a domnului[3].

Sfatul era un organ central, cu rol de conducere, nu de execuţie administrativă a hotărîrilor altui organ principal. Caracterizarea lui recentă[4] ca organ auxiliar şi executiv poate da naştere la confuzie. Intermediar între domnie[5] şi adunarea stărilor[6], sfatul era al doilea organ fundamental („constituţional") al structurii feudale de stat.

Membrii sfatului erau desemnaţi de domn, la începutul fiecărei domnii, prin liberă alegere, şi reînnoiţi în total sau în parte, în acelaşi mod, dintr-un cerc tradiţional de mari boieri de moşie şi de mari dregători, cu largi posibilităţi de a inova, prin alegere din sfera *neamurilor bune* care formau aristocraţia de moşie şi pe cea de dregătorie a ţării. Raportul dintre cele două categorii de boieri, pe măsură ce însăşi *boieria* a început să aibă sensul de *mare dregătorie*, a variat în cursul timpului, oglindind structura de bază a clasei dominante şi constituind o trăsătură importantă a instituţiei româneşti.

---

[1] Vezi mai sus, cap. I.

[2] Vezi vol. II. Un demers de netă instituţionalizare se observă la 1655, cînd boierii moldoveni, garantînd către Rákoczi al II-lea cei 120 000 taleri împrumutaţi de domn, precizează că se obligă „ei sau boierii carii vor fi în cinste în locul nostru"; deci nu se obligau personal, ci ca organ al ţării: N. Iorga, *Stud. şi doc.*, IV, p. 44—45, cit. de N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 16.

[3] Vezi exemple la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 65—68.

[4] Vezi N. Grigoraş, *Inst. feud.*, p. 209, care fără alte lămuriri studiază sfatul şi marea adunare a ţării sub rubrica: „organe executive auxiliare".

[5] Organ individual (cu unele cazuri de asociere, colegialitate imperfectă) şi de decizie

[6] Organ colectiv, consultativ şi extraordinar, vezi mai jos, cap. III.

Unele aspecte juridice enunțate mai sus (caracterul consultativ; alegerea discreționară de către domn) pot crea confuzie cu privire la natura reală și la rolul efectiv al sfatului. El are aceeași poziție fundamentală, ca și domnul, față de starea boierimii și, deci, față de clasa dominantă[7], pe care o servesc cu mijloace diferite amîndoi. Conflictele între domn, sfat și boierime puteau fi, și au fost uneori, grave. Ele nu erau însă fundamentale și antagonice nici măcar în regimul nobiliar, după cum nu erau nici atunci cînd un domn își decapita boierii dușmani, pentru așa-zisă trădare. Cu drept cuvînt s-a spus că domnul nu putea conduce țara fără boierime[8]. Însăși dominația otomană a recunoscut această stare de fapt și a tras toate avantajele din ea, servindu-se cînd cu brutalitate, cînd cu diplomație de conflicte și contradicții, cînd nu le specula anume. Nici boierimea nu se putea ușor lipsi de instituția domniei[9]. Dar ea a luptat totdeauna să-și exercite sau să-și redobîndească dreptul de a alege pe domnitor, care apoi avea să aleagă sfatul din rîndurile ei.

Toate părțile au cheltuit multă ingeniozitate pentru justificarea și întărirea ideologică a poziției și a tendințelor lor respective. În primul rînd s-a elaborat o doctrină a „reprezentării". Domnul era considerat că prin autoritatea sa de „uns al lui Dumnezeu" poate face acte de reprezentare, alegînd, mai bine decît cei interesați (boierime, popor, țară), pe cei care să-i reprezinte pe aceștia (în divan, în adunarea stărilor). Pe de altă parte, boierimea se autodefinise, prin puterea social-economică ce deținea, ca o stare reprezentativă a celor ierarhic inferiori ei, inclusiv a țării, în ansamblul ei. În feudalism orice superior era socotit ca avînd vocație de a reprezenta „firesc", „organic", adică paternalist în materie politică pe cei inferiori lui, fără a fi nevoie să intervină un act electiv propriu-zis sau altă împuternicire[10]. Iată de ce sfatul desemnat de domn, fiind totodată format din mari boieri, se considera un organ

[7] Asupra raportului dintre noțiunea de stare și clasă socială, vezi discuția critică la I. Ibarrola, *La société féodale est-elle une société sans classes?*, în R.H.E.S., 44(1966), p.315—333, cu concluzii judicioase; cf. Emile Lousse, *Les ordres d'ancien régime n'étaient pas des classes*, în *IX Congrès international des sc.hist., Paris 1950, Et. présentées à la C.I.H.A.E.*, Louvain (1952), p. 253—270: „L'ordre est une distinction sociale — une distinction de classe finalement"; Roland Mousnier, *Le tournant des ordres aux classes sociales*, în R.H.E.S. (1972), 1-er fasc.; idem, *Les concepts d' „ordres", d' „états"*, de *„fidélité" et de „monarchie absolue" en France de la fin du XVe siècle à la fin du XVIIIe*, în R.H., CCXLVII, 2(1972), p. 289—312; *Recherches sur les structures sociales dans l'Antiquité classique* (Colloques nat. du C.N.R.S., Caen, avril (1969), Paris (1970).

[8] Cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 86—87, 101.

[9] Boierimea română n-a fost republicană, nici în regim nobiliar. Proiectul unei „republici aristo-democraticești" (1802) este o excepție și se situează în secolul al XIX-lea.

[10] Asupra tehnicii medievale a reprezentării, vezi raportul lui E. Lousse la Congresul de științe istorice de la Viena (1965), *Actes*, I (1965). Această „reprezentare" organică se lega de privilegiul stărilor superioare de a conduce exclusiv comunitatea ca expresie a concepției de clasă a vremii despre diviziunea socială a muncii: munca productivă (starea de jos, cultivatori, meșteșugari, negustori), conducerea statului și meșteșugul războiului de cucerire și de apărare (nobilimea, boierimea, care pînă la finele secolului al XVII-lea nu-și pierde cu totul acest caracter) și concilierea divinității în vederea vieții de apoi (clerul și biserica) ajungînd să fie monopolist atribuite cîte unei stări specializate, cu un statut social-juridic de bază, de o rigiditate variabilă, și care exprima feudal structura de clasă a societății. O stare nu avea neapărat o poziție de clasă omogenă (vezi clerul sărac, mica boierime de țară, patriciatul urban). Cf. idem, *La société d'Ancien Régime. Organisation et représentation corporatives (1943)*, Bruges-Louvain-Paris, 1(1952).

reprezentativ al boierimii și, prin ea, al „țării", cu ambele sensuri ale acestei expresii („Țara" românească și țara privilegiată).

La doctrina reprezentării s-a adăugat aceea pe care o putem numi doctrina „domniei bine sfătuită și *deschisă sfaturilor înțelepte*". Sfatul politic bineînțeles nu putea veni, în concepția boierimii, decît de la boierii cei mai mari și mai experimentați în conducerea statului. Pentru boierime, domnia autocratică trebuia să îndeplinească două condiții: să respecte *pravila* și să ia sfat de la boierii „adevărați", înainte de a se decide. Tot așa biserica își rezerva privilegiul de-a sfătui pe domn nu numai potrivit experienței reprezentanților ei, dar mai ales cu privire la respectarea dogmelor ortodoxiei și moralei religioase. Cu fondul religios din tradiția culturală a Bizanțului, doctrina sfătuirii găsise deja o expunere, întărită de adeziunea și de colaborarea lui Neagoe Basarab, în *Învățăturile* acestuia către fiul său[11], care însă nu privesc perioada studiată de noi. O regăsim, cu aceleași implicații religioase, la un cleric liberal ca Matei al Mirelor[12], aici sfaturile adresîndu-se unui domn inconsistent și necunoscător adînc al țării, ca Alexandru Iliaș. Fără preciziuni și teoretizări, Gr. Ureche[13] și Miron Costin[14] o formulează din punctul de vedere al marii boierimi, în plină perioadă nobiliară, în care domnii nu dezarmau ușor în fața dominației politice a boierilor. La Ion Neculce[15] ea îmbrăca accente personale, cu aplicații la problema favoriților, care se substituiau chiar sfatului ales de domn.

Doctrina sfătuirii domnului se leagă de un model feudal universal, acela al datoriei de *sfat* și *ajutor (consilium et auxilium)*, pe care o avea oricare vasal, slujitor, supus față de suzeranul, stăpînul, superiorul său. Acesta aprecia liber de la sine, cînd și cum să ceară îndeplinirea acestei datorii. Datoria însă a tins să devină un drept, impus suzeranului sau domnului, mai ales în materie de ajutor prin impozite *(taxatio)* sau prin serviciu la oaste, devenind probleme care au căzut mai mult în competența adunărilor de stări, unde feudalismul apusean a formulat temeinic principiul: *quod omnes tangit, ab omnibus comprobetur*. Acest principiu nu s-a discutat teoretic în feudalismul românesc, în perioada de care ne ocupăm, și mai ales n-a fost aplicat în materie de sfat domnesc.

În secolul al XVII-lea, sfatul domnesc este o instituție bine cristalizată, cu importante transformări îndărătul ei. Din dificila problemă a originilor, mult discutată în istoriografia noastră[16], este locul să evocăm aici numai aspectele care își mai trimit ecoul în perioada de care ne ocupăm.

După 1600, sfatul continuă să fie format din mari dregători domnești, pe care domnul îi recrutează din rîndurile boierimii. Numărul dregătorilor din afara boierimii tradiționale, cu statut aristocratic nerigid, crește. Dar, în general, dregătoria — unită cu averea și cu intrarea într-o familie avînd statut boieresc consacrat — deschidea calea spre o „natura-

---

[11] Ed. D. Zamfirescu și G. Mihăilă, Buc. (1970) p. 285—290; vezi și mai jos n. 17, problema înrudirii dintre domn și sfetnic. Pentru ca sfatul să fie temeinic și obiectiv, boierimea și biserica cer domnului să nu se înconjure de rude; cf. *Uric.*, XXIV, p. 80.

[12] *Tesauru*, I, 1862, p. 356.

[13] *Letopisețul*, ed. P. P. Panaitescu, Buc. (1958), p. 194 și 218.

[14] *Letopisețul*, în *Opere*, p. 122.

[15] *Letopisețul*, ed. a II-a (1959), p. 320 și 322.

[16] Vezi un bun rezumat critic la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 42—52. S-a dat importanță influențelor străine și preponderenței feudalilor fără dregătorii în sfatul timpurlu.

lizare" mai înceată sau mai rapidă ca boier. Sub multe raporturi, *a boieri* pe cineva însemna *a-i conferi o dregătorie*, nu fiindcă *boierimea* se reducea la corpul dregătorilor activi, ci fiindcă în general cumulul calităţii de boier de moşie cu cea de boier de dregătorie era curent şi uşor de realizat. Foştii dregători constituiau puntea între aceste două categorii, iar apartenenţa la starea boierimii legitima îndeobşte candidatura la ocuparea unei dregătorii. Situaţia aceasta se generalizase în secolul al XVI-lea. În schimb, toţi autorii sînt astăzi de acord că înainte de Ştefan cel Mare în Moldova şi de ultimii predecesori ai lui Neagoe Basarab în Ţara Românească, sfatul fusese format în majoritate de *pani* şi *jupani*[17] şi alţi mari boieri de moşie, care figurau în sfat ca mari feudali, urmaşii acelor *majores terrae* din diploma Ioaniţilor de la 1247, iar nu ca dregători (chiar dacă uneori ocupau o astfel de demnitate). Înlocuirea lor, ca peste tot în feudalism, prin boieri-dregători (elemente de la Curte) constituie un succes al domniei, în politica ei de centralizare a puterii şi consolidare a statului.

La data cînd *panii* moldoveni şi *jupanii* munteni dominau sfatul respectiv, nimic mai firesc decît să regăsim pe domn înconjurat, în stil feudal timpuriu, de un vast colectiv asemănător — fără analogie mecanică excesivă — cu *placitum* carolingian şi mai ales cu *curia regis* de mai tîrziu[18], din care, în Franţa de pildă, unde a cunoscut o afirmare clasică, s-au desprins sfatul regelui, parlamentul (ca organ judiciar) şi adunările de stări *(états généraux et assemblées des notables)*. Această adunare feudală este evocată în documentele româneşti — în Moldova la începutul secolului al XV-lea şi, din nou, viguros la începutul perioadei noastre — prin expresiile : „boierii, toţi boierii, toţi boierii mari şi mici ai domniei mele", cu sau fără epitete de rigoare (credincioşi, cinstiţi, moldoveni). Adesea acest colectiv este menţionat cu prilejul legării instanţei, cînd impricinaţii vin înaintea domnului şi a acestui grup de boieri care, cu toată evidenţa, nu este sfatul domnesc propriu-zis. Din ce în ce mai des, în Moldova chiar din 1400, şi în secolul al XVII-lea ori de cîte ori

[17] *Ibid.*, p. 27—29, 41—55. După ce dregătorii domină sfatul, cercetările recente au pus în lumină rolul vlastelinilor (în sec. XV—XVI) şi al unui cerc de familii boiereşti înrudite cu domnul în conducerea politică a ţării, furnizînd membri sfatului. Politica aceasta continuă în sec. al XVII-lea. Vezi Şt. Ştefănescu, *Bănia în Ţara Românească*, Buc. (1965), p. 64—65 (problema vlastelinilor); I. Donat, *Le domaine princier*, în R.R.H., 6(1967), p. 201—231, şi monografia în curs de apariţie; N. Stoicescu, *Sfatul domnesc...*, (1968), p. 33—34; 95—101, foarte documentat şi cu o bună interpretare; idem, *Dicţionar al marilor dregători* (1971) şi un studiu în manuscris. Rudenia nu-l punea totuşi pe domn la adăpost de surprize. Iar între vlastelini şi celelalte rude ale domnului, pe de o parte, şi restul boierimii, de altă parte, exista starea de tensiune pe care o exprimă şi *Învăţăturile* frumoase pe care Neagoe, fără a le fi urmat, le dădea (în măsura în care textul îi oglindeşte gîndirea politică) fiului său, în sensul că dregătoriile trebuie date „fără părtinire şi înrudire" (v. şi N. Stoicescu, p. 95—96; 97—100). Marea boierime, la rîndul ei, formula principii înalte, pentru a combate nepotismul domnului, dar nu şi le aplica sieşi. Dealtfel *Învăţăturile* lui Neagoe reproduceau un loc comun al eticii politice bizantine, formulate şi în texte legale (*Nov. Iust*, XVII c. 5; *Bas.* 6, 3, 2 (3) şi 26), de unde vor trece în *Manualele* lui Fotino (1765—1777) şi alte culegeri de drept bizantin receptat. Principiul legal suna : „Cinstirile şi dregătorile să fie date celor care muncesc şi stau mult timp în jurul domnului şi în slujbele lor..." (M.) Fotino, 1766, I, 6, § 8, ed. Zepos, p. 47)"; „Domnul trebuie să aibă ca slujitori nişte bărbaţi vrednici şi buni, îndepărtîndu-i pe cei nevrednici" (*ibid.*, I, 5, § 4, p. 46).

[18] Vezi Val. Georgescu, în R.R.H.,5(1966),p.785—787,unde *curia regis* este privită ca etapă timpurie a sfatului şi a adunării stărilor. Ea este menţionată în treacăt la P. P. Panaitescu şi C. Cihodaru, N. Stoicescu nu o aminteşte, dar la p. 54 (nt. 2) se referă la o formaţie ("restul boierimii,care putea participa înainte la şedinţele sfatului domnesc")care pentru noi este *curia regis*.

apar „toți boierii noștri mari și mici" — care poate fi acum o simplă clauză de stil — pe fundalul lor se desprinde cu claritate sfatul domnesc, menționat, ca atare, prin denumirea lui tehnică de *sfat*. Această situație prezenta reale dificultăți de interpretare. Tendința generală este de a o interpreta ca o transformare tîrzie de ordinul unei „lărgiri" utilitare a *sfatului inițial*, care astfel, în contrast cu acest sfat lărgit, apare cu un sfat restrîns. În unele documente s-ar părea că la forma lărgită se referea expresia „tot sfatul domniei mele", ceea ce pe noi nu ne convinge. Mult mai firesc este să admitem că sfatul propriu-zis s-a cristalizat din sînul *curiei* timpurii, excedentul continuînd să se manifeste ca o structură amorfă, dar persistentă. Funcția ei a fost întreită : cînd adevărată adunare de stare a boierimii singure, cînd sfat lărgit, cînd vestigiu de *curia regis*. Îndelungata persistență a acestei structuri este o particularitate a feudalismului românesc. O altă particularitate este evoluția limitată a structurii de curie și de sfat. Nu a avut loc nici desprinderea unui organ judiciar specializat (*parlamentum*, în sens francez), nici scindarea consiliului în multiple organe specializate, nici mai tîrziu în secțiuni tehnice. Colectivul jurisdicțional de șase boieri de care va fi vorba mai departe apare abia în secolul al XVIII-lea, fără un precis statut instituțional.

Din rolul dominant pe care l-au avut în sfatul timpuriu boierii de moșie și din vestigiile de *curia regis* pe care le semnalăm, noi tragem concluzia că sfatul domnesc, și în Țara Românească, și în Moldova, s-a organizat fără utilizarea exclusivă sau chiar dominantă a unui model bizantin de ordinul senatului constantinopolitan[19]. Totuși, ulterior, poziția autocratică a domnului, centralizarea apreciabilă a puterii lui și rolul dat dregătorilor, mulți din ei cu denumiri care indică, sub o formă sau alta, îndeobște indirectă, o referință bizantină, au făcut ca în secolele XVI și XVII pe teren românesc și în cadrul impulsurilor locale, sfatul domnesc să evolueze într-un sens mai aproape de modelele bizantine decît la începuturile lui, modele care erau din ce în ce mai bine cunoscute în cadrul de civilizație numit „Bizanțul de după Bizanț". Îndeosebi solidarizarea boieriei și dregătoriei este un proces ușor de înțeles într-un mediu în care tradițiile dregătoriilor bizantine și ale administrației basileus-ului în acest sens erau cunoscute și încă pline de prestigiu.

[19] Vezi N. Iorga, *Ist. rom.*, 4(1937), p. 150 : relevînd structura ierarhică a sfatului lui Ștefan cel Mare, se referă la o influență slavo-bizantină. Cf. G. I. Brătianu, în *Actes du VIe Congrès intern. d'et. byz.*, Paris (1950), *Les assemblées d'états etc.*, în *IXe Congrès intern. des sc. hist. Paris 1950 = Et. présentées à la C.I.H.A.E.*, XI, Louvain (1952), p. 216 : „Il est tout de même possible que l'esprit de l'institution ait évolué dans le sens du sénat byzantin ; la même transformation a lieu au même moment à Moscou, dont les rapports avec la Moldavie étaient alors assez étroits". Asupra senatului bizantin vezi H. G. Beck, *Senat und Volk von Konstantinopel. Probleme der byz. Verfassungsgesch.* = „Sb. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Philol.-hist. Klasse", 1966, H. 6, München (1966) ; E. Stănescu, Comunicare la Ses. C.I.H.A.E. și a Soc. de ist. dreptului, Besançon (1967), R.H.D. (1967), p. 732 ; Léon-Pierre Raybaud, *Le gouvernement et l'administration centrale de l'Empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258—1354)*, Paris (1968), p. 112—139. Pentru problema utilizării unor modele străine, axată îndeosebi pe originea dregătorilor, vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 42—47, care contestă „copia" și admite adoptarea de numiri și funcții care corespundeau unor necesități interne. Observăm că problema originii sfatului nu se confundă în totul cu aceea a fiecărei din marile dregătorii. Multe din acestea apar sau intră în sfat la o dată cînd sfatul era destul de bine cristalizat.

Cît priveşte conflictele dintre domnie şi boierime în problema alcătuirii sfatului domnesc, ele continuă, cu mari variaţii de la un domn la altul, şi în secolul al XVII-lea. Nu se mai repetă însă, cu excepţia domniei lui Mihnea al III-lea Radu, situaţiile extreme subliniate cu drept cuvînt de N. Stoicescu, de pildă tăcerea documentelor din Moldova privitor la invocarea de către domn a credinţei boierilor sau chiar eclipsa sfatului ca instituţie în domnia lui Alex. Lăpuşneanu, după măcelărirea boierilor. În Ţara Românească o situaţie gravă, dar mai puţin dramatică, se produce sub Mircea Ciobanul, iar Mihai Viteazul este silit să revizuiască sfatul în mod radical, după ce boierii obţin de la Sigismund Báthory cunoscutele clauze nobiliare în tratatul din 1595.

În ultimii ani, sfatul domnesc a făcut obiectul unor cercetări minuţioase, îmbrăţişînd instituţia în ansamblul ei. În cele ce urmează, ne vom referi la rezultatele astfel obţinute şi vom expune problemele generale numai în măsură în care este necesar pentru a face înţeles rolul jurisdicţional al sfatului, în perspectiva unei lucrări de istorie a instituţiilor.

§ 2. Denumirea

În secolul al XVII-lea şi în prima jumătate a celui următor, cea mai frecventă denumire în ambele ţări este cea de *sfat* („svat"). Dar în documente apar şi expresiile: *divan*, *sfatul ţării*, *sfat de obşte* şi, mai ales în Ţara Românească, *sobor*. *Singlit*, *pretoriu*[1] (Ţ. Rom.) şi *Senat*[2] (Mold.) sînt termeni savanţi care apar excepţional.

În afară de *sfat*, denumirea cea mai importantă este aceea de *divan*. Ea a apărut la început ca un sinonim, în Ţara Românească între 1580 şi 1587[3], iar în Moldova în primii ani ai secolului următor[4]. Termenul de *sfat* a continuat să fie folosit, alături de cel nou, dar în a doua jumătate a secolului al XVII-lea cele două denumiri tind să ia un înţeles diferit una de cealaltă.

Termenul de *sfat* desemna grupul restrîns de mari boieri-dregători, sfetnici ai domnului. Cînd se spune că domnul s-a sfătuit „cu toţi boierii moldoveni ai domniei mele, mari şi mici", un document din Moldova datat 5 dec. 1633 adăuga: „şi cu tot sfatul domniei mele"[5]. La această dată, sfatul „pluteşte" încă într-o largă structură de *curia regis* (v. mai sus).

Apariţia termenului de *divan* este legată de creşterea influenţei turceşti ca efect al agravării dominaţiei otomane. La turci, cuvîntul desemna consiliul de stat, care era şi tribunalul suprem[6]. În limba română,

---

[1] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 21.

[2] În cartea soborniceasca din 1 ian. 1752 (C. Erbiceanu, *Ist. Mitr. Mold.*, Buc. (1888), p. 25), pentru divanul de pe vremea lui Alexandru cel Bun, după terminologia de origine romano-bizantină din Rusia secolului al XVIII-lea. Pentru *sinat* în Ţara Românească la 1561—1562, vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 22.

[3] I. Minea şi L. T. Boga, *Cum se moşteneau moşiile...*, Iaşi, I(1933), p. 102, se referă la doc. din aug. 1580 (B.A.R., 7/CLIX, orig. slav.), iar N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 16, n.21, la cel din 30 apr. 1587.

[4] D.I.R., A, XVII, 1, p. 74; cf. C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 63, n. 61.

[5] D.R.H., A, XXI, p. 532; cf. C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 58.

[6] L. Şăineanu, *Influenţa orientală*, Buc., 2(1900), p. 158.

el a dobîndit cinci înţelesuri diferite, dar independente : a) locul de adunare a sfatului ; b) şedinţa de lucru a sfatului ; c) sfatul domnesc propriu-zis ; d) un sfat lărgit cu toţi dregătorii[7] şi e) judecată, în sensul de tribunal, organ de judecată[8]. Ultima accepţie, pe care o semnalăm aici, corespunde şi cu semnificaţia iniţială a cuvîntului în limba turcă şi cu folosirea cuvîntului, atestată de sursele noastre. Cînd, în acelaşi document, domnul constată că părţile s-au pîrît „de faţă la divanul domniei mele", după care a judecat „împreună cu tot sfatul"[9], sau cînd, în numeroase documente, domnul poftеşte pe cei nemulţumiţi de poruncile sale „să vină la divanul domniei mele", termenul divan înseamnă organ de judecată[10]. Dionisie Fotino[11] o spune expres : „Divan se zice cînd însuşi domnul cu mitropolitul şi cu boierii se constituie în tribunal". De aceea, în sensul de şedinţă, *divan* înseamnă îndeosebi „şedinţă de judecată".

Istoriografia mai veche a conchis că sfat şi divan au însemnat acelaşi lucru în tot timpul folosirii lor. Or, aşa cum rezultă din relatări contemporane (Miron Costin, Dimitrie Cantemir), cercetările mai noi au insistat asupra faptului că sfatul domnesc nu se confunda cu divanul decît într-o perioadă limitată. Totdeauna însă sfatul domnesc a însemnat organul restrîns de consultare a domnului. Cînd însă acest sfat, în anumite împrejurări, dar mai ales la judecăţi, era lărgit prin participarea altor elemente, şi mai ales a altor dregători aflaţi la curte, el era descris în componenţa lui, iar cînd i s-a dat o denumire tehnică, a luat numele de divan. Dimitrie Cantemir[12] face deosebire între sfatul domnesc şi divan, după cum distinge între boierii de sfat şi boierii de divan. Chiar boierii mari nu sînt toţi în sfat, deşi fac parte din divan.

§ 3. Compunerea

În forma lui proprie, adică restrînsă, sfatul domnesc era alcătuit în Moldova din 12 mari boieri, de la marele logofăt la marele vistiernic, iar în Ţara Românească din 8—12 mari boieri, de la marele ban sau marele vornic pînă la marele pitar[1].

---

[7] Pentru aceste patru sensuri, v. recent N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 17—20.

[8] N. Stoicescu, la p. 18, vorbind de *divan* = şedinţă de judecată, pare să reunească cele două accepţiuni : *şedinţă* şi *organ de judecată*, pe care noi le distingem. De aceea, la p. 19, n. 36, sensul de „şedinţă de judecată", este ilustrat cu o relatare franceză (sec. XVIII) care traduce *divan* prin *tribunal*. În schimb, în doc. din 9 ian. 1600, cele „23 de judecăţi" corespunzînd cu „la 18 divane" din doc. 30 mart. 1599, se referă la şedinţe de judecată, cum spune autorul citat, nu la sensul de *tribunal* (din notă), deoarece un proces nu putea fi dezbătut de un domn în 23 de tribunale. De unde nevoia de a distinge cele două sensuri.

[9] 1741 iulie 8, în B.C.I.R., 7(1929), p. 78—80.

[10] Vezi *Ist. T. Rom.*, ed. 1959, p. 43 şi 70 ; din cele două divanuri ce au făcut lui Stalco... „un divan l-au făcut domnul în spătăriea cea mare ; alt divan l-au făcut în divanul cel mare" (*şedinţa* în opoziţie cu *locul adunării*); „domnul mergînd... către Cerneţi, la toate conacele veniea la divan, la domn, oameni de să jăluia" (tribunal, *judecată*).

[11] *Ist. gen. a Daciei*, III, p. 241, n. 1 ; cf. C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 68 : „...domnii ţineau divan, adică judecau".

[12] *Descr. Mold.*, ed. cit., p. 183 : „...tuturor consilierilor Domnului şi boierilor de divan de întîiul rang". Dimitrie Cantemir arată ca boieri de sfat (consilieri) pe : marele logofăt, cei doi mari vornici, hatmanul, marele postelnic, marele spătar, marele paharnic şi vistiernicul. Boierii de divan sînt de trei ranguri (p. 139 urm.).

[1] Pentru numărul membrilor sfatului domnesc şi ai divanului domnesc, v. N. Stoicescu, *Sfatul*, p. 55—65.

În Ţara Românească, reprezentanţii clerului, chiar atunci cînd, din cauza obiectului deliberării, sînt menţionaţi că li s-a cerut părerea nu figurează în clauza finală de mărturie, ca membri propriu-zişi ai divanului. Acesta însă, în lipsa domnului, era prezidat de mitropolit, a cărui prezenţă la şedinţe, în stînga domnului, este atestată de călătorii străini : el cerceta pravila bizantină, în greceşte sau româneşte, pentru a comunica domnului soluţia de drept a litigiului („capul de pravilă", aplicabil în speţă), mai ales cînd era vorba de o pedeapsă gravă[2]. În Moldova numărul de 12 este atins prin participarea mitropolitului şi a episcopilor.

În Ţara Românească[3], potrivit clauzei de mărturie înscrisă în cele mai multe documente, se constată că la începutul secolului al XVII-lea intrau în divan următorii mari boieri : marele ban, marele vornic, niciodată absent, marele logofăt, marele vistier, marele spătar, marele stolnic, marele comis, marele paharnic, marele postelnic[4]. Ispravnicul Craiovei care putea fi un fost mare logofăt, atunci cînd participa, figurează după marele vornic[5]. Lipsa marelui comis poate reduce divanul la şapte persoane[6]. Derogările de la această schemă, fără a fi cu totul rare, rămîn în mod vizibil legate de poziţia personală a celui care beneficiază de

[2] Gh. Duzinchevici, *Vornicia moldovenească pînă la 1504*, în „Cerc. ist." (1929—1931), p. 216 urm. : întîietatea mitropolitului în divanul domnesc introdusă de Petru Aron (15 aug. 1455, *Sur. şi izv.*, XVIII, p. 65) e menţinută de Ştefan cel Mare (12 sep. 1464, I. Bogdan, *Documente Ştefan cel Mare*, I, p. 83—84 şi 270) ; v. şi 16 aug. 1649, B.A.R., CXCII/45.

[3] Divan de opt boieri : 10 mai şi 14 nov. 1611 (D.I.R., B, XVII, 2, p. 9 şi 21 ; nr. 10 şi 24) ; 15 şi 18 febr. 1626 ; 20 şi 26 mar. 1626 ; 20 iul. 1626 ; 22 oct.—dec. 1626 ; 24 aug. 1627 (D.R.H., B, 21, nr. 18—19, 30, 38, 118 şi 150) ; Potra, *op. cit.*, p. 84, nr. 3 şi passim. Divan de nouă mari boieri, în general prin prezenţa marelui ban care ocupă primul loc : 5 apr., 8 şi 18 sep. şi 16 nov. 1611 ; 27 aug. 1612 (D.I.R., B, XVII, 2, 3, 13, 16, 23 şi 99, nr. 3, 15, 17, 25 şi 104) ; 26 iul. şi 5 sep. 1626 (D.R.H., B, XXI, nr. 125 şi 137) ; 14 ian. 1630, 11 iun. 1634, 4 ian. 1644 (Potra, *op. cit.*, p. 91, 93 şi 103, nr. 9, 11 şi 22), v. şi D.R.H., B, XXIII, p. 34. Divan de 10 mari boieri : 14 dec. 1612 (D.I.R., B, XVII, 2, p. 123, nr. 125) : marele ban urmat de un mare vistier, înaintea lui Vintilă marele vornic, care altfel ocupa mereu locul întîi ; Dediul vistierul vine la locul normal, după marele logofăt ; 11 dec. 1680 (Potra, *op. cit.*, p. 185, nr. 99) : marele ban ocupă primul loc în divan de 12 mari boieri ; 27 mari boieri : 27 apr. 1662 (Potra, *op. cit.*, p. 123, nr. 45 ; cf. şi nr. 47) : marele ban este în frunte ; clucerul vine după spătar, iar postelnicul înaintea paharnicului, slugerul şi pitarul încheind seria. 1 sep. 1667 (*ibid.*, p. 137, nr. 58) : la un contract de furnitură încheiat de domn cu un boier, semnează 12 boieri, dintre care doi bani în locurile 1 şi 6 şi un vtori logofăt pe locul al 10-lea ; 8 iun. 1668, 28 febr. 1670, 1 mart. 1677 (*ibid.*, p. 139, 142 şi 174, nr. 59, 66 şi 91), 11 iun. 1696 (*ibid.*, p. 215, nr. 125) : cu marele ban în frunte şi slugerul şi pitarul la urmă ; 23 apr. 1699 (*ibid.*, p. 217, nr. 127) ; 15 mart. 1717 (*ibid.*, p. 273, nr. 183) ; 12 mai 1732 (*ibid.*, p. 335, nr. 244) ; divanul se deschide cu vel spătarul, vel vornicul, vel logofătul şi vel vistierul, şi se încheie cu paharnicul, clucerul, stolnicul, serdarul, sulgerul şi pitarul (danie către o biserică).

Divan de 13 mari boieri : 20 apr. 1672 (Potra, *op. cit.*, p. 163, nr. 82, cf. şi nr.83) : marele logofăt Gh. Băleanu, Stroie biv vel vornic, Vintilă vel ban Cralevschi, Neagoe vel vornic (Săculan) etc.

La 8 sep. 1611, Stanciul sluger figurează între stolnic şi paharnic, prezenţa acestui dregător fiind la această dată cu totul excepţională.

La 16 nov. 1611, Bratul comis figurează între stolnic şi paharnic, slugerul lipsind ; din cei doi vistieri prezenţi, unul ocupă primul loc. Nu se poate susţine că numărul de boieri menţionaţi în clauză de mărturie este arbitrar sau întîmplător, dar nici nu i se poate atribui, necondiţionat, o valoare absolută. Există acte cu formular redus, iar din a doua jumătate a sec. al XVI-lea actele interne scrise pe hîrtie nu mai au formula martorilor, vezi D. P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română*, în D.I.R., *Introducere*, II (1956), p. 141—145.

[4] Vezi nenumăratele exemple în D.I.R., B., XVII, 1—4, şi D.R.H., B, XXI şi XXII.

[5] 26 iul. şi 5 sep. 1626 (D.R.H., B., XXI, nr. 125 şi 137).

[6] 20 oct. 1626— 20 aug. 1627 (D.R.H., B, XXI, nr. 149).

derogare, sau sînt datorate unor împrejurări nesemnificative, poate chiar unor erori de cancelarie.

În Moldova, la sfîrşitul secolului al XVI-lea, sub domnia lui Petru Şchiopul, în sfatul domnesc intrau : marele logofăt, cei doi mari vornici, pîrcălabii de Hotin, Neamţ şi Roman, portarul de Suceava, marele spătar şi marele postelnic. La aceştia se adăugau mitropolitul şi episcopii. Această compunere s-a păstrat pînă în timpul lui Vasile Lupu. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea sfatul domnesc cuprindea opt boieri mari, care, împreună cu cei patru clerici înalţi (mitropolitul şi cei trei episcopi), completau numărul de 12 membri.

Cifra 12 pare să aibă o semnificaţie simbolică şi o valoare tradiţională, respectată în tot timpul feudalităţii[7]. Cu un caracter legendar, dar şi eroic, ea era deja caracteristică pe vremea lui Carol cel Mare.

Ceea ce distingea compunerea sfatului şi, mai tîrziu, a divanului este elasticitatea. Nici ca organ judiciar, sfatul domnesc n-are compunerea precisă şi rigidă a instanţelor judecătoreşti moderne. Dealtfel, în această perioadă, sfatul domnesc nici nu este propriu-zis o instanţă. Voinţa domnului hotărînd în fiecare caz compunerea concretă a sfatului, se explică marea variabilitate a numărului de membri atestaţi ca participanţi în documente. Oricît de elastică şi de variabilă de la caz la caz, această compunere nu este cu totul arbitrară. Ea oscilează în jurul numărului de 12 membri, pe care îl întîlnim în documente şi în izvoare narative timp de peste trei secole (XVI—XIX), proiectîndu-se pe fondul de *curia regis* de care am vorbit mai sus.

Atunci cînd judecă sau cînd îndeplineşte funcţia notarială de constatare şi autentificare domnească a unor convenţii, sfatul domnesc se lărgeşte de obicei, pentru a cuprinde şi pe boierii mari care nu fac parte din sfatul restrîns, precum şi pe unii din dregătorii de treapta a II-a şi a III-a, aflaţi la curte. Astfel, în Moldova, numărul celor care compun sfatul sau divanul se dublează sau se triplează[8], rezultatul fiind greu

[7] C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 61 şi urm. Autorul crede că există o legătură între compunerea sfatului domnesc din 12 membri şi sfatul de cneji care asista pe voievozi la judecată şi care se compunea din 12 membri (Ştefan Meteş, *Contribuţii nouă privitoare la voievozii români din Ardeal şi părţile ungureşti din veacul XVI—XVII*, Cluj, 1925, p. 8). Cifra de 12 membri se regăseşte în compunerea sfatului de pîrgari din tîrguri, a soboarelor de mănăstiri şi la cojurători (12 şi un multiplu sau submultiplu al acestei cifre). Cifra joacă rolul cunoscut în alcătuirea grupului de apostoli care au participat la Cina cea de taină. Ea se leagă de sistemul nezecimal al numărării pe pereche (2, 6, 12, 60).

[8] Cifra de 24 de membri o găsim de ex. în doc. din 1622 ianuarie 3, în *Sur. şi izv.*, IV, p. 307.

Cifra 23, în timpul lui Ştefan Petriceicu vodă, în Gh. Ghibănescu, *Divanurile domneşti din Moldova şi Muntenia din sec. XVII*, în „Arhiva", Iaşi, XXIX, p. 36.

Cifra 22 o găsim în doc. din 1628 nov. 18, A.S.B., M-rea Cetăţuia, II/1 ; 1714 sep. 1, în I. Antonovici, *Doc. btrl.*, III, p. 27.

Cifra 21 o găsim în doc. din 1628 nov. 12, A.S.B., M-rea Bîrnova, II/37, D.R.H., A, XIX, p. 578.

Divanul lui Const. Cantemir din 1685 se compunea din 27 de membri, de la mitropolit pînă la vornicii de poartă, v. Ghibănescu, *op. cit.*, în „Arhiva", XXIX, p. 215. De asemenea, divanul care a judecat la 1712 august 1 pe Ion Neculce pentru haine era compus din 27 de boieri în frunte cu mitropolitul, v. B.C.I.R., IV(1925), p. 41—43.

Cifra 34 o întîlnim la divanul lui Ştefăniţă vodă Lupul, divan care, în afară de aceşti 34 de membri, cuprindea pe mitropolit, episcopi şi cinci foşti dregători (Ghibănescu, *op. cit.*, în „Arhiva", XXVIII, p. 173). *Istoria Românilor*, II, p. 325, în acelaşi sens, scrie : „În Moldova, numărul membrilor sfatului era mai mare decît în Ţara Românească ; în Moldova întîlnim pînă la 20, uneori chiar 30 de boieri în sfat".

de a fi caracterizat din punct de vedere instituţional : sfat lărgit, curie sau adunare de stare.

Numărul membrilor care participă la sfatul domnesc cînd acesta judecă nu poate fi determinat cu precizie, deoarece documentele judiciare, în afara numelor cuprinse în clauza de mărturie a unor hrisoave sau cărţi domneşti, nu menţionează nominal pe participanţi, nici nu indică numărul lor total.

În Ţara Românească se vorbeşte de judecata „cu toţi cinstiţii dregători ai domniei mele"[9]; „tot divanul"[10]; „alţi mulţi carii s-au întîmplat în divan"[11].

Clauza de credinţă şi mărturie a boierilor de la finele hrisoavelor, utilizată de unii autori ca o sursă sigură de informare asupra numărului de membri ai divanului, nu are decît o valoare relativă[12]. Datele ei sînt un simplu indiciu al limitelor completului lărgit de judecată.

Schema organică de 12 membri rămînea cîrmuită de norma consuetudinară, neschimbată timp de trei secole.

În Moldova, boierii sînt menţionaţi printr-o serie de formule generale ca : „toţi boierii domniei mele"; „tot sfatul domniei mele"[13]; „întregul sfat al domniei mele"[14] sau mai simplu : „înaintea boierilor noştri"[15]; „înaintea sfatului nostru"[16]; „cu drept sfatul nostru"[17]. În schimb, zapisele de mărturie încheiate de boierii divanului pentru constatarea actelor juridice, care servesc de temei la actele domneşti de întărire, şi chiar unele acte de întărire cuprind nominal pe boierii care participă şi uneori ei coincid cu cei care vor participa în divan la întărirea actului[18]. Cîteodată domnul semnează singur actul care se referă însă la o judecată dezbătută în divan, fără nici o altă precizare asupra componenţei acestuia[19].

La întrebarea dacă membrii sfatului depuneau un jurămînt către domn în afară de cel depus cu prilejul închinării la urcarea domnului pe tron, răspunsul nostru este, fără ezitare, pozitiv. Pentru Moldova, N. Grigoraş[20] la aceeaşi întrebare răspunde că „nu se ştie", dar „crede" că jurămîntul se practica, întemeindu-se pe clauza de stil a documentelor : „credinţa boierilor". În sprijinul aceleiaşi teze s-a invocat[21] practica

---

[9] 1612 mai 20 (D.I.R., B, XVII, 2, p. 78); 1613 dec. 2, (ibid., p. 232) şi passim.

[10] 1626 ian. 26 (D.R.H., B, XXI, p. 11); 1626 apr. 10 (ibid., p. 72, passim).

[11] 1627 oct. 10 (ibid., p. 444).

[12] C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 58; P. Strihan, în „Studii", 22 (1969), p. 1004 şi urm.

[13] 1631 aug. 12, B.A.R., ms. rom. 5723, f. 34; 1612 dec. 1, D.I.R., A, XVII, 3, p. 106; 1644 aug. 6, *Sur. şi izv.*, III, p, 59; 1653 febr. 24, *ibid.*, p. 185: toţi ... boiari a mari şi a mici.

[14] 1615 febr. 3, *ibid.*, p. 190; 1622 mai 5, D.I.R., A, XVII, 5, p. 130; 1624 aug. 12, ibid., p. 298: mari şi mici.

[15] 1611 ian. 15, D.I.R., A, XVII, 3, p. 4—5; 1613 ian. 17, ibid., p, 114; 1614 ian. 15, ibid., p. 154; 1616 oct. 26, ibid., 4, p. 58; 1617 ian. 12, ibid., p. 80.

[16] 1618 apr. 29, ibid., p. 272.

[17] 1618 ian. 14, ibid., p. 220.

[18] În special zapisele de mărturie şi cărţile de întărire au servit cercetătorilor pentru reconstituirea membrilor care au compus divanurile de judecată în fiecare domnie. Totuşi, aceasta nu înseamnă că ştim la fiecare judecată cîţi boieri au participat, domnul avînd dreptul să convoace pe cine vrea. În mod obişnuit însă, la judecăţi participau boierii din sfatul restrîns (fără episcopi) şi dregătorii de treapta a II-a şi a III-a aflaţi la curte.

[19] 30 mar. şi 25 iul. 1735 (Potra, *op. cit.*, p. 345—348).

[20] N. Grigoraş, *Instituţii*, p. 211.

[21] Petre Strihan, recenzie la N. Grigoraş, *Instituţii*, în „Studii", XXV (1972), p. 176.

jurămîntului în Țara Românească atestată în două cazuri: sub Matei Basarab (V. Motogna, în „Cerc. ist.", Iași, 1940, p. 498) și sub Antonie din Popești *(Letopisețul cantacuzinesc*, p. 160).

Membrii sfatului nu erau remunerați cu un salariu, ci prin danii domnești, avînd latitudinea să primească daruri de la împricinați, cu condiția de a nu depăși o anumită măsură (să fie pentru mîncare și băutură)[22]. În fapt, se punea problema *mitei* și a venalității justiției, cu lupta deznădăjduită pentru ca dregătorii și îndeosebi cei ce judecau să-și păstreze „mîinile curate". Abuzurile au fost necurmate și au atins uneori un nivel alarmant. Justiția feudală a fost peste tot venală. În condițiile dominației feudale și ale domniilor de pripas, venalitatea justiției a devenit proverbială și incurabilă.

§ 4. Sfatul (divanul) lărgit

Pe măsură ce ne apropiem de secolul al XVIII-lea, sfatul restrîns s-a lărgit continuu prin încadrarea unor mari boieri cu rang inferior celui de postelnic. Se admite de toți autorii că a existat totdeauna posibilitatea pentru domn de a judeca într-un sfat lărgit prin chemarea unor elemente variate: propriii săi fii, care trebuiau să se familiarizeze cu treburile statului, pentru o eventuală alegere a lor ca domni; reprezentanți ai bisericii (episcop sau egumen; prelați străini); foști mari boieri, boieri de rangul doi și mai rar de rangul trei. În Moldova practica divanului lărgit este mai frecventă și comportă un număr mai mare de persoane decît în Țara Românească. Noi vedem în această practică o persistență a formelor de *curia regis* care în Moldova, spre deosebire de Țara Românească, apar destul de bine conturate în documentele secolului al XV-lea.

Practica divanului lărgit tinde să asigure acum o mai bună dezbatere a unor cauze importante sau care aveau un caracter profesional. Dar mai ales ea căuta să contrabalanseze preponderența vîrfurilor marii boierimi sau a unor membri ai divanului de care, în condițiile date, domnul nu se putea debarasa în fapt, dar în care nici nu avea o încredere desăvîrșită. Reamintim că divanul lărgit a ajuns să interfereze cu adunarea stărilor, care a avut și ea, într-o anumită măsură, atribuții judiciare, dar cu care nu trebuie confundat.

Divanul care își ținea ședințele în sala cea mare numită și marele divan[1] pare să fi fost adesea un divan lărgit, în raport cu cel ținut în spătărie sau în alte încăperi ale Curții și nu este exclus ca expresia de *mare divan* să fi exprimat, așa cum s-a sugerat recent[2], și adunarea lărgită care ajungea să lucreze — de obicei — tocmai în această mare încăpere, fără ca expresia să se fi impus cu toată preciziunea și să fi dobîndit un caracter tehnic, în opoziție cu altă formă de *divan*.

---

[22] Pentru veniturile și abuzurile dregătorilor, v. N. Stoicescu, *Sfatul*, p. 131—132.

[1] Vezi mai sus, cap. II, § 2.

[2] Vezi Valentin Al. Georgescu, în R.R.H., 5(1966), p. 787.

§ 5. Raportul dintre domn și sfat în materie judiciară

Sfatul nu era numai organul „reprezentativ" al boierimii, prin care aceasta, în mod colectiv, participa direct la conducerea generală a țării și la împărțirea justiției, în spirit de clasă, ci și un organ indispensabil domnului din punct de vedere tehnic și politic.

Judecarea proceselor cerea o aplicare profesională deosebită și serioase cunoștințe juridice (cutumă, pravilă, jurisprudența divanului). Această pregătire domnul nu putea să o aibă în măsura necesară, iar uneori n-o avea nici în măsura firească. Unii domni, de origine străină, nu cunoșteau limba țării, și cu atît mai puțin obiceiurile. Miron Costin spune despre Alexandru Iliaș că petrecîndu-și vremea cu Batiște Veveli, „cîrpiia boierii cum putea trebile țării"[1], iar din sfaturile ce-i da Matei al Mirelor la 1618 în Țara Românească, rezulta că aplica pravila bizantină și în materie civilă, în dauna legii țării obișnuită pînă atunci, probabil și pentru că pe aceasta n-o cunoștea destul de bine. Pe Radu Leon (vezi mai jos) boierii îl pun să declare că n-a cunoscut seama țării într-un proces judecat de el singur.

Despre un domn învățat ca Dimitrie Cantemir, Ion Neculce[2] nu ezita să spună că, fiind crescut la Constantinopol, „numai la giudecăți nu prè putè lua sama bine". I. Neculce lăuda pe Constantin Mavrocordat că se pricepea la judecăți mai bine decît Grigore Ghica, ale cărui eforturi sînt de notat. Unii boieri erau buni cunoscători ai obiceiului, ai practicii divanului și chiar ai pravilelor, ca Udrișteș Năsturel[3]. Dar în cunoașterea acestora boierii erau întrecuți de reprezentanții bisericii. Cînd Neagoe Basarab sfătuiește pe fiul său să aibă grijă de a avea în divan boieri bătrîni și înțelepți, dar și tineri cu învățătură bună, la primii se gîndea ca oameni cu experiență și cunoscători ai obiceiului, iar la ceilalți, „mai moderni" și cărturari, ca familiarizați cu pravilele a căror aplicare, din secolul al XVI-lea încoace, nu făcea decît să se lărgească, așa cum rezultă din relatările lui Matei al Mirelor, la începutul secolului al XVII-lea.

Din punct de vedere politic, domnul avea interesul să apară ca judecînd cu adeziunea întregului sfat, solidarizînd întreaga stare a feudalilor cu politica sa judiciară. Dealtfel, adeziunea sfatului — oricare ar fi fost convingerea intimă a fiecăruia din membrii săi — apare totdeauna în documente unanimă, fără mențiunea vreunei opinii separate. Și oricare ar fi fost tendința absolutistă, autoritară a domnului, nu putea pînă la urmă, în condițiile date, să guverneze în mod durabil fără sfat și fără biserică.

Și boierii luptau să-și mențină sau chiar să-și lărgească rolul în cadrul sfatului. Există, mai ales la cronicari care scriu de pe pozițiile boierimii, o întreagă literatură de teoretizare și idealizare a rolului acesteia, alături de domn. „Că pentru acéa au dat Dumnedzeu — va spune Miron Costin[4] — să aibă împărații, craii, domnii, cîrmuitorii țărilor, să aibă svétnici pre lîngă sine, cu cari vorovindu o treabă, să frămînte cu voroava lucrul . . .

[1] *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, 1958, p. 97.

[2] *Letopisețul*, p. 206.

[3] Singurul jurist laic al vremii de la care ne-au rămas unele comentarii slavone în *Pravila* de la Bistrița, vezi P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din B.A.R.*, p. XV și 384.

[4] *Opere*, ed. cit., p. 122.

Iară ce fac domnii singuri den gîndurile sale sau den şoapte rar lucru iesă la folos". Este o formulă revelatoare pentru concepţia boierimii despre absolutismul domnesc. Cu această revendicare nobiliară, cel puţin o parte din nobilime, care rămînea strîns legată de tradiţia cvasimistică a domniei, ajungea să facă pe boieri răspunzători de orice faptă a domnilor, fie că erau răi, fie că erau buni din firea lor proprie. Ion Neculce nu ezita să declare că „mai toţi domnii sînt buni", dar dregătorii strică „firea cè bună" a domnilor, dregătorilor — cei care ca *musaipi*, *chivernisitori*, adică favoriţi ai domnului conduceau efectiv treburile ţării — datorîndu-li-se numele cel rău care rămîne acestuia. Pentru cronicar, „dacă să tîmplă boierul chivernisitorul de-i înţelept şi bun, măcar de-i şi domnul rău, îl îmblîndzeşte şi-l întoarce cu blîndeţe, de-l face de-i bun"[5].

Din punct de vedere al administrării justiţiei şi al competenţei, este necesar să stabilim dacă sfatul domnesc putea judeca singur fără domn, pronunţînd hotărîri valabile ca atare, şi dacă, în cadrul judecăţii domneşti făcute în divan, sfatul „decidea" alături de domn sau avea numai un rol consultativ.

§ 6. Competenţa sfatului, fără participarea domnului

De hotărîri ale divanului singur, care să nu fie nici supuse întăririi domneşti, nici apelului la domn „cu divanul său" nu poate fi vorba în secolele XVII—XIX. Prerogativa domnului de a întări anumite hotărîri (penale) ale instanţelor „supreme" n-a dispărut decît sub Al. I. Cuza, odată cu introducerea sistemului Înaltei Curţi de Casaţie. Întărirea sentinţelor civile încetase prin efectul Regulamentului organic.

Pentru perioada de care ne ocupăm, sfatul formează un organ judecătoresc numai în prezenţa domnului şi prezidat de domn. Numeroasele documente ale perioadei, care nu mai au nevoie de o citare analitică, întăresc această concluzie.

Cînd un număr de documente şi izvoare narative se referă la imprejurări în care judecăţile ar fi fost pe seama boierilor, trebuie subînţeles: a divanului, sau a unuia ori mai multor *favoriţi*, care în secolul al XVIII-lea se numeau musaipi sau chivernisitori. Aceştia nu puteau totuşi să nu facă apel la concursul divanului, cu participarea formală a domnului sau în absenţa lui.

Cronica[6] spune că Alexandru Coconul, în Ţara Românească, fiind prea tînăr, „avea boiari foarte credincioşi . . . şi toate judecăţile era asupra lor". Aici este vorba sau despre o *regenţă de fapt*[7], sau numai de boierii din divan care, fără a judeca în absenţa domnului, suplineau prin experienţa şi devotamentul lor inexperienţa tînărului domn. Aşa se explică de ce documentele domniei respective arată că toate hotărîrile erau pronunţate — formal — de domn şi semnate de el[8]. Aşa se proceda, în mod curent, în toate cazurile în care domnul — bolnav, reţinut de

[5] *Letopiseţul*, p. 178.

[6] *Ist. Ţ. Rom., 1290—1690, Letop. cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu şi Dan Simonescu, 1960, p. 94.

[7] Vezi mai jos cap. VI.

[8] D.R.H., B, XXI, passim.

alte treburi, fără a fi numit ispravnic de scaun, sau din dezinteres — nu participa personal la o şedinţă de judecată. Practica aceasta este confirmată de Dimitrie Cantemir pentru domnia lui şi pentru perioada imediat anterioară, în Moldova[9], precum şi de dispoziţiile reformei lui Constantin Mavrocordat care vin să reacţioneze contra acestei practici, socotită primejdioasă (vezi vol. II, cap. I, § 1).

În 1680, Şerban Cantacuzino[10], de divan neavînd timp, nu lasă divanul să judece, ci trimite pricina la patriarhul Dositei al Ierusalimului şi la negustori („i-am dat pre sama Sfinţiei sale"). Rezultă de aci că domnul putea lăsa divanul să judece fără el.

La 8 iul. 1670[11], Dragotă, judeţul oraşului Bucureşti, arată că Ion paharnicul a mers la divan înaintea dumnealui Gheorghe vel dvornic, şi că acesta „trimis-au pre Manea vtori vornic la noi" pentru podul uliţii. Aici poate fi vorba de un litigiu de proprietate pe care în prima instanţă marele vornic era competent să-l rezolve, iar expresia la *divan* desemnează *locul unde lucra* marele vornic, sau avea un sens generic, acela de judecată. În orice caz, este vorba de cercetări pregătitoare, care nu excludeau intervenţia ulterioară a domnului.

Nu privesc problema noastră (vezi judecata dregătorilor) extrem de numeroasele cazuri în care domnul dă părţilor un număr de boieri din divan (3, 6, 8, 12), „cu răvaşe", pentru a le lua seama „pă amănuntul" şi să le facă „judecată dreaptă". Unele documente[12] precizează că adeverirea judecăţii boierilor se face „după porunca măriei sale". Unele mărturisiri de acest fel nu apar întărite de domn, ceea ce nu înseamnă că el n-a intervenit separat sau pe altă redacţie a hotărîrii. Unele din mărturiile de judecată date de boieri fără domn privesc mijlociri de împăcare a părţilor[13], una din aceste mărturii apărînd dealtfel întărită de domn[14]. În fine, alte mărturii emanînd numai de la boieri constată totuşi că părţile s-au pîrît la domn, care a judecat „cu tot svatul măriii sale"[15].

În Moldova, sub Movileşti, Miron Costin[16] afirma că „divanurile era pre Nestor Ureche", pe care alte documente îl prezintă ca un „gubernator Moldaviae". Este vorba sau de o regenţă, sau de influenţa în fapt a unui boier, ceea ce nu făcea ca judecăţile divanului să apară mai puţin drept opera domnului.

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea întîlnim tot mai bine conturată o judecată a marilor boieri, atît în Ţara Românească, cît şi în Moldova, care la prima vedere pare o judecată a divanului fără domn.

Astfel, din documentul cu data de 21 oct. 1720[17], rezultă că logofătul Stoica, în litigiu pentru un loc al său cu vătavii de măcelari, a mers

---

[9] *Descr. Mold.*, partea a II-a, cap. XII, p. 182.

[10] Potra, *D.O.B.*, p. 183, nr. 99.

[11] *Ibid.*, p. 153, nr. 71.

[12] 8 mai şi 10 iun. 1696 (Potra, *op. cit.*, p. 210—211, nr. 123—124; cf. şi p. 208, nr.122).

[13] 12 iul. 1620 (D.I.R., A, XVII, 4, p. 486) : mărturia a şase mari dregători şi a altor boieri de la Curte.

[14] 18 mar. 1654 (A.S.B., Cond. Mitr. Mold., nr. 526, f. 5^{v} — 7^{v}).

[15] 22 ian. 1662 (Antonovici, *Doc. bîrl.*, III, p. 200); 12 iul. 1669, (A.S.B., M-rea Cetăţuia, XIV/4); 29 ian. 1704 (Bulat, *Doc. Văratec*, p. 127).

[16] *Opere*, ed. a 2-a, P. P. Panaitescu, p. 63. Pentru judecata divanului singur, fără domn, în Moldova, încă de la începutul sec. al XVII-lea, v. N. Grigoraş, *Inst. feud.*, p. 232—235.

[17] Potra, D.O.B., 1961, p. 291, nr. 200.

„la dumnealor boiarii cei mari, iar dumnealor au trimes pe Neculaie vtori vornic aice la noi la Scaune, și ne-au strânsu pe noi cu toții . . . și am dat noi scrisoarea . . . să stăpînească dumnealui cu pace".

La 12 nov. 1745[18], un complet de cinci mari boieri (mare ban, mare vornic, mare logofăt, vel ban, vel logofăt), în procesul lui Panait, *marele* grămătic, cu soția lui C. Corbeanu, mare sluger, pentru o casă în mahalaua Antim din București, declara : „am hotărât să-l stăpânească dumnealui". Părțile nefiind „odihnite", pricina este cercetată *și în divanul domnesc*, hotărîrea acestuia fiind semnată de 10 boieri, de la vel ban pînă la clucer za arie.

În Moldova, despre Constantin Mavrocordat, Ion Neculce[19] *spune* că „la divanuri oricum să părè că să pricepi mai bini decît Gligori Vodă a giudeca, să ispitè să să pui și împotriva boierilor, unde socotè că giudeca strîmbu boierii". Text semnificativ, din care rezultă că *mulți* domni autocrați, care desemnau pe membrii divanului, aveau, în fața problemelor de rezolvat, un adevărat complex de inferioritate, lăsînd pe boierii buni cunoscători ai problemei să dea soluția, pe care ei și-o însușeau.

Într-un caz mai neobișnuit, la începutul domniei lui Constantin Cantemir, șase boieri judecînd un proces între mănăstirea Agapia și uricariul Dănălache decid că „alt giudeț să se mai facă întralt chip nu încape", sub amenințarea de „certare mare"[20]. Dintre judecători făcea parte Gavril Costache, favoritul noului domn, boier care, după Neculce, „chivernisiè precum îi era voia", și Ion Racoviță care fusese caimacam pînă la 5 iulie 1685, cînd domnul ar fi intrat în Iași[21]. Or, judecata divanului fără domn are loc la 20 iulie, cînd domnul încă lupta să domine situația tulbure din țară descrisă de cronicar, și mai ales aștepta autorizarea înscăunării, după ce fiul său Antioh, cerut ca ostatec, avea să ajungă la Constantinopol. În această perioadă, domnul sau a fost în fapt împiedicat să participe la lucrările divanului, sau a socotit prudent să aștepte autorizarea de înscăunare.

În concluzie, sfatul domnesc judeca foarte adesea singur, dar numai în fapt. Hotărîrea apare, formal, ca dată de domn, care avea totdeauna dreptul de a accepta, respinge sau modifica soluția luată, în lipsă, de boieri. Judecățile care în documente apar ca pronunțate de boieri reprezentau sau cazuri în care totuși domnul a luat parte, sau judecăți ale boierilor delegați de domn, fără mențiunea delegației. În secolul al XVIII-lea această mențiune nu mai lipsește niciodată, deși unele documente păstrate pot să nu se refere expres la ea.

Numărul de șase boieri întîlnit în multe documente, în care divanul pare să judece singur, rămîne semnificativ. Este numărul practicat și pentru colective de boieri-jurători, iar în secolul al XVIII-lea pentru colectivul boierilor care prin anafora vor pregăti hotărîrea domnească. Un astfel de număr de boieri nu putea constitui divanul, ca organ de

[18] *Ibid.*, p. 377, nr. 286.

[19] *Letopisețul*, p. 322.

[20] Ghibănescu, *Isp. și zap.*, IV. 1, p. 93, nr. 72.

[21] După Nicolae Costin, acceptat de A. D. Xenopol, *Ist. rom.*, ed. a 3-a, VII, p. 205; cf. Dimitrie Cantemir, *Viața lui Constantin Cantemir*, trad. de Radu Albala, 1960, p. 153—155. Ion Neculce, *op. cit.*, p. 90—96, fixează începutul domniei la 10 iunie.

judecată fără domn. În prima jumătate a secolului al XVII-lea acest colectiv de şase boieri (şi tot mai frecvent patru) ajunge să lucreze nu ca vechi cojurători, ci ca un fel de resort judiciar al divanului care face o judecată pregătitoare, supusă întăririi domneşti sau unei noi judecăţi în plenul divanului.

§ 7. Conţinutul juridic al participării sfatului la judecată

În numeroase documente, domnul declara că *el a judecat* o pricină, înţelegîndu-se însă că pricina fusese adusă şi cercetată înaintea întregului sfat[1]. În altele se spune însă că domnul a judecat împreună cu sfatul[2]. În perioada studiată este curentă, deşi nu riguros generală, clauza de mărturie a boierilor. Hrisovul sau cartea de judecată declară că domnul aduce mărturia boierilor sau că pune martori ai hotărîrii pronunţate pe boierii din divan. Judecata domnească apare prin aceasta o structură feudală de factură occidentală, nu bizantină. Boierii divanului sînt martori la hotărîrea domnului[3]. Dacă ar participa, ca autori, la hotărîre, ar trebui ca aceasta să apară pronunţată de domn şi de boieri. Chiar cînd se spune că domnul a cercetat şi judecat cu sfatul sau boierii din sfat, hotărîrea (dispozitivul) apare ca fiind opera personală a domnului[4]. Cu

---

[1] Iată cîteva exemple pentru Moldova: „Deci domnia mea i-am judecat după legea ţării şi am aflat" (21 ian. 1619, D.I.R., A, XVII, 4, p. 308); „deci domnia mea, cu judecata noastră dreaptă, i-am judecat după legea ţării" (9 mai 1619, ibid., p. 342); „pentru aceea domnia mea, dacă am văzut mărturie încredinţată... încă am dat ca să aibă a ţine boerul nostru Enache... hotarul" (5 mai 1669, A.S.B., Fond. M-rii Răchitoasa, nr. 573, p. 274v); 8 iul. 1617 şi 12 iul. 1618 (D.I.R., A, XVII, 4, 188, 285); 9 iun. 1669 (A.S.B., M-rea Probota, XIV/13); 17 oct. 1669 (A.S.B., M-rea Barnovschi, nr. 645, f. 38 v); 1670 (B.A.R., DCCXXVI/1—2).

Pentru Ţara Românească, vezi: 29 apr. 1626 (D.R.H., B, XXI, nr. 56); „au rămas aceşti vecini de lege şi de judecată dinaintea domniei mele"; 5 mai 1627 (ibid., nr. 225): „domnia mea am căutat şi am judecat pre lege şi pre dreptate"; 7 iul. 1707 (Potra, *op. cit.*, p. 237, nr. 152): „au avut întrebăciune... înaintea domniei mele la divan... domnia mea aşa i-am judecat".

[2] Pentru Moldova, vezi: „domnia mea şi cu tot sfatul domniei mele". „De aceea, domnia mea şi cu tot sfatul domniei mele am aflat" (2 mai 1622, D.I.R., A, XVII, 5, p. 170); „deci domnia mea împreună cu tot svatul nostru am socotit şi am judecat" (12 iun. 1670, A.S.B., M-rea Doljeşti, XXX/25), domnia mea şi cu tot sfatul domniei mele i-am judecat şi i-am dat rămaşi" (15 nov. 1669, A.S.B., M-rea Cetăţuia, XXVII/1); 19 dec. 1670 (A.S.B., M-rea Sf. Ioan Zlataust, III/2); 21 aug. 1696 (Ghibănescu, *Isp. şi zap.*, V, p. 17). Vezi pentru Ţara Românească: 5 febr. 1609 (S.M.I.M., 5(1962), p. 599, nr. 16: „Radu voievod... au început a să pîrî... înaintea domnii mele... şi... am judecat... cu toţi boierii domnii mele, au dat domnia mea lege"; 22 mar. 1737 (Potra, *op. cit.*, p. 354, nr. 259): „Luînd domnia mea seama cu amănuntul şi cu dreptate împreună cu toţi cinstiţii boieri ai Divanului domnii meale, aşa am hotărît domnia mea"; 29 iul. 1626 (*ibid.*, p. 83, nr. 3): „împreună cu toţi cinstiţii dregători ai domniei mele, şi am adeverit domnia mea... Şi am dat domnia mea, cu divanul... Şi a rămas... şi Gheorghe Miho de lege şi de judecată dinaintea domnii mele din divan"; 31 mai 1640 (*ibid.*, p. 96, nr. 16); 8 mai 1670 (*ibid.*, p. 149, nr. 68); 11 iun. 1696 (*ibid.*, p. 213, nr. 125): „12 boieri adeveritori daţi de domn *den divan*, pe răvaşele *domnii meale*"; 24 mar. 1704, D.R.A., I, p. 205, nr. 22: „aşa se ajunge judecata, întărindu-se cartea cu boiarii cei mari"; 10 dec. 1709, *ibid.*, p. 230—232, nr. 47: „am întărit hrisovul acesta cu tot sfatul şi credincioşii boiarii cei mari ai divanului domnii méle"; 15 sep. 1718 (DIOB, 1960, p. 76, nr. 35).

[3] 8 iul. 1620 (S.M.I.M., 5(1962), p. 604, nr. 20).

[4] 5 febr. 1609 (ibid., p. 549, nr. 16).

rare excepții[5], documentele nu precizează că domnul a luat avizul boierilor și în ce fel s-a pronunțat fiecare din ei. Dar alte surse, cronicile și călătorii, sînt categorice în acest sens. Luarea părerii boierilor într-o anumită ordine era obligatorie pentru domn. Dealtfel ei erau întrebați și asupra faptelor procesului[6] — pe care, dacă le cunoștea personal, le puteau întări și domnul — și asupra existenței obiceiului sau conținutului pravilei.

Dimitrie Cantemir[7] arată că domnul numai după ce află gîndurile sfetnicilor „își spunea gîndul său", la urmă, dar precizează că uneori putea condamna la moarte fără a-i consulta pe boieri. El afirma că aceștia își dădeau părerea cu glas tare[8], așa cum rezultă din cartea de judecată a lui Mihai Racoviță din 30 iun. 1716[9], că la 20 iul. 1715 boierii își „strigaseră" părerea lor în sensul voit de domn, deși sub presiunea acestuia vorbeau contra conștiinței lor. După De la Croix[10], boierii se apropiau de domn „pour opiner", probabil cu glasul cît mai scăzut. Relatarea generalului Bauer[11] că boierii sînt „conseillers et aides du prince" și că domnul încerca să se sprijine „sur leur unanimité" este exactă și pentru perioada noastră, fiind confirmată de formulele hrisoavelor și cărților domnești.

În istoriografie domină părerea că hotărîrea aparținea domnului, care însă lua totdeauna avizul boierilor din sfat[12], ținînd seama de el după împrejurări.

În mod izolat s-a susținut[13] pentru Moldova secolelor XV—XVI că sfatul, „instanța supremă de judecată", care „se compunea din domnitor și boieri" și „funcționa sub președenția domnitorului", lua o hotărîre care „se da de către domnitor împreună cu tot sfatul". Același autor însă admite că domnul „lua avizul sfatului", ceea ce ar presupune, ca și în părerea comună, că boierii nu aveau vot deliberativ. Alți autori[14]

---

[5] Vezi judecata lui Constantin Racoviță în Moldova la 12 aug. 1752, în procesul moșnenilor Grecești cu vornicul Manolache Costache pentru cotropire, Ghibănescu, *Sur. și izv.*, IX, p. 235—250.

[6] „Și mulți boieri din divanul domniei mele au mărturisit înaintea noastră că s-au întîmplat la tocmeală cînd au vîndut ei acest sat", 15 sep. 1633 (D.R.H., A, XXI, p. 499); cf. iun. 1632, D.R.H., A, XXI, p, 131.

[7] *Descr. Mold.*, ed. cit., p. 180.

[8] *Ibid.*, p. 180.

[9] *Uric.*, V. p. 365—377; cf. Val. Georgescu, *Cîteva contribuții la studiul recepțării dreptului bizantin...*, în „Studii", 18(1965), p. 53.

[10] Fr. Babinger, *O relațiune neobservată despre Moldova sub domnia lui Antonie Vodă Ruset* în „A.A.R., m.s.i.", Seria a III-a, t. 19, p. 195.

[11] *Mémoires*, p. 43.

[12] Vezi Ion Bogdan, *Luptele românilor cu turcii...*, Buc., 1898, p. 45, 55: domnul, fiind „suprema instanță în toate" și prezidînd divanul, „făcea ca judecata boierilor să fie totdeauna influențată de părerea domnului"; A. D. Xenopol, *Ist. rom.*, ed. a 3-a, III, p. 157: domnul „lua el singur parte la ședințele (divanului) și hotăra mai la urmă cum îi era pe voie; căci boierii își dădeau numai părerea. Divanul a fost totdeauna în țările române numai un sfat al domnului, nu o autoritate neatîrnată de el"; C. C. Giurescu, *Ist. rom.*, ed. a 2-a, 1, p. 346: domnul „judecă pricina în divan, în prezența dregătorilor și a fețelor bisericești, și, după ce îi consultă, dă hotărîrea"; P. P. Panaitescu, în *Viața feudală*, 1957, p. 344: părerea boierilor n-are „valoarea unui vot. Domnul cercetează și află adevărul împreună cu boierii, dar hotărăște și dispune singur".

[13] N. Grigoraș, *Atribuțiunile judecătorești*, în S.C.Ș. Ist., Iași, 1961, p. 133; idem, *Inst. feud.*, p. 221, 232.

[14] C. Cihodaru, *Sfatul domnesc și sfatul de obște în Moldova sec. (XV—XVIII)*, în A.I.I.A.I, 1(1964), p. 66—69.

relevă dificultatea problemei şi prezintă sfatul ca „forul cel mai înalt" de judecată, dar admit că el participă „la judecăţile făcute de domn şi că boierii se apropiau de domn, care, pentru a da hotărîrea, se sfătuia cu dînşii".

Unindu-ne părerii dominante, distingem forma juridică a componenţei şi conţinutului ei politic. Aşa cum am arătat, formulele folosite în cărţile de judecată prezintă în genere hotărîrea ca fiind opera domnului, nu a divanului, şi domnul ia măsuri de executare a ei, poruncind să nu i se opună vreo rezistenţă[15].

Domnul nu ezită să dea poruncă boierilor în ce sens să-şi dea avizul în divan[16], sau în ce fel să judece o pricină cu care un boier fusese însărcinat[17]. Această poruncă îi lega pe boieri — le lua gura să grăiască altfel — chiar dacă era dată contra dreptăţii, dovadă că cel ce hotăra era domnul. Boierii se plîng mereu împotriva acestei practici, revendicînd nu ca ei să ia hotărîrea în locul domnului, ci ca domnul să ţină seama de părerea lor liber exprimată[18].

Pe Radu Leon, în Ţara Românească, boierii divanului îl constrîng să refacă o judecată şi s-o declare strîmbă pe cea dintîi, fiindcă fusese făcută fără ei[19]. Acelaşi sens îl are şi reconfirmarea de către acelaşi domn a hrisovului sobornicesc din 15 iulie 1631[20] privind instaurarea unei „legalităţi feudale", care cuprindea în ea şi respectarea rolului judiciar al divanului.

Dealtfel, domnul, juridiceşte, putea revoca pe orice boier recalcitrant şi-l putea înlocui cu altul mai supus. Dar în fapt boierii preferau, cu rare excepţii, să-şi păstreze funcţia plecîndu-se voinţei domnului adesea cu o tulburătoare lipsă de scrupule etice. Vremurile erau grele şi aprige. În istorie însă, din nefericire, exemplul lor nu este deloc izolat. Ar fi însă greşit a se crede că nu erau numeroase cazurile în care domnul pregeta să intre în conflict cu divanul, sau, găsindu-se în faţa unei opoziţii, nu înţelegea s-o transforme în conflict deschis. Aceasta însă constituia o problemă de echilibru al forţelor politice şi de temperament, de care trebuie să ţinem seama, dar nu una juridică de competenţă formală a sfatului în raport cu domnia.

---

[15] „Peste cartea domniei mele"; „înaintea cărţii domniei mele"; „însuşi domnul a poruncit, a spus, a grăit"; „ispravnic însăşi spusa domniei mele". Referinţele extrem de numeroase la documente sînt inutile.

[16] La 30 iun. 1716 (*Uric.*, V, p. 365—373), Mihai Racoviţă rejudecînd scandalosul proces al m-rii Hangul, rezolvat de Niculae A. Mavrocordat la 20 iulie 1715 în favoarea patriarhiei din Alexandria, mitropolitul şi boierii declară că au primit poruncă de la domn şi că „ştiind aceea poruncă, n-au avut gură să grăiască spre dreptate", cf. A. D. Xenopol, *Justiţia sub fanarioţi*, în „Conv. lit.", 20(1886—1887), p. 1058—1064; *A doua domnie a lui Neculai Mavrocordat în Moldova*, în „Arhiva", Iaşi, 2(1890—1891), p. 471—473; *Ist. rom.*, V, ed. 1, p. 18; Gh., Ungureanu, *Mănăstirea Hangului sau Buhalniţa*, Iaşi, 1931 (extras din „Arhiva", 38(1931).

[17] 30 aug. 1692, „Arhiva", Iaşi, 6(1895), p. 100—101.

[18] Ion Neculce, musaipul lui Dimitrie Cantemir, arată că nu-l contrazicea pe domn (în politica sa externă), fiindcă „m-am temut a-i răspunde, să nu cumva să cad în primejdie a vieţii". Iordache Cantacuzino însă avea o atitudine diferită. După 1822 (*Uric.*, VI, p. 123 şi urm.) plîngerile boierilor către Poartă zugrăvesc o situaţie cu mult mai veche.

[19] 18 aug. 1668 (A.S.B., Episc. Argeş), proces între mănăstirile Radu-Vodă şi Argeş. Domnul recunoaşte că „legea şi obiceiul ţării" cer ca judecata să se facă „cu boierii divanului". Hotărîrea dată de domn singur este anulată ca „făr'de dreptate", deoarece domnul, „neştiind seama ţării", s-a lăsat indus în eroare de „mozaviri", de favoriţii influenţi (doc. folosit de N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 113).

[20] Vezi mai sus § 5.

Sub raportul competenței formale în materie judiciară, sfatul domnesc, organ consultativ al domniei, nu constituie o limitare, nici o formă de control pentru puterea domnească[21]. Din punct de vedere politic, limitarea intervine, în sensul că domnul nu poate administra toată justiția fără sfat și împotriva sfatului, fără nici un menajament. Asocierea sfatului la judecată este forma normală de exercitare a puterii judiciare a domnului. Acesta și divanul alcătuiesc o unitate dialectică, nu sînt organe care se exclud sau care se opun unul altuia, deși unele contradicții și conflicte nefundamentale se pot produce și chiar devin caracteristice în feudalismul românesc, fiind întreținute de dominația otomană și de competițiile dintre vecinii celor două țări. Linia generală a domniei, cu toate momentele de slăbiciune nobiliară, pare a fi fost delimitată de Nicolae A. Mavrocordat în sfaturile către fiul său : „nu-i bună domnia celor mulți ; un singur domn să fie. Pățaniile altora să-ți fie învățătură"[22].

§ 8. Competența jurisdicțională a sfatului

Sfatul, în sine, nu este o instanță judecătorească, nici un organ jurisdicțional. El capătă acest caracter în măsura în care, împreună cu domnul, săvîrșește acte de jurisdicție (în sens larg). Din această cauză, competența lui nu poate fi mai largă sau diferită de a domnului. Îl vom găsi deci în toate cauzele în care domnul face acte de jurisdicție, cu excepția celor pe care domnul a decis în mod suveran să le rezolve singur. Această justiție domnească reținută, neavînd nici un criteriu instituțional obiectiv, nu se poate preciza teoretic în ce constă. Practic, este vorba de cauze care ating în mod direct interesele domnului, îndeosebi în caz de trădare[1].

În condițiile aci precizate, competența sfatului nu se limitează la simpla judecată contencioasă a unui litigiu propriu-zis. În divan se întăresc acte juridice din cele mai variate (vînzare, schimb, danie, împrumut, diată, zălog), se reconstituie titluri de proprietate pierdute sau distruse[2], se exercită protimisisul[3], se dau mărturii[4], se fac împărțeli[5], se plătesc datorii[6] etc. Și această activitate privește pe domn în divanul său, chiar dacă în fapt acesta lucrează singur[7]. Sfatul poate face acte de jurisdicție grațioasă, sub formă de notificări, somații, ordine de oprire,

---

[21] Șt. Gr. Berechet, *Judecata la români*, Chișinău, 1928, p. 13, vede în divan o „instanță apelativă" la care domnul mergea „pentru a avea mai multă tărie", și se referă la doc. cu data de 5 și 10 febr. 1657 (hotărîrea domnului și hotărîrea divanului în același proces). În realitate, în astfel de cazuri, părțile ajungeau să scoată mărturie de la domn și alta de la boieri (cum se obișnuia curent). Dar aceasta n-a „ieșit" decît după cea a domnului, în general ordinea fiind inversă.

[22] C. Erbiceanu, în „Arhiva", Iași, 2(1890—1891), p. 376.

[1] V. mai sus, cap. I, § 11.

[2] 16 oct. 1631, B.A.R., LXV/85 ; v. și N. Grigoraș, *Inst. feud.*, p. 217.

[3] 19 mar. 1615, D.I.R., A, XVII, 3, p. 204 ; v. și Val. Al. Georgescu, *Preemțiunea*, p. 62.

[4] 22 mai 1630, D.R.H., B, XXIII, p. 191 ; 13 ian. 1628, D.R.H., A, XIX, p. 398 ; 5 nov. 1628, ibid., p. 562.

[5] 8 mai 1628, D.R.H., B, XXII, p. 140 ; 17 mai 1626, D.R.H., A, XIX, p. 84.

[6] 17 aug. 1628, D.R.H., B, XXII, p. 303 ; 10 iul. 1626, D.R.H., A, XIX, p. 117 ; 1 oct. 1628, D.R.H., A, XIX, p. 546.

[7] V. mai sus cap. I, § 13.

de executare, de ascultare și supunere, dar într-o măsură mai redusă decît domnul singur[8].

În ceea ce privește litigiile propriu-zise, se impun distincțiile necesare :

A. Sfatul (divanul) participa la judecarea unei pricini, fie în primă instanță, fie ca instanță de apel[9], după judecata făcută de un organ subaltern[10], inclusiv cei doi vornici : ai Țării de Sus și de Jos în Moldova[11].

B. Sfatul (divanul) participa la rejudecarea aceleiași pricini, dedusă în fața domnului a doua sau a treia oară, fie sub același domn, fie sub domni diferiți[12].

C. Sfatul participa, în principiu, la judecarea pricinilor mai însemnate *(majores)*, cele mărunte nefiind îngăduit să ajungă la divan. Un criteriu bine definit nu exista, astfel încît domnul, apreciind sau cedînd unei stăruințe, putea reține pentru sine și sfat orice pricină cît de neînsemnată[13].

D. În principiu, jurisdicția canonică și civilă a Bisericii îngusta competența sfatului domnesc. În fapt, cauzele civile de competența instanțelor bisericești puteau oricînd, cu excepția divorțurilor, să fie aduse în fața domnului și a sfatului său[14].

E. Aceeași îngustare rezulta din regimul imunităților judiciare, acordate de domn mănăstirilor, în mod individual, și mult mai puțin (în secolul al XVII-lea deloc în mod formal) boierilor[15].

F. Competența sfatului mai era îngustată și de competența breslelor (corporațiilor) orășenești, așa cum acestea funcționau în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și, probabil (întrucît lipsesc documentele), chiar mai înainte.

G. Aceeași era situația pentru pricinile care se rezolvau în sate, prin „așezarea" făcută de megiești (judecata de sat, a oamenilor buni), care erau în general și pricini mărunte, deduse, în orice caz, în fața altor judecători inferiori. Fiind vorba de o „împăciuire" îngăduită de stat, ea nu avea putere de constrîngere din punctul de vedere al acestuia și nu închidea niciodată calea unei judecăți la divan[16]. Satele înființate în regiuni de slobozie beneficiau de o imunitate judiciară sătească, definită prin privilegiul de întemeiere ca durată și conținut. Competente deveneau organele sătești tradiționale, care aici avea o existență formal recunoscută în mod limitat de domnie[17].

H. Din punctul de vedere al persoanei împricinaților, veneau înaintea sfatului (divanului) boierii, ca unii ce aveau dreptul de a fi judecați de

---

[8] V. mai sus, cap. I, § 13, p. 64 s.u.

[9] Pentru noțiunea de „apel" în dreptul feudal vezi Partea a II-a, *Procedura*, vol. I, cap. III, S. II, § 1, și vol. II, cap. III, § 2.

[10] V. mai jos, cap. IV și V.

[11] Vezi N. Grigoraș, *Inst. feud.*, p. 220. Divanul domnesc lua numele de mare divan.

[12] 28 febr. 1628, D.R.H., B, XXII, p. 35.

[13] 1 apr. 1613, D.I.R.A. XVII, 3, p. 132, la cererea unei slugi domnești se reține judecarea unei pricini pentru o vacă.

[14] V. mai sus, cap. I, § 14 ; 15 sep. 1645, *Sur. și izv.*, III, p. 321.

[15] Vezi mai sus, cap. I, § 14.

[16] Vezi P. P. Panaitescu, *Obștea*, cit., p. 216 ; R. Vulcănescu, *Etnologie jur*,. cit., p. 198.

[17] Vezi P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 216 ; Matei D. Vlad, *Regimul administrativ*, în „Studii", 1969, nr. 1, p. 35—47 ; idem, *Asemănări și deosebiri*, în „Studii", 1972, nr. 1, p. 137—143.

domn *(privilegium fori)*[18], mănăstirile[19], ţăranii liberi[20], ţăranii dependenţi[21] şi ţiganii[22], aceste ultime trei categorii numai pentru anumite pricini. În procesele mănăstirilor, participau la sfat şi feţe bisericeşti (mitropolit, episcopi). Străinii se judecau în faţa sfatului[23].

I. Din punctul de vedere al locului, competenţa sfatului se întindea asupra întregii ţări.

J. Din punctul de vedere al materiei (obiectul procesului), sfatul *(divanul) rezolva pricini civile şi penale*[24], *în acestea putînd aplica tortura*. Dintre pricinile civile, cele mai importante erau cele privitoare la stăpînirea unei moşii[25], inclusiv hotărniciile[26] şi procesele de protimisis[27], cele de moştenire testamentară (prin diată)[28] sau fără testament[29], ultimele două categorii fiind îndeobşte trimise în faţa instanţei bisericeşti sau judecate cu un reprezentant al ei. Pricinile de zestre[30], adopţie şi înfrăţire[31] veneau tot în faţa divanului. De asemenea, tulburările de posesie[32], revendicările de vecini[33] şi de ţigani[34], anulările de danii[35], plata datoriilor[36], restituirea zăloagelor[37], aplicarea prescripţiei[38].

K. Sfatul (divanul) era de asemenea competent să judece procesele în care domnul, doamna, fiii sau rudele apropiate ale domnului apăreau ca împricinaţi[39]. În astfel de procese, pentru a se da impresia

---

[18] Pentru inovaţiile reformei lui Constantin Mavrocordat, v. partea I, vol. II, cap. I, § 1.

[19] 17 ian. 1613, D.I.R., A, XVII, 3, p. 114 ; 18 aug. 1618, ibid., 4, p. 292 ; 9 mai 1619, ibid., 4, p. 342.

[20] 2 apr. 1628, D.R.H., B, XXII, p. 99 ; 25 mai 1632, D.R.H., A, XXI, p. 88.

[21] 7 mai 1628, D.R.H., B, XXII, p. 133 ; 11 mai 1632, D.R.H., A, XXI, p. 75.

[22] 10 mar. 1736, N. Iorga, *Stus. şi doc.*, V, p. 106.

[23] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, II, cap. I, p. 76 ; 13 mai 1546, D.I.R., A, XVI, 1, p. 505 ; 20 ian. 1646, doc. cit. de Şt. Berechet, *Procedura de judecată la slavi şi la români*, Chişinău, 1926, p. 71 ; 11 apr. 1739, T. Bălan, *Doc. bucov.*, IV, p. 154 ; N. Grigoraş, *Inst. feud.*, p. 44 şi 216. V. şi *Cartea românească de învăţătură*, gl. 32, zac. 26.

[24] Moartea de om (5 iul. 1737, T. Bălan, *Doc. bucov.*, IV, p. 143), tîlhăria şi furtul (7 ian. 1625, I. Bianu, *Doc. rom.*, p. 98), adulterul (27 dec. 1614, D.I.R., B, XVII, 2, p. 246) intrau în competenţa divanului.

[25] 10 iun. 1628, D.R.H., B, XXII, p. 224 ; 3 febr. 1615, D.I.R., A, XVII, 3, p. 190.

[26] 23 apr. 1628, D.R.H., B, XXII, p. 114 ; «1 oct. 1619 — 31 aug. 1620», D.I.R., A, XVII, 4, p. 394.

[27] 15 mar. 1631, D.R.H., B, XXIII, p. 348 ; 19 mar. 1615, D.I.R., A, XVII, 3, p. 204.

[28] 28 febr. 1630, D.R.H., B, XXIII, p. 104.

[29] 1 mar. 1629, D.R.H., B, XXII, p. 449 ; 24 febr. 1602, Aurel V. Sava, *Doc. Orhei*, p. 28—29.

[30] 10 sep. 1630, D.R.H., B, XXIII, p. 264 ; ian. 1619, D.I.R., A, XVII, 4, p. 302.

[31] 25 iun. 1629, D.R.H., B, XXII, p. 601 ; 28 iun. 1629, ibid., p. 602.

[32] 18 aug. 1618, D.I.R., A, XVII, 4, p. 292 ; 8 apr. 1624, ibid., 5, p. 285.

[33] 16 mai 1628, D.R.H., B, XXII, p. 172 ; 25 iun. 1671, Biblioteca centrală de stat XLIV/7 ; 29 ian. 1704, T. G. Bulat, *Doc. Văratec*, p. 127.

[34] A.S.B., Achiziţii noi, MCCXCII/1 ; v. şi N. Grigoraş, *op. cit.*, p. 226.

[35] A.S.B., Achiziţii noi, MXCIX/1 ; v. şi N. Grigoraş, *op. cit.*, p. 222.

[36] 9 sep. 1608, D.I.R., A, XVII, 2, p. 178.

[37] 14 iul. 1634, A.S. Iaşi, CDVI/6.

[38] 28 febr. 1649, A.S.B., Achiziţii noi, CI/3.

[39] *Soacra* domnului Moldovei se judecă în 1671 „după obiceiul ţării dinaintea a tot svatul ţării...", A.S. Iaşi, CCLXXVIII/12 ; la 9 ian. 1680, sfatul dă domnului mărturie pentru exercitarea dreptului de răscumpărare asupra unui sat cumpărat de un boier, A. S. Iaşi, CCCXXXIX/30, p. 25—26 ; la 7 febr. 1718, sfatul a judecat un proces între *domn* şi cumnata lui, Th. Bălan, *Doc. bucov.*, III, p. 193—5.

obiectivităţii, sfatul (divanul) nu era prezidat de domn, ci de mitropolit[40]. În procesele de trădare, în care domnul era parte vătămată şi beneficiar al confiscării, am văzut că nu ezita să judece singur sau cu divanul.

§ 9. Scrisoarea, zapisul, cartea de mărturie, cartea de judecată, anaforaua, ca formă de participare a boierimii la judecata domnească

Către sfîrşitul perioadei studiate, divanul ajunge să participe la judecata domnească sub o formă nouă. Este vorba de zapis, scrisoare sau carte de mărturie sau de judecată, numită mai tîrziu anafora, întocmită de un colectiv restrîns de mari boieri ai divanului, de dregători în funcţie sau de foşti dregători. Procedura anaforalei ieşea treptat din practica anterioară, pe care am descris-o mai sus, dar ea conţinea şi elemente noi, care se cristalizează în cadrul reformei lui Constantin Mavrocordat, devenind o trăsătură caracteristică a organizării judecătoreşti de sub domnia lui Alexandru Ipsilanti, în Ţara Românească (1774—1881) pentru a se generaliza apoi şi în Moldova.

În cadrul acestei tehnici, domnul, primind plîngerea unui împricinat, însărcina prin rezoluţie scrisă un colectiv de mari boieri, îndeobşte patru—şase, cărora le cerea *să aşeze, să tocmească, să rînduiască* cele două părţi. Ei trebuiau ca, pe baza stării de fapt dovedite, a dreptăţii şi a legii să propună o soluţie a litigiului, redactînd în acest scop *o scrisoare*[1], *un zapis* de mărturie, o carte de mărturie[2] sau o mărturie[3]. Adesea acest act scris se numea carte de judecată[4] sau de cercetare[5] ori pur şi simplu carte, hotărîre[6]. După 1740 termenul de anafora[7] se lărgeşte, căpătînd un caracter tehnic. Dar nu devine exclusiv. Este vorba de o judecată pregătitoare, sub forma unui raport către domn. Ea nu devenea executorie decît dacă acesta o întărea printr-o rezoluţie care împreună cu anaforaua constituia hotărîrea propriu-zisă. În lipsa întăriturii domneşti, anaforaua nu producea efecte juridice executorii[8]. Cu prilejul întăririi, domnul putea să modifice parţial hotărîrea propusă de boieri sau să-i substituie alta. El putea decide să rejudece pricina în plenul divanului[9].

---

[40] N. Grigoraş, *Inst. feud.*, p. 233.

[1] 5 nov. 1628 (A.S.B., m-rea Bîrnova, IV/7); post 16 ian. 1632 (A.S.B., m-rea Bisericani, XV/49); 25 febr. 1633 (D.R.H., A, XXI, p. 376); 18 mar. 1654 (A.S.B., Cond. Mitrop. Mold., nr. 526, f. 6^{v} — 7^{v}); 2 iul. 1688 (*Sur. şi izv.*, V, p. 205); 26 iun. 1694 (ibid., VIII, p. 148).

[2] T. Bălan, *Vornicia în Moldova*, p. 62; B.A.R., CLXVI/51, cartea de mărturie a marelui căpitan de Covurlui pentru cercetare în pricina Dumitraşco Docan pentru moşia Rădeşti; B.A.R., XXXI/116, Zapisul din 18 apr. 1738 al ispravnicului Neculai şi al medelnicerului Ilie mărturisind că obiceiul locului este ca fineţele să se îngrădească cu gard.

[3] 29 iul. 1632 (Muz. lupta rev. a pop., XX/36); 10 aug. 1632 (A.S.B., CDXXII/56); 30 aug. 1632 (A.S.B., Achiziţii noi, MMDCXXIX/8).

[4] Vezi doc. din 16 mai 1739 (B.A.R., LXXXIII/17): 23 nov. 1741 (ibid., CDXXXVII/110 — Ţ. Rom.); oct. 1759 (L. T. Boga, *Doc. din Arhivele Basarabiei*, p. 36).

[5] Vezi doc. 15 iul. 1738 (B.A.R., LVIII/128) al mitropolitului Ştefan şi al marelui stolnic Barbu Văcărescu, în pricina de moştenire a unui pitar.

[6] Doc. din 7 febr. 1740 (B.A.R., CLXXXVIII/229).

[7] Doc. 28 oct. 1740 (B.A.R., XLVI/7).

[8] Vezi doc. din 14 aug. 1781 (*Sur. şi izv.*, XXV, p. 86).

[9] Vezi doc. din 12 nov. 1745 (Potra, D.O.B., p. 377, nr. 286).

Această ultimă procedură era obligatorie dacă una din părți, nemulțumită de soluția propusă, se adresa domnului cu un fel de apel-recurs cerînd să fie judecat în divan.

Din colectivul de boieri nu lipsea mai niciodată un mare vornic sau un mare logofăt, în funcție sau „*biv*" (fost). Boierii apar judecînd uneori ca boieri ai divanului, dar mult mai des ca simpli boieri[10]. În nici un caz nu ne pare admisibil că prin reunirea boierilor astfel desemnați, foarte rar în număr mai mare de șase, divanul se putea considera întrunit și ca lucrînd în mod valabil fără participarea domnului. Avem cazuri în care cei doi mari boieri însărcinați să judece declară că părțile au venit „la divan înaintea noastră"[11]. Indicația credem că se referă la locul (sala) unde părțile s-au prezentat sau la divan în sensul de judecată, iar nu la divan ca instituție. Tot așa avem cazuri în care întăritura domnească se dă „în divanul domnesc", cu semnătura a 10 boieri, fără a se preciza nici că domnul a participat la ședințe, nici că boierii lucrează din însărcinarea domnească[12]. În mod excepțional, porunca de judecată pregătitoare putea emana de la întregul divan[13]. Tot excepțional, doi mari boieri judecau împreună cu căpitanul de Cerneți la conacul domnului de la Baia de Aramă, potrivit însărcinării date de domnie numai marelo paharnic State Leurdeanul făcînd parte din divan[14].

Boierii judecau pe bază de probe administrate după dreptul comun și luau măsurile necesare în cadrul poruncii domnești de investire (sesizare), iar dacă se simțea nevoia, se cerea domnului o autorizație specială pentru orice nouă măsură.

Cînd pricina se rejudeca în divan, se putea obține o refacere sau o completare a probelor. În faza rezoluției, domnul de asemenea putea cere un supliment, fie direct, fie printr-o nouă anafora, după împrejurări.

Procedura aceasta descongestiona divanul, reducînd numărul litigiilor judecate în plenul său. Ea menținea și chiar lărgea rolul judiciar al boierimii, mărindu-se garanția de profesionalitate a jurătorilor, deoarece colectivul restrîns era format din persoane versate în ale dreptului. Mai mult decît atît, același colectiv rezolvînd timp mai îndelungat un mare număr de pricini venite spre judecată la domnie, se ajungea la o adevărată instanță stabilă, cea mai înaltă după cea formată din domn cu divanul său, completele ei putînd varia într-o anumită măsură.

Totodată, se mărea sensibil numărul cazurilor în care domnul rezolva definitiv pricina, prin rezoluție, fără altă convocare a divanului, și deci fără consultarea acestuia în plenul său.

Anaforaua făcea parte integrantă din rezoluția domnească, sub rezerva modificărilor aduse cu prilejul întăririi. Hotărîrea era unitară, fiind compusă din anafora și rezoluție, consultarea ambelor acte fiind necesară. Data dispozitivului executor era data întăririi de către domnie, care cuprinde și ordinul de executare, cîtă vreme boierii, de la un moment dat, încheie mai *totdeauna* anaforaua lor printr-o clauză care, cu variante

---

[10] Doc. 12 nov. 1745 (Potra, *op. cit.*, p. 377, nr. 286; semnatarii anaforalei nu figurează printre cei ce dau întăritura divanului).

[11] Vezi doc. din 10 sep. 1754 (Potra, *op. cit.*, p. 426, nr. 333).

[12] Vezi doc. din 12 nov. 1745 citat mai sus, n. 9.

[13] 12 nov. 1745, citat mai sus, n. 9.

[14] 20 iun. 1714 (D.R.A., I, p. 270—271; cf. ibid., p. 269 și 273, nr. 77 și 82).

de stil, lasă la suverana apreciere a domnului hotărîrea „cea de pe urmă". În mărturiile mai vechi această clauză expresă lipsea, dar caracterul respectiv a celor două acte nu era întru nimic diferit. Clauza lipseşte încă în anaforalele din 1742 şi 1745[15]. Editorii noştri de texte, pornind de la ideea că relatarea faptelor se găseşte în anafora, totdeauna mai întinsă decît rezoluţia, au făcut din ea documentul de bază, socotind *data anaforalei* ca dată a întregului document, ceea ce schimba natura juridică a actului. Tehnica aceasta de publicare a fost rectificată în recenta ediţie de *Acte judiciare (1775—1781)*.

Practica unor judecăţi pregătitoare cerute de domn unui număr restrîns de boieri datează de la începutul secolului al XVII-lea. Ni s-au păstrat multe mărturii adresate de boieri părţilor[16], dar aceasta nu înseamnă că, în principal, originalul raportului nu era transmis domnului spre întărire, chiar dacă din copia obţinută de parte întărirea lipsea, întărire care adesea apare în mod neîndoielnic[17].

În multe cazuri, ca la 1711 sub Dimitrie Cantemir, avem dovada că domnul, însărcinînd pe boieri să păşească la o hotărnicire, le poruncea să facă şi o „mărturie", adică să-şi redacteze hotărîrea[18]. Constantin Brîncoveanu[19] numeşte în divan trei boieri mari care să cerceteze pricina şi să facă o carte de judecată.

Noua anafora era un raport către domn, de care totuşi părţile luau cunoaştinţă, spre a şti dacă este cazul să ceară o judecată a domnului cu divanul său.

Spre deosebire de cojurători, ceruţi de părţi şi aleşi adesea din boieri localnici, boierii care dau anaforaua sînt boieri din divan sau din jurul divanului. Ei nu mai apar ca jurători ai părţilor, care atestau, sub jurămînt, îndeosebi (dar nu exclusiv) moralitatea uneia din părţi, ci ca boieri la care domnul (tot mai puţin la cererea părţilor şi tot mai mult din proprie iniţiativă) apelează ca la persoane calificate să formeze instanţa specială de care avea nevoie, alcătuită din membri calificaţi ai clasei dominante, şi care nu mai depuneau jurămînt în fiecare proces.

În 1718, o mărturie de judecată emana de la mitropolit care judecase cu marii (veliţii) boieri. În 1722 mărturia era dată numai de mitropolit, ceea ce nu înseamnă că formase, el singur, completul de judecată. Ambele mărturii vin spre întărire în divan la 28 decembrie 1720 şi 9 iulie 1724[20]. Poartă numele de mărturie şi hotărîrile pronunţate de Ion Neculce ca judecător special, cu leafă, în 1742, hotăriri supuse şi ele întăriturii domneşti[21].

---

[15] Mai ales cînd era eliberată de boierii luaţi de parte pe răvaşe domneşti, vezi doc. 5 mai 1696 (Potra, *op. cit.*, p. 209, nr. 122).

[16] Potra, *op. cit.*, p. 367—368 şi 377, nr. 275 şi 286 : cf. 16 ian. 1745 (D.R.A., I, p. 423—424, nr. 265, unde în plus cei trei mari boieri din care un şetrar nu se referă încă la vreo poruncă domnească de însărcinare).

[17] Vezi mai sus, § 6.

[18] 16 ian. 1711 (*Sur. şi izv.*, IX, p. 335).

[19] 10 iun. 1696 (Potra, *op. cit.*, p. 211—213, nr. 124).

[20] *Sur. şi izv.*, X, p. 83 şi 85 ; Antonovici, *Doc. birl.*, III, p. 12 şi 14.

[21] 8 ian. 1742 („I. Nec.", 1928, p. 135 ; 10 febr. 1742 (Iorga, *Stud. şi doc.*, VI, p. 258).

Termenul de anafora (gr. ἀναφορά = raport, înştiinţare, declaraţie) se va menţine pînă la Regulamentul organic. Deşi se obişnuieşte mai mult pentru rapoartele adunărilor obşteşti şi pentru mărturia de judecată a marilor boieri[22], este folosit de la o vreme şi pentru raportul înaintat domnului de ispravnici şi chiar de către alte autorităţi. Anaforaua ajunge să aibă şi alt obiect decît o mărturie de judecată. Adesea domnul, referindu-se la anafora, o numeşte „hotărîrea dumnealor veliţilor boieri"[23]. La finele secolului al XVIII-lea Manolache Brîncoveanu sesiza pe domn cu un proces personal, intitulîndu-şi petiţia sa: *anafora*. Nicolae Mavrocordat nu ştia bine românește şi nu cunoaşte bine obiceiul ţării. Dar cultura sa juridică îl conducea să ceară o mărturie scrisă, temeinică, a soluţiei fiecărui proces. De aceea, domnia lui se caracterizează în ambele ţări printr-o mai largă folosire a mărturiilor de judecată ale marilor boieri, contribuind la impunerea termenului de anafora. Practica anaforalei este dezvoltată şi sistematizată prin reforma lui Constantin Mavrocordat.

[22] 16 aug. 1761 (T. I. Bogn, *op. cit.*, p. 30).
[23] 10 sep. 1754 (Potra, *op. cit.*, p. 427, nr. 333).

Capitolul al III-lea

ADUNAREA STĂRILOR

Adunarea stărilor, numită[1] în documente *sobor*, *mare sobor*, *sfat de obște*, *adunare obștească* și chiar *sfat cu toată țara*[2] sau *adunare a toată țara*, adică mare adunare a țării, este unul din organele reprezentative caracteristice ale orînduirii feudale, alături de domnie și de divan. Cînd toată țara[3] privilegiată, fără țărani, și de cele mai multe ori fără orășeni, se aduna împreună cu marii boieri, cu clerul și sfatul domnesc pentru probleme generale de o importanță deosebită, se poate vorbi de *mare adunare a țării*; adesea însă domnul reunește o adunare a boierilor și a clerului, excepțional numai a boierilor, care poate fi deosebită de cea dintîi, rezervîndu-i-se numele de sfat de obște[4]. Această distincție tipologică este implicită în documente și în terminologia lor. Nici prin atribuții, cele două „tipuri" de adunare nu pot fi bine distinse, deși tendința rămîne ca alegerea domnului și probleme politice generale grave (închinare, plata tributului, războiul, pacea, așezare sau desființare de impozite, revendicarea unei *charta libertatum*[5], statutul țărănimii)

[1] Asupra terminologiei, a se vedea studiile lui: Gh. I. Brătianu (în A.A.R., m.s.i., 28—29 (1946—1947), București și în *Actes du VI Congrès intern. d'études byzanzines*, I, Paris (1950), p. 35—56); A. Golimas (în volumul *În amintirea lui Constantin Giurescu*, Buc. (1944), p. 271—276); P. P. Panaitescu (în „Studii", 10(1957), p. 153—165 și N.E.H., III (1965), p. 117—139); D. Mioc (în R.R.H., 5(1966), p. 200—201=„Anc. Pays et Ass. d'Etats", 48 (1969), p. 99—100); C. Cihodaru (în „An. Inst. de ist. și arh.", Iași, 1(1964), p. 56—57); Valentin Al. Georgescu (în R.R.H., 5(1966), p. 781—788 = A.P.A.E., 48(1969), p. 143—152); Ștefan Pascu (*Les inst. centrales des Pays roumains à l'époque féodale*, în „Bull. de la Fac. des lettres de Strasbourg" (1967)), p. 389—604; N. Stoicescu (*Sfatul*, p. 13—14).

[2] Vezi adunarea convocată de fostul patriarh Nifon, cu acordul lui Radu cel Mare, *Istoria Țării Românești, 1290—1690, Letopisețul cantacuzinesc*, p. 5—6; *Viața sf. Nifon*, ed. Tit. Simedrea, Buc., 1937, p. 8—9.

[3] Asupra acestui termen, discutat de Gh. I. Brătianu și de P. P. Panaitescu, vezi și C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 82—83, care contestă existența unei „mari adunări a țării", pe motiv că „țara" [boieri și (altă) țară] nu are niciodată un sens general, preferînd expresia de *sfat de obște* (pe care îl compară, ca și Boldur și Brătianu, cu *ziemski sobor* și-l deosebește de *dieta polonezâ*. N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 239, declară fără rezerve: „*țara*, adică reprezentanții stărilor sociale". Credem că *țară* are un dublu sens: general „național", în *Țara Românească, Marea adunare a țării, treburile sau banii țării, divanul țării*, și un sens restrîns la stările privilegiate, în *țara* convocată de domn pentru această adunare, sau în materie militară ori fiscală. *Țara* aceasta restrînsă își aroga dreptul să reprezinte *Țara cea mare* și să decidă de treburile *țării* etc., de unde nevoia folosirii aceluiași termen generator de o confuzie necesară și intenționată.

[4] Distincția a fost schițată de N. Grigoraș, *Inst. feud.*, p. 237—243; C. Cihodaru distinge un singur tip de adunare, sfatul de obște, respingînd denumirea de „Mare adunare a țării", pe motiv că „țara" are numai un sens restrîns de „stări privilegiate". Clauza „cu boierii noștri mari și mici" (adesea, în cele din urmă, de pur stil) se leagă de un *sfat de obște* al „boierimii", ca stare, nu de o *mare adunare*.

[5] Vezi *Le chrysobulle valaque du 15 juillet 1631 et sa place parmi les types de „Chartae Libertatum"*, în „Album Elemér Mályusz", Etudes présentées à la C.I.H.A.E., Bruxelles (1975), p. 333—356; idem, *Hrisovul din 15 iulie 1631 al lui Leon vodă Tomșa în Țara Românească și problema „cărților de libertate"*, în „Revista de istorie", 29(1976), p. 1013—1029. Vezi la sesiunea de la Alba Regia (1972) a C.I.H.A.E. o comunicare cu caracter general a lui Eugen Stănescu.

să fie de competența marii adunări a țării. Aceleași probleme pot fi rezolvate fără adunare sau cu un sfat de obște. Atribuții judiciare au ambele feluri de adunări, fără a putea distinge alt criteriu decît acela al unei importanțe mai mari a procesului dezbătut în marea adunare, importanța apreciind-o domnul, cu prilejul convocării.

Caracterul feudal al instituției, subliniat de Al. Boldur (1937) și demonstrat de Gh. I. Brătianu (1946—1952), a fost adîncit de P. P. Panaitescu (1957, 1965) și este astăzi unanim admis. Numai cercetătorii ieșeni (C. Cihodaru, N. Grigoraș) aduc interesante contribuții, fără a consimți să așeze marea adunare și sfatul de obște în cadrul european al „adunărilor de stări", dar totodată fără a contesta expres o astfel de încadrare. Rămîne încă deschisă problema tipologiei adunărilor de stări românești[6].

Bogata literatură[7] consacrată din 1946 pînă azi, și îndeosebi după 1965, acestei instituții, mai înainte aproape ignorată, a abordat și în mare măsură a rezolvat problemele ei generale, care dealtfel n-ar putea fi tratate pe larg în această lucrare. Referindu-ne deci la rezultatele obținute, ne vom limita aici să caracterizăm pe scurt principalele caractere ale instituției ca organ de judecată.

Adunarea stărilor, de tip lărgit sau restrîns, oglindește o fundamentală structură de stări *(Stände, états)* a societății românești feudale. Asupra existenței acestei structuri, care bineînțeles exprimă feudal structura de clasă a societății[8], nu poate fi și nu este nici o discuție posibilă. Surprinzător și chiar de neînțeles ar fi ca o asemenea structură de

---

[6] Gh. I. Brătianu și P. P. Panaitescu au vorbit de o singură formă de *adunare*, insistînd asupra periodizării dezvoltării ei istorice, cel de-al doilea autor văzînd în adunările din 1748 și 1749 ultimele manifestări ale marii adunări a țării și lăsînd deschisă problema altor tipuri ulterioare. Un tip unic reprezenta și *sfatul de obște* la C. Cihodaru. În 1971, N. Grigoraș a propus pentru Moldova o tipologie duală : Marea adunare a țării, adunare excepțională a tuturor stărilor privilegiate, pentru probleme de interes general, și *Sfatul de obște*, compus din sfatul domnesc și reprezentanții uneia sau mai multor stări, niciodată toate, pentru probleme ale stărilor convocate. Adunările din 22 aug. 1448, 1517, 20 sep. 1626, 25 febr. 1727 și 30 aug. 1742 ar fi sfaturi de obște (numai ele ?). Nu se precizează dacă atribuțiile judecătorești sînt comune sau specifice uneia din aceste două tipuri și nu se face nici o apropiere cu Țara Românească. Amintim că în 1968 (*Liber memorialis G. de Lagarde*, 1970) am propus o schemă tipologică complexă rămasă fără ecou în istoriografia problemei. Problema nu poate fi reluată decît pe baza acelo schițată. Cronologic, am distins adunările voievodale, nobiliare, fanariote și acelea de tranziție, după 1821—1831. Structural, avem adunări generale (marea adunare, chiar dacă nu era adunat tot poporul) și particulare (una sau mai multe stări), punînd și problema adunărilor locale (tratate la Sesiunea de la Freiburg/Br.a C.I.H.A.E., 1971). Funcțional, am arătat putința unei tipologii după atribuții, raportul cu domnia, rolul politic al adunării etc. Tipologia prezentată de O. Hintze (H.Z., 141(1930), p. 229—248) este unilaterală și depășită (tip european și două subtipuri, bi și tricameral).

[7] Se găsește citată la P. P. Panaitescu, D. Mioc și Val. Georgescu, precum și în prezentarea noastră din *Dicț. ist. al. instit. feud.*, v. *Adunări de stări*, în curs de apariție.

[8] Structura de stări este analizată de Gh. I. Brătianu (1952 ; 1977), D. Mioc și Val. Al. Georgescu. Pentru problema raportului între „stare" și „clasă socială", vezi o recentă punere la punct teoretică la I. Ibarrola, *La Société féodale est-elle une société sans classe?*, în R.H.E.S., 44(1966), p. 315—333 ; cf. Emile Lousse, *Les ordres d'ancien régime n'etaient pas des classes*, în *IXe Congrès intern. des sc.hist. Paris, 1950 = Et. prés. à la C.I.H.A.E.*, XI, Louvain (1952), p. 253—270 (vezi p. 267 : „L'ordre est une distinction sociale — une distinction de classe finalement" ; Roland Mousnier, *Le tournant des ordres aux classes sociales*, în R.H.E.S., 50(1972), 1er fasc. ; Idem, *Les concepts d'„ordres", d'„Etats", de „fidélité" et de „monarchie absolue" en France de la fin du XV-e siècle à la fin du XVIII-e siècle*, în R.H., CCXLVII, 2(1972), p. 289—312 ; cf. F. Dumont, *Recherches...*, în *Album H.M. Cam*, Louvain-Paris, 1(1960).

stări să nu-şi găsească expresia şi într-o instituţie de ordinul adunării stărilor. Ca şi domnia şi sfatul, adunarea de stări are un caracter de instituţie fundamentală („constituţională"). Ea este reprezentativă[9] în sensul natural, organic al reprezentării feudale: superiorul reprezintă „organic" şi „natural" pe „cei de jos", alegerea, practicată în forme puţin rigide, nu este indispensabilă, putînd fi înlocuită prin acte de desemnare autoritară (în speţă din partea domnului, socotit că poate conferi celui ales de el caracterul de reprezentant în raport cu o stare subordonată domniei). Chiar în aceste limite, adunarea de stări este organul cu cea mai largă bază socială şi cu cele mai largi şi reale virtualităţi democratice de factură feudală, pe care domnia le încercuieşte şi chiar le înăbuşă (a se vedea sfatul de obşte din perioada fanariotă)[10], dar care în general, şi chiar în Principate, şi-au găsit uneori un început de expresie care trebuie subliniat (mai ales cu prilejul desfiinţării unor impozite detestate, ca văcăritul).

Nu este locul să încercăm aici a rezolva dificila şi încă discutata problemă a originilor instituţiei[11], în general, problemă încă mai dificilă pe planul naţional. Se poate admite deja că instituţia românească este rezultatul unei sinteze, care n-a întîlnit apoi cele mai favorabile condiţii de dezvoltare. Totuşi ea va cunoaşte o dezvoltare mai continuă şi mai largă decît statele generale în monarhii absolute ca Franţa şi Spania, unde s-a ajuns la o îndelungată dezafectare totală a instituţiei. Originea adunării de stări la români trebuie căutată atît în tradiţia vechilor adunări de obşte şi de vale (ţinut, ţară), cît şi în dubla practică bizantină: aceea a unor adunări laice cu o structură de stări mai puţin bine cristalizate decît în Occident[12] şi aceea paralelă a adunărilor Bisericii[13], soboare mixte de clerici şi de mireni care înfăţişau structura de stare a societăţii aşa cum o concepea Biserica. La aceasta s-au adăugat procese feudale locale, care au împins spre un net caracter feudal al adunărilor româneşti, în strînsă legătură cu modelele polone (seim[14], termen regăsit în documentele moldovene din sec. al XV-lea), ruseşti (ziemski sobor)[15] şi transilvănene (dieta). Aceasta explică de ce în numeroase documente în limbă străină s-a considerat firesc să se aplice instituţiei româneşti cu toate particularităţile ei, terminologia clasică: *parlamentum*, *con-*

[9] Pentru ideea de reprezentare, vezi, din uriaşa literatură, lucrările clasice ale lui F. Rachfahl (1916), G. Post (1943), G. de Lagarde (1955), H. M. Cam, E. Lousse (1943 şi raportul la Congresul intern. de şt. ist. de la Viena, 1965), A. Marongiu şi numeroase studii în *Et. prés. à la C.I.H.A.E.* şi în A.P.A.E.

[10] Val. Al. Georgescu, în R.R.H., 11(1972), p. 23—51; 369—397 şi *Album Fr. Dumont*, Bruxelles (1977), p. 229—270.

[11] Vezi E. Lousse, în R.H.D., 14(1935), p. 683—706; A. Marongiu, *Med. Parl.* (1968), p. 19—47. Faza clasică a controversei între „parlamentarişti" şi „corporatişti" este oarecum depăşită. Istoriografia sovietică (Porşnev, Tchérepnine, Gutnova) pune accentul pe acţiunea realităţilor locale, în toată complexitatea lor.

[12] În sensul influenţei bizantine, vezi G. I. Brătianu (1946—1947 şi 1952).

Pentru existenţa adunărilor de stări la Bizanţ, vezi Gh. I. Brătianu, P. Charanis, Kosta Kyrris, H. G. Beck, L. P. Raybaud, E. Stănescu, G. Weiss, P. E.Pieler; contra: I. P. Medvedev, *A propos des soi-disant assemblées représentatives à Byzance, en particulier au XIV s.*, în *Actes du XIVe Congrès intern. des Etudes byz. Buc.*, 1971, Buc. 2 (1975), 221—216 cu lit. problemei.

[13] Problemă nepusă în discuţie în istoriografia adunărilor de stări. Asupra adunărilor mixte ale Bisericii, vezi Liviu Stan, *Mirenii în biserică*, Sibiu (1939), p. 112—224 (îndeosebi p. 128—141, 152—165).

[14] Termenul, semnalat de D. P. Bogdan, este discutat de P. P. Panaitescu şi C. Cihodaru.

[15] Influenţă semnalată de Al. Boldur.

gregatio[16], *dietă*. În unele documente s-a putut surprinde legătura adunării stărilor cu vechea *curia regis*[17], din care în Occident se constată în multe cazuri că s-a desprins și sfatul regelui și adunarea stărilor, diferențiindu-se în mod treptat.

Adunările de stări din perioada studiată au un net caracter nobiliar[18]. Însuși numărul mare al convocărilor indică acest caracter, ca și condițiile politice ale reunirii sau problemele dezbătute și modul de desfășurare a dezbaterilor, în măsura redusă a documentației disponibile. Convocarea se face formal de către domn, aparent în mod suveran, în realitate potrivit unei tradiții, necunoscute bine de noi, și în mod evident adaptate la cerințele momentului. Sînt cazuri în care neîndoielnic unii membri ai adunării au fost „aleși", cu o procedură necunoscută, de „stări", în ținuturi. Șapte delegați de fiecare ținut, în Moldova, la 1756/7. Orășenii par să fie convocați tot în Moldova la 1703 (alegerea lui Mihai Racoviță), fiindcă Dimitrie Cantemir (în *Istoria hieroglifică*), romanțînd evenimentul, vorbește de crainicii trimiși pentru convocare în orașe. Preoții participau în Țara Românească la adunarea fiscală de sub domnia lui Mihai Viteazul (1596?) (D. Mioc, 203 = 103). O parte din ei sînt membri ai adunării prin calitatea lor (sfatul domnesc, ierarhii bisericii, igumenii cînd sînt chemați, dar alegerea mănăstirilor pare lăsată la voia domnului). Cînd, rar, participă orășenii (în Moldova la 1538) și mai des mazilii, slujitorii, roșii, desemnarea sau alegerea se face după proceduri nedocumentate suficient.

Sîntem într-o regretabilă impreciziune în ceea ce privește efectivele adunărilor. Par să nu fi depășit 200 de persoane, mai adesea 100—120, putînd scădea pînă la 30, cînd se pune problema raporturilor cu divanul lărgit. Adunările cele mai numeroase par să fi fost în Țara Românească cele din 1596, 1631, 1740, iar în Moldova, în afară de cea de la Direptate (1457), cele din 1741/2, 1749, 1765/7. Documentele ajung să vorbească de 133 (1740), 115 (1741), 133 de delegați de ținut (+ boieri, clerul, mazili, orășeni) la 1756. Cînd se cunoaște totalul, clericii formează marea majoritate (82 din 133, 55 din 115). Pentru un total mediu, D. Mioc, care a compulsat toate datele disponibile, crede că se adunau 30 de igumeni, 10—20 de boieri, 20—30 de preoți și călugări, 20—30 de curteni și slujitori. La adunările lui Constantin Mavrocordat, prin natura lor, boierii și chiar marii boieri convocați erau mai numeroși, însă mulți din ei par să nu fi participat, semnătura lor lipsind pe originalul așezămîntului (dar împiedicarea s-a putut produce și numai la semnarea hrisovului).

Dezbaterile constau în darea „sfatului" *(consilium)* cerut de domn și în acordarea „ajutorului" *(auxilium)*, dar uneori surprindem existența unor discuții, a unor curente de opinie, domnul expune adunării nevoile și dorințele sale, și pe baza sfatului ținut se iau decizii prezentate sub formă de hrisov domnesc, nu de decizie a adunării. Hotărîrea

[16] Cit. la Gh. I. Brătianu, P.P. Panaitescu și D. Mioc.

[17] Vezi Val. Al. Georgescu, în R.R.H., 5(1966), p. 785. P. P. Panaitescu înțelege prin *curia regis* sfatul restrîns al regelui, ieșit din curia originară. O referință la *c.r.* face și C. Cihodaru.

[18] Vezi Val. Al. Georgescu, *Types et formes d'assemblées d'états en droit féodal roumain*, în *Liber memorialis G. de Lagarde*, în *Et. prés. à la C.I.H.A.E.* (London, 1968), Louvain-Paris (1970), p. 111—131, unde se pune problema generală a tipologiei. Pentru problemele legate de regimul nobiliar, vezi studiul lui E. Stănescu, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, Buc. (1965).

finală este a domnului, cu referire la dezbaterea din adunare. În unele cazuri, privitoare la impozite (Constantin Duca în Moldova), domnul se dezvinovăţeşte, îşi cere iertare şi adunarea agitată şi dîrză obţine satisfacţie, încheind cu un grăitor: „Dumnezeu să-l ierte". Semnificativ este jurămîntul depus de domn că va respecta hotărîrile luate şi blestemul cu care sînt legaţi cei prezenţi şi cei viitori să păzească aceste hotărîri. Procedură destul de serioasă şi eficace, din moment ce nici un domn, oricît de apăsat de nevoi fiscale, nu călca un astfel de blestem înainte de a fi obţinut formal, cu mijloacele de care dispunea, desfacerea canonică de la autoritatea religioasă competentă (vezi cazul văcăritului în Moldova)[19].

De această schemă generală, adunările de stări chemate să facă funcţie de organ judecătoresc nu se depărtează prin nimic esenţial, decît poate, ca în 1633, transformarea, ca la Bizanţ, a unei adunări de sărbătoare religioasă în adunare judiciară a stărilor. Mai avem în 1667 adunarea paralegală a boierilor şi a mitropolitului care mărturisesc nevinovăţia postelnicului Constantin Cantacuzino şi, pe baza mărturiilor adunării, domnul, în 1669, va da decizia de reabilitare. În fine, la 1749, în Moldova, avem o adunare „judiciară", care nu judeca un proces între particulari obişnuiţi, ci „procesul" veciniei între vecini şi feudali, sentinţa avînd caracterul unui aşezămînt, al unei legi generale. De remarcat că în cadrul adunării, pentru judecarea procesului, se poate face apel la „darea legii" (jurători), ca în Ţara Românească la 1633, la o expertiză a roşilor, ca la 1636, sau la mărturii solemne, ca la 1669.

Atribuţiile adunării sînt variate, externe şi interne, laice şi religioase, civile sau militare, fiscale şi judiciare, şi înainte de toate politice. Nu este cazul să intrăm aici în detalii. Cele judiciare[20], deşi ocupînd un loc acum secundar, sînt mai însemnate decît s-a admis — foarte rar şi incidental — pînă de curînd în istoriografia noastră. În alte zone istorico-geografice, adunările de stări aveau atribuţii judiciare, ca în Franţa, unde ele fuseseră fixate asupra unei adunări specializate — *parlamentum* — care devenise organ judiciar fără legătură cu structura unei adunări de stări, deşi derivă şi el tot din *curia regis* şi purta un nume rezervat în alte ţări organului reprezentativ. În Transilvania, pînă în secolul al XV-lea, dieta a avut o largă activitate judiciară.

Şi din cauza atribuţiilor judiciare comune, şi din punctul de vedere al compoziţiei schimbătoare şi neprecise a adunării stărilor, se pune în feudalismul românesc, în Moldova mai mult decît în Ţara Românească, problema frontierei între această adunare şi divanul lărgit. Frontiera a devenit cu atît mai neprecisă, cu cît a fost mai mare interesul domnului de a rezolva cu ajutorul divanului lărgit, mai uşor de convocat şi mînuit, scopuri de esenţa adunărilor de stări[21].

---

[19] Pentru tot ceea ce precede, vezi D. Mioc, *op. cit.*, Buc. (1965), p. 309—316; Eugen Stănescu, introd. la *Cronicarii munteni*, ed. M. Gregorian, Buc. (1961), p. 48—49 şi *Istoriile domnilor Ţării româneşti*, ed. C. Grecescu, Buc. (1963), p. 28.

[20] Ele au fost studiate monografic pentru prima oară de Val. Al. Georgescu, *op. cit.* (1966), p. 781—808 = A.P.A.E., 48(1969), p. 141—181.

[21] Cît priveşte teza lui P. P. Panaitescu privind incompleta dezvoltare a instituţiei românești, teză reluată de toţi autorii următori, ea ar avea nevoie de o rezolvare critică, şi în orice caz de o nuanţare.

În documentele moldovene din anumite perioade se întîlneşte frecvent clauza potrivit căreia domnul decidea cu „toţi boierii noştri (din Moldova) mari şi mici", înfăţişaţi ca formînd în sînul adunării un colectiv separat de „întregul nostru sfat", care participa şi el la consfătuire. Astfel de clauze se referau după părerea noastră la practica unor hotărîri cu care domnul înţelegea să solidarizeze întreaga clasă boierească[22].

Adunarea stărilor cuprindea reprezentanţi ai unor stări care altfel nu erau niciodată reprezentate direct în divanul domnesc: mazilii, slujitorimea, negustorii. Chiar biserica, atunci cînd era reprezentată în întregul ei prin episcopi şi egumeni, alături de mitropolit, nu mai poate fi considerată că participă la un divan ordinar, fie el lărgit. Desigur că nu trebuie să excludem putinţa ca o clauză privitoare la participarea „tuturor boierilor mari şi mici" să fi devenit o clauză de stil, îndărătul căreia nu se mai ascundea totdeauna o adunare reală a stării boiereşti.

Dar chiar cu un caracter fictiv, folosirea unei astfel de clauze este semnificativă, după cum rămîne semnificativ faptul că înainte de a deveni de stil, clauza respectivă a trebuit să exprime o realitate. Ea continuă să reflecteze nevoia şi tendinţa domnilor de a afirma şi de a putea face poporul să creadă că actele emanau de la întreaga stare conducătoare în stat.

Iată acum principalele cazuri în care documentele interne şi sursele narative ne îngăduie să identificăm cu destulă siguranţă funcţionarea unei adunări de stări sau de stare, cu atribuţii judiciare. În fapt numărul acestor cazuri, neidentificate sau neînregistrate în documentele ce ni se transmit, a fost mai mare. În raport cu adunările de stări din alte state (de exemplu Franţa), utilizarea mai largă a adunării stărilor în materie judiciară constituie o particularitate a feudalismului românesc, deşi aici structura şi tehnica reprezentativă nu se dezvoltă atît de mult ca în Apus.

În Ţara Românească, la 6 ian. 1633[23], Matei Basarab, într-un sobor la care participau mitropolitul, episcopii şi egumenii, precum şi toţi boierii şi toată ţara[24], a cercetat „după sfînta pravilă" pricina unei boieroaice, Maria, pe nedrept învinovăţită de desfrîu de către soţul ei, spătarul Vasile, care izbutise, sub Leon vodă, ca sancţiune prevăzută de pravilă, să-i reţină zestrea. În adunare, domnul acorda Mariei, înarmată cu cărţi de blestem patriarhiceşti, să se dezvinovăţească prin jurămîntul a 12 cojurătoare. Este un caz unic de cojurători femei, în care s-a pornit desigur de la ideea că numai femeile puteau fi la curent cu viaţa intimă a unei alte femei şi numai ele, ca *paires* ale acuzatei, puteau da jurămîntul de moralitate. Practica de a se ţine astfel de adunări, la ieşirea din biserică, într-o mare sărbătoare (şi îndeosebi la Bobotează), adesea în condiţii spectaculare provocate de reclamanţi, se regăseşte şi la Bizanţ.

În 1636[25], Matei Basarab, văzînd că Sava, în litigiu cu mănăstirea Sf. Troiţa, mută hotarul pentru a cărui stabilire obţinuse 24 de boieri

[22] Vezi în acest sens Val. Al. Georgescu, în R.R.H., 5(1966), p. 786.
[23] Vezi Val. Al. Georgescu, *op. cit.*, p. 804—805 (= 174—175).
[24] Vezi D. Mioc, *op. cit.*, p. 221 (= 124—125).
[25] *D.O.B.*, 1960, p. 25—27, nr. 1 (6 sep. 1636).

hotarnici pe răvaşe domneşti, şi-a exercitat în persoană dreptul de mare hotarnic al ţării, care face parte din dreptul său de dominiu eminent. Domnul ocoleşte locul cu pricina, constată mutarea pietrelor şi pune hotarul drept. Hotărîrea („socotit-am") a luat-o „domnia mea împreună cu toţi boierii şi cu preuţii şi cu toţi orăşenii mari şi mici". Este vizibilă aici intenţia domnului ca, în cadrul solemn în care făcuse actul de mare hotarnic, să judece cu reprezentanţii *locali* ai celor trei stări interesate: boierii, biserica, orăşenii, parte în proces fiind o importantă mănăstire şi un orăşean, iar judecata revizuită aparţinînd boierilor. Fiind însă vorba de un litigiu limitat, s-a organizat o simplă adunare de stări locală.

O mărturie din 2 nov. 1636 a mitropolitului şi a 25 de boieri menţionează judecata unei adunări de stări (a boierimii şi a bisericii), la care participaseră şi roşii, sau care făcuse apel şi la „cercetările" (judecata pregătitoare) unei adunări de stări a roşiilor, sub conducerea comandantului lor. Judecata avea ca obiect deturnările de fonduri din haraciul ţării trimis la Constantinopol, de care se făcuse vinovat capuchehaia Dumitru Dudescu, pe care adunarea îl condamnă, achitînd pe marele sulger Calotă şi pe logofătul Marco, denunţaţi ca complici de principalul acuzat. Deşi documentul, în lipsa hotărîrii originale, lasă unele nedumeriri, trebuie reţinută fraza în care se spune că „mai toţi boierii, de la cei mari pînă la cei mici, şi toţi roşii, şi toată ţara, văzînd bunul drept al lui Calotă . . . şi al lui Marco . . . Dar cît priveşte pe Dumitru (Dudescu) . . . să plătească furtişagurile . . . astfel cum domnul a judecat . . . şi mitropolitul Teofil cu noi toţi boierii mari şi mici şi toţi roşii".

La 18 ianuarie 1651 se întruneşte un sobor, din care 50 de participanţi au şi semnat atestarea mitropolitului şi a boierilor printre care mitropolitul, doi episcopi, toţi „egumenii şi boierii de neam ales, cinstiţi şi vrednici dregători şi judecători . . . şi tocmitori ai ţării, precum şi toţi cei mari şi mici". Obiectul adunării era judecarea delapidării comisă de marele vistier Stroe, vtori vistierul Radu din Farcaş şi cămăraşul Tudor. Şi aici se spune că hotărîrea a luat-o „ domnul şi noi toţi şi toată ţara"[26].

La 14 aprilie 1666, o adunare de stări a boierimii şi a bisericii, întrunită, pe cît se pare, fără iniţiativa domnească, deliberează şi conchide asupra caracterului ilegal al uciderii postelnicului C. Cantacuzino de către Grigore Ghica. Actul avea caracterul unei reabilitări şi ca procedură este caracteristic regimului nobiliar şi rolului pe care instituţia l-ar fi putut juca, dacă s-ar fi dezvoltat, în conflictele permanente de influenţă dintre domnie şi una sau alta din facţiunile boierimii.

La 21 aprilie 1669 o altă adunare asemănătoare cere mitropolitului o mărturie asupra ilegalităţii aceluiaşi act domnesc. La 18 iunie 1669, Antonie din Popeşti, reprezentantul partidului cantacuzinesc, care organizase adunările precedente, întăreşte, printr-un hrisov, reabilitarea pronunţată în 1666 şi 1669. În aceeaşi zi, o adunare prezidată de mitropolit şi alcătuită din boieri, dintre care 24 semnează cartea care s-a păstrat, cercetează vinovăţia marelui vornic Stroe Leurdeanu în legătură cu

[26] Pentru alte amănunte, vezi Val. Al. Georgescu, *op. cit.*, unde se găsesc referinţele pentru identificarea documentelor care aici au fost citate fără altă trimitere la publicaţii sau fonduri de arhivă.

uciderea postelnicului C. Cantacuzino. Elena, văduva postelnicului şi şeful clanului cantacuzinesc, acordă lui Stroe iertarea de pedeapsa capitală, aplicabilă în speţă, şi fostul vornic este gonit din sfat *de către domn împreună cu divanul şi cu tot soborul*, decăzut din rangul de boier, iar cei care i-ar mai încredinţa vreo dregătorie sînt blestemaţi.

Practica judecăţii prin adunare de stări lua o formă cu totul particulară atunci cînd domnul — ca Matei Basarab în 1644[27] — trimitea pe un împuternicit (fie că era negustor, fie că se puneau în discuţie probleme tehnice cu caracter comercial) în faţa unui colectiv de negustori, care dădea o carte de judecată (pregătitoare), întărită de domni[28]. Aici judecata emana într-un anumit fel de la *starea* negustorilor. În Moldova vom întîlni o practică asemănătoare. În secolul al XVIII-lea, această practică se va transforma treptat în *expertiza* profesională, cerută unor elemente negustoreşti, ca profesionişti,

În Moldova, la 1 aug. 1615, Ştefan Tomşa judeca un important proces al propriei sale ctitorii, mănăstirea Solca, într-o adunare alcătuită din toţi arhiereii şi eugmenii cîtorva mănăstiri (deci reprezentanţii bisericii), boierii mari şi mici. O adunare asemănătoare, împreună cu fiii domnului, poartă numele de sfat de obşte la 31 martie 1648 şi eliberează un privilegiu de imunitate călugărilor de la Schit, faţă de mănăstirea Sucevita.

La 7 aprilie 1618, adunarea care judeca un litigiu bisericesc este alcătuită numai din trei arhierei, dar din *toţi boierii mari şi mici*, precum şi din sfatul domnesc obişnuit. Reprezentanţii bisericii lipsesc la 4 aprilie 1617 şi la «20 aprilie 1617—20 martie 1618», cînd participă fiii domnului[29]. La adunarea *tuturor boierilor mari şi mici* din 15 martie 1634, pentru un proces delicat între două mănăstiri puternice (Bisericani şi Bîrnova), participă patru episcopi, fără egumeni. Aceeaşi compoziţie o avea adunarea din 5 decembrie 1633 pentru procesul dintre aceleaşi mănăstiri cu privire la satul Vînători. Adunarea care la 14 mai 1625[30] judeca din nou un proces al mănăstirii Solca cu boierul Cîrstian, care mai pierduse cauza la 23 iulie 1618, adunare alcătuită din episcopi „cu toţi boierii noştri moldoveni", oscilează între o *adunare de stări şi un divan lărgit*.

Adunarea de stări convocată la 23 februarie 1627 de Miron Barnovschi cu privire la regimul juridic al moşiilor confiscate pentru trădare de la hatmanul Isaac Balica, ruda domnului, avea un caracter politic-legislativ, dar sub forma rezolvării unui caz de speţă în care domnul era în realitate reclamant pentru satele respective. Au participat arhiereii, boierii mari şi mici şi fii de-ai acestora, viitori dregători ai ţării, care trebuiau să fie solidarizaţi cu hotărîrea ce s-a luat în favoarea domnului şi a neamului său.

În 1653, Gheorghe Ştefan eliberează într-un *sfat de obşte* o mărturie solemnă lui Gheorghe Rakoczi al II-lea, prin care se constată că oştirea acestuia nu pricinuise nici o pagubă locuitorilor Moldovei. Adunarea se compunea din episcopi, boierimea ţării, viteji (şefii armatei) şi din

---

[27] N. Iorga, *Stud. şi doc.*, X, p. 175—176.

[28] Domnul dă o carte de judecată „după judecata lor".

[29] Cf. şi doc. din 4 apr. 1617 (D.I.R., A, XVII, 4, p. 131—132) şi din 14 apr. 1652 (A.S.B., Cond. m-rii Barnovschi, nr. 645, f. 56[v]).

[30] Vezi D.I.R., A, XVII, 5, p. 345 (cf. şi vol. 4, p. 287).

ACADEMIA BIBLIOTECA

toate *rîndurile*, în *chipurile lor* (alte stări privilegiate, probabil slujitorimea organizată militaricește)[31].

În 1692, Constantin Cantemir rejudecă într-o adunare de stări procesul de împărțire și hotărnicie al fostului mare clucer Antiochie Jora cu răzeșii săi, în care marele vornic Velicico Costin, delegat de domn ca judecător, comisese abuzuri, luînd mită și aruncînd asupra domnului răspunderea sentinței pronunțate așa-zicînd „din ordin". Jora fugise la Brîncoveanu, dev nind *hain*. Domnul află procedeele lui Costin — dacă relatările cărții de judecată sînt riguros exacte — și după executarea fără judecată a vornicului îl iartă pe Jora, păsind la rejudecarea pricinii și stabilind cu această ocazie, *post mortem*, vinovăția lui Velicico Costin. La acest așa-numit *divan*, participă marii și micii boieri și mazilii. Domnul este și judecător și parte, și în cursul procesului dă mărturie solemnă că n-a autorizat pe Costin să judece strîmb.

Pseudo-Kogălniceanu relatează judecara procesului de trădare și delapidare al lui Jordache Ruset, sub prima domnie a lui Nicolae Mavrocordat în Moldova, întîi numai cu boierii, în spătărie, și apoi cu o *pîră de țară*, în mica sală a divanului, fiind de față și *țara*, cîtă se găsea acolo, la divan. Cartea de judecată, care s-a citit, a fost iscălită de toți cei prezenți și hotărîrea făcută de țară cu privire la inculpat a fost luminată acestuia, în închisoarea unde se afla.

Sub Constantin Mavrocordat, o adunare de mari boieri, mazili, călugări, egumeni, negustori, turci balgii și un cadi fu chemată de domn să răspundă dacă serdarul Lupu — reclamat de Poartă să fie extrădat ca trădător, pentru judecată în fața instanțelor otomane — este sau nu trădător. Fiind găsit nevinovat, domnul refuză extrădarea, procedînd potrivit obiceiului[32], adică judecînd în prezența *balgiilor* și a unui *cadi*, deoarece cei prejudiciați erau niște supuși otomani din ținutul Hotinului.

În 1712[33], Nicolae Mavrocordat, cu o adunare alcătuită din mitropolit și trei episcopi, din boierii mari și mici (din care 27 de membri semnează hotărîrea), judecă pe Ion Neculce, hatmanul și consilierul lui Dimitrie Cantemir, pentru trădare. „Mărturia" adunării din 1 august 1712 este întărită de domn *manu propria*. În același fel, procesul este revizuit în 1721 sub Mihai Racoviță, și averea confiscată este restituită lui Neculce, pe motiv că n-a fost singurul vinovat, iar firmanul Porții acordase amnistie tuturor celor care greșiseră împreună cu domnul lor[34]. Nicolae Mavrocordat judeca într-o adunare de stări și cunoscutul proces al mănăstirii Hangu cu moștenitorii adversarului său, vistiernicul Ilie Cantacuzino, pentru satele Bălțătești și Mînjești. La adunare iau parte: Samoil patriarhul Alexandriei (interesat în proces), mitropolitul în funcție și fostul mitropolit al țării, trei episcopi și toți boierii „de la mare păr la mic"[35].

---

[31] B.A.R., Fotografii XXIV, 12, doc. semnalat de C. C. Cihodaru, *Sfatul domnesc*, în A.I.I.A.I. (1964), p. 80.

[32] B.A.R., LI/10 (B.C.I.R., IV(1925), p. 41—43).

[33] Vezi mai sus, cap. I, § 9.

[34] Vezi mai sus, cap. I, § 3.

[35] Vezi Val. Al. Georgescu, în „Studii", 18(1965), p. 49—54.

Nu constituie un recurs la judecata unei adunări de stări procedeul lui Gheorghe Duca, la 17 octombrie 1680, cînd deleagă patru boieri mari să judece pricina unui cetăţean polon cu boierul moldovean Ursache, adversarul său politic. Boierii îşi adaugă 10 negustori, din care doi erau staroşti de corporaţie [36]. Fără a putea vorbi aici de adunarea stării negustorilor, totuşi este evidentă intenţia domnului nu numai de a face apel la un fel de expertiză a negustorilor într-un proces cu implicaţii comerciale, dar şi de a da satisfacţie şi o garanţie negustorului polonez, făcînd ca la hotărîre să participe un larg colectiv de negustori, reprezentativ pentru starea negustorilor din Moldova. În Ţara Românească am văzut că Matei Basarab proceda la fel. În secolul al XVIII-lea, recursul la negustori pentru rezolvarea aspectelor tehnice ale unui proces va lua tot mai lămurit caracterul unei expertize.

În concluzie, regimul nobiliar a fost o perioadă de largă folosire a adunărilor de stări, inclusiv în materie judiciară. Nu s-a ajuns însă la un statut precis nici din punct de vedere al terminologiei, nici al contingenţelor cu divanul lărgit, nici al procedurii şi competenţei, care rămîn din cele mai elastice, cu o restrîngere treptată şi inegală numai în ceea ce priveşte alegerea domnului, din cauza noilor procedee impuse abuziv de puterea suzerană. Convocarea altor stări decît boierimea şi clerul a fost destul de rară şi dictată de împrejurări excepţionale. Acum apar şi unele adunări care în mod evident sînt impuse domniei, fără însă ca evoluţia pe această linie să se adîncească şi fără a se ajunge la adunări cu caracter periodic şi de state generale, care să constituie o reală şi eficace limitare a puterii domneşti şi să poată exercita un control asupra acesteia. Baza şi tehnica reprezentării rămîne tot feudală (reprezentare aşa-zis organică, tradiţională). În unele cazuri participarea adunării de stări la darea hotărîrii pare destul de activă, totuşi şi aici domnul este acela care „decide". Mai mult decît atît, adesea, în fapt, ca în cazul judecăţilor din 1692 şi 1715 în Moldova, îşi impune în mod direct (Constantin Cantemir) şi chiar brutal (Nicolae Mavrocordat) voinţa pentru a face să triumfe interesele politice destul de personale; în cazul lui Mavrocordat printr-o scandaloasă răstălmăcire a principiilor juridice, abundent şi emfatic invocate.

[36] *Hurm.*, Supl. II, 3, p. 209–210.

Capitolul al IV-lea

BĂNIA CRAIOVEI PÎNĂ LA REFORMELE LUI CONSTANTIN MAVROCORDAT

§ 1.7 Structura şi dezvoltarea generală a băniei pînă la ocuparea Olteniei de către austrieci

După domnie şi divanul domnesc din capitala Ţării Româneşti, bănia, sau mai exact marea bănie a provinciei de peste Olt, constituie, împreună cu boierii curţii sale (atestaţi la 25 sep. 1529) şi mai tîrziu cu divanul Craiovei (a cărui organizare o cunoaştem bine abia în secolul al XVIII-lea), cea mai importantă instituţie cu atribuţii judecătoreşti. Studiul ei trebuie separat de al celorlalte dregătorii centrale sau locale, deoarece bănia se distinge de ele prin modul în care, la un nivel superior, oarecum analog domniei, îmbrăţişa întreaga viaţă judiciară a provinciei de peste Olt, fără ca aceasta să fie totuşi ruptă de domnie şi de divanul din Bucureşti şi chiar de unele dregătorii centrale ale ţării.

Bănia nu era un organ exclusiv judecătoresc, ci o dregătorie complexă, ca şi domnia. Totuşi atribuţiile judiciare aveau la Craiova, în cadrul băniei, o pondere mai mare decît în cadrul divanului de la Bucureşti. La începutul secolului al XVII-lea, bănia avea un trecut mai mult decît secular. Aici nu vom evoca acest trecut care mai comportă unele semne de întrebare, mai ales în ceea ce priveşte originile, decît în măsura strict necesară pentru buna înţelegere a instituţiei în perioada studiată în acest capitol. Aceasta se impune cu atît mai mult, cu cît în prezent ne putem referi pentru istoria generală a instituţiei nu numai la bogata literatură mai veche a problemei[1], ci şi la valoroase cercetări recente[2].

Bănia a oglindit totdeauna — cu o intensitate inegală şi în continuu declin — o anumită poziţie autonomă a provinciei de peste Olt. Niciodată însă nu se poate vorbi de Oltenia ca de un stat în stat.

Trebuie însă puse în lumină şi legăturile de solidaritate şi unitate dintre bănie şi „ţara cea mare". Între ele n-au existat lupte înarmate, nici nu avem urme de legislaţie sau cel puţin de un obicei puternic individualizat ale băniei. Iar participarea Olteniei la conducerea ţării prin domni de origine locală a fost importantă şi timpurie.

---

[1] B. P. Hasdeu, *Ban*, în *Magnum Elym. Rom.*, 3 (1893); Const. C. Giurescu, *Contrib. la studiul marilor dregătorii în sec. XIV şi XV*, Buc. (1926), p. 40—66; I. C. Filitti, *Banii şi cămăcamii Craiovei*, în A. O., 3 (1924), p. 193—217; idem, *Banatul Olteniei şi Craioveştii*, ibid., 11 (1932), p. 1—36; 135—176; 319—351; idem, *Craioveştii şi rolul lor politic*, ibid., 14 (1935), p. 1—14; Ilie Minea, *Începuturile marii bănii de Craiova*, ibid., 13 (1934), p. 1—12. Vezi bibliografia la autorii citaţi în nota urm.

[2] Şt. Ştefănescu, *Bănia în Ţara Românească*, Buc. (1965); N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 156—170.

Unele studii în curs de definitivare vor arăta în ce măsură putem admite că un mare domeniu prestatal al Craioveştilor a existat şi a format baza financiară şi politică a unei familii băneşti (banoveţe) încă dinainte de organizarea Ţării Româneşti[3]. Integrarea acestei familii, cu domeniul ei, în noul stat nu s-a putut face decît cu contradicţii şi conflicte de interese, care pînă către finele secolului al XV-lea nu ne sînt bine cunoscute[4].

Dar oricare vor fi rezultatele în această direcţie, rosturile militare şi terminologia instituţiei nu-şi pot pierde legătura cu banatul Severinului, ale cărui îndepărtate premise ne duc la stăpînirea avarilor în această regiune. Structurile locale şi populaţia băştinaşă joacă un rol mai accentuat într-o concepţie recentă[5], care vede în *ban* pe dregătorul însărcinat să strîngă pentru puterea politică dominantă din regiune, la o dată anterioară statului, dările care se plăteau în moneda numită *ban*.

Pentru dezvoltarea în perioada timpurie a secolelor XIV—XVI trimitem la ultimele cercetări de sinteză asupra instituţiei, din care rezultă că într-o primă etapă (1391—1421) marele ban apare pe drept cuvînt profesorului Ştefan Ştefănescu „uneori mai mult reprezentant administrativ al domniei, alteori mai mult senior feudal", după raportul de autoritate şi forţă între el şi domn[6]. La finele secolului al XVI-lea, calitatea lui de guvernator al provinciei, „locţiilor" al domnului, dregătorul „cel mai însemnat după domn" avînd în mod excepţional *ius gladii* ca şi acesta[7], sau puterea lui excepţională (venituri, oaste pentru nevoile dregătoriei[8] şi pentru apărarea graniţelor[9]), sînt precis indicate în relaţiile străinilor.

În secolul al XVII-lea, toate sursele narative sînt de acord în a reliefa poziţia înaltă, imediat după domn, a banului, cuvînt care, cum a relevat Şt. Ştefănescu[10], are în Lexiconul lui Mardarie Cozianul (1649) înţelesul de *domn*: „al doilea domn al ţării" (Petru Bogdan Bakšić)[11], „un fel de al doilea domn" (Paul de Alep, 1653, 1658)[12], şi tot aşa la finele domniei lui Brîncoveanu: „prima dregătorie după domn" (A. M. del Chiaro, secretarul domnului)[13] şi la sfîrşitul secolului al XVIII-lea „vice-rege" (St. Raicevici)[14].

[3] I. Donat, *Domeniul Craioveştilor*, în ms. la Institutul de istorie „N. Iorga".

[4] Ecoul lor se regăseşte în tradiţia locală înregistrată de Bauer, *Mémoires*, p. 33: „Le Banat de Crayowa fut dans le tems déjà un pays cultivé; son chef s'appeloit Banowitz ou Ban; ce chef vint avec ses Boyars rendre hommage à Rade (Radu Negru); aimant apparemment mieux avoir en lui un protecteur qu'un ennemi et un voisin dangereux.

Le Bannat de Crayowa a été depuis ce tems regardé comme un pays relevant de la Valachie, mais le titre de Banowitz ou ban est resté jusqu'à présent au gouverneur de cette province".

[5] A. Sacerdoţeanu, *Originea băniei şi a „banilor" la români*, în „Ramuri", nr. din 15 iun. 1967, p. 19.

[6] *Op. cit.*, p. 140.

[7] Franco Sivori, secretarul lui Petru Cercel, la Ştefan Pascu, *Petru Cercel şi Ţara Românească la sfîrşitul secolului al XVI-lea*, Buc. (1944), p. 129 şi 182.

[8] D. Cantemir, *Hronicul*, Buc. (1901), p. 468.

[9] Baltasar Walther, la D. Simonescu, *Cronica lui B. W. despre Mihai Viteazul în raport cu cronicile contemporane*, în S. M. I. M., 3 (1959), p. 61.

[10] *Op. cit.*, p. 142, n. 2.

[11] *Mon. spect. hist. Slav. merid.*, 18 (1887), p. 98.

[12] Emilia Cioran, *Călătoriile Patriarhului Macarie . . .*, Buc. (1900), p. 194.

[13] *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, Buc. (1914), p. 60: comanda aproape jumătate din ţară. V. asupra literaturii problemei şi N. Stoicescu, *Sfatul*, p. 160 în note.

[14] *Osservazioni storiche, naturali e politiche intorno la Valachia e la Moldavia*, Napoli (1788), p. 13.

Asupra atributelor lui ne informează *Relatio historica*[15], precizînd că procesele de moşii (împărţirile) sînt judecate de sfatul domnesc. Acelaşi autor pretinde că ispravnicul este al banului (spre deosebire de viitorul caimacam care este al domnului). Din cauza abuzurilor, „dreptul de sabie" i-ar fi fost luat de Constantin Şerban[16]. Documentele din 1641 şi 1654[17] denumesc pe ban „judecător a toată ţara Suverinului", perpetuînd amintirea legăturilor originare ale băniei cu Banatul Severinului. Se pare dealtfel că Banatul Olteniei s-a numit şi Ţara de Jos[18]. Atribuţiile judiciare sînt menţionate şi de Del Chiaro, cu precizarea inexactă că le exercită „*solo*".

Toate datele acestea sînt sintetizate în memoriul din 1718 al boierilor olteni către guvernul imperial de la Viena[19] care arată că, neputînd cîrmui ţara, domnul „a instituit asupra celor cinci judeţe oltene un boier, de frunte . . . . al doilea după . . . domnul, cu titlul de mare ban", şi cu atribuţii („autoritate") generale (pricini civile, criminale, afaceri economice şi administrative).

Banul avea, ca şi domnul, un ispravnic înlocuitor, cu importante atribuţii[20] care au fost interpretate ca un semn de slăbire a dregătoriei, ceea ce nu apare ca riguros exact.

Banul avea la Craiova o adevărată curte în miniatură. Unele dregătorii corespundeau celor de la curte, iar cancelaria reproducea în mic pe cea domnească. S-a observat de către toţi autorii că formularul actelor băniei era calchiat după acela al domniei, cu conferire de drepturi, cu clauză de mărturia boierilor şi de blestem, cu injoncţiuni personale directe, şi clauze de ameninţare cu pedeapsa etc. Ultima desfăşurare de fast şi de putere a marelui ban are loc sub domnia slabului domn al Cantacuzinilor, Antonie din Popeşti. Marele ban Mareş Băjescu se pune în fruntea acţiunii politice nobiliare a lui Radu Creţulescu şi a spătarului Şerban Cantacuzino. Iată cum descrie cronicarul[21] intrarea fălоasă a Băjescului la Craiova : „nu s-a dus ca alţi bani . . . , smeriţi, ci cu mare pompă...,

---

[15] *Mag. ist. pt. Dacia*, 5(1847), p. 42—43 ; cf. Const. C. Giurescu, *Contrib.*, p. 49 : excluderea hotărniciilor.

[16] Paul de Alep, *loc. cit.* (*supra* n. 12).

[17] Vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 164, n. 62.

[18] *Ibid.*, p. 160, n. 31.

[19] C. Giurescu, *Materiale*, 1(1913), p. 332 ; cf. Ş. Papacostea, *Oltenia*, p. 24.

[20] *Historica relatio*, *l.* c., după 1620 ; vezi exemple la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 167—170, care opinează că la început ispravnicul a fost numit de ban, adesea dintre rudele sale, fără intervenţia domnului. Vezi exemplele de ispravnici citate de N. Iorga, *Oraşele oltene şi mai ales Craiova*, în A. O., 4 (1925), p. 283 : Stroe clucerul Leurdeanu (1656) ; Dragotă postelnic ; Dumitraşco paharnic (1654) şi Bunea Grădişteanu (1706) ; altă listă (incompletă, v. N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 167, n. 86). În capitolul de faţă n-am stăruit asupra ispravnicului bănesc pînă la 1718, deoarece studiile lui I. C. Filitti şi Iorga şi sinteza lui N. Stoicescu dau cititorului tot materialul de care dispunem în prezent. Isprăvnicia pregăteşte, desigur, transferarea banului la Bucureşti, din moment ce ispravnicul fără ban titular este un mare boier, iar ispravnicul ales de ban este un dregător modest (sic : N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 167—168, care insistă asupra prestigiului redus de care se putea bucura acesta din urmă, în raporturile cu marii boieri locali, ceea ce era firesc şi inevitabil, explicînd de ce în secolul următor se va cristaliza formula caimacamului domnesc al băniei, cu autoritatea egală cu aceea a banului, la I. C. Filitti, *Banii şi caimacamii*, cit., p. 211—212).

[21] Radu Popescu, *Istoriile domnilor* (1963), p. 141—142.

cu slujitori mulţi den Bucureşti, cu grapă (adecă steag bănesc . . .), cu trîmbiţe, tobe, surle şi după dînsul gloată şi cîţiva copii den casă cu suliţe; iar înainte cîţiva povodnici înpodobiţi şi altele ca acestea, care mergînd la Craiova, la judecăţile lui, de era vreun boiar sau vreun fecior dă boiar şi vinovat, nu le veghea voe nimic, ci jos la scară cu toege îl bătea şi aicea în Bucureşti aşăjderea făcea". Banul Gheorghe Băleanu fu bănuit de intenţia de a-şi îndepărta pe trufaşul adversar, prin orice mijloace. Fugind de frică la Cornet, Mareş este chemat de domn la Bucureşti, unde se face divan. Domnul mazileşte la ţară pe Băleni (Hrizea vistierul, Ivaşco Băleanu), numindu-l totuşi pe unul într-o dregătorie importantă. Temerile Cantacuzinilor par cronicarului îndoielnice.

Banii de judeţ devin şi ei simpli judecători inferiori şi agenţi executori. Craioveştii strălucesc în schimb prin reprezentanţii lor de viţă basarabă (prin femei) care în secolul al XVII-lea se urcă pe tronul ţării, un Matei Basarab şi Constantin Brîncoveanu, şi chiar Radu şi Constantin Şerban.

Historica relatio din timpul domniei lui Şerban Cantacuzino, publicată de Engel[22], defineşte astfel pe ban, la finele secolului al XVII-lea: „Post principem est Banus. Cuius officium est: Residere Kraiovae, habebat ius in criminalibus, et in aliquibus civilibus sicut et Princeps, sed a Porta Ferrea usque ad flumen Alutam. Dixi in aliquibus civilibus, quia in controversiis divisionis possessionum ad solum principem cum toto senatu sententia attinet. Hic habet suum Locumtenentem".

Aşadar la sfîrşitul secolului al XVII-lea marele ban, respectiv ispravnicul său, este „reprezentantul domnului în Oltenia, administrînd-o în numele acestuia"[23]. Dregătoria, în plină evoluţie, avea încă resturi de autonomie provincială, care „răbufnesc" la începutul ocupaţiei austriece în Oltenia, ca şi sub ocupaţiile ruseşti dintre 1769 şi 1812. De aceea, B. P. Hasdeu definea pe ban la 1300 ca un „prince ou souverain de la Petite Valachie", care între 1300 şi 1600 ia rang de domn, ca un „vice-roi de la même province" între 1600 şi 1700 şi „enfin le premièr des boyards de la Valachie" după 1700.

Resturile autonomiste şi chiar separatiste, fără caracter popular, ce supravieţuiesc pînă în secolul al XIX-lea, domnia a ştiut să le domine cu deplin succes.

§ 2. Atribuţiile judecătoreşti ale banului şi ale ispravnicului Craiovei (competenţa)

Importantele atribuţii judecătoreşti (în sens larg, adică inclusiv întăririle de acte şi emiterea poruncilor cu caracter de justiţie graţioasă: cărţi de volnicie, de încuviinţare), singurele de care ne putem ocupa aici, alcătuiesc numai o parte din sarcinile băniei, ca mare dregătorie feudală[1].

[22] *Geschichte*, Vierten Theils, I Abth., Halle, 1804, p. 111; v. şi „Mag. ist.", V (1847), p. 42—43.

[23] Sic: Const. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 47.

[1] Celelalte atribuţii sînt înfăţişate documentat de Şt. Ştefănescu şi N. Stoicescu, în lucrările citate, pentru perioada pînă la finele secolului al XVII-lea; cf. p. 197, Em. Săvoiu.

Competența banului sau a caimacamului se limitează la cele cinci județe de peste Olt.

Banul sau caimacamul are o competență generală și supremă, ucrînd, în secolul al XVIII-lea, cu divanul Craiovei ca și domnul cu divanul său. Dar, deși organ suprem în Oltenia, banul era încadrat în erarhia domniei : era numit și destituit *ad libitum* de domn, primea porunci obligatorii de la acesta, căruia îi raporta asupra rezultatului și are intra cînd vrea în contact direct cu unii dregători olteni, subalterni deopotrivă ai domnului și ai banului. Practic însă domnul se adresa banului, care dispunea prin apreciere personală asupra delegațiilor de judecată ce trebuie să pună în mișcare. Treptat însă domnul începe să dea indicații și cu privire la ele. Părțile pot totdeauna să se adreseze direct banului, cerîndu-le judecată. În secolele XVII și XVIII, confiscările (pentru viclenie) sau pedepsele cu moartea revin exclusiv domnului. Pentru perioada veche nu știm dacă justiția aceasta supremă se exercita de către ban și pentru fapte care atingeau domnia, sau numai pentru cele care încălcau legătura de credință față de el. Pentru perioada de care ne ocupăm nu se poate vorbi de un domeniu eminent al banului asupra Olteniei, interpus între domnie și vasalii banului, vasali deopotrivă și ai domnului. Nu putem da un răspuns clar la întrebarea dacă vasalii banului erau în același timp vasali direcți ai domnului sau subvasali, prin intermediul banului.

Metoda însărcinării domnești dată banului de a judeca, raportînd domnului, ca și practica părților de a supune, dacă voiau, acestuia spre întărire cărțile de judecată ale banului sau caimacamului au subordonat pe marele dregător față de domnie, dovedindu-se un mijloc de reducere a autonomiei legată de existența marii bănii de la Craiova. Procesul s-a accentuat prin recunoașterea dreptului ca orice locuitor al Olteniei să se adreseze direct domniei. Dealtfel, aceasta, odată sesizată, putea aprecia în fapt, pentru motive de utilitate, că pricina trebuie rezolvată la Craiova, sub controlul ei superior. În 1785, cînd se va înființa departamentul de patru la Craiova, se va spune lămurit că este vorba de a se înlesni locuitorilor judecata pricinilor lor, fără a mai fi siliți să se deplaseze cu mari cheltuieli la București. Ideea de autonomie era cu totul întunecată sau, în orice caz, oficial ignorată.

Iată cîteva exemple concrete, suficient de variate, care să ilustreze acest regim. Încă de la începutul secolului al XVII-lea, o judecată făcută de marele ban jupan Preda poate veni spre o nouă apreciere înaintea domnului[2]. La 12 februarie 1644[3], Barbu, banul Craiovei, este însărcinat, ca ispravnic, să execute o hotărîre domnească, ridicînd de la sătenii din Polovragi (care pierduseră procesul), cărțile de judecie, readuse din Transilvania, și pe care le reclama cîștigătorul, postelnicul Stanciul Pîrîianul. Banul Barbu Milescu dă o carte de judecată între anii 1683 și 1685[4]. La 28 martie 1710[5] avem un exemplu de judecată directă a marelui ban

[2] Al. Ștefulescu, *Doc. slav. rom.*, p. 311—316 (4 mai 1607).

[3] C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, 329, n. 1.

[4] A. O., 4 (1925), nr. 18—19, p. 185—186. Pentru rectificarea datei, vezi C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 50, n. 1.

[5] D. R. A., I, p. 236, nr. 52.

C. Ştirbei, într-un proces de rumânire, în care, deşi reclamantul făcuse o recunoaştere favorabilă rumânilor pîrîţi, se dau acestora 12 oameni buni să jure că nu mai sînt rumâni şi boierii Fărcăşeni pierd. Domnul întăreşte judecata.

La 21 nov. 1712[6], banul judecă un proces între boieri pentru nişte rumâni, şi dă jurămînt pîrîtului cu şase oameni lîngă el.

La 5 mai 1704 Atanasie Caliarh, vel ban, dă carte de luarea a 12 boieri hotarnici, iar la 14 dec. 1713, moşnenii din Morotru îşi iau şase boieri hotarnici pe cartea vel banului C. Ştirbei[7].

La 10 dec. 1709[8], Constantin Brîncoveanu, sesizat de sătenii din Argetoaia care se plîng că sînt rumâniţi pe nedrept, pune rezoluţie: „den divan i-am orînduit cu cartea domniei mele . . . Costandin vel ban la scaunul Craiovei, ca să le ia seama acolo". Acelaşi domn îi porunceşte în 1710[9] banului să aducă pe Ion şi ceata lui şi să facă adeverinţă. Banul judecă pricina. Boierul reclamant se sprijină pe un hrisov al lui Matei Basarab în care se menţiona un Preda rumânul. Banul ordonă audierea rumânilor din sat, care îl declară pe Ion rumân, şi a megieşilor, care îl declară liber, coborîtor din Preda sîrbul. Dar în hrisov, cînd este recitit cu atenţie, se găsesc amîndoi Preda. Ion însă nu s-a lăsat „pre judecata banului" şi s-a adresat domniei.

La 20 noiembrie 1713[10], Constantin Brîncoveanu porunceşte lui C. Ştirbei, vel ban, să facă dreptate lui Iarca stegarul cu verii săi, slujitori păhărniciei din Mehedinţi, rumâniţi de mănăsitrea Strehaia. Egumenul

---

[6] Ibid., p. 253, nr. 67.

[7] A. O., 4(1925), nr. 18—19, p. 180—181; 180—185.

[8] Ibid., p. 230, nr. 47.

[9] D. R. A., I, p. 243, nr. 58 (3 nov. 1710). Vezi alte judecăţi ale marelui ban la Const. C. Giurescu, *Contribuţiuni*, p. 49, n. 4 şi p. 50, n. 1 (27 sep. 1703; 1707) şi la I. C. Filitti, *Banii şi caimacamii Craiovei*, în A. O., 3(1924), p. 205, n. 2 (1600, 1643, 1707); idem, *Banatul Olteniei şi Craioveştii*, în A. O., 11(1932), extras, p. 96—97.

Din bogatul material privitor la bănie, publicat de „Arhivele Olteniei", citâm următoarele exemple:

29 nov. 1670 (A. O., 13(1934), p. 35; I. Donat, *Cine este Banul Mărăcine?*): Mareş biv vel ban Cralevski dă o carte de volnicie unui negustor din Craiova să ţină o moşie zălogită de jupîneasa Ilinca, în act figurînd clauza de luarea moşiei în caz de neplata datoriei, ceea ce se întîmplase.

5 sep. 1696 (A. O., 17(1938), p. 311, n. 2): C. Ştirbei vel clucer (ispravnic?) rînduieşte un preot să cerceteze o pricină a unei femei din Soc (Gorj). Dacă nu pot împăca, să-i trimită „aicea" la divan. Asupra problemei pe care o ridică termenul divan în acest document vezi mai jos, § 3.

28 aug. 1708 (A. O., 20 (1941), p. 103, nr. 184, publ. de I. Ionaşcu); C. Ştirbei porunceşte moşnenilor Cîrlogeni să nu tulbure stăpînirea unui diacon.

25 nov. 1699 (ibid., p. 94, nr. 152): Şase boieri hotarnici luaţi din porunca banului Cornea judecă în pricina pentru un copil de ţigan.

28 nov. 1699 (ibid., p. 95, nr. 154): Şase hotarnici luaţi din porunca banului Cornea pentru moşia Oboga cer megieşilor să nu mai ocărască.

12 iun. 1704 (ibid., p. 100, nr. 177): Preda căp. Zătreanu, ispravnicul Craiovei, judecă pricina de bani dintre un diacon şi un cîrciumar (cf. ibid., p. 100, nr. 175, 5 mai 1704).

31 mai 1703 (ibid., p. 99. nr. 173): Şerban biv vel comis, ispravnicul Craiovei, confirmă unui diacon o stăpînire de moşie. La 30 aug. 1700 (ibid., 20 (1941), p. 128, nr. 1): Scrisoarea-diată a vel banului Brăiloiu prin care dă fiului său monah mai multe sate, cu motivarea: „nu le-am lepădat, după cum svinta pravilă porăncşte: feciorul care să va călugări iar din partea frăţească să nu fie lepădat, ci din toate să aibă parte ca fieşte care frate".

[10] D. R. A., I, p. 263, nr. 75 (20 nov. 1713). Judecata banului este rezumată în cartea domnească de întărire.

fiind bolnav, banul rînduieşte trei boieri care să cerceteze pricina la mănăstire. Coandă căpitanul jură în biserică cum că Oprea nu figurează într-o foaie invocată de egumen şi pe care martorul o citise. Iarca cu verii lui şi ceata lor sînt puşi să jure cu 24 de slujitori din jud. Mehedinţi, în biserica domnească de la Craiova, că ei sau părinţii lor n-au fost rumâni ai mănăstirii. Pe baza jurămîntului, banul dă cîştig de cauză lui Iarca, *dîndu-i cartea de leage şi de judecată* pe care partea o prezintă domnului pentru întărire, ceea ce domnul face ca o favoare acordată părţii, nu ca o formalitate obligatorie pentru bănie.

Nu lipsesc cazurile, mai ales în secolul al XVIII-lea, cînd domnul se adresează direct unor dregători — în speţă Costache vel căpitan şi B. Otetelişanu — să judece pricina egumenului de la Arnota cu rumânii din Bogdăneşti (Vîlcea) pentru nişte mori. Cei doi dregători dau carte la mîna egumenului să aibă pace dinspre rumânii pîrîţi[11].

Ca şi domnul, banul emitea cărţi de volnicie sau autorizare. El poruncea astfel, fără ca procesul propriu-zis să fi fost început în faţa sa, îndeplinirea anumitor obligaţii, îndeosebi ale ţăranilor faţă de stăpînii lor, potrivit dovezilor sau afirmaţiilor unilaterale prezentate de partea interesată (justiţie graţioasă). De asemenea emitea cărţi de autorizare pentru înfiinţarea de sate[12]. Numeroasele exemple de acest fel din timpul ocupaţiei austriece nu pot fi specifice acestei perioade, ci oglindesc o practică veche, persistentă şi după 1739.

Banul avea o închisoare bănească la Craiova[13], ceea ce însă nu este o excepţie, închisori avînd mulţi dregători şi înseşi unele mănăstiri.

În rezolvarea proceselor civile, banul dădea *lege* şi *lege peste lege* împricinaţilor, adînci folosirea jurătorilor[14].

Marile venituri ale banului proveneau între altele şi din taxele judiciare, dar mai ales din darurile subalternilor[15].

Cît priveşte organizarea unui divan propriu-zis al Craiovei, înainte de ocupaţia austriacă a Olteniei, nu avem urme în documente. Şi totuşi banul, cu oastea şi curtea sa[16], cu steagul şi boierii cu care judeca — episodul Mareş Băjescu este semnificativ — nu putea să-şi îndeplinească atribuţiile largi şi complexe fără concursul unui colectiv de boieri locali, permanent asociat la activitatea sa. Individualizarea şi instituţionalizarea acestui colectiv nu apare destul de neted pentru ca să putem vorbi în mod propriu de un divan local.

Cît priveşte menţiunea unui *divan* (fără altă precizare) în doc. din 5 sep. 1696[17], în care este vorba de o poruncă a lui Constantin Ştirbei, vel clucer, către un preot pe care îl însărcina să judece pricina unor femei din satul Soc (jud. Gorj), documentul nu menţionează localitatea

---

[11] D. R. A., I, p. 381—382, nr. 208 (19 sep. 1740).

[12] Ibid., I, p. 305, nr. 114 (28 nov. 1722) şi passim.

[13] Vezi doc. din 20 mar. 1647 şi 3 mai 1656 la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 164.

[14] Vezi exemplele citate de N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 165.

[15] Vezi amănunte la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 166.

[16] Vezi Const. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 57 : banul avea un stolnic al său, un logofăt cu mai mulţi diaci, un portar pentru introducerea împricinaţilor. Judeca singur banul, sau şi în mijlocul curţii, ca într-un fel de divan?

[17] Doc. transcris şi publ. de I. Popescu-Cilieni, în A. O., 17(1938), p. 311—312. Documentul nu era depus, la data publicării, în nici un fond arhivistic de stat, ceea ce ne-a împiedicat să verificăm originalul.

unde a fost redactat şi nu precizează dacă autorul poruncii lucrează ca ispravnic al Craiovei sau în altă calitate. Porunca spune la sfîrşit: „Iar neputînd împăca, de acolo, cu pricina lor înscris să-i trimiteţi aicea la divan. Aceasta scriem". Originalul a fost pus la dispoziţia editorului de un elev din Craiova, aşa că nu ştim astăzi în ce fond arhivistic poate fi căutat. De aceea şi dată fiind personalitatea boierului citat, acest unic document nu poate fi invocat ca o dovadă şi poate nici ca o prezumţie că la Craiova divanul băniei luase fiinţă la acea dată.

În lista de bani şi caimacami publicată de I. C. Filitti, C. Ştirbei figurează ca ban în 1707—1715. Pentru 1696 nu figurează în listă nici un ban sau ispravnic. Dar în 1695, Preda Zătreanu era vătav boieresc. C. Ştirbei, simplu vel clucer, nu putea fi ban, ci cel mult ispravnic, sau numai boier din divanul Craiovei. În acest caz, documentul ar face dovada că se organizase în jurul banului un divan, denumit cu acest termen. Excludem ideea că porunca emana de la divanul din Bucureşti, deoarece în acest caz semnătura vel clucerului n-ar fi deloc firească, în locul semnăturii domneşti sau a marelui dregător care putea transmite un ordin al domnului.

§ 3. Bănia sub ocupaţia austriacă

Ocupaţia austriacă[1] a însemnat o cotitură, şi chiar o cezură cu importante consecinţe, în dezvoltarea instituţiei marii bănii de Craiova. O cezură punînd în relief vigoarea cu care s-a reformat după 1739 această instituţie feudală, în condiţiile politicii reformiste ce va domina pînă la finele secolului. Transformările instituţiei oglindesc unele condiţii generale, depăşind particularităţile trecătoare ale dominaţiei austriece.

Trebuie să subliniem, în primul rînd, lupta fără succes, dar dîrză, a boierimii oltene de a transforma bănia în domnie. Obiectivul acestei acţiuni se dovedeşte a fi fost dublu. Unul imediat şi determinant, pe linia unei politici nobiliare, cu funcţie istoriceşte retrogradă. Un altul, implicit, de opoziţie faţă de politica puterii ocupante. Această opoziţie depăşeşte cadrul social al boierimii şi dobîndeşte, în perspectiva istorică, o valoare pozitivă prin simpla opoziţie la programul de integrare imperială a provinciei, conceput de puterea ocupantă. Ea presupune renunţarea la unele avantaje imediate sau superficiale, pe care le asigura o administraţie şi un context istoric superior celor legate încă multă vreme de dominaţia otomană (al cărei mare avantaj era că se afla în declin şi nu avea mijloace de deznaţionalizare).

În acţiunea sa, boierimea a folosit instituţia băniei, interpretată ca o cvasidomnie olteană, drept argument pentru justificarea programului ei, susţinînd că, prin dispariţia legăturii cu domnia din Bucureşti, este firesc ca banul să-şi găsească poziţia sa domnească, în mijlocul unei boierimi care şi-ar fi asigurat un rol mai important decît cel păstrat în cadrul Ţării Româneşti. Candidatul la această domnie olteană a fost Gheorghe Cantacuzino[2], fiul lui Ştefan, domn de curînd ucis de turci

[1] Vezi Şerban Papacostea, *op. cit.*, şi literatura citată.

[2] *Ibid.*, p. 18—26 şi 30; I. C. Filitti, *op. cit.*, Şt. Ştefănescu, *op. cit.*, 231; D. R. A., I, p. 305, nr. 114 (28 nov. 1722) şi passim.

şi înlocuit prin Nicolae Mavrocordat. Aceste revendicări nobiliare se desprindeau deja din adunarea obştească a boierimii la Tîrgovişte, în februarie 1717, şi este clar formulată în memoriul din vara anului 1718.

Curtea de la Viena însă a înţeles să instaureze un alt regim, în care structurile autonomiste, cît mai reduse, dar nu complet suprimate (ceea ce ar fi fost o imposibilitate), să fie direct şi atent controlate prin agenţii săi, şi vizibil încadrate în ierarhia încă feudală a puterii imperiale, care se orienta spre ceea ce în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se va numi absolutismul luminat.

Împăratul devine principe al Valahiei cisalutane, iar exercitarea acestei „suveranităţi" se făcea prin organe locale de natură diversă, între care bănia şi boierimea locală n-au putut să-şi păstreze sau să cucerească decît poziţii modeste care, după 1726, n-au făcut decît să se deterioreze.

Pînă la 1726, cînd participarea boierimii la administrarea provinciei a fost mai largă, Austria interzice totuşi folosirea denumirii de ban, la care boierii ţineau mult, şi pe care o păstrează neoficial. Gh. Cantacuzino, care pentru ei era *mare ban* şi candidat dezamăgit la domnie, n-a funcţionat oficial decît ca preşedinte al unui consiliu de patru boieri, al cărui secretar era austriacul de origine greacă sau italiană N. de Porta. Un total de opt boieri[3] se perindă în compoziţia celor trei formaţii ale Consiliului, pînă la 1726.

Actele sînt redactate cînd în numele împăratului, ca suveran al Olteniei, cînd în numele administraţiei chesariceşti[4]. Oltenia este supusă comandantului suprem austriac de la Sibiu, care purta titlul de *Principatus Valachiae Supremus Director*. Titlul a revenit pe rînd unor înalţi funcţionari austrieci (opt la număr). După 1726, preşedintele consiliului de boieri este un austriac. În 1732 numărul boierilor români în consiliu scade la trei şi apoi la doi, fiind înlocuiţi cu austrieci.

Din acest organ politico-judiciar se desprinde instituţia specializată tribunalul *auditoriatului* austriac. Este evoluţia care, în condiţiile de drept de după 1739, se va cristaliza în reformele lui Constantin Mavrocordat şi Alexandru Ipsilanti, sub forma judecătoriilor şi departamentelor specializate ca atare[5].

---

[3] Grigore Băleanu, Radu Golescu, Ilie Ştirbei şi Barbu Cornea Brăiloiu, în febr. 1714; Dositei Brăiloiu, Stoica Bengescu, Gr. Vlasto şi C. Strîmbeanu, în dec. 1719; primii trei din febr. 1719 cu Stoica Bengescu în dec. 1722. Secretarul putea face cercetări directe (D. R. A., I, p. 290—291, nr. 101/25 iun. 1720). Unele acte, ca cel din 22 nov. 1722 (D. R. A., I, p. 305, nr. 114), era semnat numai de preşedinte cu doi consilieri.

[4] Vezi doc. din 24 mar. 1727 (A. O., 7 (1928), p. 453—455); carte de hotărnicire a *12 boieri pentru moşia Craioviţa „den porunca prè cinstitei chesariceştii administraţei"*.

[5] Cu privire la organizarea Olteniei, Franz Schwarz, autorul celebrei hărţi care îi poartă numele, într-un raport de serviciu arată că provincia era condusă de cinci vornici (de judeţe) în frunte cu banul şi patru consilieri („Bojaren des Landes"), şi adaugă adunarea („Deputation") şi toate organele austriece, ierarhic; vezi A. O., 10 (1931), p. 100. În timpul ocupaţiei austriece, termenul de caimacam n-a putut fi folosit nici oficial şi, credem noi, nici oficios, ca cel de ban. Actul din 3 aug. 1727 (A. O., 7 (1928), p. 455—456, publ. de A. Sacerdoţeanu) este semnat de I. G. Schramm von Otterfels, (corectat după Ş. Papacostea), D. Brăiloiu, G. Vlastos şi C. Strîmbeanu şi priveşte o hotărnicire a moşiei Craioviţa faţă de m-rea Hurez. El este totuşi prezentat, cu prilejul publicării, ca emanînd de la „caimacamii Craiovei"...

În timpul ocupației austriece, marele ban nu dispare teoretic din divanul de la București. În 1735, Manolache Lambrino era mare ban onorific, expresie a faptului că Țara Românească nu renunțase la drepturile sale asupra Olteniei. La 30 aprilie 1737[6], marele ban Gr. Greceanu este însărcinat de Constantin Mavrocordat să cerceteze pricina sătenilor din Izvorani cu mănăstirea Cîmpulung, ordonînu-i-se să-i dea mănăstirii sau să-i îndrepteze, după rezultatul probelor administrate, și să raporteze domniei. În dec. 1737 boierii *aleg* ban pe Matei Bălăcescu, instalat apoi de turci, fără acordul domnului, care numise pe Radu Comăneanu. În sep. 1738, Bălăcescu semnează acte ca mare ban. Turcii pun și un vechil de ban în 1738/1739 (C. Argetoianu). În 1739, domnul numește bani întîi pe Gr. Grecianu și apoi pe Matei Cantacuzino[7].

[6] D. R. A., I, p. 367—368, nr. 190.

[7] Pentru datele care preced, vezi I. C. Filitti, *Banii și caimacamii Craiovei*, p. 23, n. 2 și *Banatul Olteniei și Craioveștii*, p. 97, 104; cf. N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI, p. 492 — 493

Capitolul al V-lea

ALȚI MARI DREGĂTORI CU ATRIBUȚII JUDECĂTOREȘTI PROPRII (1611—1740)

Secțiunea I

COMPETENȚA JUDECĂTOREASCĂ A DREGĂTORILOR[1]

§ 1. Privire generală

Un rol însemnat în distribuirea justiției domnești revine marilor dregători și subalternilor lor. Însemnătatea acestui rol este accentuată de lipsa unor judecători de profesie în această perioadă și de faptul că justiția continuă să fie un factor esențial pentru apărarea orînduirii feudale: un instrument de guvernare.

În acest capitol, analizăm atribuțiile judecătorești ale marilor dregători, desprinse din bogata lor activitate.

Prin atribuții judecătorești înțelegem atît dreptul de a judeca pricini, cît și atribuțiile în legătură cu judecățile, precum cercetarea prealabilă a pricinilor și executarea hotărîrilor judecătorești. De aceea, între marii dregători cu atribuții judecătorești am cuprins și pe marele portar și chiar pe marele armaș. Acesta, deși nu judeca pricini penale, avea atribuții importante de cercetare și pază a deținuților, precum și de executare a hotărîrilor condamnatoare.

Ca sfetnici apropiați și oameni de încredere pe care se sprijinea domnul, marii dregători exercitau atribuții variate: politice, militare, administrative, fiscale, judecătorești. Din această cauză, s-ar părea că atribuțiile lor n-ar fi fost precis determinate și că noțiunea de competență ar fi fost străină dreptului feudal. I. Bogdan[2] sublinia că atribuțiile marilor dregători erau „nedefinite și multiple". A. D. Xenopol[3] repeta cu convingere observația „asupra lipsei desăvîrșită a ideii de competință...."

---

[1] Capitolul de față avînd ca obiect studiul atribuțiilor judecătorești ale dregătorilor domnești, lăsăm la o parte celelalte atribuții ale lor: politice, militare, administrative, fiscale, ca și problemele legate de originea și denumirea dregătorilor, prima mențiune, rangul în ierarhie, veniturile și abuzurile dregătorilor. La aceasta sîntem determinați atît de cadrul lucrării care nu le include, cît și de existența unor monografii în care sînt tratate aceste probleme și la care lucrarea noastră face dese trimiteri (Const. C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul marilor dregători în sec. XIV și XV*, Buc., 1926; idem, *Noi contribuțiuni la studiul marilor dregători în sec. XIV și XV*, Buc., 1925; N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova* (sec. XIV—XVII), Buc., 1968, și N. Grigoraș, *Instituțiile feudale din Moldova*, Buc., 1971).

[2] *Cultura veche românească*, conferință, Buc., 1898, p. 47.

[3] *Istoria românilor din Dacia trajană*, ed. a III-a vol. 6, p. 170, n. 70 și p. 157.

„aceeași lipsă de norme fixe și precise care să hotărască atribuțiile lor". În realitate, toți marii dregători aveau atribuții proprii, specifice dregătoriei lor, clar deosebite de la o dregătorie la alta. Domnul însă nu se simțea obligat să respecte strict competența fiecărui dregător : la nevoie, el delega unui dregător o sarcină care, în mod normal, cădea în atribuțiile altuia fără să considere că prin aceasta știrbește vreun drept. Astfel, un document din 30 aug. 1603[4] constată că un clucer a primit de la domn delegație de hotarnic. De asemenea, sînt cazuri în Moldova cînd domnul delega să judece pricini de țigani pe alți boieri decît hatmanul[5], care acolo avea competența acestor pricini. Aceasta nu dovedește inexistența normelor de competență, nici că activitatea marilor dregători ar fi avut un caracter haotic, arbitrar. Noțiunea de competență este implicită în foarte multe documente. Un document din 18 ian. 1728 o menționează însă explicit : dînd o sarcină comisului II, domnul își arată încrederea că acesta o va îndeplini așa „cum cere chemarea slujbei sale". Prin „chemarea slujbei", domnul înțelegea desigur competența dregătoriei[6]. Explicitarea acestei noțiuni către sfîrșitul perioadei vădea tendința ei de evoluție către competența de tip modern.

Potrivit stadiului evolutiv în care se afla statul feudal atunci, normele de competență erau *nescrise*, adică stabilite prin obicei ; de aceea elastice și relative. Ele se deosebeau esențial de normele dreptului modern, care în această materie sînt totdeauna scrise și rigide[7].

Marii dregători își exercitau atribuțiile judecătorești în una din aceste forme : a) *colectiv*, ca membri ai sfatului (divanului) domnesc sau ca delegați împreună cu alți dregători rînduiți de domn să judece o pricină ; b) *individual*, fie în virtutea unei competențe proprii (*ès qualités*), fie în virtutea unei competențe delegate de domn.

Ne vom ocupa de marii dregători în paragrafe speciale numai dacă aceștia au avut atribuții judecătorești proprii : de ex. marii vornici, marele logofăt etc. Cei care au exercitat atribuții judecătorești numai prin delegație, competența lor proprie fiind administrativă (ex. marele stolnic), vor fi prezentați implicit și global în § 4, care tratează competența delegată. Invers, vom consacra cîte un paragraf special unor dregători locali sau mai puțin importanți care au avut atribuții judecătorești proprii și o largă activitate în domeniul justiției : pîrcălabii, ispravnicii, vornicii de poartă.

§ 2. Competența generală

A fost în tradiția feudală ca marii dregători să aibă un drept general de a judeca pe oamenii de condiție inferioară lor : subalterni, negustori, orășeni de rînd, țărani. În Țara Românească, documente din secolele XVI și XVII arată că nu numai marele vornic, iar în Oltenia marele ban ju-

[4] D. I. R., A, XVII, 1 p. 114 ; vezi și doc. din 14 nov. 1621, ibid., XVII, 5, p. 75.

[5] 14 apr. 1696, B. A. R., doc. X/17 ; 10 ian. 1729, ibid., LXXXIV/74 ; 30 dec. 1739, ibid. CCCXLV/23.

[6] *Hurm.*, XIV, 2, p. 980. Acest document a fost subliniat de Petre Strihan, în recenzia publ. în „Studii", 1969, nr. 5, unde se expune pentru prima oară teza din text.

[7] N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători în Țara Românească și Moldova*, Buc., 1968, p. 118.

decau, în virtutea dregătoriei lor, pricini între locuitori, dar şi alţi mari dregători, precum : marele spătar, marele stolnic, marele paharnic, marele comis, marele sluger, marele agă, marele armaş[1]. Convingătoare în acest sens sînt două documente din secolul al XVII-lea folosite de Const. C. Giurescu[2] : unul, din 31 dec. 1625, care constată că o pîră s-a dezbătut înaintea lui Costea, vel sluger, care a dat carte de judecată[3]; altul, din 1 iun. 1694, este o carte de judecată dată de un pitar care judecă o pricină înfăţişată „la scaun înaintea noastră[4]". De unde concluzia că marii dregători aveau dreptul de a judeca nu numai în divan, colectiv, ci şi individual, în cuprinsul ţării. Autorul citat face însă o rezervă : „marii dregători judecau numai prin delegaţie de la acesta"[5] (domn — *n.n.*). Din documentele citate şi din analogia cu situaţia din Moldova, rezultă că marii dregători, chiar fără delegaţie, aveau în ambele ţări dreptul de a judeca pricinile care li se înfăţişau, dacă împricinaţii acceptau să fie judecaţi[6].

Pentru Moldova, un document din 7 aug. 1604 arată că marele spătar Veveriţă a fost sesizat de trei boieri care înaintea sa „s-au pîrît" pentru o pricină de mori, fără să fi fost rînduit de domn[7]. Dimitrie Cantemir relatează că toţi sfetnicii domnului şi toţi marii dregători ai divanului din starea I aveau dreptul să judece în toată ţara, dacă se aflau în afara capitalei. Osebit de cinstea pe care le-o dau dregătoriile lor, ei mai au dreptul — oriunde s-ar afla în toată Moldova — să judece şi să hotărască pricinile dintre supuşi, drept pe care boierii din starea a II-a şi a III-a nu-l au[8]. Acest drept, rezervat numai marilor dregători din starea I, era condiţionat de acceptarea părţilor. Erau exceptaţi marii vornici, care puteau judeca orice pricină, chiar fără voia împricinaţilor[9], oriunde în ţară, iar cînd ţara era împărţită între doi vornici, în toată regiunea încredinţată lor. Această informaţie este confirmată de documente. Astfel, un document fără dată (c. 1617) constată că în faţa hatmanului s-au pîrît nişte împricinaţi[10].

Ca şi domnii, care în primele secole de la întemeiere erau itineranţi, marii dregători judecau pricini în cursul deplasărilor lor prin ţară[11]. Marii dregători aveau drept să judece pricini şi la casele lor[12]. Ambele procedee răspundeau nevoii de a apropia justiţia de împricinaţi, dar şi dorinţei de ostentaţie a puterii din partea clasei dominante.

Această competenţă generală a marilor dregători a încetat prin reforma lui Constantin Mavrocordat[13].

---

[1] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 121.

[2] *Noi contribuţiuni la studiul marilor dregătorii din sec. XIV şi XV*, Buc., 1925, p. 9—10.

[3] I. Bianu, *Documente româneşti*, Buc., 1907, p. 111—112.

[4] B. C. I. R., vol. 2, 1916, p. 239.

[5] Const. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 10.

[6] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 121.

[7] *Sur. şi izv.*, XVI, p. 10; v. mai jos spătarul.

[8] *Descrierea Moldovei*, partea a II-a, cap. XII, ed. 1973, p. 255.

[9] *Ibid.*

[10] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 124.

[11] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 122; N. Grigoraş. *Inst. feud.*, p. 259.

[12] D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, partea a II-a, cap. XII, p. 251.

[13] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 124.

§ 3. Competența specială

Marii dregători aveau mai ales atribuții judecătorești speciale, legate de dregătoria lor. Aceste atribuții erau legate de dregătorie prin locul, prin materiile sau prin categoriile de persoane asupra cărora se puteau exercita.

A. *Competența ratione loci.* Unele mari dregătorii își aveau atribuțiile limitate la o anumită regiune. Astfel, marii vornici în Moldova, încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, își aveau atribuțiile circumscrise la Țara de Jos sau Țara de Sus. Miron Costin[1] arăta că marele vornic al Țării de Jos „este judecător general asupra jumătății de țară de la Dunăre pînă la Iași" și că vornicul Țării de Sus „cîrmuiește în partea sa, în același fel ca și vornicul de Țara de Jos". Această normă juridică, creată prin obicei, a fost confirmată în scris prin Așezămîntul lui Constantin Mavrocordat din 1741, care a fixat competența *ratione loci* atît pentru vornici, cît și pentru ispravnici[2]. Dar și alți mari dregători aveau uneori o competență specială din cauza locului. Astfel, marele postelnic avînd „oblăduirea Iașilor" judeca de obicei pricinile locuitorilor lui[3]. De asemenea, marele paharnic, de care ținea pîrcălăbia Cotnarilor, avea o competență specială pentru pricinile acelui ținut[4].

B. *Competența ratione materiae.* Atribuțiile judecătorești legate de anumite categorii de probleme constituiau competența *ratione materiae.* Astfel, competența privind hotărniciile era atît de legată de logofeție în Moldova încît marele logofăt era calificat de cronicar ca „alesător de ocine"[5]. Tot astfel, marele paharnic avea o competență specială în Moldova pînă în secolul al XVIII-lea pentru pricini civile sau penale în legătură cu viile[6]. De asemenea, marele hatman în Moldova și marele armaș în Țara Românească au avut o competență specială pentru probleme de țigani.

În legătură cu această competență este de observat: 1) În această perioadă, deosebirea între pricini civile și penale prezenta un interes practic redus deoarece dregătorii învestiți cu competența anumitor materii judecau atît pricinile civile, cît și cele penale ivite în acele materiii[7]. Instanțe judecătorești speciale pentru pricini penale („vinovățești") s-au creat abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea[8]. 2) Spre deosebire de dreptul modern, în dreptul feudal regulile de competență avînd un

---

[1] *Poema polonă*, în *Opere*, p. 387; cf. Gr. Ureche, *Letopisețul*, p. 70.

[2] *Uric.*, IV, p. 405: „Vel vornicul de Țara de Jos pe oamenii de ținuturile de jos. Vel vornicul de Țara de Sus pe oamenii de ținuturile de sus". Și mai departe: „Ispravnicii de ținuturi pe boieri și pe mazili și țăranii ce sînt la ținutul său".

[3] D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, partea a II-a, cap. VI, p. 201.

[4] V. mai jos Secțiunea a II-a, § 8, marele paharnic.

[5] Gr. Ureche, *Letopisețul*, p. 70.

[6] V. Secțiunea a II-a, § 8, marele paharnic și doc. citate.

[7] Astfel, hatmanul, în Moldova, avea în probleme de țigani competență deplină: în materie civilă, el judeca pricini și da cărți de judecată și de stăpînire asupra țiganilor robi: v. 13 sep. 1619, *Sur și izv.*, XXII, p. 140; 19 mai f. a. (c. 1617), *ibid.*, XX, p. 232. În materie penală, era competent să judece pe țiganii domnești chiar pentru moarte de om: v. 9 apr. 1655, Al. Vitencu, *Vechi documente*, p. 8—9 și 10 iun. 1658, *ibid.*, p. 9.

[8] V. *Prav. cond.* (1780), departamentul vinovățiilor (IV); v. și I. C. Filitti și D. I. Suchianu, *Contribuții*, p. 40.

caracter relativ, dregătorii cu o competență specială nu aveau o competență exclusivă: domnul putea oricînd deroga de la norma consuetudinară, învestind prin delegație pe un dregător să judece o pricină care, normal, intra în competența altuia (v. supra § 1).

C. *Competența ratione personae* rezuita din atribuțiile speciale ale unor dregători de a judeca anumite categorii de persoane, precum: competența ierarhilor bisericii de a judeca pe clerici (v. infra § 1 din Secțiunea a II-a), competența marilor dregători de a judeca pe subalternii lor[9], competența marelui cămăraș de a judeca pe negustori etc.

Observăm însă că, în dreptul feudal, calitatea persoanei ca element determinant al competenței este strîns legată de apartenența persoanei la o anumită stare: boierească, bisericească, negustorească, țărănească. Din această cauză, noțiunea de competență *ratione personae* prezintă oarecare ambiguitate, ea putînd fi ușor confundată cu competența *ratione materiae.* Astfel, atribuția marelui hatman pentru probleme de țigani ar părea că ține mai degrabă de competența *ratione persoane.* Noi am calificat-o competență *ratione materiae,* dat fiind că țiganii erau considerați mai mult ca bunuri decît ca persoane, iar pricinile în care apăreau țiganii se purtau de obicei între persoane care stăpîneau țigani sau fuseseră vătămate de ei.

Atribuțiile judecătorești speciale ale fiecărui mare dregător constituie competența lui proprie *(ès qualités).* De aici rezultă: a) Competența proprie cuprinde atît competența generală exercitată de marii dregători de starea I (v. § 2), cît și competența specială expusă sintetic aici (§ 3), iar analitic în paragrafele secțiunii a II-a a acestui capitol. b) Competența proprie se opune antitetic competenței delegate, a cărei noțiune este expusă sintetic în § 4 care urmează.

§ 4. Competența delegată

Încă din secolele XV și XVI, domnia a folosit procedeul delegației pentru a colabora cu justiția obștii[1] sau cu organele orășănești alese[2], pînă cînd a reușit să le înlocuiască prin dregători domnești. Din cauza centralizării justiției domnești, care s-a accentuat chiar în regimul nobiliar, domnul a trebuit să recurgă la procedeul delegației, în primul rînd în interesul descongestionării divanului, aglomerat prin tendința împricinaților de a se adresa direct domnului. Delegarea prezenta și alte avantaje: a) folosea experiența sau cunoștințele precise ale unor boieri care apăreau drept cei mai potriviți pentru o anumită pricină; b) compensa nemulțumirea foștilor dregători, rămași fără dregătorie prin înlocuirea lor cu alții; c) apropia justiția de împricinați; d) solidariza, în jurul domnului, un mare număr de boieri prin încredințarea unor sarcini care constituiau pentru ei nu numai atenții măgulitoare, dar și o sursă de

[9] 5 nov. 1737, N. Iorga, *Stud. și doc.,* VI, p. 210; carte domnească pentru panțirii din Comănești poruncind căpitanului lor ca pentru pricinile dintre dînșii să-i trimită „aici la dlui hatmanul și dlui să le caute giudecata".

[1] P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova,* Buc., 1964, p. 221 și urm. V. și partea a II-a a lucrării de față, cap. despre cojurători și jurători.

[2] N. Grigoraș, *Inst. feud.,* p. 366 și urm.

venit, după obiceiul feudal. Toate aceste avantaje au făcut ca procedeul delegației să fie practicat pe o scară întinsă. N. Iorga a putut vorbi cu drept cuvînt despre „administrarea prin delegație"[3]. În legătură cu acest procedeu, care apare în majoritatea documentelor judiciare din secolele XVII și XVIII, este de reținut:

1. Domnul delega să judece pricini nu numai dregători laici, ci și dregători bisericești: mitropolitul[4], episcopii[5], egumenii mănăstirilor[6].

2. Dreptul de a delega atribuții judecătorești nu aparținea numai domnului. El era exercitat și de marii dregători care aveau o competență de judecată proprie, precum: mitropolitul[7], marele vornic[8], marele logofăt[9].

3. Puteau fi delegați să judece atît dregătorii în activitate, cît și foștii dregători[10]. Foștii dregători erau solicitați și folosiți mai puțin ca judecători și mai mult ca mijlocitori ai păcii între împricinați[11] sau ca martori în zapise de tocmeli[12].

Domnul delega pe boieri — dregători în funcție sau foști dregători — nu la întîmplare, ci după criterii raționale. El avea în vedere atît cunoștințele speciale ale celor delegați în legătură cu pricina, cît și rangul social al împricinaților. Astfel, cînd împricinat este un vel logofăt, domnul deleagă pe mitropolit și pe vel spătar[13]. Tot astfel, pentru o pricină între un fost vel spătar și o mănăstire, domnul a delegat tot pe mitropolit[14]. Și din alte documente rezultă că rangul persoanelor în litigiu era avut în vedere la desemnarea judecătorilor[15]. Iar cînd problema era cunoscută unui dregător datorită competenței sale obișnuite, domnul delega și pe acesta ca adjunct, chiar dacă, folosind celălalt criteriu, desemna pe altul. De exemplu, într-o pricină de țigani în care împricinat era episcopul de Roman, domnul delegînd pe mitropolit, îl desemnează și pe hatman, care avea atribuții speciale privitoare la țigani[16].

Secțiunea a II-a

DREGĂTORI CU COMPETENȚĂ PROPRIE

§ 1. Ierarhii bisericii: mitropolitul și episcopii

Ca mari dregători ai bisericii, aliată statului feudal și subordonată puterii domnești, ierarhii bisericii aveau un rol de seamă în împărțirea

[3] *Istoria românilor*, III, p. 269.
[4] 28 mar. 1616, D. I. R., B, XVII, 3, p. 8.
[5] 7 iun. 1713, D. R. A., vol. I, p. 256.
[6] Ibid.
[7] 26 apr. 1617, D. I. R., B, XVII, 3, p. 123, 12 febr. 1618, ibid., p. 193.
[8] 4 dec. 1612—1614, D. I. R., A, XVII, 3, p. 108; 15 iul. 1627, D. R. H., B, XXI, p. 409.
[9] 6 sep. 1647, B. A. R., doc., LXXX/5.
[10] 1617, D. I. R., B, XVII, 3, p. 166; 5 aug. 1620, D. I. R., A, XVII, 4, p. 492; 15 mai 1620, ibid., p. 474; 3 iul. 1621, D. I. R., A, XVII, 5 p. 59; vezi și N. Grigoraș, *Inst. feud.*, p. 279.
[11] 24 febr. 1621, D. I. R., A, XVII, 5, p. 9.
[12] 2 iun. 1619, D. I. R., A, XVII, 4, p. 355; dec. 1620, ibid., p. 510.
[13] 17 iul. 1659, Iulian Marinescu, *Extras din Condica moșilor lui T. Rosetti-Solescu*, în B. C. I. R., VII, 1928, p. 32.
[14] 15 febr. 1722, Antonovici, *Doc. bîrlădene*, III, p. 12.
[15] C. I. Andreescu și C. A. Stoide, *Ștefăniță Lupu, domn al Moldovei*, p. 144.
[16] 9 apr. 1759, N. Iorga, *Doc. Callimachi*, I, p. 423.

justiției. El judecau sau participau la judecarea pricinilor de orice natură și între oameni de orice categorie : clerici sau mireni. Competența lor a cuprins atît atribuții de judecată propriu-zisă, cît și atribuții de notariat, în legătură cu autentificarea sau întărirea unor acte juridice.

a. *Participarea la sfatul domnesc.* Obișnuit, ierarhii bisericii participau la ședințele sfatului (divanului) domnesc, mai ales cînd acesta judeca pricini, pentru o rațiune simplă : înainte de a pronunța hotărîrea, domnul întreba pe mitropolit ce prevede pravila pentru cazul judecat. Pentru Moldova, sînt izvoare narative care dovedesc [1], iar documentele confirmă că atunci cînd divanul judeca o pricină interesînd biserica (de ex. între două mănăstiri) ierarhii erau prezenți [2]. Pentru Țara Românească, aceeași normă consuetudinară se dovedește cu documente. Astfel, într-unul, mitropolitul mărturisește că, în divan, la judecata unei pricini, el a arătat „pre svînta pravilă", și a adeverit „cum li se-au căzut judecata"[3], adică exact cum ne informează Dimitrie Cantemir. Tot astfel, din documente rezultă că ierarhii bisericii participau la toate pricinile care făceau senzație în clasa feudală, ca de ex. adulterul unei mari boieroaice cu o slugă a sa [4] sau procesul de moștenire între fiicele lui Mihai Viteazul : Florica, legitimă și Marula, din flori [5].

Ca și în Moldova, mitropolitul și episcopii participau, în divanul domnesc, la judecata pricinilor dintre două mănăstiri [6].

b. Ierarhii bisericii erau deseori *delegați de domn să judece*, singuri [7] sau împreună cu alți mari dregători [8] sau foști dregători, pricini civile, în special de moștenire [9], de împărțeală [10], sau de împresurare de moșie [11]. Uneori, domnul poruncea ca pricina să se judece „la mitropolie"[12].

c. *Competența proprie (ès qualités).* Cea mai importantă competență a ierarhilor bisericii, care n-a fost văzută [13] sau îndeajuns învederată [14] de cercetători, a fost exercitată de ierarhi în anumite materii sau față de anumite persoane, fără vreo delegație domnească sau recunoscută de domnie prin hrisov ca o competență proprie. Ea se justifica prin aplicarea la anumite materii sau anumitor persoane a unui drept civil sau penal cu

---

[1] Miron Costin, *Poema polonă*, *Opere*, ed. crit., p. 237 ; *Codex Bandinus*, V. A. Urechiă, A. A. R., m. s. i., Seria a II-a, t. XVI, Buc., 1895, p. 147 ; D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, partea a II-a, cap. XII. V. și N. Stoicescu, *Sfatul*, p. 122.

[2] 19 apr. 1628, A.S.B., M-rea Neamț, XXIII/10 ; D.R.H., A, XIX, p. 482 ; 15 mar. 1634, *Uric.*, VII, p. 125.

[3] 1 mar. 1622, I. Bianu, *Documente românești*, Buc., 1907, p. 68 ; D. I.R., B, XVII, 4, p. 98.

[4] 27 dec. 1614, D.I.R., B, XVII, 2, p. 346.

[5] 23 dec. 1616, D.I.R., B, XVII, 3, p. 72.

[6] 28 aug. 1635, Al. Ștefulescu, *Mănăstirea Tismana*, Buc., 1909, p. 313.

[7] 28 mar. 1616, D.I.R.B. XVII, 3, p. 8 ; 15 febr. 1722, I. Antonovici, *Doc. bîrl.*, III, p. 12 ; 24 dec. 1754, B.C.I.R., VIII (1929), p. 80—84.

[8] 4 iul. 1751, Filiti, *Arhiva Cantacuzino*, Buc. 1919, p. 91 etc.

[9] 28 mart. 1616, D.I.R.B, XVII, 3, p. 8 ; 1779, *Sur. și izv.*, VII, p. 26.

[10] 3 dec. 1711, Ștefan Greceanu, *Genealogii*, p. 224.

[11] 5 febr. 1722, I. Antonovici, *Doc. bîrl.*, III, p. 12.

[12] 10 iun. 1793, B.A.R., 83—CCXL.

[13] Gh. Cronț, *Clericii în serviciul justiției*, B.O.R., 1938, nr. 11—12, extr. p. 21.

[14] St. Berechet, *Dreptul vechilor noștri ierarhi la judecarea mirenilor*, B.O.R., 1938, nr. 11—12, p. 745.

implicații canonice: căsătoria, despărțenia, moștenirea [15], curvia, preacurvia (adulterul), amestecarea de sînge (incestul). Această competență a ierarhilor bisericii în anumite materii, respectată chiar de stăpînirea otomană după cucerirea Constantinopolului [16], a fost recunoscută și de domnie [17], păstrînd anumite rezerve și controlul domnului ca judecător suprem.

Competența *ratione materiae* a ierarhilor bisericii în pricini civile e confirmată documentar în materie de despărțenie [18] și de moștenire [19]. Competența penală a ierarhilor este atestată documentar pentru curvie, amestecare de sînge, căsătoria a patra, abandon [20].

Din documente rezultă că organele bisericești certau și globeau pe vinovați sau chiar îi puneau la închisoare [21], ceea ce desigur constituia un abuz, interzis abia în secolul al XIX-lea.

Competența ratione personae. În țările române n-a existat acea imunitate ecleziastică *(privilegium fori)* care în Apus interzicea justiției laice să judece pe clerici [22]. Cu toate acestea, pravilele țării *(Pravila aleasă, Pravila de la Govora, Nomocanonul lui Malaxos, Îndreptarea legii)* interziceau clericilor să meargă „la județ mirenesc" și-i obligau „să meargă să-i judece vlădicul lor" (episcopul). În general, domnii au recunoscut că, după pravile, clericii trebuiau judecați de organele bisericești pentru orice fapte, afară de moarte de om [23]. Clericii erau judecați de mitropolit sau episcopi în pricini civile, atît în cele cu implicații de drept canonic, ca de ex. moșteniri [24], cît și pentru alte pricini, ca de ex. împresurare [25] sau protimisis [26]. Această regulă de competență avea un caracter relativ. De aceea, se întîlnesc destule pricini între clerici judecate de organele justiției

---

[15] Valentin Georgescu, *Byzance et les instit. roum.*, în *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines*, Bucarest, 1(1974), p. 475.

[16] Gh. Cronț, *op. cit.*, p. 13.

[17] Dr. Milan Șesan, *Drepturi judiciare*, p. 3.

[18] 17 mai 1623, D.I.R., A, XVII, 5, p. 220.

[19] 26 aug. 1627, D.R.H., B, XXI, p. 430; 24 dec. 1720, Pr. I. Răuțescu, *Mănăstirea Aninoasa*, p. 232.

[20] 10 sep. (1583—1684), D.I.R., B, XVI, 5 p. 136, Petru Cercel către episcopul de Buzău; 17 ian. 1612, T. Bălan, *Doc. bucovinene* I, p. 146; 24 febr. 1649, hrisov Vasile Lupu, Melchisedek, *Cronica Huților*, Buc., 1869, p. 120; c. 1720, N. Iorga, *Stud. și doc.*, XIV, p. 294.

[21] Mircea Păcurariu, *Dicasteria*, în B.O.R., 1959, nr. 7—10, p. 968 arată că mitropolia avea o închisoare pentru vinovați; Francesco Antonio Manzi, în *Relație despre mișcarea din Moldova* (1734) arată că mitropolitul a arestat un prelat catolic care a fost eliberat de domn.

[22] I. C. Filitti și D. I. Suchianu, *Contrib. la istoria justiției penale în Princ. Române*, p. 6—7; Petru Bogdan Baksic, *Călători străini despre țările române*, vol. V, p. 206, „Nu există imunitate pentru ecleziastici".

[23] 10 sep. (1583—1584), D.I.R., B, XVI, 5, p. 136; 24 febr. 1649, hrisovul lui Vasile Lupu, N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, II, p. 77; hrisovul lui Ștefan Petriceicu (1672—73 și 1683—84) fără dată, *Uric.*, V, p. 269—272, dă în competența mitropolitului și episcopilor judecata călugărilor, preoților, diaconilor etc. pentru orice vini afară de moarte de om; v. și Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 961 și urm.; 22 aug. 1739, episcopul judecă sudalma (injuria) suferită de ispravnicul egumenului m-rii Sadova, D.R.A., I, p. 376; v. și. N. Grigoraș, *Inst. feud.*, p. 103.

[24] 26 apr. 1617, D.I.R., B, XVII, 3, p. 123; 12 febr. 1618, Ibid., p. 193.

[25] 17 sep. 1626, D. R. H., B, XXI, p. 273.

[26] 18 apr. 1738, „I. Nec". (1930), p. 90.

laice. Astfel, Miron Barnovschi, la 19 aprilie 1628, judeca un proces între două mănăstiri [27]. Şi tot astfel, la 15 martie 1634 Moise Movilă [28], sau la 28 august 1635 Matei Basarab [29]. E drept că de obicei domnul judeca asemenea pricini în divan, cu participarea ierarhilor bisericii. Competenţa bisericească, după pravile, aparţinea episcopului („judeţul bisericesc"). Ea cuprindea şi pe aceea a mitropolitului, care nu e altceva decît un episcop cu rang administrativ superior (arhiepiscop).

Judecarea breslelor. Tot ca o competenţă proprie, încă de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, mitropolitul şi episcopii aveau, în ambele ţări, dreptul să judece pe conducătorii breslelor. Starostele breslei, pentru greşelile sale, era judecat numai de episcop : nici pe breslaşii mici „judeţul mirenesc" nu avea dreptul să-i judece [30]. În Moldova, în secolul al XVII-lea, competenţa bisericească asupra breslelor se întîlneşte la breslele de ciocli din Iaşi şi din Roman [31], şi la breslele de mişei, ai căror membri erau judecaţi numai de episcop [32]. Această competenţă era consfinţită prin catastihul breslei, care trebuia să fie întărit de episcop sau mitropolit [33]. La sfîrşitul secolului al XVII-lea, competenţa bisericii s-a extins şi asupra breslelor de meseriaşi [34].

Mitropolitul judeca uneori singur, alteori împreună cu prelaţi străini aflaţi în trecere prin ţările române [35] sau împreună cu alţi clerici din serviciul mitropoliei. În această colaborare a mitropolitului cu arhierei de pe lîngă mitropolie în probleme judecătoreşti trebuie să vedem începutul dicasteriei care se plasează în secolele XVI—XVII [36].

d. *Autentificarea şi întărirea actelor juridice.* Ierarhii aveau competenţa de a autentifica actele juridice de drept privat (zapise, foi de zestre, diate) pe care după un străvechi obicei le redactau preoţii şi diaconii [37]. Autentificarea se realiza fie prin cărţi de mărturie întocmite de ierarhi care „adevereau" încheierea actului juridic în faţa lor, fie direct prin adeverirea zapisului [38]. Tot prin cărţi de mărturie se reconstituiau de către ierarhii bisericii documente pierdute sau distruse [39].

---

[27] A.S.B., M-rea Neamţ, XXIII/10, D.R.H., A, XIX, p. 482.

[28] *Uric.*, VII, p. 125.

[29] Al. Stefulescu, *Mănăstirea Tismana*, Buc., 1909, p. 313.

[30] Şt. Olteanu şi Const. Şerban, *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în evul mediu*, Buc., 1969, p. 235 şi 240.

[31] N. Grigoraş, *Inst. feud.*, Buc., 1971, p. 404 : primul catastih al breslei cioclilor din Iaşi datează din 9 iul. 1674.

[32] Melchisedek, *Cronica Romanului*, I, p. 317, care se referă la bresala mişeilor din Roman, cu catastihul din 20 ianuarie 1704.

[33] Şt. Berechet, *Dreptul vechilor noştri ierarhi la judecarea mirenilor*, în B.O.R., 1938, nr. 11—12, p. 754.

[34] Ch. Cronţ, *Justiţia bisericească* (ms. la autor) care se referă la reînnoirea privilegiului unei bresle din Roman în 1718 cu trimitere la Melchisedek, *Cronica Romanului*, I, partea a II-a, p. 4.

[35] 23 dec. 1616, D.I.R.,B, XVII, 3, p. 72 ; 20 nov. 1657, I. C. Filitti, *Arhiva Gh. Cantacuzino*, Buc., 1919, p. 220.

[36] Mircea Păcurariu, *op. cit.*, în B.O.R., 1959, nr. 7—10, p. 962.

[37] Şt. Berechet, *op. cit.*, p. 747.

[38] 17 mai 1605, I. Bianu, *Doc. româneşti*, Buc., 1907, p. 7—9 ; 1 mart. 1622, *ibid.*, p. 68—69 ; 20 nov. 1628, D.R.H., B, XXII, p. 360 ; 20 iun. 1644, *Isp. şi zap.*, II, 2, p. 68.

[39] 1 mar. 1622, I. Bianu, *op. cit.*, p. 68—69 ; D.I.R., B, XVII, 4, p. 98.

Întărirea privea de obicei testamentele și foile de zestre. Ea se făcea la început pe baza normelor de drept consuetudinar nescris, reglementate apoi în scris de către mitropolitul Antim Ivireanul, în 1714 [40], iar în 1780 de către *Pravilniceasca condică* (XIX, 1, 2 și XXII, 1).

În sfîrșit, uneori ierarhii bisericii întăreau cu blestem unele acte juridice perfect valabile, ca să dobîndească un plus de valabilitate, de ex.: un act juridic întărit prin hrisov domnesc era întărit și de mitropolit printr-o carte de mărturie care cuprindea un blestem adresat celor care ar fi încercat vreodată să-l nesocotească [41]. Această întărire era utilă: prin forța intimidantă a blestemului, actul impunea respect și altor domni. Această practică avea ca model procedeul Patriarhiei care „după obiceiul Bisericii" întărea cu blestem prin gramată patriarhicească hrisoavele domnești, la cererea beneficiarilor lor „pentru mai deplină siguranță" [42].

§ 2. Marele vornic

Și în Țara Românească și în Moldova, marele vornic, încă de la întemeiere, a avut atribuții precumpănitor judecătorești. Aceasta rezultă în primul rînd din denumirile sub care apare în documente și în relațiile călătorilor: „marele judecător al curții" [1], „judex curiae" [2], „judex generalis" [3], „supremus judex" [4]. Denumirea românească „vornic" de origine slavă (de la dvor=curte) nu e o indicație pentru originea dregătoriei: popoarele slave vecine n-au avut-o. E probabil că, în Țara Românească, marele vornic a fost creat după modelul statului ungar, iar denumirea se explică prin atribuțiile sale care, la început (sec. XIV—XV), au fost restrînse la curtea sau curțile domnești [5]. În Moldova, e probabil că dregătoria a avut la bază modelul muntean.

În *Țara Românească*, în perioada 1611—1740, marele vornic și-a păstrat atribuțiile de *judecător principal*. Mai mult, atribuțiile sale s-au extins asupra întregii țări, cu excepția Olteniei, unde judecător principal era marele ban. Aceasta explică de ce A. M. del Chiaro îl califică exagerat judecător suprem („supremo giudice") [6]. Competența sa materială *(ratione materiae)* era foarte largă: penală și civilă. În materie penală, el judeca furturi [7], călcări de hotare, curvii, răniri („capete sparte"), certuri [8], stricăciunile făcute de vitele de pripas, de la care avea venit „gloaba vorniciei" [9]. Pentru vinile mai mari care erau pedepsite cu moartea (moarte de om, tîlhărie, furt mare), vinovații erau trimiși să fie judecați de domnie [10].

---

[40] Șt. Berechet, *Hrisoave legislative din sec. XVIII*, Iași, 1933, p. 1—5.
[41] 6 oct. 1623, I. Bianu, *op. cit.*, p. 86—87.
[42] oct. 1718, *Hurm.*, XIV, 2, p. 841—844.
[1] 6 mar. 1628, D.R.H., B, XXII, p. 55.
[2] *Historica relatio*, („Mag. ist.", V, p. 43).
[3] 1528 *Hurm.* XII, p. 359.
[4] C. Giurescu, *Material, II*, p. 82.
[5] N. Stoicescu, *Sfatul domnesc* p. 186.
[6] *Istoria*, p. 60. Exagerarea calificativului stă în aceea că judecător suprem era domnul.
[7] 3 iul. 1652, B.A.R., XC/55, cit. de N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 188, n. 260.
[8] *Ibid.*
[9] *Pravilniceasca condică*, XVIII, 1.
[10] 1 mai 1602, D.I.R., B, XVII, 1, p. 43; cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 189.

În ce privește moartea de om și tîlhăria, marele vornic avea dreptul să urmărească pe făptași, iar în caz de nedescoperire a lor să încaseze de la cei care răspundeau despăgubirea cuvenită domnului [11]. În materie civilă, marele vornic judeca mai ales pricini de stăpînire de bunuri (pămînt, rumâni, țigani), fie direct [12] fie numind jurători care judecau în locul său [13], iar dacă nu reușeau să împace părțile, trimiteau pricina din nou la vornic[14]. Ca judecător principal al țării, marele vornic avea dreptul, ca și domnul, să delege pe alți dregători să judece o pricină [15].

În *Moldova*, atribuțiile precumpănitor judecătorești se revelă de asemenea în denumirile sau calificativele date acestui mare dregător: „supremus judex curie"[16], „judex terrarum moldavicarum"[17], „judecător general"[18], „marele judecător" („le grand bailli")[19], „giudice supremo"[20], „giudecătoriu tuturor den țară cine au strîmbătăți"[21]. În toată perioada (1611—1740) au funcționat doi mari vornici: unul în Țara de Jos, cu 12 ținuturi și cu scaunul la Bîrlad, altul în Țara de Sus, cu șapte ținuturi și cu scaunul la Dorohoi [22]. Competența teritorială *(ratione loci)* a marelui vornic era limitată la partea de țară care îi fusese încredințată, dar era totală, cuprinzînd întreagă Țara de Jos sau, respectiv, Țara de Sus. Competența materială era cea mai largă cu putință: cuprindea toate categoriile de pricini penale sau civile, cu singura excepție a pricinilor relative la moșii boierești, care intrau în competența marelui logofăt [23].

În materie penală, competența marelui vornic era mai largă decît în Țara Românească; el judeca moartea de om [24] cu dreptul de a aplica chiar pedeaspa cu moartea [25], tîlhăria și furtul. Gr. Ureche menționează și atribuția marelui vornic de „globnic de morți de om și de șugubini..." (loc. cit.). Dimitrie Cantemir arată că marele vornic putea condamna la moarte fără știrea domnului pe tîlhari, omorîtori, jefuitori, de biserici și alți ticăloși [26]. Marele vornic avea organe de investigație și urmărire: vornici, globnici, șugubinari. Pentru a deține pe cei prinși, avea la reședință o temniță [27]. Pentru cercetarea unei crime, el putea chema pe oricine

---

[11] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 190.

[12] 28 oct. (1614—1617), D.I.R., B, XVII, 2, p. 334, cit. de N. Stoicescu, *op. cit.*

[13] 15 iul. 1627, D.R.H., B, XXI, p. 409.

[14] 7 nov. 1667, A.S.B., M-rea Radu Vodă, XLII/40, cit. de N. Stoicescu, *op. cit.*

[15] 25 apr. 1620, D.I.R., B, XVII, 3, p. 507, carte de judecată prin care al doilea vornic, desigur delegat de marele vornic, judecă și declară pe reclamant „rămas de lege"; doc. cit. de Gh. Cronț, *Instituții medievale românești*, p. 156, care îl interpretează în același sens.

[16] I. Bogdan, *Doc. Ștefan cel Mare*, II, p. 441.

[17] *Codex Bandinus*, p. 313.

[18] Miron Costin, *Poema polonă*, în *Opere*, p. 387.

[19] De la Croix, în Fr. Babinger, *O relațiune neobservată*, p. 21.

[20] N. Iorga, *Doc. nouă în mare parte românești relative la Petru Șchiopu și Mihai Viteazul* Buc., 1898, p. 49.

[21] Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, interpolarea lui Misail Călugărul, p. 70.

[22] Miron Costin, *Opere*, p. 238.

[23] Miron Costin, *Opere*, p. 387: „nu are însă putere să judece pricinile bunurilor ereditare ale nobililor".

[24] 17 febr. 1612, D.I.R., A., XVII, 3, p. 65; 3 ian. (1614—1615), D.I.R., A, XVII, 3, p. 153; 16 dec. 1626, A.S.B., ms. 626, f. 185; 30 iul. 1666, L. T. Boga, *Doc. basarabene*, XI, p. 23; 6 mai 1661, B.C.I.R., II, p. 76; 1 nov. 1694, B.A.R., CX/193. 11 dec. 1707, T. Bălan, *Doc. bucov.*, III, p. 135; febr. 1714, „T. Codrescu", 1916, nr. 10, p. 151.

[25] (1610—1611) aug. 8, D.I.R., A, XVII, 2, p. 314.

[26] *Descrierea Moldovei*, partea a II-a, cap. VI.

[27] N. Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. M. Kogălniceanu, Buc., 1872, t. II, p. 88.

și chiar o obște în totalitatea ei [28]. Dacă vinovatul de omor, tîlhărie sau furt nu era descoperit sau prins, marele vornic chema la răspundere pe stăpînul locului sau satului în hotarul căruia se găsise cadavrul sau se săvîrșise fapta. Gloaba care se lua de la răspunzător, numită în secolul al XVII-lea deșugubină (șugubină), consta de obicei în vite și era percepută de marele vornic sau de oamenii lui. În trecut (sec. XV—XVI) ea aparținea domnului, din care cauză cînd stăpînul locului îl abandona, locul devenea „domnesc"[29]. În secolele XVII—XVIII, marele vornic negocia uneori cu vinovații „plata capului" [30], pe care o încasa el [31] sau renunța la ea, prin iertare [32]. E probabil că deșugubina se împărțea între domn și marele vornic cînd judeca acesta [33] și se cuvenea domnului cînd pricina, nefiind rezolvată de vornic, ajungea la divan. Aceasta rezultă din faptul că și în perioada aceasta sînt cazuri cînd deșugubina e luată de domn [34]. Chiar după ce deșubugina era încasată de marele vornic, domnul, ca judecător suprem, putea să ierte pe răspunzător și să poruncească marelui vornic restituirea [35]. Marele vornic era competent să judece și să globească infracțiunile contra căsătoriei sau moralei sexuale: adulterul (preacurvia), relațiile sexuale în afara căsătoriei (curvia), incestul (amestecarea de sînge)[36]. Aceste infracțiuni fiind numeroase, iar gloabele („șugubina de muieri") mănoase pentru dregători, instituția a devenit impopulară: Miron Barnovschi a restrîns la o lună pe an aplicarea ei [37], iar în secolul al XVIII-lea a fost desființată.

În materie civilă, marele vornic era competent să judece pricini relative la bunuri imobiliare răzășești: de ex. o moară [38] sau o ocină [39], pretenții de bunuri mobile [40] sau bănești [41].

§ 3. Marele logofăt

În Țara Românească și în Moldova, marele logofăt a avut ca principală și cea mai veche sarcină grija cancelariei domnești. Din această

---

[28] 18 febr. 1622, D.I.R., A, XVII, 5, p. 103.

[29] (1528), D.I.R., A, XVI, 1, p. 245; 28 mar. 1587, *Uric.*, XXIII, p. 20; 26 mai 1604, D.I.R., A, XVII, 1, p. 156; 18 iul. 1668, *Uric.*, XXV, p. 275.

[30] 6 mai 1661, B.C.I.R., VII, p. 76; 29 apr. 1665, *Isp. și zap.*, III, 2, p. 12; febr. 1714, „T. Codrescu", 1916, nr. 9, p. 151.

[31] 20 mai 1617, D.I.R., A, XVII, 4, p. 165; 8 aug. 1629, T. Bălan, *Doc. bucov.*, I, p. 202.

[32] 17 febr. 1612, D.I.R., A., XVII, 3, p. 65; 3 ian. (1614—1615), D.I.R., A, XVII, 3, p. 153.

[33] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 201, arată că marele vornic încasa deșugubinele pentru morțile de om și infracțiunile la morală, dar că, după documente, nu e clar dacă oprea tot ce încasa sau dădea o parte domniei.

[34] 4 nov. 1609, T. Bălan, *Doc. bucov.*, I, p. 142; 3 oct. 1610, D.I.R., A, XVII, 2, p. 326; 15 mar. 1649, B.A.R., XCIV/94, doc. cit. de N. Corivan, *Mijloace de cotropire*, în S. C. Ș. Ist. Iași, 1956, fasc. 2, p. 96.

[35] 7 aug. 1634, B.A.R., DCXLIV/149.

[36] 7 sep. 1621, D.I.R., A, XVII, 5, p. 64; 9 mar. 1691, în „I. Nec.", 1925, p. 354.

[37] Așezămîntul din 1628, *Arhiva istorică*, I, p. 175.

[38] 4 dec. 1612—1614, D.I.R., A, XVII, 3, p. 108.

[39] 2 iun. 1612, ibid., p. 87.

[40] 17 nov. 1619, D.I.R., A, XVII, 4, p. 409.

[41] 22 mai 1719, B.A.R., 32 — CXLI; 31 dec. 1719, B.A.R., 13—207.

cauză a şi fost considerat de către străini ca „mare cancelar"[1]; în unele izvoare redactate în latineşte e denumit „summus cancellarius et secretarius"[2] sau „supremus cancellarius"[3].

În *Ţara Românească*, atribuţiile marelui logofăt în legătură cu justiţia au fost mai puţine decît în Moldova. Din această cauză, el ocupa în ierarhie locul al treilea (după marele ban şi marele vornic), în timp ce omologul său din Moldova era cel dintîi dintre marii dregători.

Atribuţiile lui în legătură cu justiţia au fost :

a. Cea mai veche a fost păstrarea marelui sigiliu al statului care se aplica pe (sau atîrna la) documentele internaţionale[4] şi hrisoavele solemne. Pecetea mijlocie se aplica de obicei la hrisoavele simple. Pecetea mică se folosea de obicei la cărţile de judecată sau la scrisorile domneşti şi era păstrată de logofătul al treilea[5]. Pînă în secolul al XVI-lea pecetea constituia singura dovadă a autenticităţii documentelor, deoarece acestea nu erau semnate de domn. Chiar după ce domnii au început să semneze documentele, însemnătatea pecetei s-a păstrat pentru că semnarea documentelor de către domn nu a devenit o regulă.

b. Ca şef al cancelariei domneşti, marele logofăt avea la început sarcina, mai tîrziu (în perioada 1611—1740) răspunderea, redactării documentelor domneşti. La şedinţele sfatului (divanului) domnesc, participarea lui era cît se poate de activă, el avînd sarcina să refere domnului şi divanului asupra pricinilor ce urmau a fi judecate, din care cauză un document îl califică „referendar"[6]. Dacă nu redacta el însuşi documentul, el dădea instrucţiuni („învăţătură") grămăticilor sau diecilor cum să-l redacteze[7]. Fie că era redactat de un subaltern al său, fie de un alt mare dregător, marele logofăt (sau logofătul al doilea), era obligat să citească documentul, care trebuia să îndeplinească exigenţele formalisticii de cancelarie.

c. În secolul al XVII-lea, marele logofăt (sau logofătul al doilea) era, în mod obişnuit, ispravnic al documentelor domneşti, adică însărcinat cu executarea hotărîrii cuprinse în document[8]. Cum desemnarea dregătorului ispravnic al documentului era justificată de cunoaşterea situaţiei rezolvate prin document[9], rezultă că în majoritatea cazurilor marele logo-

[1] 31 oct. 1659, raport venetian, *Hurm.*, IX, 1, p. 148; 6 iul. 1672, *Hurm.*, Supl. I, 1, p. 259; 1712, doc. de limbă franceză, *Hurm.*, Supl. I, p. 423; A.M. del Chiaro, *Istoria*, p. 60, îl califică „gran canceliere".

[2] I. Bogdan, *Relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi Ţara Ungurească*, Buc., 1905, p. 354.

[3] A. Veress, *Acta et epistolae*, 1, p. 216 şi alte izvoare cit. de N. Stoicescu, *Sfatul domnesc* . . . , p. 172.

[4] 1526, *Hurm.*, II, 3, p. 732 : documentul încheiat de Petru Rareş cu regele Poloniei Sigismund I constată că a fost scris de logofătul Teodor, care a şi aplicat sigiliul.

[5] Pentru rolul marelui logofăt ca păstrător, direct şi prin subalternii lui, al marelui sigiliu şi celorlalte peceţi, vezi Damian P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română*, în *Doc. priv. istoria Românie*i, *Introducere*, vol. II; I. Bogdan, *Relaţiile Ţării Româneşti* . . . *Introducere*; N. Grămadă, *Cancelaria domnească în Moldova pînă la domnia lui C. Mavrocordat*, în „Codrul Cosminului", 1935, p. 173 şi urm.

[6] 1712, *Hurm.*, Supl., I, p. 423.

[7] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 173. La redactare participau uneori şi alţi dregători : de ex., marele ban, marele vornic, marele portar, marele vistiernic, marele postelnic, marele paharnic, marele clucer etc. În acest caz, documentul arăta că aceşti dregători , ,au învăţat".

[8] 29 apr. 1626, 3 nov. 1627, 6 mar. 1628, 11 mar. 1628, D.R.H., B, XXI, p. 106, 125, 463, 44, 68; cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 129 şi 175.

[9] 22 nov. 1517, D.R.H., B, II, p. 322 : documentul privind un litigiu în care au hotărît cu 12 boieri şi Semca sulgerul desemnează ca ispravnic pe Semca sulger.

făt era cel care cunoștea mai bine problema judecată. În plus, marele logofăt, avînd cea mai bună pregătire juridică, era cel mai indicat să rezolve incidentele ivite în cursul executării.

În Țara Românească, marele logofăt nu avea, ca în Moldova, o competență specială pentru anumite categorii de pricini. Astfel, pricinile de stăpînire de pămînt, pricinile penale erau judecate mai ales de marele vornic [10]. De asemenea, la hotărnicii, obișnuit, competent era marele portar [11], dar deseori hotărniceau și alți dregători [12].

În *Moldova* era altă situație. Încă din secolul al XVI-lea marele logofăt ajunsese să dețină cel mai înalt rang în ierarhia dregătorilor [13]. În secolele XVII și XVIII, situația se menține. Grigore Ureche [14], Miron Costin [15], Dimitrie Cantemir [16] îl consideră primul mare dregător. Într-un document din secolul al XVII-lea, domnul îl califica „întîiul șezătoriu în divanul nostru" [17].

Atribuțiile judecătorești ale marelui logofăt erau asemănătoare, dar nu identice cu ale omologului său muntean:

a. El păstra (sau atîrna) marele sigiliu al statului la documentele domnești. După Miron Costin, „la dînsul este pecetea cea mare pentru privilegii" [18]. Pecetea mijlocie se aplica la hrisoavele simple [19], iar cea mică se păstra la logofătul al treilea și se punea pe cărțile de judecată sau pe scrisorile domnești [20]. Importanța pecetei rezulta din faptul că ea era, practic, cel mai important semn al autenticității documentului atît în vremea (pînă în sec. XVI) cînd domnii nu semnau documentele, cît și după aceea, cînd semnătura domnului, deși devenise uzuală, putea să lipsească. Aceasta a prilejuit și abuzuri: uneori (pînă la reforma lui Constantin Mavrocordat) boierii judecau în numele domnului care apărea în documente, pecetea domnească întărea documentele, dar domnul nu știa nimic de judecată [21].

b. El semna de obicei documentele domnești și ale divanului domnesc [22]. Miron Costin scria: „iscălește privilegiile, de asemenea și decretele divanurilor domnești" [23]. Cînd marele logofăt era absent sau împiedicat,

---

[10] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 174.

[11] 23 apr. 1628, D.R.H., B, XXII, p. 116; 7 aug. 1628, ibid., p. 298, v. infra § 11; vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 181.

[12] Vornic, 4 iun. 1629, D.R.H., B, XXII, p. 541; mare postelnic, 8 oct. 1629, ibid., p. 329; mare pitar, 16 sep. 1729, ibid., p. 676.

[13] 1562, I. Belsius, în *Călători*, vol. II, p. 154; „... Despot cu boierii săi, logofătul mergînd în frunte și urmînd mai apoi ceilalți".

[14] *Letopisețul Țării Moldovei*, interpolarea lui Misail Călugărul, p. 70.

[15] *Poema polonă*, în *Opere*, ed. cit., p. 387.

[16] *Descrierea Moldovei*, partea a II-a, cap. VI: „fruntea și capul tuturor sfaturilor".

[17] 2 iun. 1662, *Sur. și izv.*, IV, p. 175.

[18] *Poema polonă*, în *Opere*, ed. cit., p. 387.

[19] Damian P. Bogdan, *op. cit.*, la nr. 5, vol. II, p. 155.

[20] Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 71; Dimitrie Cantemir, *Descr. Mold.*, partea a II-a, cap. VI; I. Neculce, *Letop. Țării Moldovei*, p. 400.

[21] Ion Neculce, *Letop. Țării Moldovei*, copia post. Hurmuzaki, în ediția M. Kogălniceanu, *Cronicele României*, II, p. 417, nota: „... nu precum era mai înainte vreme că de se tîmpla la niscari judecăți proaste, se pomenea numele domnului că au judecat, fiind în cărțile pecetea domnească...".

[22] N. Grigoraș, *Inst. feud.*, p. 247, arată că din domnia lui Petru Șchiopul documentele care menționau că „marele logofăt a învățat" adăugau că acesta „și a iscălit".

[23] *Poema polonă*, în *Opere*, ed. cit., p. 387.

documentul era semnat în locul lui de logofătul al doilea, de marele vornic, de hatman sau de vel spătar [24]; întîlnim documente care fie că sînt semnate de domn [25], fie că sînt total nesemnate, nu poartă semnătura marelui logofăt. Autenticitatea acestor documente o dădea pecetea, iar răspunderea o purta vel logofătul, ca păstrător al pecetei domnești.

c. Ca șef al cancelariei domnești, în primele timpuri, el redacta personal documentele domnești [26]. În perioada aceasta, el da instrucțiuni de redactare: „învăța". În majoritatea documentelor, vel logofătul este arătat a fi îndeplinit această sarcină [27]. Chiar dacă un alt dregător, care cunoștea mai bine problema de fond, dădea instrucțiuni asupra conținutului [28], elaborarea documentului, cu respectarea formelor cerute de practica diplomatică, rămînea în atribuția marelui logofăt [29]. Marele logofăt era în această perioadă unul singur pentru toată Moldova; el avea ajutoare pe logofătul al doilea și logofătul al treilea, iar ca subalterni pe dieci, uricari, grămătici, pisari. Conducerea de fapt a cancelariei o avea logofătul al treilea [30].

d. Marele logofăt avea o competență proprie de a judeca procese și în special anumite procese. Aceasta rezultă din izvoare narative care îl desemnează ca „giudecătoriu și alesătoriu de ocine"[31]. Miron Costin arată că „judecățile pentru bunurile nobiliare ereditare i se cuvin să le hotărască precum și hotărnicirea cu movile, dreapta împărțire a moșiilor"[32]. După Dimitrie Cantemir, el avea o competență specială privind stabilirea hotarelor, problemele de stăpînire de pămînt și de servituți [33]. Documentele confirmă că marele logofăt exercita în fapt această competență [34]. Astfel, un document din 1647 arată că domnul, sesizat cu o pîră de hotărnicie de ocină, „l-au trimis la logofătul cel mare să-i tocmească"[35]. Alt document constată că oamenii marelui logofăt, mergînd pe teren ca să „aleagă hotarele" și întîmpinînd opuneri, nu au pus semne de hotar și au raportat marelui logofăt [36]. În alt document, pîrcălabul rînduit de domn ca hotarnic referă marelui logofăt că a primit cartea lui vodă, dar și „cuvîntul dumitale"[37].

Pricinile de stăpînire de moșii, după obiceiul stabilit, erau trecute „în seama logofătului celui mare"[38]. Domnul rînduia pricinile de împăr-

---

[24] N. Grămadă, *op. cit.*, la n. 5, p. 168.
[25] 15 sep. 1616, D.I.R., A, XVII, 4, p. 41.
[26] Chiar în sec. al XVII-lea, în documente apare vechea atribuție în formulări ca acestea: „am poruncit credincios boierului nostru Lupului Stroici mare logofăt să scrie..." (D. I. R., A, XVII, 2, p. 112).
[27] D.I.R., A, XVII, 2, p. 25, 32, 36, 38, 39 etc.; v. N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 247 și urm.
[28] 20 ian. 1607, D.I.R., A, XVII, 2, p. 81; documentul în care Oraș hatman „a învățat" privește țigani, pentru care hatmanul avea competență specială.
[29] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 179; N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 248.
[30] Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 71; v. și N. Grămadă la n. 5, *op. cit.*, p. 173 și urm.
[31] *Letop. Ț. Moldovei*, ed. cit., p. 71.
[32] *Poema polonă*, în *Opere*, p. 387.
[33] *Descr. Mold.*, partea a II-a, cap. VI, p. 199.
[34] N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 248 și urm.
[35] 6 sept. 1647, B.A.R., LXXX/5.
[36] 17 iul— 1649, ibid., Filiala Iași, fond Spiridonie, I/47.
[37] 10 mar. 1667, *Uric.*, XXV, p. 66.
[38] N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 251.

ţeală de moşii tot la marele logofăt [39]. Un document arată că vel logofătul a judecat un proces pentru o prisacă [40]. Alte documente confirmă că marele logofăt a judecat pricini de acest fel în toată perioada [41].

În toate aceste pricini, marele logofăt avea o competenţă specială, dar nu exclusivă. Domnul delega uneori cu hotărnicii şi pe alţi dregători: de ex. pe vel clucer [42], pe sulger sau comis [43].

e. În materie *penală*, marele logofăt avea competenţa specială de a aplica şi încasa amenzi pentru următoarele vini:

— de la cei ce mutau pietrele de hotar încasa hatalm [44];

— de la cei ce foloseau în judecăţi înscrisuri false, gloabe [45];

— de la cei chemaţi în judecată care nu se prezentau, amenzi [46].

Hotărîrile date de marele logofăt erau supuse apelului la domn, judecătorul suprem. Şansele practice ca domnul să strice aceste hotărîri erau minime. Dacă însă descoperea un abuz în hotărîrea marelui logofăt, uneori domnul îl demasca brutal: de ex. Vasile Lupu constată că zapisul făcut de vel logofăt „au fost făcut fără ştirea noastră iarăş pre strîmbătate" [47].

Dimitrie Cantemir arată că vel logofătul primind de la boierii de starea I însărcinaţi cu o judecată hotărîrea lor motivată, dacă o socoteşte temeinică, scrie pe ea „s-a cercetat" şi nu mai poate fi schimbată. În caz contrar, vel logofătul o rupe şi trimite pe jăluitor la divanul domnesc [48] Această informaţie nu trebuie interpretată în sensul că o hotărîre a unui boier de treapta I întărită de marele logofăt ar fi devenit definitivă [49]. Aceasta ar fi constituit o ştirbire a prerogativei domnului de judecător suprem. Interpretarea noastră este că marele logofăt cerceta toate hotărîrile boierilor şi, referind divanului, îşi dădea avizul său care, cînd era negativ, putea merge pînă la ruperea hotărîrii. Marele logofăt avea şi competenţă de *notariat*. În faţa sa se puteau încheia acte juridice, care prin atestarea sa căpătau autenticitate. Astfel, documentul din 10 aug. 1617 [50] este o carte a marelui logofăt care constată o vînzare de ocină consimţită de părţi în faţa sa, cartea servind cumpărătorului de „încredinţare pînă cînd îşi va întări şi cu dires domnesc".

§ 4. Marele spătar

În *Ţara Românească*, în această perioadă marele spătar a fost un dregător mai important decît omologul său din Moldova: avea comanda efectivă a întregii armate sau cel puţin a cavaleriei [1]. Din această cauză,

[39] 1 oct. 1687, A.S. B., M-rea Precista Răducanu, XIV/1.

[40] 13 mar. 1617, D.I.R., A, XVII, 4, p. 116.

[41] 16 iul. 1679, B.A.R., LXXII/30; 18 iul. 1717, ibid., CC/136 etc.

[42] 30 aug. 1603, D.I.R., A, XVII, 1, p. 114; 16 ian. 1711, *Sur. şi izv.* X, p. 335.

[43] Doc. din 19 aug. 1781, *Sur şi izv.*, XXV, p. 88, aminteşte de o împărţeală din 1741 făcută de sulger şi comis „din porunca gospod.".

[44] 15 aug. 1689, A. S. Iaşi, CDIX/55, cit. de N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 182.

[45] 29 iun. 1694, *Isp. şi zap.* IV/2, p. 94, cit. *ibid.*

[46] 6 dec. 1632, B.A.R., LI/136, D.R.H., A, XXI, p. 319; 11 dec. 1659, A. S. Iaşi, CCXVII/4, cit. *ibid.*

[47] 20 aug. 1646, B.A.R., XXXII/66.

[48] *Descrierea Moldovei*, partea a II-a, cap. XII, p. 255.

[49] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 181.

[50] D. I. R., A, XVII, 4, p. 197.

[1] N. Stoicescu, *Sfatul domnesc . . .*, p. 244.

importanța sa politică era mai mare [2] decît cea administrativă care rezultă din documente [3].

Atribuțiile judecătorești proprii *(ès qualités)* ale acestui dregător erau reduse la cele de ordin militar, în sfera cărora judeca mai ales pe subalterni. El aplica, probabil, dreptul ostășesc bizantin și dreptul disciplinar ostășesc al țării, stabilit pe cale consuetudinară. Acest drept, domnesc și spătăresc, n-a făcut obiectul nici unei cercetări speciale pînă acum. O aluzie la atribuțiile sale, din care putea să repartizeze și subalternilor săi, găsim în porunca domnească din 13 noiembrie 1667 către marele spătar Pîrvu Cantacuzino pe care îl autoriză să hotărască subalternilor săi (marele căpitan și alții) „ce trebi vor fi să le caute", adică să le cerceteze și să le judece [4].

Marele spătar a primit din secolul al XVI-lea însărcinări judecătorești, prin delegație domnească. Astfel, într-o pricină între două sate, domnul le-a dat „hotarnic pe Sin spătar și 36 boieri să le cerceteze treaba", iar apoi a judecat pe temeiul hotărîniciei lor [5]. Se pare că marele spătar primea delegații mai ales ca hotarnic [6].

În Moldova, unde atribuțiile de șef al armatei aparțineau în această perioadă hatmanului, marele spătar a avut o importanță mai mică decît omologul său muntean. Rangul său era al 6-lea, după logofăt, vornici, hatman și postelnic, dar înaintea paharnicului și vistiernicului [7].

Atribuțiile judecătorești proprii *(ès qualités)* ale marelui spătar au fost reduse [8].

a) *Atribuțiile judecătorești* proprii ale acestui dregător, oricît de reduse, s-au exercitat probabil asupra subalternilor săi: de la curte și din țară, după regula generală a dreptului feudal [9].

b) Marele spătar avea între atribuțiile sale și stărostia Cernăuților [10]. În această calitate, el avea desigur o competență specială de judecată

[2] După *Historica relatio*, în „Mag. ist.", V, p. 44, marele spătar era socotit ca primul dregător domnesc în afară de ban și vornic.

[3] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 244: în lista martorilor din documentele domnești, marele spătar figurează după marele ban, marele vornic și marele logofăt, uneori înaintea marelui vistier, alteori după acesta.

[4] *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 99.

[5] 28 iun. 1519, D.R.H., B, II, p. 351.

[6] 13 dec. 1514—1519, ibid., p. 263.

[7] Miron Costin, *Poema polonă*, în *Opere*, p. 388; Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 205, 267 și passim.

[8] În istoriografie, părerea dominantă este că marele spătar în Moldova n-a avut decît atribuții protocolare, de curte, constînd în principal în purtarea însemnelor domniei (sabia și buzduganul) la sărbători sau ceremonii. În acest sens, v. Const. C. Giurescu, *Contribuțiuni ...*, p. 127; N. Stoicescu, *Sfatul domnesc ...*, p. 246; în recenzia acestei lucrări, Petre Strihan, în „Studii", 1969, nr. 5, p. 1007, susține că spătarul a avut și în Moldova o comandă militară efectivă, subordonată hatmanului, exercitată asupra subalternilor săi de la curte și din teritoriu (în special spătărei). În răspunsul său la recenzie, N. Stoicescu și-a menținut părerea anterioară („Studii" 1970, nr. 2, p. 389), v. și N. Grigoraș, *Inst. feud.*, p. 268, care arată că „atribuțiile lui sînt prea puțin cunoscute" și că are recunoscută numai „o funcție decorativă".

[9] Existența spătăreilor e dovedită din timpul lui Ștefan cel Mare (C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 131; N. Stoicescu, *Subalternii marilor dregători*, S. M. I. M., VI, p. 71). *Cronica Ghiculeștilor*, p. 439, arată că în 1739 Grigore Ghica a creat 300 de noi spătărei pe care i-a pus sub comanda marelui spătar.

[10] Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 76 (interpolarea lui Misail Călugărul). După Miron Costin (*Poema polonă*, în *Opere*, p. 238 și 388) și Dimitrie Cantemir (*Descrirea Moldovei*, p. 201) stărostia de Cernăuți aparținea numai pe jumătate marelui spătar.

asupra pricinilor din acel ținut. Un document din 16 mai 1706 confirmă această părere : domnul, rînduind pe spătarul Ion Neculce cu hotărnicia unei moșii din ținutul Cernăuților, motivează că a ales pe „vel spătar fiind cu slujba la acel ținut"[11].

c) Ca mare dregător, marele spătar judeca orice pricină i se înfățișa, dacă părțile erau de acord să fie judecate de el. Un document din 7 aug. 1604 ne arată pe marele spătar Veveriță sesizat de trei boieri care înaintea sa „s'au pîrît" pentru locuri de moară. El constată împăcarea, și o întărește cu gloaba de 15 boi, aplicînd pecetea sa [19].

d) În numeroase alte cazuri, marele spătar judeca fiind „rînduit" de domn cu hotărnicii [13] sau cu alte pricini [14].

e) Ca mare dregător, făcînd parte din divan, marele spătar judeca, împreună cu domnul și cu ceilalți membri, toate pricinile care veneau înaintea divanului.

§ 5. Hatmanul

În Țara Românească, în perioada 1611—1740 n-a existat dregătoria de hatman. Atribuțiile hatmanului din Moldova le-a îndeplinit aci marele spătar. În perioada următoare, s-a creat și în Țara Românească un mare dregător cu aceeași denumire, dar cu alte atribuții : hatmanul divanului (v. vol. II).

În *Moldova*, dregătoria de hatman a fost creată sub domnia lui Petru Rareș, după modelul din Polonia, unde armata era comandată de hatman [1]. La origine, această dregătorie a rezultat din înălțarea dregătoriei vechi, de portar de Suceava, care avea sarcina apărării cetății. De aceea, noul dregător poartă, începînd din domnia lui Ieremia Movilă, titlul de hatman și portar de Suceava sau, mai obișnuit, hatman și pîrcălab de Suceava. În secolul al XVII-lea, în afară de hatman, au existat și portar de Suceava, însărcinat cu apărarea cetății, și pîrcălabi cu administrarea ținutului, toți subalterni ai hatmanului [2].

Hatmanul, care comanda întreaga oștire [3], avea atribuții precumpănitor militare. Ca mare dregător, hatmanul ocupa locul al patrulea în ierarhia dregătorilor : după vel logofăt și marii vornici. El avea și atribuții politice, administrative, judecătorești.

Atribuțiile judecătorești proprii ale hatmanului au fost :

a. Dreptul de judecată asupra tuturor subalternilor și tuturor celor aflați sub comanda sa [4]. El era singurul judecător al oamenilor săi pentru

[11] N. Iorga, *Stud. și doc.*, XXII, p. 237.

[12] *Sur. și izv.*, XVI, p. 10.

[13] 19 dec. 1613, D.I.R., A, XVII, 3, p. 149 ; 19 sep. 1616, ibid., vol. 4, p. 42 ; 3 oct. 1616, ibid., p. 53 ; 16 mai 1706, cit. în n. 11 supra.

[14] 28 mai 1729, *Uric.*, X, p. 174 ; 20 mar. 1731, *ibid.*, p. 170.

[1] Denumirea, deși de origine germană, a fost împrumutată din Polonia, unde castelanul de Cracovia, comandant al capitalei și al armatei, purta titlul de hatman. V. Const. V. Dimitriu, *Doi dregători moldoveni. I Portarul de Susceava. II Hatmanul*, Buc., 1935.

[2] N. Stoicescu, *Sfatul domnesc . . .*, p. 249.

[3] Miron Costin, *Opere*, p. 387 ; Dimitrie Cantemir, *Descr. Mold.*, partea a II-a, cap. VI, p. 201.

[4] Miron Costin, *Poema polonă*, în *Opere*, p. 238 : „hatmanul . . . judecă pe călărași și pe darăbani și pe alți slujitori". Const. V. Dimitriu, *op. cit.*, p. 58 : „. . . singurul judecător al subalternilor săi în ce privește abaterile de la datorie, afară de trădări", vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 252 ; N. Grigoraș, *Inst. feud.*, p. 267.

orice fapte în afară de trădare. El îi judeca pentru omor, pentru tîlhării, pentru deşugubini, putîndu-i pedepsi („certa") chiar cu moartea. La 27 aug. 1614, hatmanul condamnase la spînzurătoare pe un anume Negruţ, care a scăpat numai prin răscumpărarea lui de către tatăl său cu 41 de taleri [5].

b. Ca pîrcălab [6] sau „oblăduitor"[7] al Sucevei, hatmanul avea o competenţă specială asupra pricinilor ivite în cetatea şi ţinutul Sucevei. Documentele confirmă că hatmanul avea jurisdicţie asupra Sucevei. Astfel, la 17 aug. 1586, vornicul de Suceava a făcut o hotărnicie din porunca hatmanului [8]. În anul 1724, episcopul Rădăuţilor reproşa hatmanului că tîrgoveţii Sucevei nu-l băgau în seamă pe vornicul de Suceava „care om de casa dumitale iaste"[9].

c. Ca mare dregător de treapta I, hatmanul avea, în virtutea competenţei sale generale, dreptul să judece orice pricină i se înfăţişa de împricinaţi care voiau să fie judecaţi de el. În fapt, hatmanul exercita această competenţă [10].

d. În competenţa specială a hatmanului intrau pricinile privitoare la ţiganii domneşti. Încă din domnia lui Ieremia Movilă, ţiganii domneşti fuseseră daţi în grija hatmanului. De aceea, ţiganii domneşti erau denumiţi şi „hătmăneşti". Ţiganii mănăstireşti şi boiereşti nu intrau sub jurisdicţia hatmanului. Domnii, prin cărţi, adevereau că anumiţi ţigani sînt boiereşti sau mănăstireşti şi porunceau slugilor hătmăneşti să nu-i globească, să nu-i „învăluiască"[11]. Hatmanul, verificînd documentele, dădea stăpînilor lor cărţi de volnicie care porunceau subalternilor lui sau vătafilor şi juzilor de ţigani să-i lase în pace, nefiind ţigani domneşti [12]. Hatmanul şi mai ales subalternii globind şi urmărind prin abuz şi pe ceilalţi ţigani, hrisovul normativ al lui Miron Barnovschi din 4 mai 1627 a hotărît că hatmanul nu are sub jurisdicţie decît pe ţiganii domneşti [13]. Dar limitarea competenţei la ţiganii domneşti priveşte numai faptele uşoare (gîlcevi, bătăi, răniri) care erau judecate de stăpînii ţiganilor (mănăstiri sau boieri). Vinile grave (omorul, tîlhăria), de obicei rezervate judecăţii domneşti prin cărţile de imunitate, rămîneau în competenţa hatmanului.

Competenţa hatmanului pentru problemele de ţigani era deplină: ea privea atît pricinile civile care aveau ca obiect ţigani, cît şi cele penale grave, în care ţiganii erau vinovaţi sau vătămaţi de vreo faptă penală.

---

[5] D.I.R., A, XVII, 3, p. 175. N. Grigoraş, *Inst. feud.*, p. 267, care citează documentul, nu trage concluzia că hatmanul putea judeca pe subalterni pentru omucidere, deşi ea se impune.

[6] Miron Costin, *Opere*, p. 387: „i s-a atribuit pîrcălăbia de Suceava"; D. Cantemir, *Descr. Mold.*, Edit. Acad., 1973, p. 200: „praefecturam tenet Suczaviensem". De o exercitare efectivă a pîrcălăbiei nu putea fi vorba, aceasta nefiind nici necesar (existau vornic şi pîrcălabi de Suceava), nici posibil (Suceava în sec. XVII nu mai era capitală).

[7] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 251.

[8] D.I.R., A, XVI, 4, p. 331, cit. de N. Stoicescu, *ibid.*

[9] 21 mai 1724, *Sur. şi izv.*, VIII, p. 339. Documentul e datat (1724) de N. Grigoraş, *Dregătorii tîrgurilor moldoveneşti*, Iaşi, 1942, p. 47.

[10] Doc. fără dată (c. 1617), *Sur. şi izv.*, XX, p. 232.

[11] 21 apr. 1625, Gh. Potra, *Contribuţiuni la istoricul ţiganilor din România*, Buc., 1939, p. 212; 12 ian. 1628, B.A.R., LXXXV/25; 13 ian. 1637, A.S.B., M-rea Secul I/6, Gh. Potra, *op. cit.*, p. 218.

[12] 17 mai (1617—1618), D.I.R., A, XVII, 4, p. 164; 13 sep. 1619, *Sur şi izv*,. XXII, p. 140; 1642, Gavril hatman, *Sur. şi izv.*, III, p. 90; 7 aug. 1642, *ibid.*, p. 113.

[13] 4 mai 1427, A.S.B., ms 628, f. 355.

Documentele dovedesc că hatmanul exercita această competență [14]. Cel mai interesant e unul în care hatmanul constată că un țigan vinovat de omor „era să piaie pentru moartea ce făcuse", dar a fost liberat de hatman întrucît marele vornic i-a plătit capul „de la noi" [15]. Această competență a fost menținută și prin Așezămîntul lui Constantin Mavrocordat din 1741 [16].

§ 6. Marele postelnic

În secolele XIV—XVI, acesta era dregător de curte, în serviciul personal al domnului, avînd în grija sa așternutul domnului. În secolul al XVII-lea marele postelnic a devenit dregător important, în serviciul țării, sarcina minoră rămînînd asupra subalternilor săi.

Atribuțiile judecătorești ale marelui postelnic au fost reduse în comparație cu alți mari dregători.

Competența proprie *(ès qualités)* a marelui postelnic o găsim, pentru perioada 1611—1740, aproape numai în Moldova. Grigore Ureche, prin interpolatorul său Misail Călugărul [1], arată că el era, între altele, „și pîrcălab de Iași". Miron Costin [2] confirmă că „pîrcălăbia de Iași ține de dînsul", dar adaugă că „judecă toată curtea domnească: pe aprozi, pe curieri și pe turci". În sfîrșit, Dimitrie Cantemir [3] scrie că era mareșalul curții domnești, avînd sub puterea sa pe toți curtenii și că, în calitate de pîrcălab al Iașilor, „judeca obișnuit pe locuitorii acestuia". Se pare că marele postelnic nu exercita efectiv pîrcălăbia Iașilor, deoarece nu găsim documente care să ni-l arate judecînd pricini în Iași. E probabil că el se mulțumea cu venitul adus de această pîrcălăbie. Dealtfel, mai avea și alte pîrcălăbii [4]. Judecata asupra curtenilor și a turcilor aflați în serviciul domnului, numiți beșlii [5], e probabil că a fost exercitată, dar n-a lăsat urme documentare. Ca mare dregător, cu drept de a judeca orice pricină în țară, îl găsim într-un document, judecînd, împreună cu oameni buni, la Dorohoi, un furt mare săvîrșit de un om din Pomîrla, pus la închisoare „pre mîna postelnicului Dumitrașco". Hoțul, condamnat la moarte, a scăpat cu viață, dăruind postelnicului ocina sa din Pomîrla [6].

Este probabil că această competență a fost exercitată, la aceeași scară redusă, și în Țara Românească.

Competența delegată a marelui postelnic se întîlnește destul de rar în documente, atît în Țara Românească, cît și în Moldova.

---

[14] 14 iun. 1620, D.I.R., A, XVII, p. 479; 9 apr. 1655, Al. Vitencu, *Vechi documente moldovenești*, Cernăuți, 1925, p. 8—9.

[15] 28 aug. 1664, „I. Nec.", 1925, p. 218.

[16] N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI, p. 233, v. vol. II al lucrării de față, cap. VII, § 6, *Hatmanul* (în curs de apariție).

[1] *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, ed. a 2-a, p. 76.

[2] *Poema polonă*, în *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, p. 238.

[3] *Descriptio Moldaviae*, ed. 1872, p. 78; ed. 1973, p. 200.

[4] *Cronica Ghiculeștilor*, p. 103; cf. și N. Iorga, *Stud. și doc.*, XXII, Prefața, p. 17.

[5] N. Grigoraș, *Inst. feud.*, Buc., 1971, p. 270.

[6] 9 mai 1637, Șt. Berechet, *Procedura de judecată la slavi și la români*, Chișinău, 1926, p. 74.

Astfel, la 8 oct. 1628, în Ţara Românească, întîlnim pe marele postelnic hotarnic împreună cu alţi boieri [7]. În Moldova, la 12 iul. 1620, vel postelnicul judecă împreună cu alţi veliţi boieri un proces între o mănăstire şi o boieroaică [8]. Tot astfel, la 12 iul. 1670, vel postelnicul judecă împreună cu alţi mari dregători o pricină pentru un loc de casă [9].

Dacă marele postelnic este rareori întîlnit în pricini de judecată, în schimb postelnicii, subalterni ai marelui postelnic, care locuiau la ţară [10], apar mai des ca boieri-hotarnici [11] sau ca boieri-adeveritori [12].

§ 7. Marele vistier

În perioada 1611—1740, marele vistier avea în ambele ţări, în principal, atribuţii financiare: aşezarea dărilor, strîngerea veniturilor ţării, păstrarea lor în vistierie, eliberarea banilor necesari cheltuielilor publice, ţinerea evidenţei veniturilor şi cheltuielilor vistieriei, cu obligaţia de a da oricînd socoteala către domn sau divan. În afară de aceste atribuţii, cu caracter administrativ, marele vistier a avut şi a exercitat atribuţii judecătoreşti.

Atribuţiile judecătoreşti ale marelui vistier au fost în ambele ţări în strînsă legătură cu atribuţiile financiare. Ele s-au exercitat pe baza normelor de drept consuetudinar, care dădeau dreptul marelui vistier, ca oricărui mare dregător, să judece pe subalterni şi pricinile născute din greşelile sau abuzurile acestora. Ele nu sînt dovedite cu documente din epocă, dar rezultă din Aşezămîntul lui Constantin Mavrocordat (1741) şi din documentele ulterioare. Acestea (v. paragraful despre marele vistier din perioada 1740—1831), referindu-se la „vechiul obicei", confirmă că marele vistier judeca, în virtutea dregătoriei sale, cu sau fără delegaţie domnească *(ès qualités)*, două categorii de pricini: a) pricinile în legătură cu dările la care erau supuşi locuitorii, cu abuzurile practicate de organele de teren (locale şi fiscale) şi cu scutirile de impozite de care beneficiau unii privilegiaţi; b) pricinile negustorilor.

a. Izvoarele din această epocă se referă mai ales la atribuţiile administrative ale marelui vistier. Astfel, Misail Călugărul în interpolarea cronicii lui Gr. Ureche îl califică: „ispravnic pre socotelile ce se fac, să să ia din ţară şi grijind şi dînd lefe slujitorilor şi purtător de grijă a toată cheltuiala curţii şi a oaspeţi ce vin în ţară şi toate catastijile ţării pre mîna lui"[1]. Tot astfel şi Miron Costin [2] şi Dimitrie Cantemir [3] menţionează numai atribuţiile administrative ale dregătoriei. Cu toată această lipsă, nu e greu de admis că marele vistiernic avea de rezolvat multe pricini în legătură cu dăjdiile la care erau supuşi locuitorii şi cu abuzurile săvîrşite

[7] D.R.H., B, XXII, p. 329.
[8] I. Bianu, *Documente româneşti*, p. 55.
[9] *Sur. şi izv.*, IV, p. 203.
[10] N. Stoicescu, *Subalternii marilor dregători*, în S.M.I.M., VI, p. 68.
[11] 1630, D.R.H., B, XXIII, p. 75.
[12] 2 iul. 1630, ibid., p. 228.
[1] Gr. Ureche, *Letopiseţul*, p. 70.
[2] *Poema polonă*, în *Opere*, p. 388.
[3] *Descrierea Moldovei*, partea a II-a, cap. 6, p. 201.

asupra lor. La vistieria ambelor țări exista o evidență a tuturor satelor („tabla vistieriei"), așa cum exista și un catastif al categoriilor de privilegiați (boieri, mazili, curteni etc.). Abuzurile se săvîrșeau în general prin perceperea de la contribuabili a unor sume sau cote mai mari decît cele datorate, prin trecerea unui contribuabil de la un sat la altul, astfel că darea să rămînea în sarcina celorlalți contribuabili. Este deci firesc ca toate contestațiile și plîngerile în legătură cu aceste fapte să fi fost adresate marelui vistier competent să le judece. Apoi, abuzurile erau săvîrșite de subalterni (vistieri, vistiernicei, birari etc.) ai marelui vistier, care avea competența necontestată să-i judece. Dovadă că așa trebuie să fi fost este că prin Așezămîntul lui Const. Mavrocordat s-a prevăzut că vel vistiernicul va judeca „pe cei ce jăluiesc pe slujbași și pricinile dăjdiilor precum hotărăsc ponturile"[4].

Pentru Țara Românească, avem în același sens și o știre referitoare la epoca anterioară anului 1774 : „vistierul cel mare... are voie să judece și acasă la el afacerile Vistieriei"[5].

b. Vel vistiernicul judeca, în virtutea dregătoriei sale, și pe negustorii pămînteni. Pentru secolul al XVII-lea și prima jumătate a secolului al XVIII-lea nu avem documente care să dovedească această competență. Dar unul din documentele din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, întărind dreptul acestui dregător de a judeca pe negustori, arată că el exercită acest drept „după vechiul obicei"[6].

Ca mare dregător, marele vistier avea dreptul să judece orice pricină dacă părțile acceptau.

În sfîrșit, marele vistier era, singur[7] sau împreună cu alți mari dregători sau foști dregători, rînduit să judece anumite pricini din poruncă domnească. Un semnificativ document în acest sens este cel din 25 sep. 1709 : după ce procesul unui boier fusese judecat de trei boieri veliți, domnul, solicitat de cel „rămas" să-i acorde o nouă judecată, a dat pricina în „socoteala" (judecata) marelui vistiernic, care a pronunțat aceeași soluție ca și veliții boieri, iar domnul a confirmat-o [8]. Este de observat că obiectul procesului era un văcărit, adică o dare, ceea ce explică trimiterea procesului la vistiernic. În alte cazuri, vel vistiernicul este rînduit să judece împreună cu mitropolitul [9] sau împreună cu un ban și cu un vel logofăt [10] etc.

§ 8. Marele paharnic

Ca mare dregător avînd sarcina să guste băutura domnului ca să verifice dacă nu e otrăvită, să aprovizioneze pivnițele domnești, să admi-

---

[4] *Uric.*, IV, p. 406. Este probabil că, în această privință, așezămîntul a consacrat dreptul constuetudinar.

[5] ⟨M. Cantacuzino⟩, *Istoria politică*..., ed. Tunusli, trad. G. Sion, p. 23.

[6] *Uric.*, II (ed. a 2-a), p. 41, doc. din sep. 1783.

[7] 3 aug. 1593, *Uric.*, XXV, p. 18 : „să faci legiuita judecată".

[8] „I. Nec.", 1930, p. 67.

[9] 27 apr. 1725, *Sur. și izv.*, XIV, p. 41.

[10] 28 oct. 1741, D.R.A., II, p. 221.

nistreze viile domnești și să supravegheze pe cele particulare, percepînd dijma vinului cuvenită domnului, vel paharnicul a avut și unele atribuții judecătorești.

În Țara Românească, marele paharnic avea sub comanda sa cetele de păhărnicei, răspîndiți în întreaga țară [1], iar din a doua jumătate a secolului al XVII-lea el comanda și pe roșii sau curteni [2]. În această calitate, el apare, în mai multe documente [3], ca judecător al curtenilor sau roșilor.

În Moldova, în secolul al XVII-lea, marele paharnic administra viile domnești din Cotnari și Hîrlău. El avea și pîrcălăbia de Cotnari [4]. În secolul al XVIII-lea, viile domnești din Huși erau în seama paharnicului al doilea, iar cele din Bacău și Trotuș în seama paharnicului al treilea [5]. Marele paharnic avînd în competența sa administrativă supravegherea viilor particulare și perceperea zeciuielii cuvenite domnului din vinul produs de acestea, s-a creat pe cale consuetudinară competența lui judecătorească pentru toate pricinile civile sau penale în legătură cu viile.

În *penal*, un document din 4 mar. 1611 [6] constată că, pentru un vinovat, cineva „i-a plătit capul de la Barnovschi, ceașnic" (=paharnic). Un alt document, din 30 mar. 1614 [7], dovedește că pentru un „furt de vie" vinovatul și-a „plătit capul" de la ceașnic.

În *civil*, documentele dovedesc aceeași competență a marelui paharnic pentru pricini în legătură cu viile. Un document din 30 sep. 1612 [8] constată că, la cules de vii, marele paharnic a judecat o pricină de revendicare a unei vii. Un document din secolul al XVIII-lea dovedește că aceeași competență se menține în toată perioada [9].

Avînd competența să judece pe subalterni, un document confirmă că marele paharnic a judecat plîngerea unui asemenea subaltern („fecior al nostru") și a dat o „carte" prin care recunoaște dreptul acestuia, poruncind celui care-i tulbura stăpînirea să-l lase „foarte în pace". Cartea se încheie cu formula împrumutată din documentele domnești „Altfel să nu fie"[10].

Pîrcălăbia de Cotnari desigur nu o putea exercita efectiv marele paharnic. Dar, probabil el supraveghea administrația și justiția din Cotnari, pîrcălabul de acolo fiind un fel de subaltern al lui. Un document confirmă că, într-o pricină privind o vie din Cotnari, marele paharnic a judecat împreună cu pîrcălabul din Cotnari, cu șoltuzul și cu 12 pîrgari de acolo[11].

---

[1] N. Stoicescu, *Subalternii marilor dregători*, în S.M.I.M., VI, 1973, p. 77.

[2] Idem, *Sfatul domnesc*, p. 275.

[3] 28 mai 1670, B.A.R., CXXVI/83; 9 apr. 1673, ibid., CCCLXV/224; 9 apr. 1678, *Sur. și izv.*, VI, p. 230.

[4] Gr. Ureche, *Letopisețul*, p. 70.

[5] D. Cantemir, *Descrirea Moldovei*, partea a II-a, cap. VI, p. 205, 207.

[6] D.I.R., A, XVII, 3, p. 9.

[7] Ibid., p. 166.

[8] Ibid., p. 101.

[9] 29 sep. 1727, *Uric.*, XXIV, p. 436: vel paharnicul, judecînd o pîră pentru o vie din Nicorești, hotărăște: „... am giudecat să-i dee vie pentru vie".

[10] 8 aug. (1634—1637), B.A.R., CXVI/129.

[11] 30 sep. 1612, D.I.R., A, XVII, 3, p. 101.

§ 9. Marele armaș

Dregătoria de mare armaș, foarte veche în Principate (din a doua jumătate a secolului al XV-lea) și-a păstrat în perioada 1611—1740 rostul ei inițial: executarea pedepselor grele și intimidarea supușilor în scopul întăririi statului feudal.

În *Țara Românească*, pe lîngă atribuții secundare ca grija de țiganii domnești [1], comanda artileriei [2] și, în timp de război, veghea ca ostașii să nu fugă din bătălie [3], marele armaș avea ca atribuții principale pe cele în strînsă legătură cu justiția represivă: executarea pedepselor, prinderea, întemnițarea și cercetarea vinovaților, paza deținuților.

Marele armaș avea ca subalterni imediați pe armașul al doilea (vtori armaș), pe armașul al treilea (treti armaș) și în plus un număr de armași, unii în capitală, alții răspîndiți în teritoriu sub numele de armășei [4], toți înarmați și organizați militărește.

a. Armașul mare executa în primul rînd pedepsele capitale, de obicei prin călău, printr-un armaș, iar la porunca domnului chiar personal. Dar executa și pedepse mai mici ca mutilarea sau bătaia. Pentru a face din ei instrumente docile, pravila punea la adăpost de orice răspundere pe armași dacă executau decapitări, spînzurări sau torturi din porunca domnului, chiar dacă aceasta era vădit nedreaptă („să vază toți că iaste cu asupreală și cu mare năpastă")[5].

b. Avea uneori sarcina să prindă, să aresteze și să transporte la domnie pe cei vinovați de omor sau tîlhărie, precum și să ridice de la cei răspunzători deșugubina cuvenită domnului [6].

c. Prinderea, întemnițarea și cercetarea infractorilor privea nu numai pe vinovații de crime, ci și pe țiganii fugiți de la stăpînii lor sau pe țăranii care nu se supuneau obligațiilor față de stăpînii de moșii. Marele armaș avea dreptul să-i supună la cazne pe cei cercetați ca să obțină mărturisiri asupra faptei și gazdelor. Cruzimea armașilor răspîndea teroarea. Un țăran, ca să nu cadă în mîna lor, s-a înecat în Jiu [7].

d. Marele armaș avea și sarcina de a asigura paza celor închiși. El avea sub comandă directă o închisoare („grosul armășiei") și „inspecția tuturor închisorilor"[8]. Aceste atribuții îi înlesneau prilejul de a abuza. Del Chiaro [9] povestește că marele armaș a pretins de la soția unui boier închis 300 galbeni pentru eliberarea soțului ei, iar la amenințarea că va fi denunțat domnului, l-a eliberat imediat.

---

[1] 15 ian. 1698, A.S.B., M-rea Govora XXV/149; cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 228.

[2] *Historica relatio*, în Mag. ist., V, p. 34; v. și *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688, pînă la martie 1717*, ed. C. Grecescu, p. 8.

[3] N. Stoicescu, *l. c.*

[4] N. Stoicescu, *Subalternii marilor dregători*, în S.M.I.M., VI, p. 86.

[5] *Carte românească de învățătură*, 1646, gl. 58, zac. 11.

[6] 22 mai 1630, D.R.H., B, XXIII, p. 191.

[7] 2 ian. 1647, A.S.B., M-rea Tismana, L XXXIX/7. De cazne nu erau scutiți nici boierii. Radu Dudescu, din porunca domnului Gheorghe Duca, a fost „muncit cu hiară arsă pă piept, pînă lîngă moarte" (*Istoritile...*, ed. C. Grecescu, p. 162). De asemenea, Preda Brîncoveanu a fost ucis de un armaș, din porunca lui Mihnea vodă (*ibid.*, p. 123).

[8] Memoriu despre Țara Românească și Moldova (1711), *Hurm.*, Supl. I, 3, p. 10.

[9] Antonio Maria del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, ed. N. Iorga, Buc., 1914, p. 201.

În *Moldova*, ca și în Țara Românească, armașii erau încadrați într-o disciplină militară, necesară din cauza caracterului odios și penibil al atribuțiilor lor. Ei formau „ceata armașilor" în număr de 60 pe timpul lui D. Cantemir; erau toți sub comanda superioară a marelui armaș, ajutat de armașul al doilea și armașul al treilea. Marele armaș în a doua jumătate a secolului al XVII-lea participa la divanul domnesc, înaintea lui vel aga [10].

În afară de atribuțiile secundare privind supravegherea steagurilor și a tuiurilor [11], precum și a muzicii turcești care cînta la curte și la alaiurile domnești [12], marele armaș avea ca atribuții principale pe cele legate de justiție :

a. *Executarea hotărîrilor* și în special a celor care pronunțau pedeapsa capitală. Atribuția aceasta e menționată cel mai frecvent în izvoare [13]. În 1612, Ștefan Tomșa a însărcinat pe marele armaș Nicoriță cu executarea hatmanului Balica, a logofătului Stroici și a altor boieri [14]. Tot astfel, cînd în 1680, Duca vodă a condamnat pe trei boieri, „au orînduit pe Toader Flondor vel armaș de le-au tăiat capetele" [15]. În majoritatea cazurilor, marele armaș era numai „zapciu asupra pierzării lor", adică supraveghea executarea pedepsei. Călăul putea fi chiar un armaș, cum fusese înainte de secolul al XVII-lea și cum era uneori chiar după înființarea funcției de călău. Astfel Iane Hadimbul urma să fie înecat în Bahlui, din porunca lui Duca vodă, de un armaș [16]. Vel armașul executa uneori și pedepse mai ușoare. Astfel, Radu Mihnea, mazilind pe un vătaf de aprozi, a poruncit armașului să-i dea 300 de toiege [17].

Datorită forței lor de intimidare, armașii erau folosiți la constrîngerea țăranilor să se supună obligațiilor feudale, la aducerea la urmă a vecinilor sau țiganilor fugiți, la executarea silită a unor slujitori (de ex. seimeni hătmănești și agiești) așezați abuziv pe o moșie [18]. Inspirînd cea mai mare teamă, ei erau chemați să intervină numai în cazuri grave și, de obicei, cei din urmă [19].

b. *Prinderea*, arestarea și transportarea vinovaților spre a fi înfățișați divanului. Astfel, un ucigaș care jefuise pe un boier și îi înecase două slugi arată că boierul a trimis „un armaș de m-au prins și m-au scos la Divanul Măriei Sale lui Dumitrașco-Vodă și mi-au dat giudețul să mă spînzure" [20]. Transportarea celor prinși se făcea „în butuci" [21].

---

[10] 20 sep. 1671, *Uric.*, VII, p. 44.

[11] *Analele parlamentare*, vol. I, 2, p. 236.

[12] Miron Costin, *Poema polonă*, în *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, p. 239.

[13] *Cronica moldo-polonă* (*Cron. sl.-rom.*, ed. cit., p. 186) : „armași care trimit la călău, trei mai mari peste dînșii" ; Miron Costin, *Poema polonă*, în *Opere*, p. 239 : „El execută condamnările la moarte pronunțate de divan" ; Misail Călugărul, interpolatorul lui Gr. Ureche (*Letop. Țării Moldovei*, ed. cit., p. 77) : „armaș mare, ispravnic și purtător de grijă pentru toți ceia ce fac rău și cad la închisoarea țării, la temniță și pedepsitor acelora tuturor și cei giudecați de moarte dați în mîna lui, să-i omoare".

[14] Miron Costin, *Letop. Țării Moldovei*, în *Opere*, p. 60.

[15] Ion Neculce, *Letop. Țării Moldovei*, ed. cit., p. 68.

[16] N. Costin, *Letop. Țării Moldovei*, în *Cronicele României*, ed. M. Kogălniceanu, Buc., 1872, t. II, p. 22.

[17] Miron Costin, *Letop. Țării Moldovei*, în *Opere*, p. 90.

[18] 12 apr. 1739, A.S.B., M-rea Socola, VI/33.

[19] N. Stoicescu, *Subalternii marilor dregători*, în S.M.I.M., VI, p. 86.

[20] 1677—1678, N. Iorga, *Stud. și doc.*, V, p. 30, nota 2.

[21] 5 febr. 1742, I. Antonovici, *Doc. birlădene*, IV, p. 171.

c. *Cercetarea.* Bănuiții erau puși la „cazne" sau „trudiri", dîndu-li-se „strînsoare" ca să mărturisească fapta și să arate pe complici (gazde sau „soții", adică tovarăși la infracțiune).

d. *Acuzarea.* Se pare că vel armașul avea și atribuția de a acuza pe cei bănuiți de vinovăție. Sînt unele indicii în acest sens. Memoriul din 1711 redactat în franțuzește de un călător necunoscut arată că armașul are funcția „să acuze și să facă să se execute hotărîrile principale în afacerile criminale"[22]. Cronicarul Neculce arată că sub Mihai vodă Racoviță piereau mulți nevinovați „că avea un armaș mare grec Panait ce-au fost crîșmar în Țarigrad, lacom și fără suflet. Și pe gura aceluia mulți pătimia"[23].

e. Atribuția statornică a vel armașului a fost *întemnițarea celor bănuiți* de vini importante și *paza* lor pînă la predarea către judecători, iar după condamnare, pînă la executarea pedepsei. Miron Costin scria despre el: „Temnița este sub cîrmuirea lui"[24]. În același sens, Dimitrie Cantemir arată că vel armașul „are privegherea temnițelor"[25], iar Condica Mavrocordat ne arată că tîlharul trebuie dat „pe mîna lui vel armaș"[26].

Marele armaș nu avea drept să judece pe cei prinși, oricît de vădită le-ar fi fost vina. Sarcina lui era limitată la atribuțiile de mai sus. Dar aceste atribuții îi prilejuiau abuzuri, prin cruzimea „cercetării", prin întîrzierea executării sau chiar prin zădărnicirea ei, liberînd pe vinovați fără judecată. Aceste abuzuri, numeroase, erau producătoare de venituri. Astfel, frații Cantacuzino, Toma Vornicul și Iordachi vistiernicul au fost condamnați la moarte de Gheorghe Ștefan. Dați pe mîna vel armașului Grigore Hăbășescu, acesta a întîrziat executarea pînă cînd stăruințele fratelui lor postelnicul Constantin Cantacuzino au determinat iertarea lor de pedeapsă [27]. Întîrzierea salvatoare a fost obținută prin mită [28]. Altă dată, un tîlhar scos „la pierzare" împreună cu alți tîlhari a strigat că oferă partea sa de moșie și libertatea sa, dîndu-se rob celui care „i-ar scoate capul". Marele armaș Brahă auzind, l-a dat de o parte, i-a luat prin zapis partea de moșie, după care tot l-a executat [29]. În alt caz, armașul mare, rîvnind la calul unui om, l-a învinuit că l-ar fi furat și i-a luat și calul și gloabă [30].

§ 10. Marele agă

În *Țara Românească*, marele agă (vel aga), care apare în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, era în secolul al XVII-lea un mare dregător cu caracter precumpănitor militar: el avea comanda dorobanților, adică

---

[22] *Hurm.*, Supl. I, 3, p. 10.

[23] *Letopisețul*, p. 300.

[24] *Poema polonă*, în *Opere*, p. 239; în altă variantă: „Închisorile și cei închiși în toată țara de atîrnă de cuvîntul lui" (*ibid.*, p. 389).

[25] *Descrierea Moldovei*, partea a II-a, cap. VI.

[26] N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI, p. 273.

[27] Radu Popescu, *Istoriile...*, ed. C. Grecescu, p. 112; Ion Neculce, *O samă de cuvinte*, XXXIII, p. 22.

[28] „Mag". ist., I, p. 307; cf. Gh. Ghibănescu, „Arhiva", Iași, 1921, p. 38.

[29] N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI p. 260.

[30] *Ibid.*, p. 260.

a ostaşilor pedeştri [1], fiind al doilea după marele spătar care comanda pe călăraşi [2]. În afară de dorobanţi, recrutaţi din pămînteni, el avea sub comandă şi seimeni, angajaţi dintre străini. Avea ca principal subaltern şi locţiitor pe marele căpitan de dorobanţi, care la rîndul său avea sub ordine pe căpitanii de dorobanţi. În timp de pace, sarcina marelui agă era să păzească palatul domnesc şi cetatea de scaun prin dorobanţii săi [3]. Ca şi ceilalţi subalterni ai marilor dregători răspîndiţi în ţară (spătărei, păhărnicei etc.), dorobanţii, în timp de pace, asigurau ordinea internă nu numai în capitală, ci şi în oraşele capitale de judeţe [4]. În afară de atribuţiile sale militare, marele agă a exercitat în perioada 1611—1740 atribuţii poliţieneşti şi judecătoreşti. Ele se explică prin necesitatea pentru orînduirea feudală de a se menţine prin forţă. Cele judecătoreşti se explică şi prin calitatea lui vel aga de mare dregător.

Atribuţiile judecătoreşti priveau atît pricinile civile, cît şi cele penale.

a. În *pricini civile*, încă de la începutul secolului al XVII-lea, un document ni-l arată pe marele agă Mihai judecînd o pîră pentru moşie şi bucate [5]. El era folosit de domn în diferite pricini, ca boier hotarnic [6], ca boier tocmelnic [7] sau cu alte însărcinări cu caracter judiciar [8].

b. În calitate de comandant, el avea dreptul să judece pe toţi subalternii şi pe toţi cei aflaţi sub comanda sa, aplicînd, ca şi spătarul, regulile dreptului ostăşesc bizantin.

c. În *pricini penale*, nu sînt dovezi că el a exercitat atribuţii judecătoreşti înainte de secolul al XVIII-lea [9]. Avînd sub comanda sa slujitori care asigurau nu numai paza, dar şi ordinea în capitală, el exercita şi atribuţii de poliţie şi, implicit, de justiţie în legătură cu abaterile sancţionate de subalterni. Sînt şi unele indicii în acest sens. Astfel, încă din secolul al XVII-lea, avem ştirea că dregătoria lui vel aga este „mare şi lucrativă"[10]. Tot astfel, într-un zapis de mărturie în legătură cu o deşugubină între martorii care semnează documentul sînt trei boieri cu titlul de agă: vel aga Neagul, Matei aga (fost vel agă) şi Stamatie aga [11].

În Moldova, în această perioadă, vel aga, ca şi în Ţara Românească, era comandantul pedestrimii, în timp ce hatmanul era comandantul călăraşilor. Pedestrimea era compusă din dorobanţi („dărăbani") şi alţi slu-

---

[1] N. Iorga, *Istoria românilor în chipuri şi icoane*, vol. II, Buc., 1905, p. 151; Const. C. Giurescu, *Istoria românilor*, III, 2, p. 749; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 254.

[2] N. Stoicescu, *ibid.*

[3] *Historica relatio*, „Mag. ist.", V, p. 51.

[4] N. Stoicescu, *Curteni şi slujitori*, p. 129—131.

[5] 1 iul. (c. 1605), *Sur. şi izv.*, VI, p. 186: „... scrie jupîn Mihai mare agă această carte a mea acestui popă anume Danciul din Goeşti .... Deci a rămas zota de lege dinaintea mea ...".

[6] 10 ian. 1627, D.R.H., B, XXI, p. 320.

[7] 18 mar. 1627, D.R.H., B, XXI, p. 51; 22 mai 1626, ibid., p. 135; 16 mai 1632, D.R.H., B, XXIII, p. 573.

[8] 30 mar. 1638, B.A.R., XCVI/21, doc. cit. de N. Stoicescu, *Sfatul domnesc* ..., p. 255, n. 111: marele agă e însărcinat să inventarieze averea unui negustor ucis de fiul său.

[9] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 255, e de părere că marele agă nu a avut atribuţii de poliţie în capitală înainte de sec. al XVIII-lea.

[10] *Historica relatio*, în „Mag. ist.", V, p. 51.

[11] 22 mai 1630, D.R.H., B, XXIII, p. 191.

jitori („seimeni de scuteală", care slujeau fără leafă pentru scutire de bir)[12].

În secolul al XVII-lea, marele agă, în afară de atribuțiile militare de comandant, exercita, sigur, atribuții de poliție și de judecată[13]. Weismantel, contemporanul lui Dimitrie Cantemir, scria în anii 1710—1714 cam în același sens[14]. În această perioadă, atribuțiile lui vel aga nu se limitau numai la teritoriul capitalei. Prin subalternii săi, bulucbașii, el avea atribuții de poliție și în tîrguri[15]. Observația lui N. Grigoraș[16] că vel aga avea subalterni și în tîrguri este justă. Dar este inexact că printre ei ar fi și căpitanii de ținuturi : aceștia erau sub comanda marelui hatman.

Atribuțiile judecătorești ale marelui agă erau :

a. Judeca pe subalternii săi, în calitate de comandant, aplicîndu-le regulile dreptului ostășesc bizantin. Cît putea fi de dreaptă această judecată se înțelege din faptul că toți subalternii săi îi datorau, la angajare și periodic, un dar : „ploconul agiesc"[17].

b. Judeca în Iași anumite pricini. Cronicarul scrie că marele agă era „pre tîrg pre Iași giudeț"[18]. Aceasta nu înseamnă că ar fi avut o competență generală asupra tuturor pricinilor. Același cronicar scrie despre postelnic că era „pîrcălab de Iași". Competența agăi era în legătură cu abaterile care se petrec pe stradă : tulburarea liniștii publice prin prostituție, punerea în consumație a unor alimente nehigienice, beția, specula. El judeca deci de regulă pricinile penale mici : mai ales contravențiile.

c. În legătură cu justiția domnească, vel aga putea primi însărcinarea de a executa orice hotărîre domnească. Astfel, cronica[19] relatează că în decembrie 1679, Roșca agă, din porunca lui Duca vodă, a adus pe Donle starostele Putnei de la Focșani pînă la Tîrgu Frumos, unde l-a sugrumat chiar în curțile domnești.

§ 11. Portarul[1]

În Țara Românească, a existat încă din secolul al XV-lea un dregător numit portar, ale cărui atribuții, similare cu ale ușarului din Moldova, constau în primirea turcilor și a unor oameni de seamă sosiți cu o misiune la curtea domnească. Prima mențiune documentară despre portar este

---

[12] Gr. Ureche, *Letopisețul*, p. 71 ; Miron Costin, *Poema polonă*, în *Opere*, p. 239 și 389 ; D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, ed. 1872, p. 81, ed. 1973, p. 205.

[13] Misail Călugărul, interpolatorul cronicii lui Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 71, arată că aga este „ipsravnic pre dărăbani și pre tîrg pre Iași giudeț" ; Dimitrie Cantemir ne spune că „supraveghează paza Iașilor, comandă pe seimenii de scuteală care slujesc în armată pentru iertare de bir, fără leafă, judecă pricinile mai mici, ale tîrgoveților din Iași, dacă prinde pe cineva desfrînat sau beat pe uliță, de orice stare ar fi îl pedepsește . . . " (l. c.).

[14] *Jurnal de campanie, Călători*, sec. XVIII, trad. ms. la Institutul de istorie „N. Iorga" ; „aga din Iași este mai mare peste toate prostituatele și lui îi plătesc ele destule contribuții".

[15] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 221, arată că în Iași erau 10 bulucbași, iar în tîrguri și cetăți cîte patru sau cinci. Toți aceștia erau comandați de aga.

[16] *Dregătorii tîrgurilor moldovenești*, Iași, 1942, p. 70.

[17] 10 dec. 1799, *Uric.*, I, ed. a 2-a, p. 94.

[18] V. mai sus nota 13.

[19] N. Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, în *Cronicele României*, ed. M. Kogălniceanu, t. II, p. 20.

[1] În Moldova, ușarul sau portarul cel mare, neavînd atribuțiuni judecătorești ca omologul său muntean, a fost omis din acest paragraf.

din 5 iunie 1494 [2]. Atribuţiile sale iniţiale de primire şi găzduire a oaspeţilor după protocolul curţii s-au păstrat şi după ce portarul a început, din secolul al XVI-lea, să primească şi alte atribuţii. De aceea, un călător din secolul al XVII-lea îl aseamănă cu un maestru de ceremonie [3]. Înmulţindu-i-se atribuţiile şi crescîndu-i prestigiul, portarul a primit subalterni care să-l ajute şi titlul de mare portar [4].

Atribuţiile portarului, peste cele iniţiale, prin care el se deosebeşte de uşarul din Moldova, aveau un caracter judecătoresc şi erau în legătură mai ales cu hotărniciile. Încă din secolul al XVI-lea, portarul a început să fie desemnat ispravnic al hotărîrii domneşti prin care se poruncea o hotărnicie [5]. Asemenea cazuri se înmulţesc. În secolele XVII şi XVIII, portarul exercită din plin atribuţiile speciale cu privire la hotărnicii, el fiind „omul domnesc" care reprezenta pe domn, primul hotarnic al ţării, atît la efectuarea hotărniciilor prin adunarea boierilor hotarnici, prin însoţirea lor pe teren la măsurătoare, cît şi la executarea cărţilor de hotărnicie prin punerea pietrelor de hotar [6]. În secolul al XVII-lea, competenţa marelui portar în materie de hotărnicie devenise oarecum exclusivă. Orice hotărnicie trebuia să se efectueze cu participarea marelui portar sau a reprezentantului său, portarul al doilea, sub sancţiunea amenzii [7]. Tot atribuţia obişnuită a portarului era aceea de ispravnic la depunerea jurămîntului de către jurători în orice pricini, nu numai de hotărnicie [8]. Marele portar sau portarul însărcinat de el să execute depunerea jurămîntului raporta domnului cele petrecute, pe baza cărora se pronunţa hotărîrea[9].

În sfîrşit, marele portar şi subalternii săi erau deseori, mai mult decît alţi dregători, rînduiţi să cerceteze pricini în legătură cu stăpînirea pămîntului, sau să execute hotărîri de împărţiri de averi, pretenţii băneşti etc.

Pentru îndeplinirea atribuţiilor judecătoreşti, marele portar primea o taxă importantă, numită „adet", iar portarul al doilea una numită „treapăd"[11].

În secolul al XVII-lea, marele portar nu făcea parte din sfatul domnesc, dar figura printre dregătorii de divan care asistau la sfat [12]. În afară de portarul al doilea („vtori-portar"), marele portar mai avea încă un număr de portari ai doilea, care a variat [13]. Pe la mijlocul secolului al XVII-lea într-un document apar patru[14], iar la sfîrşitul secolului al XVII-lea, după listele întocmite de N. Stoicescu, erau cel puţin 20 de portari ai doilea [15].

---

[2] D.R.H., B, I., p. 408, V. şi N. Stoicescu, *Sfatul*, p. 233.

[3] *Historica relatio*, în „Mag. ist.", V, p. 50.

[4] 14 dec. 1514, D.R.H., B, II, p. 266. Existenţa unui portar al doilea apare în doc. din 12 iun. 1504, D.R.H., B, II, p. 58.

[5] 12 iun. 1504, D.R.H., B, II, p. 58.

[6] V. *supra*, n. 3; 1628, D.R.H., B, XXII, p. 117. „şi pe jupan Miho portar de au umblat ei atunci împreună cu călugării de la Sf. Troiţă şi cu 12 boieri de au cercetat şi au hotărnicit această baltă şi au aşezat şi semne pe aceste hotare . . . "

[7] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 235 şi doc. citate acolo.

[8] 30 iul. 1628, D.R.H., B, XXII, p. 293 : într-o pricină de rumânie, după ce răvaşul domnesc numeşte pe jurători şi precizează obiectul jurămîntului, documentul adaugă : „şi ispravnic Radu portar".

[9] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 235.

[10] *Ibid.*

[11] *Ibid.*, p. 237; v. şi N. Stoicescu, *Treapădul*, în „Studii", 1969, nr. 2, p. 283.

[12] *Historica relatio*, *l. c.*, p. 34.

[13] *Historica relatio*, p. 50, arată că „supt sine are mulţi portari".

[14] N. Stoicescu *op. cit.*, p. 236 : doc. 23 dec. 1654, A.S.B., m-rea Radu Vodă, LXXIII/1.

[15] *Ibid.*

§ 12. Serdarul

În Țara Românească, această dregătorie s-a creat pe la mijlocul secolului al XVII-lea, ca și în Moldova. Primul serdar atestat documentar la 27 iul. 1646 [1] sub domnia lui Matei Basarab a fost Constantin, mai tîrziu domn sub numele Constantin Șerban. Atribuțiile lui au fost militare, după cum și titlul o arată (în turcește, serdar = comandant). Sînt puține știri despre atribuțiile militare ale acestui dregător [2]. Sub Șerban Cantacuzino, serdarul comanda pe boierii mazili (foști dregători) și ocupa locul 14 în sfatul domnesc [3]. El însă avusese o însemnătate mai mare sub domniile lui Grigore Ghica.

Cu privire la atribuții judecătorești, nu avem știri. Este probabil deci, că, pe lîngă participarea sa la judecățile sfatului domnesc, serdarul judeca, în calitate de comandant militar, pricinile subalternilor săi, aplicînd regulile dreptului ostășesc bizantin.

În Moldova, dregătoria a fost creată în timpul domniei lui Vasile Lupu, cu același caracter militar, însă cu sarcina specială de a apăra granița răsăriteană împotriva tătarilor din Bugeac și din Crimeea. Primul serdar amintit de cronică este Ștefan, executat pentru hiclenie în 1653[4]. Serdarul avea sub comanda sa directă pe călărașii „de margine" și pe mazilii din ținuturile Orhei, Lăpușna și Soroca [5].

Atribuții judecătorești. Ca mare dregător, adică făcînd parte dintre boierii de divan de starea întîi, marele serdar avea dreptul să judece pricini, chiar fără o delegație domnească [6]. Domnul însă delega adesea pe serdar să judece pricini. Exercitarea acestei competențe a dus la un conflict de atribuții între serdar și pîrcălabii de Orhei, Lăpușna și Soroca, conflict care a fost reglementat prin hrisovul din 5 aprilie 1730 dat de Grigore Ghica Vvd.[7]. Acest hrisov a hotărît că serdarul are competența să judece pe tîlharii de cai tătărești sau turcești, de asemenea să judece pe robi, să pedepsească pe vornicii sau locuitorii satelor vinovați de „risipa oamenilor" și, numai excepțional, trei zile pe an, să judece pricinile ivite în tîrgurile din cele trei ținuturi (Orhei, Lăpușna, Soroca). Pentru restul pricinilor, pîrcălabii rămîneau judecătorii firești, exceptînd moartea de om care intra în competența vornicului mare. Serdarului i se interzicea să strice judecata pîrcălabilor. Chiar în pricinile judecate de serdar, gloaba se cuvenea pîrcălabilor.

---

[1] Muzeul de istorie București, nr. 13729, cit. de N. Stoicescu, *Sfatul...*, p. 257.

[2] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 257.

[3] *Historica relatio*, în „Mag. ist.", V, p. 45; Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 61, îl menționează ca al 13-lea membru al sfatului, iar N. de Porta (C. Giurescu, *Materiale*, II, p. 82) ca al 11-lea dintre cei 12 membri ai sfatului.

[4] Miron Costin, *Letopisețul*, în *Opere*, p. 138.

[5] *Ibid.*; Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, partea a II-a, cap. VI; A. V. Sava, *Doc. Orhei*, p. XXVI.

[6] 18 nov. 1699, A. V. Sava, *op. cit.*, p. XXVII: documentul constată că Darie Donici serdarul judecă o pricină ca „socotitor", adică judecător „aice la margine".

[7] A. V. Sava, *op. cit.*, p. 198 și urm.

§ 13. Marele cămăraș

Dregătoria de mare cămăraș a apărut în ambele țări abia în secolul al XVII-lea, deși existența cămărașilor este atestată documentar din secolul al XV-lea [1]. Deoarece în secolele XV—XVI vistieria și cămara erau contopite, cămărașii erau probabil subalternii vistiernicului, care păstra răspunderea atît pentru banii țării (vistieria), cît și pentru banii și lucrurile de preț care aparțineau domnului (cămara). În secolul al XVII-lea cămara fiind despărțită de vistierie, a fost încredințată unui mare dregător depinzînd direct de domn. Această despărțire apare în ambele țări în deceniul al patrulea: în Țara Românească, întîlnim într-un document din 11 iul. 1632 [2] pe „jupanul Antonie cămărașul" care face o danie unei mănăstiri fiind probabil mare cămăraș. Existența marelui cămăraș în Țara Românească în 1640 este atestată de episcopul catolic Petru Bogdan Bakšić [3].

Un document din 18 ian. 1652 [4] atestă că sub Matei Basarab exista un cămăraș gestionar al cămării domnești. În Moldova, un document din 1 aprilie 1631 [5] dovedește că în acel an cămara era despărțită de vistierie. În domnia lui Vasile Lupu a existat dregătoria de mare cămăraș, pe care a ocupat-o Gheorghe Duca [6] între anii 1651 și 1653 [7]. Dealtfel, atît Bandini [8], cît și Evlia Celebi [9] confirmă existența marelui cămăraș în timpul domniei lui Vasile Lupu și după aceea.

Atribuțiile principale ale marelui cămăraș erau în această perioadă:

a. să strîngă, să păstreze și să mînuiască banii care aparțineau domnului atît de la moșiile sale, cît și veniturile țării, afectate domniei, precum: vămile, ocnele, desetina, goștina etc.

b. să strîngă, să cumpere și să păstreze pentru domn lucrurile de preț de care domnul avea nevoie pentru fastul curții sale și pentru relațiile cu demnitarii străini, precum: blănuri scumpe, stofe de lux, arme împodobite, vase exotice, odoare bisericești, harnașamente bătute în aur și argint etc.

Aceste atribuții dădeau marelui cămăraș un caracter de dregător de curte, pus în slujba intereselor personale ale domnului. De aceea, în ochii străinilor el apărea ca șambelanul domnului [10]. Iar rangul său era

---

[1] Documentul din 1443 e semnalat de Const. C. Giurescu, *Contribuțiuni* . . . , p. 39.

[2] D.R.H., B, XXIII, p. 602.

[3] *Călători*, V, p. 201.

[4] B.O.R., 1964, nr. 11—12, p. 1095. Acest document ne arată că marele vistier, vistierul al doilea și cămărașul, dregători ai lui Matei Basarab, au furat o sumă mare „și din cămară și din vistierie", deși juraseră pe evanghelie. Faptul că a jurat și cămărașul, care e și el declarat vinovat ca „fur", dovedește că gestiunea cămării era separată de a vistieriei, dar că vistiernicul și cămărașul, care trebuiau să colaboreze în activitatea lor licită, au colaborat și la furt, devenind complici.

[5] N. Grigoraș, *Inst. feud.*, p. 107, v. și Petre Strihan, recenzie la această lucrare în „Studii", 1972, nr. 1, p. 175.

[6] Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 162.

[7] N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 397.

[8] *Codex Bandinus*, p. 138.

[9] Dr. A. Antalfy, *Călătoria lui Evlia Celebi prio Moldova în anul 1659*, trad., p. 53.

[10] De la Croix, în Fr. Babinger, *O relațiune neobservată despre Moldova sub domnia lui Antonie Vodă Ruset*, Buc., 1938, p. 74, îl numește șambelan și arată că participă la sfaturile secrete ale domnului. În același sens, v. doc. din 1712, în *Hurm.*, Supl. I, 1, p. 423.

modest în această perioadă. În Moldova după Dimitrie Cantemir (l.c.) marele cămăraș era boier (dregător) de starea a treia.

Atribuții judecătorești. În afară de aceste atribuții, marele cămăraș a primit de la domnie sarcina de a controla instrumentele de măsurătoare de care se serveau negustorii la vînzarea mărfurilor, cu dreptul de a percepe un venit din acest control și de a aplica pedepse celor care foloseau instrumente înșelătoare.

În Țara Românească, M. Cantacuzino [11] ne informează că vel cămărașul, înainte de 1740, avea venit „de la cotărit", taxa datorată de negustori pentru „coturile" standard procurate de cămărașul cel mare. Bineînțeles, negustorii contravenienți erau pedepsiți, ca și în Moldova, de către același mare dregător. Raicevich [12] spune mai mult despre atribuțiile lui judecătorești: că „toți negustorii și îndeosebi evreii sînt sub jurisdicția sa". Dintr-un document din 25 nov. 1709 [13] rezultă că marele cămăraș avea drept să judece și pricini de datorii și că putea constrînge pe debitorii răi platnici cu închisoarea.

În Moldova, după cum ne informează Dimitrie Cantemir [14], marele cămăraș fixa obligator cîntarele și măsurile cu care aceștia trebuiau să vîndă. El avea dreptul să pedepsească pe cei care foloseau cîntare mincinoase sau coți înșelători.

§ 14. Pîrcălabii

Încă din secolul al XIV-lea, în Moldova și mai puțin în Țara Românească, pîrcălabii au fost comandanți ai cetăților și mari dregători care, pe lîngă atribuții militare, au exercitat și atribuții administrative și judecătorești, figurînd chiar ca membri ai sfatului domnesc. Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, paralel cu scăderea importanței cetăților, dregătoria și-a pierdut treptat caracterul militar și însemnătatea politică.

În *Moldova*, în special sub domniile lui Miron Barnovschi și Vasile Lupu, pîrcălabul a decăzut, ca mare dregător [1]. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, pîrcălabii nu mai participau la sfatul domnesc: au rămas dregători domnești locali („dregători de țară") cu atribuții administrative și judecătorești limitate la ținutul respectiv [2]. Ei aveau reședința în oraș, dar competența lor se exercita asupra ținutului [3].

---

[11] *Istoria Țării Românești*, editată de Frații Tunusli, trad. G. Sion, Buc., 1863, p. 56 și 59.

[12] *Voyage en Valachie et en Moldavie*, trad. Lejeune, Paris, 1822, p. 81.

[13] N. Iorga, *Stud. și doc.*, XIV, p. 266.

[14] *Descrierea Moldovei*, partea a II-a, cap. VI.

[1] N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 206; v. și D. Nichita, *Contribuții asupra pîrcălăbiei în Moldova pînă la sfîrșitul sec. XVI*, în „Arhiva", 1925, nr. 2, 3 și 4; idem, *Pîrcălăbia în Moldova pînă în veacul al XVII-lea*, în *Anuarul lic. M. Kogălniceanu, Iași*, 1922—1932, p. 53—75; T. Bălan, *Vornicia în Moldova*, Chișinău, 1931, p. 143—186.

[2] Miron Costin, *Letopisețul...*, în *Opere*, p. 239 și 290: pîrcălabii nu mai iau parte la sfatul domnesc; sînt cîte doi la ținut; la ținuturile Putna și Cernăuți se numesc starosti, iar la Botoșani pîrcălabul se chiamă vornic. După D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, II, 12, în cetăți și tîrguri sînt orînduiți judecători care se numesc pîrcălabi, vornici sau cămărași; în general, sînt cîte doi la fiecare ținut, afară de Bacău, Tg. Frumos, Hîrlău, Covurlui și Vaslui, unde e cîte unul.

[3] P. P. Panaitescu, în *Viața feudală*, p. 426; contra, A. Cazacu, *ibid.*, p. 497, care opinează pentru competența și asupra orașului de reședință.

Atribuţiile judecătoreşti ale pîrcălabilor erau întinse, ei reprezentînd puterea domnească în ţinut şi bucurîndu-se oarecum de prestigiul vechi al dregătoriei. Ei judecau :

a. *Pricini penale.* Era principala lor competenţă. Ei aveau datoria să urmărească şi să prindă pe răufăcători (ucigaşi, tîlhari, hoţi) şi să-i judece, avînd dreptul să-i spînzure [4], dar şi să mijlocească între păgubaş şi vinovat care, dacă despăgubea pe victimă sau rudele ei, putea să-şi răscumpere vina de la pîrcălab plătind gloaba („plata capului")[5].

În satele mănăstireşti, în secolul al XVII-lea, pîrcălabii judecau în apel infracţiunile mai uşoare care erau judecate în primă instanţă de egumenul mănăstirii [6]; pe vinovaţii de fapte grave (tîlhărie, furt, omor) pîrcălabii erau datori să-i prindă şi să-i trimită în obezi la domnie [7].

Pîrcălabii aveau o închisoare [8] şi slujitori pentru cercetarea celor vinovaţi sau bănuiţi de fapte penale, cărora le aplicau adesea bătaia („certare") obişnuită [9]. Pîrcălabii erau folosiţi de domn ca să constrîngă pe ţărani să execute obligaţiile feudale, să readucă pe vecinii fugiţi din satele lor [10] şi, în general, să păstreze în ţară ordinea feudală.

b. *Pricini civile.* Pîrcălabii, singuri sau împreună cu oameni buni [11], judecau pricini pentru bani [12], pentru moşie [13] şi în general orice pricini civile [14] primind o taxă (ferîie)[15].

c. Ei executau unele hotărîri judecătoreşti ale domnului şi sfatului domnesc [16] sau unele măsuri poruncite de domn în cursul unei pricini [17].

În afara acestor atribuţii proprii *(ès qualités)*, pîrcălabii îndeplineau acte juridice din porunca domnului, precum cercetări la faţa locului pentru încălcări de hotare, în care caz pîrcălabii recurgeau la oameni buni şi bătrîni, după care întocmeau o carte de mărturie care servea ca bază la judecata domnească [18].

În secolele XVII—XVIII, atribuţiile judecătoreşti ale pîrcălabilor au avut tendinţa de scădere, în special în materie penală, limitîndu-se la pricini mai uşoare (sfada, bătăi, furturi mici, „potlogării", vite de pri-

---

[4] 1 ian. 1613, D.I.R., A, XVII, 3, p. 109 : „să cerceteze pîrcălabul sau . . . să strîngă oameni buni şi cine se va afla hoţ sau tîlhar să piară după fapta lor" ; c. 1636, *Sur. şi izv.*, III, p. 195 : tatăl dă pîrcălabului 10 stupi şi 10 lei gloaba „că era să-l spînzure de un furtişag mare".

[5] (1607—1609) nov. 23, D.I.R., A, XVII, 2 p. 132; 23 mar. 1635, *Sur. şi izv.*, III, p. 179; v. şi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 215 şi N. Grigoraş, *op. cit.*, p. 289.

[6] 12 ian. 1628, D.R.H., A, XIX, p. 391, T. Bălan, *op. cit.*, p. 124.

[7] 24 mar. 1626, D.R.H., A, XIX, pl 39; 27 febr. 1627, ibid., p. 186; v. şi N. Costin, *Letop. Ţării Moldovei*, în *Cronicele României*, ed. M. Kogălniceanu, t. 2, p. 36—37.

[8] 5 iul. 1609, D.I.R., A, XVII, 2, p. 34; f. dată, B.C.I.R., II, 1916, p. 208.

[9] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 213, n. 437.

[10] *Ibid.*

[11] 30 mai 1613, D.I.R., A, XVII, 3, p. 138.

[12] Cca 1665, A. V. Sava, *Doc. Orhei*, p. 119.

[13] 15 dec. 1630, A.S.B., Schit. Brazi, XXXI/1.

[14] 1 aug. 1606, D.I.R., A, XVII, 2, p. 58; 7 ian. 1608, ibid., p. 141.

[15] 14 iul. 1619, D.I.R., A, XVII, 4, p. 381; 6 aug. 1672, N. Iorga, *Stud. şi doc.* VII, p. 375.

[16] 12 ian. 1650, B.A.R., VIII/10; (1651—1652) nov. 3, A.S.B., Achiziţii noi, XCI/33; pîrcălabul pe baza cărţii domneşti alege hotarul şi stîlpeşte.

[17] 15 iun. 1632, D.R.H., A, XXI, p. 151; 16 sep. 1633, ibid., p. 502.

[18] N. Grigoraş, *op. cit.*, p. 295.

pas), cele grave (omor, tîlhărie, furt mare) urmînd a fi judecate de divan [19] sau de marele vornic [20]. Prin cartea domnească din 5 aprilie 1730 [21] coordonîndu-se atribuțiile pîrcălabilor cu ale serdarilor, s-a hotărît ca pîrcălabii să judece și să ia gloabe la furturi mici („potlogării"), la gîlceve, bătăi, răniri (cu sînge). Moartea de om s-a lăsat în competența marelui vornic,

În *Țara Românească*, pîrcălabii de cetăți au jucat un rol mai puțin important decît în Moldova, chiar atunci cînd cetățile nu decăzuseră. Cel mai important dintre ei pare a fi fost în secolele XV—XVI pîrcălabul cetății Poenari. Acesta a purtat și titlul de „mare pîrcălab" [22] și era trecut ca martor în documente imediat după marele vornic, chiar înaintea banului [23]. În perioada 1611—1740 nu mai întîlnim pîrcălabi de cetate. Existența lui Stroe, mare pîrcălab care a avut sarcina de ispravnic de scaun în Tîrgoviște, între 15 apr. și 11 iun. 1673 [24], nu este concludentă pentru pîrcălabi ca mari dregători. În această perioadă, Țara Românească a cunoscut următoarele categorii de pîrcălabi :

a. *Pîrcălabii de oraș* în această perioadă reprezentau domnia în administrarea orașelor de către organele alese de orășeni. Ei îndeplineau în Țara Românească sarcina pe care în Moldova o aveau în orașe și tîrguri ureadnicii sau vornicii [25].

Existența pîrcălabilor de oraș în Țara Românească e veche : menționată în secolul al XV-lea [26], ea poate fi urmărită în secolul al XVI-lea [27], în secolul al XVII-lea [28] și chiar în prima jumătate a secolului al XVIII-lea [29]. Atribuțiile lor principale au fost și au rămas : strîngerea veniturilor din orașe cuvenite domniei și în special încasarea vămii tîrgurilor [30]. Ei au avut și atribuții judecătorești, în calitatea lor de reprezentanți ai domniei în oraș. În aceeași calitate, aveau competența să judece împreună cu organele orășenești (județul și pîrgarii) pricini [31]. În timpul lui Constantin Brîncoveanu, cînd s-a accentuat tendința domniei de a suprima autonomia orașelor, pîrcălabii de oraș au primit cărți de volnicie prin care li s-au confirmat vechile atribuții fiscale și judiciare [32]. Ba li s-a extins competența *ratione loci*, dîndu-li-se dreptul să încaseze vama atît în oraș, cît și în 12 sate dimprejurul tîrgului precum și competența *ratione materiae*, dîndu-li-se

---

[19] 24 mar. 1626, D.R.H., A, XIX, p. 39 ; 5 mai 1626, ibid., p. 77 ; 27 febr. 1627, ibid., p. 186.

[20] N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 292.

[21] A. V. Sava, *Doc. Orhei*, p. 199.

[22] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 215.

[23] 27 mai 1510, D.R.H., B, II, p. 163 ; 8 ian. 1512, ibid., p. 192.

[24] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 215.

[25] P. P. Panaitescu, în *Istoria României*, III, p. 82.

[26] 7 aug. 1451, D.R.H., B, I, p. 187 : „pîrcălabi de orașe" ; 15 mai 1482, ibid., p. 295 : „pîrcălabilor de prin toate orașele noastre".

[27] 28 ian. 1518, D.R.H., B, II, p. 324.

[28] 14 dec. 1629, ibid., p. 696 ; 27 iul. 1630, D.R.H., B, XXIII, p. 239.

[29] 20 aug. 1724, doc. inedit menționat de Const. C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, Buc., 1966, p. 335.

[30] Mai toate documentele citate mai sus sînt hrisoave care menționează pe pîrcălabii de oraș în legătură cu scutiri de vamă. V. și C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 335.

[31] 3 mar. 1626, D.R.H., B, XXI, p. 37.

[32] Anatefterul, Condica de porunci a Vistierei lui Constantin Brîncoveanu, ed. Dinu C. Giurescu, în S.M.I.M., V, 1962, cărțile cu data de 1 ian. 1695 pentru pîrcălabii din orașele Rîmnic, Buzău, Rușii de Vede, Zimnicea, Slatina, Focșani, București.

dreptul să judece hoţii şi curvii, cu dreptul de a pedepsi cu gloabă şi închisoare[33].

b. *Pîrcălabii de sat.* În secolele XVII şi XVIII, se dovedeşte existenţa în Ţara Românească a unor pîrcălabi de sat în satele de toate categoriile : domneşti, boiereşti, mănăstireşti[34]. În satele aservite, pîrcălabii erau numiţi de stăpînul satului : în satul domnesc de domn, în satul boieresc de boier dintre rumâni[35], în satul mănăstiresc de mănăstire[36]. În satele libere de moşneni, pîrcălabul era ales de obştea satului dintre membrii ei[37].

Numai pîrcălabii din satele domneşti erau organe ale judecăţii domneşti. Cei din satele libere erau organe ale obştii, iar cei din satele boiereşti şi mănăstireşti ale judecăţii senioriale.

Pîrcălabul de sat era, după expresia lui N. Iorga[38], „căpetenia satului". El avea atribuţia judecătorească de a judeca pricinile mărunte, furturile mici, certurile[39] şi pe aceea de a constrînge pe săteni la ascultare, eventual chiar prin bătaie[40].

§ 15. Marî vătafi, căpitani, marî căpitani de ţinut

a. *Marii vătafi.* Atît în Ţara Românească[1], cît şi în Moldova[2] au apărut în secolul al XVI-lea nişte dregători militari cu importante atribuţii administrative şi judecătoreşti. Ei erau numiţi de domn. La început, ei comandau cete de slujitori domneşti[3]. Cu timpul, ei au devenit principalii colaboratori ai conducătorilor de judeţe şi ţinuturi. La sfîrşitul secolului al XVI-lea, în Moldova numărul lor creşte : la ţinuturi găsim de regulă cîte doi marî vătafi[4]. Din cauza scăderii importanţei pîrcălabilor ca urmare a desfiinţării cetăţilor, în secolul al XVII-lea marii vătafi ajung să îndeplinească multe din atribuţiile pîrcălabilor[5]. Aceştia rămîn, totuşi, superiorii lor ierarhici[6].

Atribuţiile lor judecătoreşti erau importante şi variate. Ei judecau certurile mărunte dintre locuitorii satelor, cu dreptul de a globi pe

[33] 1 ian. 1709, carte de volnicie pentru pîrcălabii de la Craiova şi Strehaia, *ibid.*

[34] 9 iul. 1696, N. Iorga, *Stud. şi doc.*, XIV, p. 291 ; „scriem cartea noastră voao, pîrcălabilor dupren satele domneşti şi boiereşti şi călugăreşti".

[35] P. P. Panaitescu, *Obştea ţărănească*, p. 190.

[36] 10 iul. 1629, D.R.H., B, XXII, p. 620 ; 30 oct. 1632, D.R.H., B, XXIII, p. 624 ; 28 nov. 1722, D.R.A., I, sec. XVIII, p. 304.

[37] 3 apr. 1677 : I. Răuţescu, *Dragoslavele*, Cîmpulung . . . , p. 124 ; P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 190.

[38] *Stud. şi doc.*, X, p. 201.

[39] Şerban Papacostea, *Oltenia*, p. 271.

[40] 27 nov. 1632, D.R.H., B, XXIII, p. 632.

[1] 12 mai 1529, D.R.H., B, III, p. 119.

[2] 11 apr. 1546, D.I.R., A, XVI/1, p. 457.

[3] *Cronica moldo-polonă*, în *Cron. sl.-rom.*, p. 186 ; cf. A. V. Sava, *Doc. Lăpuşnei*, p. XV.

[4] 15 mar. 1599, D.I.R., A, XVI/4, p. 249 ; D. Ciurea, *Organizarea ad-tivă*, p. 167 ; N. Stoicescu, *Curteni*, p. 237.

[5] N. Stoicescu, *Sfatul*, p. 208.

[6] A. V. Sava, *op. cit.*, p. XV.

vinovați, dar aveau și datoria să urmărească și să prindă pe tîlhari și pe hoți și să-i înainteze la domnie[7]. Ei aveau vătafi subalterni în unele puncte din ținut și închisoare la reședința ținutului[8]. Radu Mihnea a dat dreptul marilor vătafi să judece împreună cu oameni buni și chiar să spînzure pe vinovații de omucideri, din satele mănăstirești, gloabele revenind însă mănăstirilor[9]. În aceeași epocă, marii vătafi erau competenți să judece furturi, să aresteze și să prade pe vinovați[10] sau să primească de la ei „plata capului"[11]. Marii vătafi erau delegați de domn să judece uneori și pricini civile[12]. Ei erau de asemenea competenți să întocmească zapise de mărturie pentru pricinile cercetate și zapise de adeverire pentru vînzări de ocine[13].

În Țara Românească, în secolul al XVII-lea, nu mai întîlnim mari vătafi, ultimul fiind menționat documentar la 17 august 1596[14]. E probabil că marii vătafi au fost înlocuiți cu căpitani de către Mihai Viteazul[15].

b. *Căpitanii. Marii căpitani de ținut. Căpitanii de margine.* În Țara Românească, căpitanii care au înlocuit pe marii vătafi au avut, în tot timpul secolelor XVII și XVIII, pînă la reforma lui Constantin Mavrocordat, aceleași atribuții ca și marii vătafi. Ei aveau sub ordinele lor slujitori și curteni, cu care administrau județul în timp de pace și pe care îi comandau în timp de război. De obicei fii de boieri, căpitanii își începeau cariera administrativă și judecătorească în județe. Prin ei se săvîrșeau toate afacerile importante ale județelor. Ei au fost adevărații precursori ai ispravnicilor creați de Constantin Mavrocordat[16].

În Moldova, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, marii vătafi au fost înlocuiți cu mari căpitani de ținut care comandau slujitorii din ținutul respectiv. Ei sînt cei 19 căpitani menționați de D. Cantemir ca funcționînd în cele 19 ținuturi ale Moldovei, sub privegherea hatmanului[17]. În ținuturile de graniță („de margine") ei aveau ca principală sarcină paza hotarelor. În celelalte ținuturi, ei erau folosiți în administrație și justiție, preluînd atribuțiile marilor vătafi, a căror activitate au continuat-o. Marii căpitani de ținut erau numiți de domn. Ei aveau sub ascultarea lor pe toți slujitorii aflați în ținut, inclusiv căpitanii lor, precum și pe toți locuitorii ținutului. Cei nemulțumiți de judecata lor aveau drept de apel la domn. La crearea ispravnicilor, ei au devenit subalternii acestora, rămînînd comandanții militari ai slujitorilor din ținut[18]. Atribuțiile judecătorești asupra locuitorilor le-au fost retrase, fiind trecute asupra ispravnicilor și judecătorilor creați la ținuturi.

---

[7] Melchisedek, *Cronica Huși lor*, p. 54.
[8] 14 mai 1621, D.I.R., A., XVII, 5, p. 53.
[9] N. Grigoraș, *Inst. feud.*, p. 98.
[10] 15 ian. 1614, D.I.R., A, XVII, 3, p. 155; 14 iul. 1619, ibid., 4, p. 381.
[11] Către 1 nov. 1615, *Arh. ist.*, 1864, p. 71; 1616 sep. 1 — 1617 aug. 31, D.I.R., A, XVII, 4, p. 35.
[12] 19 mar. 1615, D.I.R., A, XVII, 3, p. 204.
[13] N. Stoicescu, *Curteni*, p. 243.
[14] D.I.R., B, XVI, 6, p. 240.
[15] N. Stoicescu, *Curteni*, p. 246.
[16] *Ibid.*, p. 250; D. Fotino, *Ist. gen. a Daciei*, III, p. 205.
[17] *Descrierea Moldovei*, partea a II-a, cap. VII.
[18] N. Stoicescu, *Curteni*, p. 257.

În Țara Românească, nu rezultă din documente că ar fi existat mari căpitani de județ, ca în Moldova. Au fost însă căpitani de margine la Cerneți și la Focșani[19].

§ 16. Vornicii de poartă (gloată)

În Moldova, au existat încă din secolul al XV-lea[1] niște mici dregători, denumiți vornici de gloată (în documentele de limbă slavonă, pînă în secolul al XVII-lea) sau vornici de poartă. Dregătoria este exclusiv moldovenească. În ciuda denumirii lor de vornici, ei nu se aflau sub ordinele marilor vornici. Ei erau ai „porții", care, după modelul Porții otomane, reprezenta simbolul domniei și al puterii domnești[2]. Ei primeau ordine direct de la domn sau de la marele logofăt. Rangul lor oficial era modest. Dimitrie Cantemir îi așază printre boierii de starea a treia[3]. Dar, avînd scaun de judecată și pecete proprie („pecetea porții gospod"[4]), importanța lor reală era mai mare decît aceea a rangului lor oficial. Numărul lor a variat. În secolul al XVII-lea erau 12[5], la începutul secolului al XVIII-lea erau numai patru[6]. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, numărul lor era de șase[7].

Atribuțiile lor judecătorești erau de judecători și de auxiliari ai justiției.

Competența de judecată. a. Judecau, la scaunul lor de la poarta palatului domnesc, pricinile mai mici, pe cele mari îndrumîndu-le la divan. Hotărîrile lor se încheiau cu formule care amintesc documentele domnești[8]. Pricinile în care apăreau mai frecvent erau hotărniciile[9].

b. Judecau și pedepseau pe femeile desfrînate[10].

c. Prin delegație, judecau pricini de revendicare[11], de tulburare de posesie[12], de lichidare a cheltuielilor de judecată[13].

Ca auxiliari ai justiției domnești, vornicii de poartă:

a. Triau, la poarta domnească, pricinile, reținînd pe cele mărunte, iar pe cele importante înscriindu-le în catastiful divanului.

b. Aduceau pe împricinați înaintea divanului „după catastif"[14].

---

[19] *Ibid.*

[1] Prima mențiune: 15 iun. 1436, D.I.R., A, XIV—XV, p. 121.

[2] V. Bogrea, *„Poarta" lui Vasile Lupu*, în A.I.I.N.Cl. (1923), p. 355—356.

[3] *Descrierea Moldovei*, partea a II-a, cap. VI.

[4] 25 apr. 1761, *Uric.*, XX, p. 395.

[5] Miron Costin, *Poema polonă*, în *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, p. 389.

[6] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, și *l. c.*

[7] *Uric.*, XIX, p. 384, Condica de venituri . . . din 1 sep. 1776; V. A. Urechiă, *Istoria românilor*, V, p. 519.

[8] 20 mai 1631, A. S. B., M-rea Sf. Ioan Zlataust, IV/3: „iar Sofronia să nu mai aibă nicio treabă în acea casă niciodinioară în veci înaintea cărții noastre".

[9] 29 apr. 1639, I. Antonovici, *Doc. bîrlădene*, IV, p. 3; 18 nov. 1643, *Sur. și izv.*, II, p. 122; 22 oct. 1704, T. Bălan, *Doc. bucovinene*, III, p. 125.

[10] Dimitrie Cantemir, *Descr. Mold.*, partea a II-a, cap. VI.

[11] 25 mai 1669, *Sur. și izv.* IV, p. 154.

[12] 20 oct. 1695, *Isp. și zap.*, V, p. 11.

[13] 20 aug. 1646, B.A.R., DXCII/226—227.

[14] Miron Costin, *Poema polonă*, în *Opere*, p. 389.

c. Prin delegație, cercetau diverse pricini, după care raportau divanului[15].

d. Erau deseori numiți ispravnici de hotărnicii, îndeplinind rolul portarilor al doilea din Țara Românească[16].

e. Prin delegație, adunau gloaba porții de la cei care nu respectau poruncile domniei[17].

f. Asistau la jurămîntul părților în proces[18].

g. Făceau expertize, evaluînd bunurile în *litigiu*[19].

h. Întocmeau zapise de vînzare, fiind martori, iar uneori, cînd vînzarea se făcea „denaintea porții măriei sale lui Vodă", ei îndeplineau un oficiu de notariat[20].

---

[15] *Ibid.*; cf. N. Stoicescu, *Sfatul domnesc* . . . , p. 241.

[16] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 241.

[17] *Ibid.*

[18] *Ibid.*

[19] 18 iun. 1650, B.A.R., doc. XLIX/18: un cal a fost evaluat („bicîuluit") „înaintea porții domniei mele".

[20] 9 mar. 1634, B.A.R., CXXXII/147; D.R.H., A, XXII, p. 79; 10 iun. 1648, A.S.B., Episc. Roman, doc. IV/17; iul. 4 1649, *ibid.*, LXXXI/3; 14 iul. 1651, A.S.B., M-rea Dolheşti, ms. 648, f. 28 etc. Cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 241.

Capitolul al VI-lea

ORGANELE DE EXERCITARE EXCEPȚIONALĂ A PUTERII JUDICIARE A DOMNULUI: LOCȚIITORII DOMNEȘTI (LOCOTENENȚA DOMNEASCĂ ȘI REGENȚA)

§ 1. Categoriile de locțiitori domnești

Este normală sau ordinară exercitarea puterii judiciare domnești atunci cînd o face domnul împreună cu divanul la scaunul domniei, adică în capitală sau în una din capitalele oficiale ale țării. Dimpotrivă, această exercitare apare ca excepțională, și se face prin organe speciale, cu caracter temporar, în situațiile analizate mai jos. De buna lor reglementare depinde necesara continuitate a vieții de stat. Acest obiectiv nu poate fi atins în întregime nici prin ereditatea tronului, aproape total înlăturată în Principate în secolele XVII—XIX:

A. Între două domnii, de la abdicarea, moartea sau mazilirea unui domn, pînă la intrarea în funcțiune a noului domn; este vacanța tronului sau interregnul. În secolul al XVII-lea și mai ales în secolul al XVIII-lea, acest caz se produce extrem de frecvent din cauza deselor schimbări de domni provocate de turci. În general, vacanța propriu-zisă durează pînă ce noul domn își trimite de la Constantinopol reprezentanți care să guverneze în locul lui, afară de cazurile excepționale cînd el însuși se găsește în țară. În caz de schimbare a unui domn dintr-o țară în alta, noul domn putea veni nu de la Constantinopol, ci din capitala celeilalte țări.

B. De la învestirea domnilor la Constantinopol pînă la sosirea în capitala țării (maximum trei luni), noul domn guvernează din străinătate prin locțiitori domnești: ispravnici de scaun sau caimacami, fie că menține pe cei existenți, numiți din cauza vacanței tronului, fie că numește alte persoane de încredere, așa cum se întîmplă de cele mai multe ori.

C. Nevîrstnicia (minoritatea), starea mintală (demența) sau altă boală gravă, adică o imposibilitate fizică pentru domn de a-și îndeplini atribuțiile ca șef de stat. În perioada de care ne ocupăm, sistemul de numire a domnilor de către turci suprima practic aproape cu desăvîrșire eventualitatea unor astfel de cazuri. Această locotenență, care nu este decît o regență și care avea atingere cu tutela domnului nevîrstnic și cu curatela bolnavului mintal, se exercită, de obicei, prin mama domnului minor.

D. Lipsa mai îndelungată a domnului din capitală, fiindcă se afla într-o a doua capitală, la o curte sau un conac domnesc din țară sau fiindcă se găsea în afara granițelor: în campanie militară, retras în fața trupelor străine de ocupație, sau în deplasare „de serviciu" la Con-

stantinopol (respectiv la sultan sau vizir). În secolul al XVII-lea regimul a două capitale exista numai în Țara Românească, îndeosebi sub Matei Basarab, cînd Tîrgoviște este îndelung folosită ca a doua capitală, și chiar sub Constantin Brîncoveanu, care face șederi îndelungate în acest oraș și în împrejurimile lui.

În toate aceste cazuri de absență din capitala țării, o locotenență domnească exercită, în măsura necesară și sub supravegherea de departe a domnului, cu care rămîne în contact, puterile domnești, deși domnul ține divan oriunde se găsește, după cum am văzut, și continuă și exercițiul direct al acestor puteri. Rezultatul se obține prin organ unipersonal sau pluripersonal: *ispravnicul (ii) de scaun*, în speță al (ai) Bucureștilor, care în a doua jumătate a secolului al XVII-lea va lua numele turcesc de *caimacam (i)*. Printr-o simetrie firească, s-a ajuns și la organizarea unui ispravnic de Tîrgoviște[1], pentru cazul cînd domnul, fiind la București, treburile scaunului din cealaltă capitală aveau nevoie să fie la nivel domnesc și oarecum ca în prezența domnului.

În secolele XVII și XVIII, situațiile care necesitau instituirea unui ispravnic de scaun — sau a unui caimacam —, îndeosebi plecarea la oaste a domnului din ordinul puterii suzerane[2] și retragerile în fața armatelor de ocupație[3], sînt foarte numeroase. De aceea, locotenența domnească, păstrîndu-și natura de organ excepțional în raport cu exercițiul direct al puterii domnești, devine totuși o instituție foarte frec-

---

[1] Vezi Dan Berindei, *Ispravnicul sau ispravnicii scaunului Bucureștilor*, în S.C.Ș. Ist. Iași, 13 (1962), p. 132: „ispravnicul scaunului Tîrgoviștii", numit pe cît se pare și „judecătorul de scaun T"., de pildă la 1681. La București, un „judecător în scaunul din București" este atestat în 1643 (Gheorghe vistiiarul Karidi). Acești judecători nu erau locțiitori domnești, fiindcă locțiitorul domnesc nu poate fi limitat la atribuțiile judiciare.

[2] Vezi numeroasele cazuri în *Cronici*, mai ales în secolele XVII—XVIII. Radu Popescu, *Istoriile*, p. 85: Radu Mihnea participă la campania contra Poloniei; p. 87: Alexandru Iliaș merge cu Schender—pașa în Polonia; p. 88: Gavril Movilă, de asemenea; p. 90: Radu Mihnea, în domnia a doua, merge cu sultanul în Polonia; *Letopisețul cantacuzinesc*, p. 148 Grigore Ghica însoțește pe marele vizir (împreună cu Dabija vodă) la asediul cetății Ulvar care este cucerită, iar pe sultan la asediul Cameniței în Polonia (1663, 1666, 1672); cînd Grigore Ghica pleacă la asediul Budei în al doilea an al domniei sale, Cronica Bălenilor nu menționează nici un ispravnic; p. 174: Duca vodă, numit de către Poartă hatman al Ucrainei, pleacă în Ucraina cu vizirul (1674, 1675, 1677—1678). Șerban Cantacuzino participă la campania din Ucraina (1679) și la asediul Vienei (1683).

[3] Ispravnicul sau caimacamul lăsat în capitală avea sarcina să ia contact cu autoritățile ocupante și să apere scaunul și populația prin efectuarea mai disciplinată a rechizițiilor și prestațiilor necesare (zaharelele). În 1686, Sobiesky la Iași recunoaște pe caimacamii lăsați de Constantin Cantemir, cărora le ia jurămînt; vezi François Gaston de Béthune, *Descrierea campaniei în Moldova, 1686*, în *Călători străini*, ms. la Institutul de istorie „N. Iorga". În 1688, Constantin Brîncoveanu, retrăgîndu-se în fața austriecilor, lasă „la scaun ispravnici" pe Cîrstea Popescu, mare vistier, ca să des „zaharea cît le va trebui", vezi *Istoria Țării Românești, 1290—1690 (Letopisețul cantacuzinesc)*, Buc., 1960, p. 194. Situația este mai puțin clară în 1717, cînd Nicolae Mavrocordat părăsește, cu divanul, capitala, dar mitropolitul Antim Ivireanu se întoarce, luînd o poziție antiotomană. În 1739, gen. Münich la Iași păstrează pentru aprovizionarea armatelor și strîngerea dărilor pe doi din caimacamii numiți la plecare de Grigore Ghica, vezi Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. a 2-a, Iorga Iordan, 1959, p. 370—371 și *Istoria României*, III, 1964, p. 472. Domnul numise pe marele logofăt Sandu Sturza, marele vistier Iordache Cantacuzino și marele vornic Cantacuzino-Deleanu. Este un regim de tranziție față de cel ce se conturează în timpul ocupațiilor de lungă durată de la 1768—1774, 1806—1812 și 1828—1834, în cursul primelor două ocupații fiind însă folosită în parte instituția căimăcămiei. Exercițiul puterii domnești în perioada 1739—1832 va face obiectul unui capitol separat.

ventă și de o importanță deosebită. Fără ea nu se poate înțelege nici funcționarea reală a puterii domnului, nici climatul politic al țărilor române.

Sub alte denumiri sau sub unele care persistă și în perioada de care ne ocupăm, instituția existase și în secolele anterioare. Atunci însă prevalau cazurile de minoritate a domnului din cauza rolului eredității în transmiterea tronului.

E. — Solemnități sau momente politice la care se impunea prezența domnului, reținut totuși în capitală sau în altă parte. Prezența sa era înlocuită printr-un *ispravnic al domnului*, ales dintre marii boieri. Așa procedează Constantin Brîncoveanu în 1694—1695 cînd sultanul vine în Oltenia, și cînd banul Cornea[4] Brăiloiu primește această calitate, dovedindu-se nevrednic de misiunea încredințată[5].

§ 2. Istoriografia problemei

Problema „regenței", a „locțiitorilor domnești" sau „caimacamilor" a fost puțin studiată în literatura noastră. Lazăr, Șăineanu[1] s-a ocupat de originea turcească a cuvîntului *caimacam*, interpretîndu-l restrictiv în sensul de reprezentant al domnului numit din Constantinopol ca să administreze veniturile țării pînă la venirea acestuia. N. Iorga s-a ocupat de instituția pe care o studiem numai incidental, opunînd în mod curios pe banul Craiovei atît domnului, cît și ispravnicilor săi[2]. I. C. Filitti, în studii bine cunoscute, și-a concentrat atenția asupra caimacamilor Craiovei. Sub forma ispravnicilor de scaun al Bucureștilor, problema a reținut atenția lui G. Ionescu-Gion[3], care a semnalat un număr de ispravnici de acest fel în secolul al XVII-lea, instituția ispravnicilor de scaun făcînd abia recent obiectul unui studiu documentat și cu concluzii noi, judicioase, al lui Dan Berindei[4]. C. Giurescu[5] s-a ocupat numai de *Judecătorul de la scaunul Tîrgoviștii* sau de cel *în scaunul din București*, văzînd în ei „funcționari speciali cu atribuții exclusiv judecătorești (care) existau numai în orașe", fără a se preocupa de eventuala lor legătură cu *ispravnicii de scaun* ca locțiitori de domni.

Între cele două războaie mondiale, Ilie Chiriță[6], incidental și cu o documentație restrînsă, a putut prezenta pe ispravnicii de scaun ca un simplu for superior de judecată în apel, la scaunul Bucureștilor, diferit de divan. Aurel Golimas[7] s-a ocupat de cîteva cazuri în care *căimăcămia* nu se distinge bine de *diarhie* și a definit just pe caimacam ca „persoana

[4] Vezi nota 2 de mai sus.

[5] Vezi *Istoria Țării Românești de la oct. 1688 — martie 1717*, Buc., 1959, p. 65. Ispravnicul acesta, numit : de la Cerneți, unde se afla centrul operațiilor, trebuia „să fie pentru a vorbă (cu împăratul) pentru o călăuză", pentru că domnul, care condusese personal operațiile de acolo, primise învoire să se ocupe de treburile țării, ceea ce făcuse necesară locoeuența de la Cerneți, prin banul Cornea, ca un fel de *legat*.

[1] *Influența orientală asupra limbii și culturii noastre*, București, 1907, p. 77.

[2] *Craiova și Unirea*, în A.O., 12 (1934), p. 1.

[3] *Istoria Bucureștilor*, 1899, p. 67, 732—734.

[4] *Op. cit.*, (v. asupra, § 1, n. 1), p. 129—138.

[5] *Studii de istorie socială*, 1943, p. 317, și n. 1—2.

[6] *Papa Postenicul Brîncoveanu*, în A.O., 11 (1933), p. 176—190.

[7] *Diarhii sau căimăcămii*, în „Arhiva", 1 (1938), p. 303—309 (vezi p. 305, n. 6).

care în lipsa voievodului cîrmuiește țara". Studiul anunțat atunci *Despre caimacami, rolul lor, atribuții, durata slujbei etc.* nu a apărut. Teza de doctorat a lui Al. Al. Buzescu despre domnie (1944) nu reînnoiește subiectul. Dintre numeroșii autori care au dat la iveală documente referitoare la instituția studiată, amintim că C. S. Nicolăescu-Plopșor[8] a publicat un act important, chiar sub titlul : *Cartea ispravnicilor scaunului Bucureștilor*. Un material interesant, la care ne vom referi uneori, se găsește într-un studiu manuscris al lui Em Săvoiu. În lista domnilor din *Introducerea* la *Documente privind istoria României* (D. I. R.), vol. I, s-a încercat și consemnarea căimăcămiilor, dar cu totul sporadic.

§ 3. Terminologia surselor

Terminologia se caracterizează prin multiplicitatea termenilor folosiți pentru a desemna pe locțiitorii domnești, prin lipsa de preciziune a multora din acești termeni care mai au și alte semnificații ; prin folosirea unor termeni fără caracter tehnic[1] sau a unor perifraze ; în fine, prin apariția tîrzie, la finele secolului al XVIII-lea și mai ales în secolul al XIX-lea, a unor termeni abstracți tinzînd să desemneze instituția în generalitatea ei : căimăcămia vremelnică etc. (v. vol. II, cap. X).

Cel de *isprăvnicie* apare la Radu Popescu[2], dar aplicat într-o materie diferită. Ulterior, prin *isprăvnicie* sau *isprăvnicat* s-a înțeles conducerea județelor și ținuturilor. Această dregătorie evoca reprezentarea domnului în ținut sau în județ de către ispravnic.

Locțiitorul de domn este și tutore, în caz de minoritate, iar sarcina lui de căpetenie este aceea „ca să cuprinză scaunul", să-l păzească, să aibă sau să poarte grijă de treburile domniei și țării. Termenii care apar în surse sînt cei de *purtător de grijă*[3], *păzitor al scaunului domnesc, ispravnic* (al scaunului Tîrgoviștei și Bucureștilor)[4], *caimacam* (începînd din a doua jumătate a secolului al XVII-lea)[5], *caimacamii scaunului*[6]. În ceea ce privește termenul de *judecător* (de la scaunul Tîrgoviștei sau Bucureștilor), pe care Dan Berindei îl echivalează cu ispravnicul de scaun, am văzut că această identificare ridică unele dificultăți.

---

[8] A.O., 3 (1924), p. 515.

[1] Ca la Gr. Ureche, *Letopisețul*, p. 222 : Aron-vodă trimite pe armașul Oprea „cu cărți ca să cuprindă scaunul" ; p. 221 : Aron-vodă, mergînd să se lupte cu adversarii săi, „pus-au pe Ureche logofăt mare", adică l-a pus ispravnic, locțiitor.

[2] *Istoriile*, p. 274, fiind vorba de calitatea de mandatar al Patriarhului Ierusalimului, dată arhiereului trimis la București ca ispravnic peste toate locașurile închinate acelei Patriarhii.

[3] Radu Popescu, *Istoriile*, p. 216.

[4] *Letopisețul cantacuzinesc*, p. 149 și 194 ; 6 ian. 1642 ; G. Potra, D.O.B., p. 100 ; v. și Dan Berindei, *Ispravnicul sau ispravnicii scaunului Bucureștilor*, în S.C.Ș. Ist. Iași, 1962, p. 129—138.

[5] Vezi indicele la *Cronicarii munteni*, ed. M. Gregorian, 1961 (vol. II, p. 360) ; *Letopisețul cantacuzinesc*, 1960, p. 160 (al pacei) ; Miron Costin, *Letopisețul*, în *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, 1958, p. 96. La a doua domnie a lui Alexandru Iliaș, cînd boierii se duc să protesteze la Țarigrad, „Ghenghea logofătul și cu Enache postelnicul rămăsese caimacami la scaun" (aleși de divan ?) ; p. 158 (sub Gheorghe Ștefan).

[6] 7 aug. 1696, doc. inedit, cit. de Const. C. Ghurescu, *Istoria Bucureștilor*, p. 337.

În Moldova se folosesc termenii de *păzitor la scaun*, *namesnic*[7], *ispravnic de scaun*[8], *epitrop al țării*[9], *locțiitor de încredere*[10], *întru totul făptura și cirac al domnului*[11], *cîrmuitor Domniei*[12], *socotitor țării Moldovei*[13], iar ca termen latinesc, cel de *supremus terrae Moldaviae* sau de *gubernator Moldaviae*[14]. A, M. del Chiaro[15], pe lîngă cuvîntul *caimacam*, folosește și pe cel de *locțiitor* pentru începutul secolului al XVIII-lea.

Termenul de *purtător de grijă* mai are și sensul de mandatar și tutore de drept privat, iar cel de epitrop pe cel de tutore și administrator. Cuvîntul ispravnic este folosit pentru a exprima variate sarcini de drept public și privat[16], un tutor, un mandatar, un supraveghetor pus de domn pentru o lucrare anumită, precum: conducerea unui oraș (ispravnic de Tîrgoviște, de București), înlocuirea unui dregător, construirea unei cetăți sau biserici[17], pregătirea unui proces sau executarea unei hotărîri. El este un *„ispravnic de treabă sau al unei trebi"*. „Duca de Orlean", regentul lui Ludovic al XV-lea, este numit de Radu Popescu: „ispravnic și purtător de grije a crăiei"[18]. Despre cei numiți pentru a ține locul domnului pînă la întoarcerea acestuia în scaun sau în țară, același cronicar spune că un caimacam trebuie să fie „purtător de grijă . . . în ce vor fi trebile țării"[19] și folosește expresia „caimacami purtători de grije"[20], fără a se teme că face un pleonasm, caimacam evocînd calitatea de reprezentant, înlocuitor, iar *purtător de grijă* scopul instituției, conținutul reprezentării.

În legătură cu terminologia instituției de care ne ocupăm, nu s-a relevat pînă acum interesanta folosire a termenului de ispravnic la Misail Călugărul[21] în plin secol al XVII-lea, cu referire la domnia lui Alexandru cel Bun. În lista marilor boieri, Misail arată că au calitatea de *ispravnic* următorii dregători: a) marele logofăt, „judecătoriu și alesătoriu de ocine, ispravnic pre o frunte de oameni de țară, . . . luător de seamă tuturor ispravnicilor celor ce sînt la curtea domnească"; b) hatmanul și pîrcălabul de Suceava era „ispravnic pe toate oștile țării"; c) marele paharnic și pîrcălab de Cotnari era „ispravnic viilor domnești"; d) marele vistiernic, „ispravnic pre socoteli"; e) marele comis, „ispravnic pre povodnici și

[7] Gr. Ureche, op. cit., p. 132.

[8] N. Costin, *Letopisețul*, în *Cron. Rom.*, I, ed. a 2-a, p. 443, 465, 472, 475.

[9] N. Costin, *op. cit.*, p. 117; N. Iorga, *Doc. Callimachi*, I, p. XLII.

[10] N. Iorga, *Stud. și doc.*, IV, p. CLXI.

[11] *Cronica Ghiculeștilor*, 1965, p. 481, aplicat mitropolitului Antonie, care lucra cu boierii caimacami ca un șef al lor.

[12] N. Costin, *op. cit.*, p. 443 (Apendice); *Cronica Ghiculeștilor*, p. 49.

[13] Axinte Uricariul, în *Cron. Rom.*, ed. a II-a M. Kogălniceanu, vol. II, p. 126.

[14] A. Veress, *Doc. priv. ist. Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, XI, p. 43; doc. din 12 dec. 1663; *Hurm.*, IV, 1, p. 466: scrisoarea lui Nestor Ureche din 1 febr. 1612.

[15] *Istoria . . .*, p. 190: „due Caimacami cioè luogotenenti".

[16] Vezi Dan Berindei, *op. cit.*, p. 129—138.

[17] În anul intrării nemților în țară, Constantin Brîncoveanu numește ispravnic pe Pîrvul Cantacuzino vel stolnic pentru căutarea locului potrivit și ridicarea mănăstirii Hurezului vezi *Cronicarii munteni*, ed. M. Gregorian, p. 122; vezi și G. Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*, p. 733—735.

[18] *Istoritle*, p. 272.

[19] *Ibid.*, p. 145.

[20] *Ibid.*, p. 130 (*Cronicarii munteni*, I, p. 412).

[21] Gr. Ureche, *Letopisețul*, ed. a 2-a, P. P. Panaitescu, București, 1958, 0. 76—77.

pre toți caii domnești"; f) marele clucer, „ispravnic pre toate obroacele ce să dau la cuhnele domnești"; h) marele jitniceriu, „ispravnic pre toate obroacele de pîne"; i) marele vameș, „ispravnic pre neguțători"; j) marele armaș, „ispravnic și purtătoriu de grije pentru toți ceia ce fac rău"; k) aga, „ispravnic pre dărăbani și pre tîrg, pre Iași giudeț". Vedem aci echivalența lui *ispravnic* atît cu *judecătorul* („giudețul de tîrg"), cît și cu *purtătorul de grijă*, în sensul cel mai larg. Avem totodată un dregător (aga), definit ca *ispravnic pre tîrg*, deci un ispravnic al tîrgului, fără a fi vorba de locțiitor domnesc. Ceea ce izbește este aplicarea termenului de ispravnic la numai 11 dregători din 20, cu excluderea dregătorilor de al doilea rang, care nu sînt niciodată numiți ispravnici. Este greu de admis că atribuirea acestui epitet este întîmplătoare. Toți sînt într-un deosebit de strîns raport cu domnul. Totuși criteriul selecției nu este ușor de întrevăzut. Deosebirea între stolnic (care nu e ispravnic) și jitniceriu (care este) nu este destul de evidentă. Marele vameș este ispravnic numai „pre neguțători", pe cînd celelalte atribuții (ținerea scărilor, aducerea dulcețurilor și cofeturilor) nu sînt legate de acest titlu. Pe de altă parte și șetrarul și ușarul și armașul sînt purtători de grijă, dar numai cel din urmă este și ispravnic. Oricum, toți acești *ispravnici* sînt agenți domnești de încredere, și atribuțiile legate de calitatea de ispravnic par să presupună o anumită înaltă sarcină domnească, de comandă sau de decizie supremă, pe care, exercitînd-o, ei țin locul domnului, fără a fi însă vorba de *locotenență domnească* în sensul tehnic și restrîns al cuvîntului. De aceea vameșul este ispravnic atunci cînd supraveghează *pre negustori*, dar nu cînd aduce domnului alimente. Clucerul mare este ispravnic *pre beciuri* etc., ca și vistiernicul *pre socotele* fiindcă este vorba de *plocoane* (daruri) și impozite ce se ridică pe baza dreptului de domeniu eminent și, la nevoie, prin constrîngerea domnească. În schimb medelnicerul, care numai vorbește la masă și taie friptura, nu are cum să fie ispravnic domnesc. Această isprăvnicie se apropie de aceea care face ca boierul desemnat în divan să asigure (să isprăvească) în locul domnului executarea unei hotăriri să poarte în documentele judiciare titlul de ispravnic, atunci cînd nu are această calitate însuși domnul sau *zisa* lui.

Sensul de *ispravnic* din textul lui Misail apare simțitor lărgit către cel de locțiitor domnesc sau crăiesc în *Letopisețul cantacuzinesc*, în legătură cu politica de suzeranitate a lui Sigismund Báthory față de Țara Românească: „Și scăzînd pre Mihai vodă despre domniia țării și despre venitul ei, numai să fie tocma cu căpitanii lui . . . alése Batîr Jicmon 12 boiari jurați munténi puindu-i ispravnici preste tot venitul țării și să fie supt porunca lui"[22].

În limbaj modern, termenul de locotenență domnească este mai bine adaptat decît cel de „regență" la realitățile istorice feudale pe care trebuie să le exprime. Atît termenul de regență, cît și cel de locotenență pot fi utilizați, ținîndu-se seama că au două accepțiuni: una limitată la minoritate și demență (regența), alta generală, pentru orice formă de exercitare vremelnică a puterilor domnești (locotenența).

[22] Ed. 1960, p. 59 (= *Cronicarii munteni*, I, 1961, p. 123). Pentru expresia ispravnicii veniturilor, vezi *ibid.*, p. 531 (*Istoriile domnilor Țării Românești* de Radu Popescu).

§ 4. Poziţia doamnelor (mama, soţia) în cadrul locotenenţei domneşti

1. *Problema minorităţii (nevîrstniciei).* Nu interesează aici amestecul de fapt şi ascendentul personal de care o doamnă ca soţie sau mamă se bucura pe lîngă domn, şi nici înrîurirea pe care ajunge s-o exercite pe această cale asupra treburilor statului.

Interesează numai calitatea legală pe care eventual ar avea-o doamna de a exercita, în anumite condiţii, concomitent cu domnul sau în locul său, prerogativele domniei, şi mai precis poziţia doamnelor în cadrul locotenenţei domneşti.

Dar mai întîi, cît dura minoritatea domnului şi care era vîrsta majoratului domnesc? La Bizanţ, regulile dreptului privat privind tutela şi majoratul nu se aplicau împăratului. Acesta era capabil oricînd avea, în fapt, puterea de a se elibera de protectorii săi. Sfîrşitul minorităţii şi al regenţei nu era o problemă juridică, ci una politică, aşa cum a demonstrat Mommsen şi a reamintit Pieler recent[1]. În evul mediu, vîrsta obişnuită la care regii se urcau pe tron era cea de 15 ani, vîrstă la care în feudalitatea apuseană un tînăr putea deveni cavaler.

În istoria românilor, domnul era socotit major la 15 ani[2]. Dar ca şi la Bizanţ, regenţa nu înceta totdeauna la împlinirea acestei vîrste. Astfel, doamna Chiajna a continuat să exercite regenţa pînă cînd fiul ei Petru cel Tînăr, care atinsese vîrsta de 22 de ani, a fost mazilit. Tot astfel, Ruxandra, văduva lui Alexandru Lăpuşneanu, şi-a început regenţa cînd fiul ei Bogdan avea vîrsta de 15 ani şi a continuat-o pînă la moarte, timp de 2 ani şi 9 luni.

Exercitarea unor prerogative domneşti concomitent cu domnul nu apare sigur documentată, şi unele acţiuni cu caracter neobişnuit sau se referă, în fapt, la patrimoniul şi la curtea personală a doamnei[3], sau

---

[1] P. E. Pieler, în „Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik" (1973), p. 319—321, într-o recenzie, critică opinia că, la Bizanţ, majoratul împăratului ar fi fost la 16 ani. Sprijinind-se pe cercetările şi concluziile lui Mommsen (*Gesammelte Schriften*, 4/1, 529), Pieler susţine că majoratul împăratului nu era o problemă de drept, ci una politică: împăratul era major la orice vîrstă.

[2] Emil Vîrtosu, *Titulatura* . . . , p. 223. Prin tratatul moldo-polon din 5 sep. 1450, s-a stabilit că Bogdan al II-lea va continua să cîrmuiască Moldova pînă ce Alexăndrel va împlini vîrsta de 15 ani. Cînd Ştefăniţă vodă a tăiat capul regentului său Luca Arbore (1523) domnul avea vîrsta de 15 ani. În Ungaria, regii se urcau pe tron, în general, la vîrsta de 15 ani.

[3] Pentru astfel de acte, în Moldova, vezi: Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu *(Poema polonă)*; Al. Papadopol-Calimah, în *A.A.R.*, 1885—1886, p. 93; N. Iorga, *Inscripţii boloşănene*, 1905, p. 7; N. Grigoraş, *Dregătorii tîrgurilor moldoveneşti*, p. 65; pentru vornicii doamnei, vezi: *Uric.*, 5, p. 237; 19, p. 209; *Sur. şi izv.*, 4, p. 162; *Isp. şi zap.*, 3, 1, p. 88, 91, 95; Gh. Ghibănescu, în „Arhiva", 28 (1928), p. 43; Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, partea a II-a, cap. 6; pentru vel pitar, gramatic, cei 12 fustaşi de harem, vezi: V. A. Urechiă, *Ist. rom.*, X, p. 14—15; Gh. Ghibănescu, în „I. Nec.", 1931, p. 567; Hugas Ingigian, *Valahia şi Moldova*, p. 43; pentru pecetea doamnei, comparabilă cu a boierilor, vezi doc. din Moldova datat 20 apr. 1627 (D.R.H., A, XIX, p. 240). Pentru dania mortasipiei tîrgului Iaşi din partea doamnei Raliţa a lui I. T. Calimah (22 dec. 1759), vezi T. G. Bulat, în „I. Nec.", 1930, p. 169, danie în care doamna roagă pe domnii viitori să-i respecte hotărîrea, ceea ce dovedeşte că domnul putea să cenzureze astfel de acte: pentru o poruncă a Elisavetei, doamna lui Gh. Ştefan (1615), vezi N. Iorga, *Stud. şi doc.*, VI, p. 541—542; pentru cartea Casandrei, doamna lui Dimitrie Cantemir (1711), către judele ţiganilor pentru fixarea dajdiei datorate de fiecare ţigan, vezi Melchisedek, *Cron. Huşilor*, p. 80 (dajdia apar-

sînt atît de excepționale, încît nu fac decît să confirme principiul neparticiării domanei, în mod normal, la exercitarea domniei[4]. Spre deosebire de Bizanț[5], Polonia, Ungaria și Rusia (sau Imperiul german după Pragmatica Sancțiune), domnia românească se caracterizează printr-un absolut privilegiu al masculinității (chiar în Moldova unde se admite de obicei că dreptul privat nu cunoaște un astfel de privilegiu la succesiune).

Singurul domeniu în care acest principiu pare să sufere o derogare limitată este tocmai acela al locotenenței domnești. În cazuri destul de rare, față de trecut, soția domnului nu înlocuiește în totul pe domnul absent din capitală sau din țară, dar participă într-o anumită măsură la locotenența organizată din rîndul boierilor. Numai în acest sens este adevărată afirmația lui N. Iorga despre doamne că în calitate de soții sau de mame de domni „pot să-i înlocuiască pe aceștia"[6] .Tot N. Iorga[7] a văzut în semnătura doamnei lui Ieremia Movilă („din mila lui Dumnezeu doamnă a Țării Moldovei", 13 febr. 1604) o dovadă de exercițiu al atribuțiilor domnești. În realitate ea semna acest document: „femme du Hospodar et Voïvode des Pays modaves"[8], iar în scrisorile posterioare morții lui Ieremia Movilă semna obișnuit „par la grâce de Dieu, veuve du Hospodar Voïvode des Pays Moldaves"[9].

Mai larg este rolul mamei, tutoare de drept privat a fiului său minor, ca *regentă*, singură sau în consiliul de regență, dacă nevirstnicul ajunge să domnească. Tendința, în acest caz, este ca unul sau mai mulți boieri să o ajute pe doamna-regentă la exercitarea atribuțiilor ei, chiar dacă nu sînt locțiitori domnești propriu-ziși.

ținea doamnei, ca și mortasipia, ca și orașul Botoșani). În 1662, Ecaterina, doamna lui Istrate Dabija, dă o scutire de dări mănăstirii Doamnei de lîngă Botoșani (T. G. Bulat, în „Arhivele Basarabiei", 1930, nr. 2, p. 233).

[4] Elisaveta, doamna lui Gheorghe Ștefan, refugiată la Oșorhei, și apoi după moartea soțului, a semnat acte care oglindesc mai mult concepția personală a acestei doamne, care în condiții dramatice lupta pentru tron sau pentru plata datoriilor (la 20 oct. 1658), B.C.I.R., 2 (1916), p. 194, în cursul luptelor pentru păstrarea tronului (1658) ea recomandă dregătorului de Vrancea pe păstorii din Oșorhei pentru scutirea de zeciuiala mascurilor. T. Burada, în „Arhiva", 6 (1895), p. 220 (zapisul doamnei lui Dabija-vodă către un dregător sătesc, din 8 aug. 1668, A.S.B., M-rea Bîrnova, Pach. 2), a susținut că este vorba de unicul caz documentar în care doamna ar fi exercitat puterea judiciară în locul domnului. Or, plecînd în Ungaria în 1663 și 1664, Dabija-vodă a lăsat caimacami care au condus divanul. Doamna a putut participa la această judecată feudală a unor oameni dependenți de doamnă (C. A. Stoide, R. I. R., 25 (1945), 1, p. 36—73). Nu este concludentă nici cartea din 27 sept. 1663, prin care aceeași doamnă, adresîndu-se *păhărnicesei celei mari*, cere ca *feciorii* să nu *bănească vinul*, și îi amenință cu închisoarea pînă la venirea domnului. (v. infra n. 21).

În 1606, mama domnului Ieremia Movilă și soția acestuia, Elisaveta, poruncesc în scris dregătorilor din Hîrlău să lase în pace pe morarul care se plimbă prin satul București. Și aici este probabil vorba de situații legate de domeniile doamnei la Hîrlău.

[5] Vezi N. Iorga, *Histoire de la vie byzantine*, I, Buc., 1934, p. 136.

[6] *Anciens documents de droit roumain*, I, 1930, p. 36.

[7] *Doamna lui Ieremia*, în A.A.R., m.s.i., Seria a II-a, 32 (1910), p. 1033.

[8] *Hurm.*, Supl II, p. 330 (13 febr. 1604).

[9] *Ibid.*, p. 356—357; 359—360; 364—365; 375—376; 378—379 (11 mart. 1610; 27 iul. 1611; 14 iun. 1612; 7 iun. 1613; 7 sep. 1613). Documentele în care semnează ca doamnă voivodina țării Moldovei sau ca mamă a domnului se referă la situația de regentă, de care ne ocupăm mai jos.

În sep. 1607, Marghita, văduva lui Simion Movilă, devine tutoare a fiului său minor, Mihai, ales domn. Actele acestuia însă sînt semnate de el cu mîna proprie, afară de unul singur, emis de „Marghita, doamna răposatului întru fericire Simion Movilă voevod"[10]. Tocmai acest titlu de văduvă invederează calitatea ei de tutoare și, deci, de regentă (locotenență domnească). Aceeași Marghita, deși fiul ei minor Gavril Movilă nu mai domnește în Țara Românească, la 30 iunie 1621, atestă tot ca regentă împreună cu boierii, dreptatea împricinaților și utilizează formnlele domnești: „într-alt chip să nu fie peste cuvîntul domnii méle"[11].

În nov. 1607, Elisabeta, văduva lui Ieremia Movilă, devine tutoarea și „regenta" lui Constantin Movilă în vîrstă de 11 ani. Și ea, într-un doc. din 10 martie 1608, semnînd „mama domniei sale domnului", dă niște porunci ureadnicului din tîrgul Botoșani, oraș care aparținea doamnei, și, în cazul de față, mama domnului minor. La 11 iunie 1612, ea se intitula: „Elisaveta Movilă din mila lui Dumnezeu voevodeasa Țării Moldovei"[12].

În 1615, minorul Alexandru Movilă devine domn al Moldovei. Mama sa Elisaveta, despre care un raport olandez din 29 oct. 1616 publicat de N. Iorga spune că ocupase Moldova cu fiul său, se comporta ca tutoare și regentă, dar cronicarul, referindu-se la celălalt copil, Bogdan, care face și el figură de pretendent în jocul politic al ambițioasei mame, spune că divanurile erau conduse de un mare boier, Nestor Ureche[13], fără să putem preciza dacă este vorba numai de un om de încredere, care în fapt conducea dezbaterile divanului, consultîndu-se cu regenta, sau dacă deținea în mod legal calitatea de tutore și regent. Situația avea precedente în secolele XV și XVI. În 1449, Manoil pîrcălabul de Hotin și Mihai logofătul par să fi fost consilieri sau chiar coregenți cu doamna Marinca, mama tutoare a domnului minor, Alexăndrel, în vîrstă de 10 ani. În schimb, la începutul secolului al XVI-lea, hatmanul Luca Arbore a fost în mod legal și necontestat tutorele și regentul lui Ștefăniță-vodă[14].

Între 1623 și 1627 în Țara Românească, și între 1629 și 1639 în Moldova, avem un domn tînăr, pe Alexandru Cuconul, fiul lui Radu Mihnea, despre care, ca domn muntean, Contarini, într-o scrisoare către dogele

---

[10] „Arhiva istorică", I, 1, 1865, p. 70, carte de apărare a butnarilor scutiți din Tîrgul Piatra, către vătaful „nostru", șoltuzii și pîrgarii tîrgului: documentul n-are dată. Datarea lui făcută de Hasdeu 1608—1609 este greșită, deoarece Mihail Movilă n-a domnit decît de la 14 septembrie pînă la 8 decembrie 1607.

[11] D.I.R., B, XVII, 4, 47. Acest document e publicat în *Cuvente den bătrîni*, I, p. 225—228, cu un comentar în care B. P. Hasdeu subliniază că ambițioasa doamnă cîrmuia ca o adevărată autocrată. Neverosimilitatea datei în raport cu situațiile istorice (*sic* D.I.R., B, cit.) se explică prin acea că la 30 iunie 1621, posterior judecății, probabil fără emiterea unei cărți domnești, regența care judecase atestă efectuarea anterioară a procedurii legale.

[12] Cf. N. Iorga, *op. cit.*, p. 1035—1036, 1071; D.I.R., A, XVII, 2, p. 133—139; „Arh. istorică", I, 1, p. 115 (13 iul. 1615): „Elisaveta Moviloaia (Movilina) doamna Moldovei".

[13] Miron Costin, *Letopisețul...*, în *Opere*, ed. cit., p. 63: „Iară doamna lui Ieremiei vodă în Iași cu fecioru-său, cu Bogdan vodă, însă toate divanurile era pe Nistor Ureche".

[14] Vezi și tutela și regența Margaretei (1374—1377), mama lui Petru Mușat, pe care Papa o numea *Domina Valachie minoris* (Șt. Pascu, *Contribuții*, 1945, p. 195); a doamnei Ecaterina, mama lui Mihnea al II-lea Turcitul din Țara Românească, și tot aici a doamnei Despina asupra fiului ei și al lui Neagoe Basarab, Teodosie, ajutată de Preda Craiovescu; a doamnei Ruxandra, adevărată stăpînă a țării, mama lui Bogdan, fiul lui Alexandru Lăpușneanu, ajutată de logofătul Gavril și de portarul Sucevei Dumitru (Gr. Ureche, *Letopisețul*, ed. cit., p. 181).

Veneției, spunea[15] că „molto è giovane", iar Radu Popescu[16] precizează că tutela era asigurată de mama domnului, care conduce țara cu ajutorul unor „boieri înțelepți". Aci nu se pune aceeași problemă ca în Moldova, despre poziția, în drept, a lui Nestor Ureche, deoarece cronicarul arată că boierii fuseseră desemnați de tatăl domnului minor.

Din unele judecăți muntenești rezolvate de tatăl domnului, Radu Mihnea, care ocupa tronul Moldovei, rezultă că și acesta exercita dacă nu o tutelă și o regență în drept, cel puțin una de fapt[17].

În ceea ce privește modul de numire, cronicarul ne spune că boierii lui Alexandru Coconul fuseseră numiți chiar de tatăl acestuia, cînd trecuse pe tronul Moldovei. Mama își exercita drepturile *ex lege*, în măsura în care nu întîmpina o împotrivire din partea tatălui (cît timp era în viață) sau a boierilor. Un acord expres sau tacit al divanului și chiar al puterii suzerane trebuie admis.

Practica semnării actelor de către domnul minor, aflat sub tutelă deși ele erau actele locotenenței domnești, este tradițională și caracteristică pentru domnia românească. O aflăm încă din secolul al XV-lea, sub Alexăndrel, domnul în vîrstă de 11 ani[18]. Faptul se explică prin aceea că semnătura nu avea o valoare juridică rațională — în care caz, emanînd de la un incapabil, n-ar fi putut să producă efecte —, ci una mistică, harismatică. Ea era considerată că vehiculează, ca act domnesc, nu voința domnului (nevîrstnic), ci harul transcendent, atribuit de mentalitatea vremii, persoanei domnului ca atare.

Cazurile de minoritate a unor domni înscăunați încetează după 1630, turcii avînd interes să evite asemenea situații neclare și sistemul lor de numire de domn îngăduindu-le să evite acest risc. Amintim că, în secolul al XVI-lea, Ștefăniță-vodă domnise sub tutela și regența hatmanului Luca Arbore, numit de domnul precedent, iar în Țara Românească Petru cel Tînăr, fiul lui Mircea Ciobanul, domn la vîrsta de 12 ani, rămîne în scaun timp de nouă ani, avînd ca tutoare pe mama sa, apriga și energica Doamna Chiajna. Sub minoritatea lui Mihnea Turcitul avem deja acte[19] în care alături de domn, fără a se menționa starea de nevîrstnicie a acestuia, apare semnătura mamei, adică a tutoarei-regente, care însă nu-și indică această calitate. Nici secolul al XVII-lea nu inovează cu nimic în această materie, cît timp se admite alegerea unui domn minor.

---

[15] Hurm. IV, 2, p. 408 (1625).

[16] *Istorile*, p. 90: „Rămîind Alixandru Vodă în domnie cocon tînăr, cu mumă-sa, au lăsat Radu Vodă boiari înțelepți de căuta trebile țării".

[17] Radu Mihnea n-a fost propriu-zis regentul fiului său, calitate pe care a avut-o Petru Șchiopul (20 sep. 1589—1591), după maziliire, față de fiul său Ștefan (vezi paragraful următor).

[18] Engel, *Geschichte der Moldau und Walachey*, II, p. 128, § 22 și mai tîrziu Kogălniceanu credeau că mama lui asumase „regența"; vezi îndoielile lui Pârvan, *Alexăndrel Vodă și Bogdan Vodă*, Buc., 1904, p. 35, datorate faptului că domnul semna actele cu mîna proprie, particularitate românească a regenței pentru caz de minoritate, pe care autorul o interpretează greșit. Dar Pîrvan admitea că treburile erau conduse de doi boieri, care se sfătuiau cu mama domnului.

[19] Const. C. Giurescu, *Ist. rom.*, II, 1, p. 228, citează, dintr-un document, această formulă semnificativă: „După moartea răposatului părintelui domniei mele Alexandru voevod domnia mea și maica domniei mele doamna Ecaterina ... am întărit și am întocmit acest metoh ...".

2. *Rolul soţiilor de domn, în caz de absenţă a domnului din ţară.* În absenţa din ţară a domnului, locotenenţa poate fi încredinţată soţiei domnului, cum procedează Matei Basarab cînd se duce la Constantinopol, de la 13 decembrie 1632 pînă la 10 martie 1633 : „Ear cînd au fostu la dechembrie 16 dni (1632) purces-au Matei vodă . . . la împărăţie cu Suliman, Aga, imbrihorul, şi mulţi boiari mari şi mici, şi părintele vlădica Grigorie şi Teofil episcopul . . . Ear Doamna Elena a lui Matei Vodă venit-au în scaun în Bucureşti, marţi, dechemvrie 18 dni"[20].

În Moldova, doamna Dafina Ecaterina, soţia lui Dabija-vodă, la 27 sep. 1663 ameninţă pe păhărniceasa cea mare că dacă nu va da „certare feciorilor să nu se ispitească să bănească vinul . . . dacă vom înţelege că s-au cheltuit niscai vin, vinul omului aceluia îl voi lua domnesc şi pre feciori îi voi pune la închisoari pînă a veni Măria sa Vodă". De reţinut din acest document caracterul oarecum provizoriu, asigurator, al măsurilor judiciare luate de doamnă ca locţiitor, în aşteptarea întoarcerii domnului. În acest act, Dafina se intitulează : „Doamna . . . a dumisale lui Io Eustratie Dabija Voevod"[21], fără precizarea altei calităţi.

Şi locotenenţa soţiei, în caz de absenţă a domnului, avea în ţările române o tradiţie mai veche. În 1444, doamna Marinca „soţia Măriei Sale Domnului Ilie, voevod al Ţării Moldovei", şi pîrcălabul Manuil deţin locotenenţa în lipsa, pentru motive pe care nu le cunoaştem, a lui Ilie-vodă[22]. În 1556, Pătraşcu cel Bun, plecînd în Transilvania, doamna sa şi Radu clucerul conduc treburile ţării[23].

§ 5. Poziţia fiilor, fraţilor şi tatălui unui domn, în cadrul locotenenţei domneşti în timpul absenţei domnului din ţară

În perioada noastră, fiii de domn nu mai sînt asociaţi la domnie, ca în secolul al XV-lea[1]. Participarea lor la locotenenţa domnească este excepţională. Într-un singur caz, în Moldova, Grigore, fiul lui Gheorghe Ghica (1658—1659), apare ca locţiitor al domnului (18 febr.—8 apr. 1658)[2] imediat ce află de numirea tatălui său ca domn, fie că primise ordine în acest sens, fie că a procedat, plin de iniţiativă, în interesul tatălui său. Formula folosită a fost aceasta : „Io Gligori Ghica Vodă, sin lui Gheorghe Ghica voevod, din mila lui Dumnezeu domn al Ţării Moldovei" (8 apr. 1658). El pare dealtfel să fi fost numit caimacam de domnul fugar — Gheorghe Ştefan — cu care dealtfel era înrudit şi pe care l-a

---

[20] *Letopiseţul cantacuzinesc,* (1960), p. 103 cf. A. Pessiacov, *Schiţe din istoria Craiovei,* ed. a 2-a, Craiova, 1914, p. 49—53 ; Dionisie Fotino, *Istoria Daciei,* II, p. 92.

[21] „T. Codrescu", 1935, nr. 7, p. 102—103 ; N. Iorga, *Femeile în viaţa neamului nostru,* Vălenii de Munte, 1911, p. 111, subliniază că doamna, în acest caz, se adresează „ca femee către altă femee".

[22] N. Iorga, *Istoria românilor,* IV, 1937, p. 79 : locţiitorii încredinţau polonilor cetăţile Hotin, Ţepina, şi Hmilovul ; cf. Const. C. Giurescu, *op. cit.,* II, 1, ed. a 4-a, 1943, p. 20.

[23] N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul,* I, Buc., 1933, p. 18.

[1] Emil Vîrtosu, *Titulatura domnilor şi asocierea lor la domnie în Ţara Românească şi Moldova pînă în sec. XVI,* Buc., 1960.

[2] Aurel Gollmas, *Diarhii sau caimacamii,* în „Arhiva", XLV (1938), p. 304.

însoțit pînă la Tîrgul Frumos, salvîndu-i viața și primind de la acesta o egretă domnească (surguciu), poate ca insignă și dovadă a căimăcămiei. Actul ar trebui, în acest caz, apropiat de organizarea unei căimăcămii de către Petru Șchiopu, la plecarea sa din Moldova[3]. Faptul că Grigore Ghica — numit de Miron Costin: Gligorașco-vodă[4] — nu poartă titlul de caimacam, preferînd titulaturi legate de calitatea sa de fiu de domn, nu este neobișnuit. Și unii boierii caimacami omiteau să-și indice calitatea[5].

În secolul al XVIII-lea întîlnim un caz în care domnul nou numit, Nicolae Mavrocordat, ordona caimacamilor săi din Moldova, în 1711, să lucreze împreună cu fratele său Ioan Al. Mavrocordat[6]. Acesta se știe că a venit *domnul* Țării Românești în timpul captivității fratelui său la austrieci, domnia lui fiind însă socotită ca o locotenență, pînă la revenirea lui Nicolae din captivitate. La 1743[7], Ioan N. Mavrocordat cere caimacamilor săi din Moldova să solicite mereu și să urmeze sfaturile fratelui său Constantin, domnul mazilit, cît timp avea să mai stea la Iași. În iunie—iulie 1761, Ioan Calimah este mazilit și devine caimacamul fiului său Grigore, noul domn. Este un caz care îl amintește pe acela al lui Petru Șchiopul, la finele secolului al XVI-lea. Acesta, mazilit, devine, la 20 sep. 1589, regentul fiului său Ștefan, pînă în 1591, cînd „*abdică*", socotind sfîrșită și domnia fiului, și numind o locotenență pînă la numirea noului domn. În aceste două ultime cazuri s-a vorbit impropriu de diarhie[8], care, implicînd o asociere la domnie, trebuie deosebită de locotenența domnească.

§ 6. Ispravnicii de scaun sau ispravnicii domnești. Caimacamii

A. *Caracterul general al instituției.* După lichidarea dinastiei Movileștilor, cazurile în care mama, soția sau fiul domnului ajungeau să funcționeze singuri ca locțiitori domnești sînt atît de rare, încît putem constata că în secolele XVII și XVIII această instituție este în realitate în mîna marii boierimi. Dintre boieri se recrutează ispravnicii de scaun și cei domnești, ca și cei care, sub celelalte denumiri tehnice, am văzut că sînt chemați să exercite locotenența domnească. Boierimea este aproape totdeauna asociată formal sau în fapt la exercitarea locotenenței excepționale a unui membru din familia domnului.

---

[3] Grigore Ureche, *Letopisețul...*, ed. P. P. Panaitescu, 1958, p. 218.

[4] *Letopisețul...*, în *Opere*, ed. cit., p. 181, 183.

[5] 8 aug. 1663 (*Isp. și zap.*, 3, 1, p. 336); 8 sep. 1665 (la Institutul de istorie „N. Iorga"); 17 sep. 1665 (B.A.R., CXXX/190, la C. A. Stoide, *op. cit.*, p. 44).

[6] *Cronica Ghiculeștilor*, p. 135.

[7] *Ibid.*, p. 581.

[8] N. Iorga, *Doc. nouă în mare parte românești rel. la Petru Șchiopul*, în A.A.R., m.s.i., Seria a II-a, t. XX, extras, Buc., 1898, p. 4 și 20. A. Golimas, *op. cit.*, p. 308, adoptă părerea lui Iorga. Ambii domni, fiind mazilți, nu puteau fi decît locțiitori: primul, caimacam; secundul, regent. În cazul lui Petru Șchiopul (asupra tehnicii emiterii actelor interne, vezi *Hurm.*, XI, p. LXX) există unele aspecte contradictorii. Însuși actul „abdicării" (renunțării la regență) cu afirmarea dreptului de a indica o nouă regență pentru vacanța tronului și cu efecte față de fiul său minor, ridică probleme care nu pot fi discutate aici.

G. Ionescu-Gion[1] a văzut în ispravnicii scaunului Bucureştilor şte cîrmuitori ai oraşului, mai sus decît judeţii, dar mai jos decît dinul, şi care, în lipsa domnului, făceau şi funcţia de caimacami (locoenenţi domneşti). C. Diaconovici defineşte pe ispravnicul scaunului pe „un fel de prefect al oraşului"[2], iar Ilie Chiriţă[3] a văzut în nişte simpli judecători, funcţionînd ca instanţă de apel în afara dinului. Mai recent, Dan Berindei[4] a arătat că ispravnicii de scaun ai ucureştilor nu apar decît atunci cînd domnul lipseşte din capitală, aşa , orice atribuţii de cîrmuire a oraşului ar avea, ei sînt locotenenţi ai domlui şi atribuţiile lor privesc întreaga ţară. Autorul citat vede în ei şte dregători de oraş care în secolul al XVIII-lea ajung locţiitori ai mnului, pentru întregul stat.

Mai de curînd, Const. C. Giurescu[5] vede începutul instituţiei tot) domnia lui Matei Basarab, cînd apare documentar pentru prima tă la 7 ian. 1642 ispravnicul scaunului Bucureştilor, dregător unic, rang secund, cu atribuţii judecătoreşti limitate la Bucureşti. Expunînd oluţia instituţiei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi la înutul secolului al XVIII-lea, cu documente inedite, autorul arată că, ptat, ispravnicii de scaun s-au înmulţit (doi—cinci) şi importanţa a crescut; erau numiţi dregători de rangul I, iar competenţa lor a venit aceea a unor locţiitori domneşti, cu atribuţii mai largi (nu numai lecătoreşti) extinse asupra teritoriului întregii ţări. Ispravnicii de scaun ep să fie numiţi caimacami către sfîrşitul secolului al XVII-lea. În rd cu cele de mai sus, noi înclinăm să vedem în instituţia cu atribuţii trînse de la început o abilitate domnească pentru a satisface formal tenţia turcilor ca domnul să-şi lase locţiitor de cîte ori lipsea din pitală. Cum Matei Basarab prefera reşedinţa de la Tîrgovişte, unde se aţea mai la adăpost de turci, el îşi numea un ispravnic de scaun la ureşti şi continua să rezide la Tîrgovişte, considerîndu-se prezent capitala Bucureşti prin ispravnicul numit.

B. *Numirea*. Locţiitorii domneşti erau, în majoritatea cazurilor, miţi de domn; în anumite împrejurări, de boieri sau de divan; iar cepţional şi provizoriu, de turci.

a. Domnul care părăsea tronul de bunăvoie sau silit de împre'ări (moarte, mazilire, ocupaţie străină) putea desemna pe locţiitori. a procedat în 1591 Petru Şchiopul, cînd a plecat din ţară cu fiul , lăsînd boierii „să păzească scaunul". Tot aşa, în 1592, Aron vodă zilit de turci, a lăsat pe logofătul Grigore Ureche „să păzească scaunul". tot astfel, în 1739, Grigore Ghica vodă, retrăgîndu-se în faţa armatei se, a lăsat caimacami la Iaşi[6].

b. Domnul numit încă neînscăunat îşi desemna totdeauna locţiitori re să-i exercite prerogativele pînă la înscăunare. Era nu numai un pt, ci şi o datorie a domnului. Desemnarea se făcea de obicei de la nstantinopol, sau chiar în drum spre ţară, ca de ex. de la Giurgiu,

---

[1] *Istoria Bucureştilor*, 1899, p. 732.
[2] *Enciclopedia română*, II, 1900, p. 890.
[3] *Papa Postelnicul Brîncoveanu*, în A.O. 11 (1932), p. 135.
[4] *Op. cit.*, p. 134—135; 138; v. şi idem, *Oraşul Bucureşti* . . . . p. 95.
[5] *Istoria Bucureştilor*, p. 335—337.
[6] Gr. Ureche, *Letopiseţul*, p. 218; *ibid.*, p. 223; Ion Neculce, *Letopiseţul*, p. 369.

în cazul lui Ion Mavrocordat în 1716 sau de la Iași ori de la București, în caz de transferare dintr-o țară în alta[7].

c. Domnul, aflat în țară sau peste hotare în imposibilitate de a-și exercita atribuțiile, își desemna locțiitori[8].

d. În caz de interregn, dacă domnul nu instituise o căimăcămie, sau dacă domnul fusese izgonit, divanul sau boierii preluau cîrmuirea vremelnică a țării sau numeau o locotenență. Astfel, în 1601, cînd boierii răsculați în frunte cu frații Buzești au izgonit din scaun pe Simion Movilă și au instituit o locotenență care a condus țara patru luni (iunie—septembrie)[9]. Tot așa, în 1631, la zvonul că turcii voiau să numească iarăș domn pe Alexandru Iliaș după mazilirea lui Moise Movilă, boierii au plecat în grup la Țarigrad să se opună, lăsînd la Iași doi caimacami[10].

e. Uneori, pînă la numirea unui nou domn, imediat după mazilirea domnului, turcii numeau provizoriu locțiitori domnești care urmau să fie înlocuiți cu caimacami desemnați de domn. Astfel, în 1709, la mazilirea lui Mihai vodă Racoviță, aga care adusese *firmanul* de mazilire a numit doi caimacami dintre boierii domnului mazilit[11]. Tot astfel, în 1711, îndată după părăsirea tronului de către Dimitrie Cantemir, vizirul a numit caimacami pe vornicul Lupu Costache și pe postelnicul Macsut, pe care apoi i-a arestat, înlocuindu-i cu Ion Mavrocordat cu titlul de „caimacam și socotitor țării Moldovei"[12].

Este de subliniat că locțiitorii domnești erau considerați ca mandatari ai domnului, ceea ce explică denumirea de „vechil" pe care cronicarul[13] o acordă caimacamului Ion Mavrocordat.

De relevat că în general Poarta nu numea direct pe caimacami, chiar dacă în fapt agrementul ei juca un rol important. Este încă o dovadă că vasalitatea țărilor române avea un larg conținut pozitiv, care salva o serie de elemente caracteristice ale suveranității.

Dreptul domnului de a-și numi locțiitori este o regulă a obiceiului pămîntului. Cînd, în 1673, Gheorghe Duca, după mazilirea lui Grigore Ghica, își numește caimacami, cronica spune că i-a trimis „ca să ție scaunul, după obicei"[14]. Acest caracter consuetudinar al prerogativei respective este atestat de Dimitrie Cantemir[15], care arată că și turcii îl recunoșteau, intervenind uneori, ca la moartea lui Constantin Cantemir, pentru numirea unor caimacami (7 aprilie 1693) pînă la înscăunarea noului domn. După mazilirea lui Mihai Racoviță, aga turcesc desemnează caimacami doi boieri, pe care însă noul domn, îndată după numire, îi

---

[7] Radu Popescu, *Istoriile* . . . , p. 237 pentru Ion Mavrocordat (1716) *Cronica Ghiculeștilor*, p. 349 (1733, Grigore Ghica și Constantin Mavrocordat, reciproc); p. 367 (1735, Grigore Ghica de la București); p. 541 (1741, Constantin Mavrocordat de la București).

[8] *Letopisețul cantacuzinesc*, p. 194: în 1688, Constantin Brîncoveanu în fața nemților; cf. Radu Popescu, *Istoriile* . . . , p. 190; tot așa, Antioh Cantemir, deplasat la Tighina, în interesul turcilor, a lăsat caimacami la Iași: v. Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 182.

[9] C. Rezachevici, *Bătălia de la Gura Nișcovului*, în „Studii" (1971), p. 1148—1155.

[10] Miron Costin, *Letopisețul*, în *Opere*, p. 96.

[11] *Cronica Ghiculeștilor*, p. 49; Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 191.

[12] Axinte Uricariul, *De a doua domnie a lui Nicolae Alexandru Vodă în Moldova*, ed. I. St. Petre, Buc., 1944, p. 91.

[13] *Ibid.*, p. 84.

[14] *Letopisețul cantacuzinesc*, 1973, p. 189. (= *Cronicarii munteni*, I, p. 201).

[15] *Descrierea Moldovei*, ed. cit., p. 138, care se referă și la acordul vizirului ca noul domn să-și aleagă boierii caimacami.

înlocuieşte cu cei aleşi de el[16]. Turcii consultau divanul asupra persoanelor ce trebuiau alese ca ispravnici-caimacami[17].

C. *Componenţa.* Compunerea locotenenţei domneşti putea varia, în sensul că numărul ispravnicilor nu era fix. Numai excepţional, ca la 1670, în Ţara Românească (banul Mareş) se vorbeşte de un singur ispravnic. În general, ei erau doi pînă la şapte[18], mai des trei—cinci, la care se putea adăuga mama sau soţia, în primele opt decenii ale secolului al XVII-lea Participarea la locotenenţă era o cinste supremă şi domnul îşi alegea pe înlocuitorii săi cu toată grija. Unul dintre ispravnici sau caimacami avea în general poziţia de prim locţiitor al domnului, conducînd lucrările locotenenţei colective. Documentar, existenţa lui, sub numele de baş-caimacam, este atestată abia pentru secolul al XIX-lea[19].

Obiceiul cerea să se ţină seama de un fel de vocaţie a unor mari boieri de a fi numiţi caimacami, omiterea lor devenind o gravă ofensă cu implicaţii de politică internă. Astfel, cînd Antonie-vodă se duce, fără şanse, la Poartă să-şi reînnoiască domnia, lasă „caimacam, aicea la scaun pă Creţulescu, iar pă banul Gherghe, fiind boiar bătrîn, nu vrură să-l facă caimacam, nici îl socotiră întru ceva; de care foarte s-au scîrbit, căci nu-i deduse nici o cinste". Ulterior, pe drum, se atrage atenţia domnului „că au făcut greşeală de l-au obidit . . . şi-l rîndui să fie purtător de grijă cu Radul Creţulescul, în ce vor fi trebile ţării"[20].

D. *Condiţii speciale de exercitare.* Ca şi alte dregătorii şi aceea de ispravnic sau caimacam era plină de primejdii şi de contradicţii neprevăzute. Fiind numit domn Grigore Ghica a doua oară, acesta de îndată „scrise carte la Gherghe banul Băleanu, să-l ştie că iaste domnu, şi să prinză pe Radul logofătul Creţulescul, şi pă fraţii lui Şerban spătarul ce era la Bucureşti. Carii, viind noaptea, trimise dă strînse iuzbaşăi şi căpitanii dă slujitori şi pă boiar cari să întîmplase aici: Radu Năsturel şi alţii şi strîngîndu-se au trimis pă Năsturel cu slujitori la Constantin postelnicul şi la aga Matei şi la Iordache . . . pă alţii i-au trimis la Creţulescul de l-au chemat la curte . . . ". Deci numai unul din caimacami este confirmat de noul domn, celălalt devenind adversar şi pus sub urmărire. Aflăm cu acest prilej cum procedau ispravnicii caimacami: banul Gherghe îi convoacă pe boieri şi le citeşte cartea domnească. Doi Cantacuzini vor să fugă, dar banul îi reţine, atrăgîndu-le atenţia că „domnul . . . porunceşte să fiţi la opreală, nu . . . vă omoară, ci numai pînă va veni măriia sa . . . ci şădeţi; nu ne mai faceţi noao ruşăne". Cre-

[16] *Cronica Ghiculeştilor*, p. 49—51.

[17] A. M. del Chiaro, *Istoria . . .*, p. 190: la mazilirea lui Ştefan Cantacuzino, în prezenţa lui capugi-başa, „s-au ales îndată caimacami, adică locţiitori cari să cîrmuiască ţara pînă la venirea noului domn".

[18] Vezi Dan Berindei, *o . cit.*, (v. supra, § 1, n. 1), p. 137.

[19] V. A. Urechia, *Ist. rom.*, IX, p. 182—183; *intîi caimacam (caimacamos)*; N. Iorga, *Scrisori domneşti*, 1912, p. 185; relatarea din *Cronica Ghiculeştilor*, p. 637, implică o ierarhie obişnuielnică între caimacami, după vîrstă şi rang de boierie; dintre cei cinci caimacami ai lui Constantin Racoviţă la 1749, Iordache Cantacuzino, fost mare logofăt şi rudă cu domnul, are precădere, fără a fi formal prim-caimacam, şi este vexat de sosirea lui Iordache Starache, fost mare logofăt, care se instalează în palatul domnesc şi cercetează treburile domneşti cu mare autoritate.

[20] *Istoriile domnilor Ţării Româneşti*, p. 145 (= *Cronicarii munteni*, I, p. 412).

țulescu, fostul caimacam, ar fi pus 24 de boieri în obezi. Banul îi eliberează, punînd țigani să le taie obezile, pe care fiecare deținut le ducea Crețulescului, le lepăda jos și îi spunea să și le puie la gît[21]. Ulterior, Ghica-vodă trimite ordin să fie puși în turn, adică închiși, ceea ce caimacamul execută.

Cînd domnul investit la Constantinopol pleca spre țară, își numea caimacami, desigur cu acordul Porții. Duca-vodă, lăsînd la Constantinopol pe postelnicul Cantacuzino, trimite „înainte pre Costandin slugerul, sin Stoica logofătul Ludescul, cu cărți împărătești, ca să ție scaunul după obiceai"[22], dar Bălenii, care erau caimacami cu cărți trimise de Grigore Ghica de la Constantinopol, îl pun în butuci, ca mincinos, și numai după ce își dau seama de realitate, fug din București, luîndu-l ostatec pe caimacam pînă la mănăstirea Argeș, ei fugind de acolo peste munți. În astfel de condiții, activitatea caimacamilor nu putea fi nici ușoară, nici deosebit de întinsă.

Au existat și cazuri de depășire a instrucțiunilor domnului sau de măsuri grave luate fără știrea domnului. Caimacamii lui Grigore Ghica, spune *Letopisețul cantacuzinesc*, „ca niște răi tirani, fără știrea domnului, dederă învățătură Drosului armașul Mehedințul, răul spurcat, de-i scotea în toate zilele din turn (pe adversarii domnului, acuzați de trădare) . . . și-i ducea afară den cetate, înaintea temniții, de-i bătea în toate zilele pre talpile picioarelor și-i spînzura de mîini cu sfoară, și-i muncea în tot felul, tîrîndu-i pre pămînt și pedepsindu-i, cum le era voia". La întoarcerea în țară, domnul „înțelegînd de cazna celor închiși, ce le-au făcut boierii *fără porunca lui* (subl. ns.), foarte s-au scîrbit pre ei"[23]. Această locotenență este menționată și în *Letopisețul Bălenilor*, unde se folosește pentru prima oară termenul de *caimacami purtători de grijă*[24].

Ispravnicii-caimacami se instalează de obicei în palatul domnesc[25].

E. *Atribuții generale.* Principiul că locotenenții domnului exercită toate prerogativele domniei nu este adevărat decît *cum grano salis.* Deși norme restrictive precise nu apar decît în art. 18 din cele două Regulamente organice, totuși o serie de limitări rezultă implicit sau explicit din caracterul de organ extraordinar al locotenenței și din documentele anterioare. Este de la sine înțeles că prerogativele pur personale ale domnului, cum ar fi de exemplu daniile, nu pot fi exercitate de locțiitorii domnești. Iar atunci cînd este vorba de caimacami pentru simpla

---

[21] Radu Popescu, *Istoritile . . .*, p. 147—148; cf. *Letopisețul cantacuzinesc*, p. 168.

[22] *Letopisețul cantacuzinesc*, p. 170; cf. Radu Popescu, *Istoritile . . .*, p. 158—159.

[23] *Letopisețul cantacuzinesc*, p. 166—167.

[24] După *Letopisețul Bălenilor*, uneltirile atribuite postelnicului sînt mai numeroase și mai concret enumerate, privind pe domn, nu pe doamnă: postelnicul umbla pe marginea turcească, oamenii lui huiind pe domn ca rău și hain, îndemna la neplata dărilor, se lăuda că el l-a făcut domn pe Ghica și tot el îl va „despopi". Aceste știri veneau să coroboreze intrigile din jurul Cantacuzinilor aflați în tabără, pe care domnul, în urma denunțurilor lui Alexandru căpitanul, hotărî să-i judece, fără a ajunge la o sentință propriu-zisă, acuzații tăgăduind orice vinovăție. Reîntors în țară, Ghica taie la nas pe Șărban și ordonă uciderea fără judecată a postelnicului: dus noaptea în trapezăria mănăstirii Snagov, a fost legat de un stîlp și sugrumat, cadavrul fiind apoi predat familiei (vezi *Istoritile domnilor Țării Românești*, p. 131).

[25] *Cronica Ghiculeștilor*, p. 637: Iordachi Stavrachi, trimis să lucreze cu caimacamii numiți anterior; V. A. Urechiă, *Ist. rom.*, IX, p. 81, 112; XIII, p. 112.

absenţă a domnului din capitală sau din ţară, este evident că prerogativele lor nu pot fi decît şi mai reduse. În aceste cazuri, dealtfel, ispravnicii-caimacami primeau de la domn, care îi numea, *învăţătura*, adică instrucţiuni care puteau lărgi sau restrînge atribuţiile lor, de la caz la caz[26].

Alături de numeroase menţiuni de amănunt[27], întîlnim — ca principiu general — la Radu Popescu[28] indicaţia că „purtătorul de grije" are în seama sa „ce vor fi trebile ţării" pînă se întoarce domnul, sau că trebuie „să poarte grijă ţării şi de poruncile împărăteşti", formule neprecise, care totuşi arată că nu poate fi vorba de deplinătatea prerogativelor domneşti.

La 1711, Nicolae Mavrocordat (*Cronica Ghiculeştilor*, p. 135) cere caimacamilor săi „să îngrijească de starea ţării", iar la 1743 Ioan Mavrocordat (*ibid.*, p. 581) vorbeşte de „treburile de cîrmuire" care sînt în seama caimacamilor. La 1762, Condica de obiceiuri a lui Gheorgachi[29] în Moldova precizează că boierii caimacami, orînduiţi de domn, de la Ţarigrad, „deosăbitu de alte trebi şi purtări de griji ce au din porunca Domnului, gătescu rădvane, carîtă şi cară pentru agîrlic şi le trimit la Ţarigrad, cu toate ceale trebuincioase". Aceste atribuţii decurg din caracterul vremelnic şi excepţional al instituţiei şi din finalitatea ei de bază: paza scaunului domnesc[30]. Locotenenţa trebuie să facă tot ceea ce este necesar pentru a păzi scaunul şi să se abţină de la ceea ce l-ar pune în primejdie. La nevoie, ispravnicii-caimacami cereau domnului, prin *cărţi de olac* (rapoarte trimise prin curieri speciali), instrucţiuni suplimentare sau circumstanţiale. Aşa procedează boierii lui Grigore Ghica, de acord cu doamna acestuia, cînd domnul se afla la asediul cetăţii Uivar, sau caimacamii lui Brîncoveanu în 1695, cînd anchetau pe clucerul Ştirbei pentru gestiune frauduloasă[31].

---

[26] La intrarea „nemţilor" în ţară, Constantin Brîncoveanu, plecînd de la Cotroceni pentru a evita întîlnirea cu ei, lasă „la scaun ispravnic pe Cîrstea Popescul vel vestiiar şi pe alţi boiari, ca să fie purtători de grijă a zaharelelor ce era să se dea nemţilor", şi dă primului ispravnic instrucţiunile necesare: „de toate de cîte trebuie învăţîndu-l", dar „ispravnicul domnului care era la scaun făcuse orînduială foarte mare şi grea de zaharele de da oştilor", fără a putea însă împiedica jaful direct din sate, vezi *Letopiseţul cantacuzinesc, 1279—1690*, 1960, p. 194; *Cronicari munteni*, II, p. 114—117. De la Buzău, unde poposeşte la un moment dat, domnul dă „învăţătură" ispravnicilor de la Bucureşti să obţină plecarea nemţilor, cronicarul precizînd că ispravnicii fuseseră instituiţi „ca să cîrmuiască pre nemţi să nu facă atîtea stricăciuni de ei", vezi *Cronicarii munteni*, II, p. 119. Practica era străveche, fiindcă la 2 ian. 1542 Oprea logofătul şi boierii lăsaţi în capitala ţării să păzească scaunul lui Radu-vodă, plecat la Orşova, scriu judeţului cetăţii Braşovului, Johannes Fuchs: „Dar ceaušul şi ceilalţi boieri ce sînt aice de paza tronului domnului nostru nu cutează să facă acest lucru, fără ştirea domnului nostru", vezi St. Nicolaescu, *Doc. slavo-române*, Bucureşti, 1905, p. 75 (pus în valoare de Em. Săvoiu, în ms. cit.).

[27] Vezi I. Neculce, *Letopiseţul*, ed. cit., passim; N. Iorga, *Stud. şi doc.*, VI, p. 602.

[28] *Istoriile...*, p. 145, 169. Poruncile împărăteşti se referă la cererile de bani şi zaharele ale turcilor.

[29] Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonial*, Buc., 1939, p. 264.

[30] *Letopiseţul cantacuzinesc* p. 148—149 spune că Grigore Ghica, plecînd să însoţească pe marele vizir la asediul cetăţii Uivar (20 iulie 1663), a lăsat „ispravnici să păzească scaunul domniei", pe Stroe Leurdeanul şi Dumitraşco Ţărigrădeanul, adăugînd: „Atuncea diavolul găsi două vase rele, unul rumînesc, altul grecesc". Absenţa domnului era un moment binevenit pentru intrigile politice ale facţiunilor boiereşti şi ale acţiunilor individuale; cf. Gr. Ureche, *Letopiseţul...*, ed. cit., p. 218: Petru Şchiopul, părăsind ţara (ca regent al fiului său Ştefan), „lasă boieri să păzească scaunul, pînă le va veni domn de la împărăţie".

[31] *Istoria Ţării Româneşti, 1688—1717*, Buc., 1959, p. 71.

Supravegherea boierilor ispitiți să se hainească[32] față de domn era un aspect esențial al misiunii ispravnicilor-caimacami. Se adaugă o intensă acțiune de propagandă în favoarea domnului reprezentat, acțiune cristalizată îndeosebi în proclamația caimacamilor către populație, pe baza scrisorilor trimise de domn și a programului politic acolo schițat [33]. Aceste proclamații sînt o sursă documentară specifică, vrednică de a fi studiată ca atare.

Tot așa de esențiale sînt preluarea vistieriei de la domnul mazilit[34], strîngerea regulată a dărilor, organizarea muncilor și aprovizionarea Constantinopolului sau, dacă era cazul, a armatelor de ocupație[35].

F. *Atribuțiile judiciare.* Dionisie Fotino pune într-o justă lumină aceste atribuții, cele mai importante pentru noi în această lucrare, atunci cînd spune: „caimacamul domnesc . . . conlucrează cu boierii pămînteni, judecă și hotărăște, subscrie împreună cu dînșii sentințele în proces"[36]. Subscrierea aceasta cuprinde desigur și dreptul domnesc de întărire a oricărei hotărîri la care n-a participat personal. N. Iorga pare să limiteze atribuțiile caimacamilor la cele de ordin judecătoresc, susținînd că „ei rînduiau în orice parte boieri adeveritori sau ispășitori, comisiuni de cercetare pentru a se hotărnici granițele unei moșii, drepturile de proprietate ale unei persoane, starea adevărată a lucrurilor în vreo neînțelegere"[37].

Deosebit de importante și de neînlăturat, atribuțiile judiciare nu constituiau totuși esența instituției decît în măsura în care rezolvarea sarcinilor judiciare urgente se integra în noțiunea generală de pază a scaunului domnesc. De aceea, hotărîrile caimacamilor sînt mai numeroase în afacerile urgente cu caracter grațios, așa-numitele „cărți de volnicie"[38] sau cele „de apărare" împotriva unui act ilegal[39]. În numeroase cazuri, înșiși interesații vor fi preferat să aștepte reîntoarcerea sau înscăunarea domnului[40], pentru a avea un titlu domnesc. Dealtfel, lungimea obișnuită

---

[32] Vezi nota 30 de mai sus; în speță, era vorba în 1663 de postelnicul Constantin Cantacuzino, despre care se raportează domnului — cu o obiectivitate care nu poate fi discutată în acest loc — că „nu bagă în seamă pre domnia-sa (soția domnului) și-și bate joc de ia și . . . oprești țara de la bir". Ispravnicii lui Duca-vodă, plecat în Ucraina, trimit domnului știri despre demersurile lui Șerban Cantacuzino la turci pentru mazilirea lui Duca-vodă. Acesta decide suprimarea adversarului, la întoarcerea sa în țară, dar stolnicul Constantin Cantacuzino, aflat în tabără, îl înștiințează pe frate la timp de primejdia ce-l amenință; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 9: Constantin Duca scria caimacamilor săi „să aibă grijă și să păzească cu mare băgare de seamă pe acei boieri pe care îi bănuia că nu vor aștepta venirea lui, ci vor încerca să fugă", dar scrisoarea este înmînată lui Bogdan, unul din adversarii vizați în ea.

[33] C. Brîncoveanu, ispravnic al lui Șerban Cantacuzino, trebuia să-l ridice pe Duca-vodă și să-l trimită în Moldova. Toți cei trei caimacami trebuiau „să îmblînzească norodul atît pă cei mari cît și pă cei mici, și să se bucure și să se veselească toți la venirea domnului", vezi Radu Popescu, *Istoriile* . . . , p. 172.

[34] Vezi *Cronica Ghiculeștilor*, p. 73: paharnicul Dabija, unul din caimacamii lui Dimitrie Cantemir, se duce să pecetluiască vistieria lui Nicolae Mavrocordat, ceea ce mînie pe acesta, și toți caimacamii decid să-l menajeze.

[35] *Uric.*, 6, p. 43: firmanul din 24 aug. 1821 cerea caimacamului Vogoride, potrivit unei practici existente în acea perioadă, „de a regula toate trebile iconomice și politice ce se vor arăta în principate . . . de a administra veniturile domnului și de a le regula întrebuințarea". Astfel ispravnicii lui Șerban Cantacuzio readuc în țară de la Rusciuk pe Elena, mama domnului, și primesc pe domn la sosirea lui, înnainte de Bobotează. După intrarea nemților în țară (1689), Constantin Brîncoveanu lasă la București „purtători de grije" care să le dea zaharea; V. Radu Popescu, *Istoriile* . . . (1963), p. 172; 190.

[36] *Istoria generală a Daciei*, III, 1859, p. 253.

a proceselor feudale făcea ca o astfel de aşteptare să nu aibă nimic excepţional. Unele hotărîri grave trebuiau să fie evitate de caimacami, şi Constantin Mavrocordat în Moldova reproşează socrului şi caimacamului său, Const. Rusăt, de a fi pedepsit pe un vornicel vornicul dintr-un sat al domnului, fără a mai aştepta venirea acestuia[41]. În aceste limite mai mult de ordin politic şi practic, largile atribuţii judiciare ale caimacamilor nu fac nici o îndoială.

Competenţa ispravnicilor şi caimacamilor este foarte largă, cuprinzînd şi procesele penale şi cauzele politice. Caimacamii lui Grigore Ghica (1672) anchetează pe boierii bănuiţi de vicleniе şi ordonă uciderea celor ce vor să fugă[42]. În 1694—1695, Brîncoveanu, de la Cerneţi, ordonă caimacamilor să cheme pe clucerul Ştirbei şi să-i cerceteze gestiunea financiară. Aceştia raportează domnului cele constatate, urmarea lor fiind amînată pînă la întoarcerea domnului la Tîrgovişte[43]. În materie penală, caimacamii puteau exercita dreptul de graţie, deşi exemplele sînt foarte rare.

În Moldova avem destul de numeroase documente privind hotărîrile date de caimacami pe baza unor probe sumare, într-o procedură pe care o putem numi graţioasă, larg practicată şi de domnie, cu rezerva unei dezbateri contencioase ulterioare, dacă partea adversă găsea necesar s-o ceară[44]. Alteori, caimacamii ordonă executarea unor hotărîri judecătoreşti sau deleagă organe subalterne să facă cercetări pregătitoare sau să judece pricina[45]. Deşi cele mai multe acte judiciare ale caimacamilor sînt delegaţii de cercetare[46], nu lipsesc nici cărţile de judecată în fond a unei pricini[47].

În Ţara Românească, ispravnicii dau întăriri de moşii şi de sate, ca, de pildă, la 8 martie 1684, cînd întăresc lui Radu postelnicul Golescu o moşie, domnul fiind plecat la asediul Vienei[48]. Cu atît mai mult însă vor da poruncі pentru cercetarea unei pricini cu privire la stăpînirea unei

[37] *Craiova şi Unirea*, în A.O., 12 (1924), nr. 65—66, p. 1.

[38] 9 iul. 1676, în A.O., 3 (1924), p. 515.

[39] 29 aug. 1683, în A.O., 2 (1923), p. 219—220.

[40] Solicitat să judece chiar de la graniţă, vezi Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, ed. a 2-a G. Pascu, p. 117; *Cronica Ghiculeştilor*, p. 255.

[41] *Cronica Ghiculeştilor*, p. 565.

[42] Radu Popescu, *Istoriile . . .*, p. 147—148.

[43] *Istoria Ţării Româneşti 1688—1717*, Buc., 1959, p. 71.

[44] Aug. 1663 (*Isp. şi zap.*, III, 1, p. 236): carte de volnicie către soborul m-rii Bisericani după efectuarea unei hotărnicirii; 7 sep. 1665 (B.A.R., ms. CXXX/190): idem către Alex. Buhuş şi alta pentru 1/10 ce li se cuvenea dintr-un sat: 10 aug. 1739 (*Sur. şi izv.*, 25, p. 24; cf. N. Iorga, *Stud. şi doc.*, 21, p. 255): idem, pentru 1/10 dintr-un sat, cu clauza că cei ce au vreo pretenţie „să vie de faţă la divan".

[45] 15 iun. 1693 („I. Nec.", 5 (1925), p. 174): poruncă de hotărniciri prin vornicii de poartă.

[46] *Isp. şi zap.*, 5, p. 92; B.A.R., ms. DCXXIII/216; *Isp. şi zap.*, 5, 2, p. 131—132; V. A. Urechiă, *Ist. rom.*, VII, p. 259, nr. 2; I. Antonovici, *Ist. com. Bogdana*, p. 174—175; B.A.R., ms. DCXXXXI/177; ms. LIII/147.

[47] 19 iul. 1664 (Muz. arh. şi ist. Buc., XXXV/244, la Institutul de istorie „N. Iorga"): caimacamii lui Dabija-vodă judecă o pîră pentru o ocină; 30 dec. 1695 („I. Nec.", 4 (1924), p. 126): caimacamii lui Antioh-vodă judecă o pîră pentru o casă din Iaşi între o mănăstire şi nişte particulari; 8 iul. 1743 (B.A.R., ms. DCXXXX/13): caimacamii judecă o hotărnicire între Mitropolie şi mănăstirea Suceviţa.

[48] Ilie Chiriţă, *op. cit.*, p. 185; D. Berindei, *op. cit.*, p. 135, v. supra § 1, n. 1.

vii sau pentru urmărirea unor datornici neplatnici, și îndeosebi porunci cu caracter fiscal privind încasarea vinăriciului, a dijmelor, a haraciului[49], apărarea celor ce și-au plătit impozitul de noi măsuri de executare[50]. În ceea ce privește judecarea propriu-zisă a pricinilor, de relevat formula pe care la 21 iulie 1683 o folosesc ispravnicii, declarînd: „dat-am cartea noastră de judecată popei lui Mihai Beșteleanu ot Aniniș ot sud Gorj", într-un proces cu Dumitru Abagiu și jupînița acestuia pentru o datorie de 184 de taleri, din care o parte se plătește în vite[51]. În timpul ședерii lui Antonie din Popești la oaste, „la Nohai", marele ban Mareș, ca ispravnic, prezidează divanul și hotărîrea lui în pricina fetelor lui Tudor, cu moașa lor, Stanca, este citată ca atare, atît în cartea de judecată din 20 nov. 1670 a județului Dragotă[52], cît și în hrisovul din 3 mai 1672 al lui Grigore Ghica[57]. Judecata făcută de ispravnic este luată în seamă de domnii de mai tîrziu, fără ca aceștia să se refere la vreo ratificare din partea domnului reprezentat de ispravnici[54], o asemenea ratificare neapărînd necesară cîtă vreme actele ispravnicilor n-au fost în mod expres și motivat anulate, deși exemple de astfel de anulări nu avem în documente.

G. *Atribuții de tutelă.* În secolele XV—XVII locțiitorul unui domn minor era și tutorele acestuia, ca de pildă hatmanul Arbore, despre care Grigore Ureche[55] spune că „au crescut (pe) Ștefan Vodă pre palmile lui... toată țara otcîrmuia". Atribuțiile de drept privat (drept de familie) și cele de drept public sînt bine deosebite.

Modul de lucru al caimacamilor. Despre caimacamii puși de Constantin Mavrocordat la Iași în 1741, cronica[56] spune că „se adunau în fiecare zi, cînd în casa unui boiar, cînd în casa altui boiar și cercetau poruncile pe care le primeau de la domn", porunci care veneau zilnic și erau îndeplinite „cu supunere". Hotărîrile importante, cum a fost aceea de a nu pecetlui vistieria lui Nicolae Mavrocordat care se ofensase, caimacamii — în speță ai lui Dimitrie Cantemir — le luau în comun[57]. La cererea domnului, caimacamii puteau fi obligați să se consulte cu o rudă a domnului, interpret autorizat al adevăratelor intenții ale sale, așa cum procedează Nicolae Mavrocordat în Moldova la 1711[58], cu fratele său Ion, sau Ion N. Mavrocordat cu fratele său Constantin[59]. Caimacamii nu părăseau capitala, pentru a face acte de conducere din alt loc, decît în caz de mare nevoie (de ex. ciuma)[60].

Spre deosebire de poziția regenței și a regenților în caz de minoritate a domnului (secolele XV—XVI și începutul celui următor), caima-

[49] D. Berindei, *op. cit.*, p. 135.

[50] M. G. Dinculescu, *Doc. priv. la starea țăranilor*, în A.O., 2 (1929), p. 219—220; D. Berindei, *op. cit.*, p. 136, n. 57.

[51] N. Iorga, *Stud. și doc.*, VI, p. 484, nr. 138.

[52] I. Ionașcu, *Doc. bucureștene*, 1941, p. 30, nr. 14: „Io Antonie voevod, fiind mărîia sa la oaste și rămîindu aicea, în scaunul măriei sale, ispravnic dumnealui Mareș vel ban, mers-au aceste copile la divan naintea dumnealui".

[53] *Ibid.*, p. 36—37, nr. 17.

[54] Vezi Em. Săvoiu, ms. cit.

[55] *Letopisețul*, p. 145.

[56] *Cronica Ghiculeștilor*, p. 541.

[57] *Ibid.*, p. 73.

[58] *Ibid.*, p. 135.

[59] *Ibid.*, p. 581.

[60] Radu Popescu, *Istoriile...*, p. 163.

camii din secolele XVII—XIX dau acte în numele lor de locţiitori ai domnului. Formula obişnuită este : „ispravnicii scaunului Bucureştilor . . . dat-am cartea noastră"[61], sau altă formulă echivalentă, legată de noua terminologie (caimacam).

§ 7. Darea socotelilor la sfîrşitul locotenenţei domneşti

Este neîndoios că ispravnicii-caimacami au dat totdeauna socoteală de activitatea lor politică şi financiară. Nu avem însă pînă la Regulamentele organice principii juridice formulate abstract în această materie. Locotenenţa nu lua sfîrşit prin moartea unuia din ispravnicii-caimacami, care putea numai să fie înlocuit, după aprecierea celui care făcuse numirea. Ea înceta propriu-zis numai prin întoarcerea domnului în capitală, prin intrarea acestuia în cetatea de scaun, dacă era vorba de un interregn, sau prin încetarea minorităţii ori însănătoşirea domnului, dacă era vorba de o regenţă provocată de una din aceste cauze. De încetarea locotenenţei trebuie să distingem revocarea unuia sau a tuturor ispravnicilor-caimacami şi înlocuirea lor cu alţii, procedură întîlnită mai ales atunci cînd noul domn înlocuieşte cu boieri credincioşi pe caimacamii numiţi la mazilirea sau moartea domnului precedent. În astfel de cazuri, un gen de locotenenţă (cea de vacanţă a tronului) era înlocuit prin altul (locotenenţa pentru absenţa din ţară a domnului).

Intrarea sau reîntoarcerea domnului în capitala ţării şi deci normalizarea exercitării puterii domneşti dădeau loc unor ceremonii speciale (alai după obicei) care făceau parte din obiceiul pămîntului (legea ţării) şi marcau sfîrşitul locotenenţei. În Ţara Românească, domnul, venind de la Constantinopol, era uneori întîmpinat de caimacamii mai zeloşi chiar la Dunăre[1] şi mai ales la marginea capitalei, pe care în principiu nu trebuiau s-o părăsească. În Moldova, Condica de obiceiuri a lui Gheorgachi[2] precizează că numai „boierii ţării (afară de caimacami)" ies în întîmpinare la Galaţi, „obiceiul vechi (fiind) de au aşteptat boierii caimacami pre domnul în maidanul ce este gios pe Fîntîna Popii . . . şi mergea caimacamii de să adăuga cu domnul".

O ceremonie obişnuită, şi de semnificaţie deosebită, la întoarcerea domnului în capitală era căftănirea caimacamilor de către domn, prin care acesta îşi exprima aprecierea pozitivă a activităţii depuse de ei. Radu Greceanu, relatînd întoarcerea lui Brîncoveanu de la Tîrgovişte la Bucureşti, „cu alai frumos", arată că „au slobozit tunurile şi au îmbrăcat şi caimacamii cu caftane, după obiceiu"[3]. Obiceiul este deosebit de viu în secolul următor. Ion Mavrocordat (1743) îi îmbracă pe caimacami în caftane domneşti cu blană, unul din ei (Const. Lambrino) fiind apoi acuzat de delapidare. Tot aşa procedează şi Nicolae Mavrocordat cu caimacamii săi orînduiţi la Iaşi[4] în 1713.

În ce priveşte concluziile asupra instituţiei, trimitem la încheierile cap. X din vol. II al prezentei lucrări (în curs de apariţie).

[61] 9 iul. 1676 (A.O., 3(1924), p. 515); 29 aug. 1683 (*ibid.*, 2 (1923), p. 219—220).
[1] Radu Popescu, *Istoriile . . .*, p. 246 (Nicolae Mavrocordat).
[2] Dan Simonescu, *op. cit.*, p. 264—265.
[3] *Cronicarii munteni*, II, ed. M. Gregorian, 1961, p. 157.
[4] *Cronica Ghiculeştilor*, p. 585, 173.

Capitolul al VII-lea

CONDIŢIILE EXTERNE ALE JUDECĂŢII DOMNEŞTI

Aceste condiţii se referă la : a) locul judecăţii ; b) timpul consacrat de domnie şi de divan activităţii judiciare ; c) limba în care se desfăşurau dezbaterile ; d) solemnitatea acestora ; inclusiv caracterul lor public sau secret.

§ 1. Localitatea unde se desfăşura judecata domnească

În structura instituţionalizată a judecăţii din drepturile moderne, o instanţă judiciară îşi exercită atribuţiile sale numai la locul pe care o serie de acte de stat îl determină potrivit legii ca sediu stabil şi binecunoscut. Activitatea judiciară nu se poate desfăşura decît în orele de asemenea dinainte fixate prin norme generale.

Cu totul alta era situaţia în dreptul feudal, mai ales într-o primă etapă de dezvoltare, ale cărei ecouri s-au prelungit foarte mult. Structura personalistă, harismatică a puterii domneşti venea să explice de ce monarhul feudal putea să judece oriunde se afla. Persoana sa era considerată că deplasează cu ea oricînd, în spaţiu, sursa tuturor prerogativelor monarhice, inclusiv a celor judiciare. Îndărătul acestei justificări ideologice acţionau, bineînţeles, interese atît ale domniei, cît şi ale justiţiabililor, o anumită mentalitate şi dificultăţi de ordin tehnic în materie de organizare judiciară. Pe de altă parte, monarhul feudal a avut multă vreme mai multe capitale, sau un sistem de *curţi* şi cetăţi *domneşti* unde peste tot se afla ca într-un sediu oficial al puterii sale. Războaiele sau controlul treburilor statului, într-o vreme în care transporturile erau încete, îl ţineau multă vreme în afara capitalei (principale sau exclusive). Toate aceste deplasări nu trebuiau să întrerupă exerciţiul puterii judiciare a domnului. De aceea oriunde primea plîngeri, el le rezolva şi chiar ţinea judecată. Mai mult încă, multe deplasări aveau un scop judecătoresc : domnul se manifesta ca judecător itinerant, care îşi transporta judecata în mijlocul supuşilor, uşurîndu-le acestora contactul cu judecata lui şi apropiindu-i de ea. Acelaşi scop îl urmărea şi caracterul solemn, dar patriarhal, al judecăţii feudale, aşa cum răzbate el în practica unui rege al Franţei ca Ludovic al IX-lea (cel Sfînt), care judeca sub stejarul de la Vincennes, imortalizat de cronicar, sau ca Petru Cercel — despre care secretarul său italian, Franco Sivori[1], povesteşte că judeca sub cerul liber, dar sublinia că în Apus acest stadiu, la data cînd scria, era demult depăşit. În Moldova, F. de Pavie mai descrie o judecată domnească în aer liber (sub cort), în 1585 (vezi mai departe).

[1] Ştefan Pascu, *Petru Cercel şi Ţara Românească la finele sec. XVI*, Sibiu, 1944, p. 129.

În secolul al XVII-lea, capitala tinde să devină unică şi exclusivă, ir domnii sînt într-o măsură apreciabilă mai sedentari. Totuşi Matei asarab şi Constantin Brîncoveanu judecă la Tîrgovişte sau la reşe- nţa din împrejurimile acestui oraş. Toţi domnii judecă la conacele ıde se află pentru odihnă; în tabără, cu prilejul deselor lor deplasări ntru a participa la campaniile militare turceşti, în fine, în cursul tor deplasări, în ţară[2] şi chiar în afară de hotare; la Constantinopol, Odriu (Adrianopol), în Transilvania sau la asediul Vienei.

În toate aceste împrejurări, domnul era însoţit de o cancelarie re- usă sau chiar de un divan în miniatură, ceea ce îi permitea nu numai primească plîngeri în vederea unei rezolvări ulterioare, dar să şi judece loc, ţinînd sfat (divan) cu boierii săi şi dispunînd redactarea docu- ntelor necesare de către diacul însoţitor.

Domnii ambelor ţări judecă în tabără, ca Radu Mihnea[3] în 1617 Miron Barnovschi zece ani mai tîrziu[4]. În anul răscoalei boierilor (1617), du Mihnea judecă la Chivări[5], la Pietrosul[6] şi la Şeptiliceni[7], iar în 18 la Tighina[8], unde supraveghează construirea de către turci a unui d pentru campania contra cazacilor. Tot el, în a doua domnie, adă- stindu-se de năvălirea tătarilor, judecă împreună cu divanul la Su- va, din ianuarie pînă în martie 1625[9], iar după aceea, pînă în de- mbrie, la Hîrlău[10], curtea domnească din Iaşi fiind incendiată. În 1656, eorghe Ştefan dă o carte domnească de volnicie din Văleni[11].

În Ţara Românească, în 1649 Matei Basarab judeca „în divan aicea Brîncoveni"[12]. Moşnenii din Sularul[13] merg după Mihai Viteazul la a Iulia pentru a-i da banii de răscumpărare a satului lor, pe care ‹îndueră, de nevoie, domnului, şi pentru a obţine hrisovul de slobo- ie. Alţi împricinaţi îl caută în Moldova[14]. Matei Basarab, plecat în reia la Odriu (Adrianopol), este urmărit de împricinaţii care voiau aştepte şi cer domnului să le rezolve pricinile chiar acolo, Constantin ncoveanu judeca la conacele sale, îndeosebi la Brîncoveni sau Pot- , sau în oraşele în care poposea. La începutul domniei, retras, în faţa triecilor, „la scaunul mării sale la Brîncoveni", cu boierii „toţi care ıtea ţării era şi se afla lîngă domnu", Brîncoveanu trece la Şerbă- i unde face sfat cu boierii, trimiţînd solie la nemţi, şi apoi se opreşte Potlogi. Mai tîrziu părăsind Cotrocenii, „*pleca cu doamna*, cuconii şi *toată casa mării sale, cu toată boierimea* ce era lîngă măriia sa, cu nesile şi cu coconii lor". Erau de faţă şi mitropolitul Teodosie,

[2] N. Iorga, *Le caractère commun des institutions du Sud-Est de l'Europe*, Paris, 1929, ; *Doc. Bistriţei*, I, p. LIV; N. Grigoraş, *Atribuţiile judecătoreşti ale sfatului domnesc la sfîrşitul sec. XVI*, în SCŞ Ist. Iaşi, 1961, p. 136.
[3] D.I.R.A., XVII, 4, p. 195 (16 iul. 1617).
[4] „I. Nec.", VII, p. 148 (vezi N. Grămadă, *Cancelaria domnească în Moldova pînă mnia lui C. Mavrocordat*, p. 147).
[5] D.I.R., A, XVII, 4, p. 198 (15 aug. 1617).
[6] Ibid., p. 199 (17 aug. 1617).
[7] Ibid., p. 203 (15 sep. 1617).
[8] Ibid., p. 293 (14 sep. 1618).
[9] Ibid., 5, p. 317 (11 febr. 1625).
[10] Ibid., p. 341—342 (3 mai 1625).
[11] A.S.B., Măn. Bisericani, XII/53, la Institutul de istorie „N. Iorga" (11 mai 1656).
[12] 28 mai 1649, Al. Ştefulescu, *Mînăstirea Tismana*, Tg. Jiu, 1896, p. 322.
[13] D.I.R., B, XVI, 6, p. 201, nr. 221.
[14] Ibid., p. 378, nr. 390.

episcopul de Rîmnic, Ștefan, și unii egumeni, preoți și cliseari, toți slujitorii mergînd cu domnul „unde umbla . . . afară numai den unii boiari ce nu să afla acolo, rătăcindu-să după ale vremii curgeri"[15].

După un popas la Ruși, Constantin Brîncoveanu trece la Buzău, unde se aflau strînși „4—5 cete de oameni, ostași, femei, copii, văduve și alți mulți". Spre orașul de Floci, în întîmpinarea calgan-sultanului, domnul se îndreaptă „cu curtea ușoară de 200 de oameni". Să fi fost la Buzău cu curtea cea mare? Oamenii menționați la Buzău ca fiind strînși cu prilejul popasului domnului nu credem că alcătuiau curtea, ci poporul atras de curiozitate sau de autorități să primească pe domn și unii din ei veniți cu jalbe și cu speranța rezolvării pe loc a vreunui litigiu.

Tot Constantin Brîncoveanu, deplasînsu-se pentru nevoi de ordin militar la Cerneți, unde trebuia să întîmpine pe sultan, nu se putea sustrage unor îndatoriri de suprem judecător. „La toate conacele — spune cronicarul — veniea la divan, la domn, oameni de să jăluia de luările acelea (C. Știrbei — *n.n.*) arătînd și scrisorile acestui cliucer Costandin". Domnul ordonă să se facă de îndată cercetări în catastihe (la București, sau în cele purtate cu sine în deplasare?), iar caimacamii din București primesc poruncă să înceapă instruirea afacerii, interogîndu-l pe C. Știrbei și propunîndu-i să despăgubească pe săracii năpăstuiți de el. Acesta refuză și merge pînă la a-l acuza pe domn că este și acuzator și judecător, obiecție curioasă și chiar de neînțeles din punct de vedere feudal. Divanul domnesc în fața căruia C. Știrbei va apărea s-a ținut la Tîrgoviște [16].

Obiceiul de a judeca, imediat după primirea firmanului de numire, la Constantinopol și mai ales de la graniță, la venirea în țară pe drumul parcurs de la Giurgiu, Galați sau Focșani pînă în capitală, este un obicei[17] pe care îl vom regăsi și în perioada următoare.

§ 2. Locaiul și sala unde se desfășura judecata

În mod obișnuit, judecata domnească se desfășura în cuprinsul Curții domnești, în divanul cel mare [1], în cel mic [2], în cele două spătării [3]

[15] Radu logofătul Greceanu, *Istoria domniei . . .*, ed. crit. A. Ilieș, p. 66.

[16] *Istoria Țării Românești . . . 1688—1717*, p. 70—71.

[17] *Cronica Ghiculeștilor*, București, 1965, p. 255.

[1] Alexandru Cuconul în Țara Românească judeca frecvent în marele divan (ca și Alexandru Ilias), vezi 14 judecăți de acest fel în 1626—1627, D.R.H., B, XXI, nr. 10, 20, 46, 71, 79, 80, 88, 103, 115, 118, 125, 149, 153, pe lîngă alte ședințe de întărire a actelor (vezi indicele). Pentru domnia lui Constantin Brîncoveanu vezi R. Greceanu, în „Mag. ist.", II, p. 133 și *Istoria Țării Românești, 1688—1717*, ed. cit., 1959, p. 43 : procesul penal al lui Stoica paharnicul, care începuse a se judeca în spătăria cea mare. Pentru marele divan în Moldova, vezi *Hurm.*, Supl. I, p. 422 ; I_3, p. 9.

[2] N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători*, p. 17 ; idem, *Repertoriul monumentelor feudale din București*, Buc., 1961, p. 31 ; v. și Raicevich, *Voyage en Valachie et en Moldavie*, trad. Lejeune, Paris, 1822, p. 75.

[3] N. Iorga, *Ist. rom.*, VI, p. 15 ; cf. Raicevich, *Voyage . . .*, trad. Lejeune, Paris, 1822, p. 75 ; De la Croix, în *Călători*, sec. XVII (la Institutul de istorie „N. Iorga") : „domnul ținea divan în fiecare zi în camera numită spătărie" (p. 115—116) ; Brîncoveanu începe în spătăria mare judecata penală a paharnicului Staico, vezi *Istoria Țării Românești, 1688—1717*, ed. cit., p. 43. Spătăria mică, cea nouă, se numea și spătăria „cu stealile", *ibid.*, p. 3.

au în vistierie[4]. Judecata începută într-una din aceste săli putea continua i altă sală. Dar domnul putea alege orice altă cameră. Învăţăturile lui eagoe Basarab îl sfătuiau pe domn să nu judece la masă, sub acţiunea ăuturii[5]. Călătorii din secolul al XVII-lea, descriu locul judecăţii ca o lă foarte mare [6], fiind firesc să li se fi dat prilejul de a vedea judecăţile le mai solemne ca decor. Judecăţile civile par să fi avut loc mai staornic în acelaşi fel de încăpere tradiţională.

Boierii cînd judecau fără domn, sau cînd aveau de încheiat în număr strîns, din însărcinarea domnului, o carte sau o anafora, se adunau la istierie, la mitropolie, sau, probabil, chiar în divan şi chiar la ei acasă. a casele lor judecau mai ales ca dregători individuali. Este greu de stalit un criteriu fix pentru alegerea unei încăperi sau a alteia.

Dimitrie Cantemir se limitează să constate că „boierii cărora li înfăţişează pricina o cercetează pe la casele lor şi hotărăsc"[7]. Vom dea la locul cuvenit cît de greu va fi chiar după reforma lui Constantin avrocordat să se dezrădăcineze obiceiul judecăţii la casele boierilor şi lunarea divanului la unul din membrii săi.

§ 3. Timpul judecăţilor

Numeroase surse afirmă că în secolul al XVII-lea judecata domnească divanului avea loc zilnic şi chiar toată ziua (dimineaţa şi uneori şi după niază). O spune Paul de Alep [1] (1653) şi o confirmă pentru Moldova obert Bargrave [2] pentru anul 1652 („în fiecare zi") sau Petru Bogdan akšić [3] („aproape în fiecare zi"). Pentru finele secolului o repetă De la oix [4] („în fiecare zi"). Zelul lui Eustratie Dabija [5] de a ţine două divane zi — probabil după exemplul divanului de la Constantinopol [6] — era ăvilit de dezertarea împricinaţilor, care după amiază preferau să nu ă de-a face cu domnul „băutor", abia sculat de la masă.

În secolul al XVIII-lea frecvenţa pare a se rări. Dimitrie Cantemir [7] rbeşte de trei-patru divane pe săptămînă, cu excepţia posturilor mari, id judecata nu avea loc.

[4] Vistieria putea servi şi ca arest preventiv, vezi *Istoria Ţării Româneşti*, cit., p. 73 : erul C. Ştirbei, înainte de a fi dus la puşcărie de la poarta Curţii domneşti.

[5] *Învăţăturile lui Neagoe Basarab, domnul Ţării Româneşti, 1512—1525*, ed. V. Grecu, ., 1942, p. 76—77 „să te păzeşti în timpul băuturii vinului: să nu faci judecată; căci cesta trezeşte numai nume rău".
masă nu este lege să judeci".

[6] Nicolò Barsi, în *Călători*, V, Buc., 1973, p. 79 : „Domnul ... ţine divan ... Într-o foarte mare din palatul său", Avril, *Voyage de Moldavie*, în *Tesauru*, III, p. 188 : „Sala mare unde se adună boierii ţării".

[7] *Descrierea Moldovei*, p. II, cap. XII, confirmat de I. Neculce, *Letopiseţul*, ed. ordan, p. 100.

[1] N. Iorga, *Istoria rom. prin călători*, vol. I, p. 336; Vincenti Francesco (Al. Ciorău, *Nou despre Petru Cercel*, în „Rev. ist.", XXI, p. 273) spune că se ţinea divan zilnic ucă era nevoie, şi după amiază, pînă la chindie.

[2] *Călători*, V, Buc. (1973), p. 493.

[3] *Ibid.*, p. 233.

[4] Fr. Babinger, *O relaţiune neobservată despre Moldova sub domnia lui Antonie Vodă el (1676)*, în A.A.R., m.s.i., Seria a III-a, 1937, p. 195, v. şi *Codex Bandinus*, ed. ihlă, p. 148.

[5] N. Costin, *Letopiseţul*, II, 2, p. 2; cf. Gh. Ghibănescu, *Divanurile domneşti din Moldova şi Muntenia în sec. XVII*, în „Arhiva", Iaşi, 1921, p. 180.

[6] Vezi N. Stoicescu, *Sfatul*, p. 114, n. 70.

[7] *Descrierea Moldovei*, partea a II-a, cap. XII.

Una din ședințele săptămînale era, în general, rezervată pricinilor penale. După reforma lui Constantin Mavrocordat vom vedea că se tinde ca aceasta să fie una din ultimele două ședințe ale săptămînii, potrivit unui obicei care pare mult mai vechi.

§ 4. Desfășurarea ședințelor de judecată. Semnele exterioare de respect

Domnul intra în sala de judecată precedat de aprozi și urmat de spătar care, cu oamenii săi, asigura paza persoanei domnului. Acesta se așază pe un scaun aflat pe o treaptă mai înaltă a podelei, ca un fel de estradă. La stînga domnului — locul de onoare după obiceiul turcesc — ia loc mitropolitul, cînd participă la ședință, urmat de boierii dregători. La dreapta domnului stă marele spătar, care ține spada domnului, iar în față aprozii și armașii. Neagoe Basarab [1] sfătuia pe domni ca la judecată „să stea lîngă tine bărbați pricepuți și bătrîni înțelepți; dar să stea și tineri stînd în picioare, avînd și învățătură și școală bună și îndestulătoare", adică să cunoască pravilele.

La porunca portarului — în Moldova unul din vornicii de poartă — aprozii aduc în sală pe împricinați, după rînduiala înscrisă în catastiful de la poartă, unde se ține socoteala celor cărora li s-a fixat termen de judecată. Împricinații își așteaptă rîndul, adunați în fața curții. Dacă pînă la amiază nu le vine rîndul, li se fixează alt termen, adesea într-o zi următoare. Sivori, la finele secolului al XVI-lea, spune că în Țara Românească țăranii, înainte de a intra la divan, se retrăgeau în fața unui copac și-și repetau expunerea pe care, clar și cu demnitate, o făceau apoi în fața domnului.

După relatarea lui Francois de Pavie [2], domnul judeca stînd așezat pe scaun și avînd pe cei mai de seamă sfetnici împrejur, într-o anumită ordine. Cei ce se adresează domnului ca judecător stau în genunchi, ca și în alte ocazii [3]. Deși călătorii spun că domnul „asculta plîngerile oricui ar fi venit la dînsul", fiecare arătîndu-și păsul „senza ponto temersi ne intepidirsi" (fără nici un pic de teamă sau încurcătură) (Sivori, sec. XVI), totuși nu trebuie să se creadă, mai ales pentru secolul al XVII-lea și chiar cel precedent, că nu se respectă în principal rolul prestabilit și nu se păstra o destul de riguroasă disciplină, cu abaterile inerente stilului feudal de viață și de lucru. Despre boieri, Sivori spune că în timpul judecății aceștia stau tot timpul cu mult respect și demnitate („restono sempre con molto honoranze e dignità")[4]. Pe linia unei idealizări care apare deja la Sivori, dar care corespunde și unei politici de captare a bunăvoinței maselor populare, cel puțin prin forma judecății, Francesco Vincenti,

[1] *Învățăturile*, ed. cit., p. 88—89.

[2] *Călători*, III, Buc., 1971, p. 182 (Moldova, 1585).

[3] Emilia Cioran, *Călătoriile Patriarhului Macarie de Antiohia în țările române, 1653—1658*, Buc., 1900, p. 94: „... Cînd vreun român, bărbat sau femeie, vine cu judecată asupra cuiva înaintea Beiului sau vreunui arhiereu, cade în genunchi și în această poziție își expune plîngerea", Paul Strassburg, despre Leon-vodă, „Marii dregători de cîte ori închinau cu paharele pentru sănătatea și propășirea domnului lor, după îndatorirea lor, de tot atîtea ori îngenunchiau pe rînd și astfel goleau paharul în genunchi", (Călători... V, p. 65.).

[4] Ștefan Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească la sfîrșitul sec. al XVI-lea*, Cluj, 1944, p. 182; vezi și *Călători*, III, p. 19, vezi și *Codex Banditnus*, ed. V.A. Urechiă, p. 147; D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 125.

ntre alţi străini, relatează (1583) că domnul ascultă „cu bunătate şi săraci întocmai ca şi pe bogaţi ; însă iubeşte şi ocroteşte mult sărăcimea nu îngăduie să i se facă vreo împovărare sau orice fel de împilare"[5]. sigur că aprecierea este mult legată de persoana lui Petru Cercel şi de simnca de propagandă a străinilor chemaţi să vorbească despre el.

O asemenea atitudine corespunde atît preceptelor stăruitoare din le textele pravilelor, cît şi ştirilor mai tîrzii despre judecata atentă ă de cei săraci a altor domni, rămaşi în istorie ca adversari ai marii orimi. Dar documentele sînt pline de necazurile îndurate la judecăţi cei *mici* şi *„proşti"*, de *ruşinea* cu care erau scoşi din divan, li se rupeau ele şi erau bătuţi cu toiege la uşa divanului sau a curţii gospod. Bineles, documentul afirmă că tratamentul se aplica celor îndărătnici u se judeca fără temei, celor mincinoşi şi vicleni. Pe planul principiilor larative, pentru justiţia feudală, cu mărturisitele ei rădăcini teologale, încă actual sfatul — mereu încălcat — din *Învăţăturile* lui Neagoe arab : „precum veţi judeca şi veţi păzi dreptatea nevoiaşilor şi sărar, tot aşa şi faptele voastre vor fi judecate la judecata înfricoşată a nului" (în cer)[6].

Un domn cult, bun jurist, ca Nicolae Mavrocordat [7], care în Moldova ezitase să dea hotărîri nedrepte ca în vestitul proces al mănăstirii gu (îndărătul căreia se afla Patriarhia Alexandriei) cu Cantacuzinii şi în dizgraţie, în Ţara Românească, în 1723, ţine să pună în lumină ozitatea cu care dezbătea unele procese, în speţă acela al Bălenilor Marica Brîncoveanu : „de iznoavă am cercetat şi am căutat pentru t lucru, şi n-am pripit cu hotărîrea judecăţii, ca nu cumva să fie t vreo greşeală sau vreo voe veghiată de acele judecăţi ce să făcuse mainte, ci de multe ori şi în multe rînduri am cercetat această judecată t într-acelaş chip am adevărat". S-ar înţelege în text că fie dezbaterile, pronunţarea hotărîrii, în vederea unei mai adînci deliberări, au fost nate. Mai ales pricinile penale complicate cereau reflecţie prelungită partea domnului : pentru pedepsirea unui mare boier influent, adesea protejat al său, erau necesare mai multe şedinţe („divanuri")[8].

Domnul avînd o putere absolută socotită de origine divină, împriţii trebuiau să-şi arate respectul faţă de judecătorul suprem în forme spunzătoare. Chiar şi marii boieri, cînd sînt împricinaţi, trebuiau să ă în faţa domnului, în ţinută adecvată. Dimitrie Cantemir scrie că cata era aşa de „înfricoşată" încît „însuşi logofătul cel mare, dacă pîrît şi de un ţăran, îndată ce şi-a auzit numele trebuie să se scoale locul său şi să se aşeze de-a stînga ţăranului, pînă ce se isprăveşte rea"[9].

---

[5] *Călători*, III, Buc., 1971, p. 73.

[6] *Învăţăturile*, ed. cit., p. 86—88 ; 87—89.

[7] Institutul de istorie „N. Iorga" (cartea de judecată din 20 ian. 1723, copie).

[8] Vezi pentru procesul lui Stoica Ludescu şi alţii sub Grigore Ghica, la 1672, Radu u, *Istoriile* . . . , ed. cit., p. 149 : „şi în cîteva rînduri i-au scos la divan" ; pentru cele ivane făcute de Constantin Brîncoveanu în procesul paharnicului Staico, vezi *Ist. Româneşti, 1688—1717*, ed. cit., p. 43.

[9] *Descrierea Moldovei*, partea a II-a, cap. XII.

Un punct are nevoie să fie lămurit : erau obligați împricinații să se înfățișeze în genunchi înaintea domnului, cînd îi judeca?

Pentru secolul al XVI-lea, avem mărturii că atît în Țara Românească, cît și în Moldova, împricinații stăteau în genunchi. Franco Sivori, secretarul lui Petru Cercel [10], și François de Pavie [11] atestă acest obicei.

În secolul al XVII-lea Petru Bogdan Bakšić, care a vizitat Moldova prin 1640, ne spune de asemenea că „la judecăți, cei ce vorbesc cu domnul stau în genunchi"[12]. Același călător arată că Vasile Lupu „a desființat acest obicei prost", dar că domnul Țării Românești l-a păstrat, fapt confirmat de către Patriarhul Macarie în vizita din Țara Românească (v. nota 3 de mai sus).

Pentru a doua jumătate a secolului al XVII-lea, De la Croix ne dă știrea că acuzații de crime se înfățișează domnului în genunchi [13]. Rezultă de aci că obiceiul, desființat de Vasile Lupu, a fost reînființat mai tîrziu.

N. Iorga admite că „în genunchi stau acei care au făcut o fărădelege ; cei care-și prezintă numai dreptatea stau în picioare"[14]. Credem că acest obicei, care trebuie să fi existat și înainte de secolul al XVI-lea cînd avem primele știri, a dispărut abia în secolul al XIX-lea[15].

Faptul că în *Descrierea Moldovei* Dimitrie Cantemir nu-l menționează nu este o dovadă că obiceiul nu mai exista în secolul al XVIII-lea. Dacă boierii îngenuncheau în fața domnului, cu cît mai mult trebuie să fi îngenuncheat simplii împricinați.

Dealtfel, îngenuncherea în fața domnului, în mentalitatea feudală, nu constituia o înjosire, ci mai degrabă exterioriza credința vasalului către suzeran. Practica acestui obicei feudal păstrată la noi pînă tîrziu se explică prin vasalitatea față de turci. Cronica ne spune că Constantin Brîncoveanu a îngenuncheat în fața sultanului.

§ 5. Limba în care se desășurau dezbaterile

Este limba poporului, limba română, chiar în prima jumătate a secolului al XVII-lea cînd slavona continua să fie utilizată ca limbă de cancelarie, ca latina în Occident, pentru redactarea titlurilor de proprietate și alte acte oficiale. În secolul al XVII-lea chiar poruncile domnești, cărțile de judecată și hrisoave importante ca cel din 15 iulie 1631 în Țara Românească (hotărîrea unei adunări de stări) sînt redactate în limba română, care cîștigă mereu teren în drept, în biserică și în cultură. Slujbașii de jos nu știau slavonește [1]. „Limba muntenilor și moldovenilor — notează Paul de Alep — fiind acea română, ei citesc sîrbește fără a înțelege"[2]. Or, nici o judecată feudală, oricît de abuzivă, nu s-ar fi putut

[10] Ștefan Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească la finele sec. XVI*, p. 129.

[11] *Călători*, III, Buc., 1971, p. 182.

[12] *Ibidem*, V, Buc., 1973, p. 233 (p. 206 : Țara Românească).

[13] Fr. Babinger, *O relațiune neobservată* . . . , cit. la n. 4 din § 3 : „les criminels comparaissent à genoux".

[14] *Istoria românilor*, vol. VI, p. 16.

[15] V. vol. II al lucrării de față, cap. IX, § 3 (în curs de apariție).

[1] P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Buc., 1965, p. 220.

[2] *Călătorie prin Mold. și Ț. Rom.*, în „Arhiva istorică", I, 2, p. 67.

desfăşura fără ca judecata să înregistreze cele spuse de împricinaţi şi fără ca judecătorii să se facă înţeleşi de aceştia. Nici o plîngere nu transpiră în documente, nici mai tîrziu, cînd limba greacă ia, în parte, locul celei slavone, ca limbă de cancelarie, că judecătorii nu înţeleg ce vorbesc împricinaţii, sau aceştia nu-i înţeleg pe judecători.

Şi totuşi, numeroşi au fost domnii care nu ştiau bine limba ţării, dar se foloseau de tălmaci pentru a putea urmări dezbaterile, ca, de pildă, croatul Gaşpar Graţiani [3] în Moldova, la începutul secolului al XVII-lea, grecizatul Iliaş [4] (1666—1668), fiul lui Alexandru Iliaş, tot acolo, sau Nicolae Mavrocordat [5], primul domn fanariot. Un memoriu de la începutul secolului al XVIII-lea (1711?) declara fără echivoc: „Les Moldaves n'ont pas d'autre langue dans les affaires de commerce et de justice"[6] decît limba română, deşi greaca şi slavona mai erau folosite în biserică. Lucrurile nu se schimbă sub fanarioţi cu toată creşterea influenţei politice şi culturale a limbii greceşti [7]. Afirmaţia lui A. V. Soloviev [8] că după formarea poporului român „limba administraţiei şi a tribunalelor" a fost cea slavonă este nedovedită şi tendenţioasă (în afara actelor de cancelarie), chiar dacă ar fi restrînsă la secolele XIV—XVI. Viaţa obştească a poporului român nu s-a desfăşurat niciodată decît în limba română [9].

§ 6. Publicitatea dezbaterilor (?)

O veche tradiţie, care se urcă pînă în dreptul roman, cere ca publicul să aibă acces la judecata pricinilor. Sub imperiu, o prevedere legală ordona publicitatea dezbaterilor: „Omnes civiles causas, ... negotia etiam criminalia publice audire debebis"[1].

În evul mediu, sînt dovezi că, în Apus, încă din timpul merovingienilor, judecăţile se fac „coram populo", „coram omnibus"[2].

Sensul publicităţii dezbaterilor în evul mediu este însă fundamental deosebit de acela din dreptul modern. Astăzi, publicitatea dezbaterilor e considerată ca o garanţie a unei judecăţi drepte, ca o regulă care ocroteşte pe împricinaţi. Dimpotrivă, în monarhia feudală, asistenţa unui public este cerută de fastul monarhului, care vrea să-şi sporească autoritatea etalîndu-şi puterea în văzul supuşilor, şi de interesul clasei exploatatoare, care urmăreşte să intimideze pe cei exploataţi prin efectul hotărîrilor judecătoreşti.

În ţările române avem dovezi că, în general, dezbaterile judecătoreşti în faţa domnului sau divanului se desfăşurau cu asistenţa şi a altor persoane decît împricinaţii.

---

[3] Const. C. Giurescu, *Ist. rom.*, III, 1, p. 36.

[4] N. Costin, *Letopiseţul*, II, p. 6; Ion Neculce, *Letopiseţul*, p. 39; cf. A. D. Xenopol, *Ist. rom.*, VII[3], p. 242—243.

[5] Ion Neculce, *Letopiseţul*, p. 196.

[6] *Hurm.*, Supl. I, vol. 3, p. 9.

[7] Wilkinson, *Voyage dans la Valachie et la Moldavie*, trad. Paris, 1831, p. 121.

[8] *L'influence du droit byzantin dans les pays orthodoxes*, în *Relazioni del X Congresso intern. di Scienze Storiche*, I, Roma, 1955, p. 611 (şi, în limba germană, în *Zeitschrift der Savigny-Stiftung*, RA, 76, (1959) 453.

[9] Vezi P. P. Panaitescu, *Interpretări româneşti*, Buc. (1947), p. 76.

[1] *Codex Teodosianus*, I, 12, 1.

[2] Fustel de Coulanges, *La monarchie franque. Le pouvoir judiciaire*, Paris, 1888, p. 329.

Dimitrie Cantemir, descriind divanul de judecată, arată că atunci cînd după o rugăciune domnul se așază în scaun, „toată lumea din sală tace"[3]. Lumea din sală este publicul care asistă la judecata pricinilor?

Pentru Țara Românească, avem mărturia lui F. G. Bauer care spune despre divan că „toată lumea e slobodă să asiste și să-și susțină cauza"[4].

Istoriografia noastră juridică înclină în sensul publicității dezbaterilor [5].

Cu toate acestea, accesul publicului era sever reglementat. Mai mult, uneori, sub pretextul reglementării, se suprima însăși publicitatea dezbaterilor.

Astfel François de Pavie, care a trecut prin Moldova în 1585, descriind judecata domnească în aer liber, arată că domnul sta în cort, înconjurat de ofițeri, și că, pînă la cortul său, 300—400 de soldați erau înșirați doi cîte doi. Acest solemn cordon avea, evident, scopul de a împiedica mulțimea să se apropie de locul judecății. De altfel, împricinații erau obligați să rămînă la 100 de pași depărtare de scaunul de judecată [6].

De la Coix scrie despre acuzații în procesele criminale: „le Prince les interroge mais il ne les juge pas publiquement..."[7].

Concluzia: din cauza caracterului de clasă al justiției feudale, publicitatea dezbaterilor este un drept al monarhiei feudale, iar nu o garanție a împricinaților. În consecință, accesul publicului la dezbateri este lăsat la bunul plac al autorităților, care îl reglementează atît de sever încît, de fapt, ajung să-l suprime. Dacă, totuși, unii călători arată că dezbaterile erau publice, aceasta se explică prin aceea că sala divanului nu era goală, ci populată în primul rînd cu curteni și slujitori, apoi cu oameni selecționați, dintre care cei „proști" erau excluși. De aceea, cînd un domn cultivat și permeabil la ideile iluministe care își făceau drum, cum era Constantin Mavrocordat, căuta contactul cu oamenii de jos, cronicarul, boier și el, subliniază semnificativ faptul: „Ușile divanului era deschise și multă vorbă cu prostimea avea"[8].

---

[3] *Descrierea Moldovei*, partea a II-a, cap. XII.

[4] *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, Frankfurt—Leipzig, 1778, p. 63.

[5] I. C. Filitti și D. I. Suchianu, *Contribuții*..., p. 42; N. Grigoraș, *Atribuțiile judecătorești ale sfatului domnesc*, p. 142.

[6] *Călători*, III, Buc., 1971, p. 182.

[7] Fr. Babinger, *O relațiune neobservată*, cit. supra, § 3, n. 4, p. 195.

[8] Pseudo-Enache Kogălniceanu, în M. Kogălniceanu, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. a 2-a, vol. III, p. 203.

Capitolul al VIII-lea

EXERCITAREA ATRIBUȚIILOR JUDICIARE ALE DOMNIEI SUB OCUPAȚIILE MILITARE STRĂINE

§ 1. Privire generală asupra problemei

În acest capitol expunem modul cum s-au exercitat atribuțiile udiciare ale domniei în timpul cît Țara Românească și Moldova s-au flat sub ocupații militare străine. Înțelegem prin ocupație militară aptul ocupării parțiale sau totale a țării de către o armată străină în impul unui război, adică o ocupație provizorie. Prin aceasta excludem in obiectul expunerii noastre administrarea unor orașe, cetăți sau teriorii românești de către o putere străină cu caracter permanent, în virtutea nei anexiuni. Astfel au fost cetățile Giurgiu, Brăila, Hotin, Tighina, nexate abuziv și transformate de turci în raiale. În aceeași situație s-a flat Oltenia între anii 1718 și 1739, sub administrație austriacă în virtutea nexării ei prin tratatul de pace de la Passarowitz (1718), revenită la ara Românească prin pacea de la Belgrad (1739). Dealtfel, modul în re s-au exercitat atribuțiile judiciare ale domniei în Oltenia în această erioadă au fost bun cercetate de Șerban Papacostea într-o monografie ecentă [1].

De asemenea, nu intră în noțiunea de ocupație militară în sensul estui studiu incursiunile sau încălcările asupra unei părți din teriorii săvîrșite de tătari, pînă în secolul al XVIII-lea, de poloni (podhiazuri) sau de cazaci, caracterizate prin durata lor foarte scurtă și rin lipsa lor de efecte asupra vieții de stat.

În general, ocupațiile militare din secolul al XVII-lea și de la începutul secolului al XVIII-lea au fost de scurtă durată. Unele din ele, ca e ex. cele polone de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul celui rmător erau legate de acțiuni menite să impună în Moldova un domn liat sau dependent de puterea ocupantă. Cele mai multe de o durată dusă, rămîneau supuse unor relații rudimentare derivînd din starea de izboi. Forma juridică cea mai frecventă pentru asigurarea continuității ieții de stat și a exercitării atribuțiilor domniei fără domn era organizarea e către domnul care se retrăgea în fața inamicului (Const. Cantemir n fața polonilor, C. Brîncoveanu în fața austriecilor, Grigore Ghica în ața rușilor) a unei căimăcămii pe care în general ocupantul o recunoștea i cu care colabora, luîndu-i uneori un jurămînt solemn. O parte din oierime, rămasă pe loc, colabora cu puterea ocupantă, fie din nevoie le ex. unii boieri aveau moșii în zona care cădea sub ocupație), fie din mpatie politică. Unii boieri se „compromiteau" față de turci și la înche-

[1] *Oltenia sub stăpînirea austriacă (1718—1739)*, Buc., 1971; vezi *Istoria României*, I, p. 466—470.

ierea păcii suportau consecințele care decurgeau din înfrîngerea puterii respective (de ex. Bălenii proaustrieci se retrăgeau în Austria, moldovenii propoloni în Polonia, mitropolitul Antonie, care colaborase cu rușii în 1739, s-a retras în Rusia etc.).

În secolul al XVIII-lea, după anexarea Olteniei de către austrieci și odată cu precizarea politicii de expansiune a Rusiei, ocupațiile militare rusești și austriece își schimbă caracterul. Ele devin mai lungi (în medie durează trei-patru ani) și tind să realizeze o administrație civilă care să servească deopotrivă interesele militare imediate și cele politice de lungă durată ale puterii ocupante. Fiecare putere — și îndeosebi Rusia — are o puternică partidă de sprijin în fiecare țară, unde ocupația se leagă de eliberarea de sub jugul otoman, dar punea problema noilor raporturi cu puterea care ar fi condus cu succes acțiunea antiotomană. Uneori ocupația rusă asupra unei părți din teritoriu este simultană cu ocupația austriacă asupra altei părți din aceeași țară (de ex. ocupațiile asupra Moldovei din 1789—1791/2). După 1774, Rusia acționează și ca putere protectoare, recunoscută ca atare de Turcia prin tratatul de la Kuciuk-Kainargi.

Sub toate aceste ocupații se pun probleme noi de conducere politică a țărilor române (pe care le vom aminti numai în măsura necesară) și de administrare a justiției, care ne vor reține atenția în mod deosebit.

§ 2. Ocupația rusă din 1739

Pe linia acestei evoluții, ocupația rusă din 1739 [1] constituie o formă de trecere. Se folosește încă instituți acăimăcămiei, iar adeziunea boierimii este importantă. Această ocupație s-a petrecut în cursul războiului ruso-austro-turc din 1735—1739. În cursul războiului (1736) rușii au chemat din Țara Românească pe Constantin, fiul lui Ștefan Cantacuzino, iar din Moldova pe Constantin Cantemir (fiul lui Antioh). Amîndoi au luat parte activă la război în fruntea unor corpuri de voluntari români mînați de ura împotriva turcilor. Acești doi fii de domn erau destinați, în intenția rușilor, să devină domni în țara respectivă. După bătălia din 17 aug. 1739 de la Stăuceni, în care rușii au sfărîmat o armată turco-tătară, și după capitularea Hotinului, care s-a predat rușilor, Constantin Cantemir a intrat în Iași, unde a fost primit ca un adevărat domn: „I-au ieșitŭ înainte mitropolitul și cu caimacamii și cu alț boieri care să mai tîmplasă și călugări, și neguțitori den laturea tîrgului despre muntenime, și i-au închinat cheile țării și steagurile slujitorilor. Și s-au împreunat cu mare bucurie ș-au purces pen Ieșŭ"[2]. Domnul Moldovei, Grigore Ghica, numise o căimăcămie compusă din doi boieri: vel logofătul Sandu Sturza și vel vornicul Iordachi Cantacuzino și se retrăsese pentru a nu cădea în mîna rușilor, comandați de feldmareșalul Münich, sau a oștii lui Constantin Cantemir, care îl urmărea și-i rîvnea tronul. La 5 septembrie 1739, feldmareșalul Münnich încheie o convenție cu „deputații stărilor", o convenție

[1] Pentru relațiile de mai jos privind această ocupație, vezi *Istoria României*, III, p. 470—474, și referințele.

[2] I. Neculce, *Letopisețul Țărîi Moldovei*, ed. 1955, p. 390; cf. ed. 1959. p. 370.

prin care Moldova era declarată independentă, sub ocrotirea Rusiei, se garantau privilegii clerului şi boierilor, ţara era obligată să întreţină o armată permanentă de 20 000 de oameni şi să plătească o contribuţie de război. Münnich a menţinut pe caimacami, mai mult, le-a dat chiar titlul de senatori, iar pe Constantin Cantemir, ca o indicaţie asupra rolului la care era chemat, l-a făcut protosenator [3]. Münnich a impus Moldovei o contribuţie imediată în bani şi prestaţii, ceea ce a dat naştere la dificultăţi de ordin politic asupra cărora nu este locul să stăruim. Nemulţumirea împotriva caimacamilor [4], mai puţin zeloşi, deoarece fuseseră încunoştiinţaţi de Grigore Ghica despre încheierea păcii, a dus la arestarea şi trimiterea lor în cetatea Hotinului, de unde, prin mijlocirea lui Grigore Ghica, au fost eliberaţi [5]. O mică parte din boierimea Moldovei a îmbrăţişat cauza Austriei. Este de notat că această ocupaţie a cuprins numai o parte din Moldova, deoarece domnul Grigore Ghica, fără să părăsească Moldova, s-a mişcat tot timpul, în fruntea unei mici armate compuse din puţini moldoveni şi elemente turceşti, mai mult în Ţara de Jos. De aceea, în colecţiile de documente există destule documente domneşti din anul 1739 emise şi semnate de Grigore Ghica. Ţara de Sus, ocupată de ruşi, din cauza împrejurărilor tulburi a cunoscut o relativă suspendare a justiţiei domneşti şi chiar a divanului regulat, cu toate că puterea ocupantă urmărea continuarea vieţii normale şi respectarea obiceiurilor ţării, în măsura în care nu contraziceau interesele ei militare.

[3] *Cronica Ghiculeştilor*, p. 455. Referinţa la „deputaţii stărilor" este o aluzie nu numai la „structura de stări" *(Ständestruktur)* a ţării, dar şi la instituţia adunării stărilor, convocată, aici, de puterea ocupantă.

[4] „Şi tot scrie cărţi cu scîrbe la boieri caimacami să poarte de grijă de provianu . . . ", „Şi scrîe şi la Petre Şipon ghenăraiul să zapciiască pe boieri de bani;" v. I. Neculce, *Letopiseţul*, p. 373.

[5] *Cronica Ghiculeştilor*, p. 479.

ABREVIERI*

A.A.R., m.s.i. = „Analele Academiei Române", Memoriile secţiei istorice.
A.B. = „Arhivele Basarabiei", Chişinău, 1929—1938.
A.I.I.A.I. = „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie Iaşi", 1964 urm.
A.I.I.N. Cl. = „Anuarul Institutului de istorie naţională Cluj", 1921/22, 1945 urm.
A.N. = Achiziţii noi.
A.O. = „Arhivele Olteniei".
A.P.A.E. = Anciens Pays et Assemblées d'états.
A.R. = „Arhiva românească", 1860, ed. a II-a.
„Arhiva" — „Arhiva Societăţii ştiinţifice şi literare din Iaşi", Iaşi.
art. = articol.
A.S.B. = Arhivele Statului din Bucureşti.
A.S.I. = Arhivele Statului din Iaşi.
A.U.B. = Analele Universităţii din Bucureşti, 1956 urm.
B.A.R. = Biblioteca Academiei Române.
Bas. = *Basilicalele*, ed. K.W.E. Heimbach, 1833—1897.
B.C.I.R. = „Buletinul Comisiei istorice a României".
B.O.R. = „Biserica ortodoxă română".
Bsl. = „Byzantinoslavica". Recueil pour l'étude des relations byzantino-slaves, Praha, 1939—
B. St. = „Balkan Studies", Thessaloniki, 1960 urm.
„Byz." = „Byzantina", Thessaloniki, 1969 urm.
B.Z. = „Byzantinische Zeitschrift", Leipzig — Berlin, 1892 urm.
C. = cartea.
Călători = *Călători străini despre ţările române*, 6 vol., Buc., 1968—1976, ed. îngrijită de Maria Holban, M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Mustafa A. Mehmet.
cap. = capitol.
Cat. doc. mold. = *Catalogul documentelor moldoveneşti din Arhiva istorică centrală a statului*, 4 vol., Buc., 1957—1970.
„Cerc. ist." = „Cercetări istorice", Iaşi, 1925—1933; 1940—1947.
cit. = citat(ă).
Cod. Cal. = *Codul Calimah*, ed. crit., Buc., 1958.
„Conv. lit." = „Convorbiri literare", Iaşi, apoi Buc. 1867—1936...1944.
C.R.Î. = *Carte românească de învăţătură 1646*, ed. crit., Buc., 1960.
Cron. Ghic. = *Cronica Ghiculeştilor*, ed. N. Camariano şi Adriana Camariano-Cioranu, Buc., 1965.

---

* Lista de faţă cuprinde numai abrevierile privind periodicele, legiuirile, colecţiile de documente, fondurile de arhivă şi cuvintele prescurtate care aveau nevoie de sigle pentru identificarea lor. Celelalte lucrări citate în mod abreviat vor fi uşor identificate prin consultarea *Bibliografiei*, care cuprinde titlul lor întreg şi lămureşte metoda de abreviere.

Cron. sl.-rom. = *Cronicele slavo-române*, ed. de P. P. Panaitescu, Buc., 1959.

D.A.S. Craiova — Direcţia Arhivelor Statului, *Meşteşuguri şi negustători din trecutul Craiovei. Documente (1666—1865)*, Buc., 1957.

D.E.Ţ.R. = *Documente privitoare la economia Ţării Româneşti 1800—1850*, ed. de I. Cojocaru, 2 vol., Buc., 1958.

D.I.O.B. = *Documente privind istoria oraşului Bucureşti*, Buc., 1960, ed. de Florian Georgescu, Paul I. Cernovodeanu şi Ileana Cristache Panait.

D.I.R., A = *Documente privind istoria României*, seria A(Moldova), 11 vol., Buc., 1951—1957, sec. XIII — 1625.

D.I.R., B = *Documente privind istoria României*, seria B (Ţara Românească), 11 vol. + 2 vol. indice, Buc., 1951—1960 + Introducere, 2 vol., Buc., 1958.

D.I.R. 1821 = *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, 5 vol., Buc., 1959—1962.

D.O.B. = *Documente privind istoria oraşului Bucureşti*, publ. de Florian Georgescu ş. a., Buc., 1960.

doc. = document(e).

doc. Bas. = *Documente din Basarabia*, ed. de Şt. Berechet, Şt. Ciobanu şi alţii, Chişinău, 1928.

Donici = *Manualul juridic al lui Alexandru Donici*, ed. crit., Buc., 1959.

D.R.A., I şi II = *Documente privind relaţiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. I, *Ţara Românească*, ed. de V. Mihordea, Ş. Papacostea, Fl. Constantiniu, Buc., 1961; vol. II, *Moldova*, ed. de V. Mihordea, Ioana Constantinescu, Corneliu Istrati, Buc., 1966.

D.R.H., A = *Documenta Romaniae Historica*, seria A, Moldova, XIX (1626—1628), Buc., 1969, îngrijit de H. Chircă. Colecţia continuă.

D.R.H., B = *Documenta Romaniae Historica*, seria B, Ţara Românească, I (1247—1500), Buc., 1966, întocmit de P. P. Panaitescu şi D. Mioc; II (1501—1525), Buc., 1972, îngrijit de Şt. Stefănescu şi Olimpia Diaconescu. Colecţia continuă.

E.B. = „Etudes byzantines", Bucarest, 1943—1948; 1959 urm.

O.G. = „Forschungen zur osteuropäischen Geschichte", Ost-Europa Institut, Berlin.

f. = filă.

gl. = glavă.

urm. = Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, vol. I—XXI (42 vol.), 1876—1942.

urm., s.n. = Hurmuzaki *Documente privitoare la istoria românilor* (serie nouă), 4 vol., sub îngrijirea acad. A. Oţetea, 1962—1974.

Z. = „Historische Zeitschrift", München.

Îndreptarea legii (1652), ed. crit., Buc., 1962.

„Ion Nec." = „Ion Neculce", Buletinul Muzeului Municipal din Iaşi, 1921—1931.

„Întregiri" = „Întregiri", Buletinul Institutului de istoria vechiului drept românesc, Iaşi, 1938.

Isp. şi zap. = *Ispisoace şi zapise*, 12 vol., publ. de Gh. Ghibănescu, Iaşi, 1906—1933.

L. Car. = *Legiunea Caragea* (1818), ed. crit., Buc., 1955.
„Mag. ist," = „Magazinul istoric pentru Dacia", Buc., 1845—1848, 1851.
„Mitrop. M.S." = Mitropolia Moldovei şi Sucevei", Iaşi, 1951.
Mon. spect. hist. Slav. merid. = *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, 29 vol., Zagreb, 1868—1897.
Muz. *L.R.P.* = Muzeul lupta revoluţionară a poporului.
N.E.H. = „Nouvelles études d'histoire", Buc., 1955—1975.
par. = paragraf.
P.A. = *Pravila aleasă* (1632), ed C. Tegăneanu, în ms. la Inst. de istorie „N. Iorga".
Prav. cond. = *Pravilniceasca condică* (1780), ed. crit., Buc., 1957.
R.A. = „Revista arhivelor", serie veche, Buc., 1924 urm.; serie nouă, Buc., 1958 urm.
R.E.S.E.E. = „Revue des études sud-est européennes", Buc., 1963 urm.
„Rev. ist." = „Revista istorică", Buc., 1915 urm.
R.H. = „Revue historique", Paris, 1879—1941; 1964 urm.
R.H.D. = „Revue historique de droit français et étranger", Paris, 1922 urm.
R.H.E.S. = „Revue d'histoire économique et sociale", Paris, 1928, 1956—urm.
R.H.S.E.E. = „Revue historique de sud-est européen", Buc., 1924—1946.
R.I.R. = „Revista istorică română", Buc., 1931—1947.
R.R.H. = „Revue roumaine d'histoire", Buc., 1962 urm.
s. = secţia.
S.A.O. = „Studia et acta orientalia", Buc., 1958 urm.
S.B.N. = „Studi byzantini e novellenici", Roma, 1931 urm.
S.C. = „Studii clasice", Buc., 1959 urm.
S.C.I. = „Studii şi cercetări istorice", Iaşi, 1943, 1946—1947.
S.C.I.M. = „Studii şi cercetări de istorie medie", Buc., 1950—1951.
S.C.J. = „Studii şi cercetări juridice", 1956 urm.
S.C.Ş. Ist. Iaşi = „Studii şi cercetări ştiinţifice, Istorie", Acad. R.P.R., Filiala Iaşi, Buc., 1956—1958.
s.d.d. = sub data documentului.
S.M.I.M. = *Studii şi materiale de istorie medie*, Buc., 1956 urm.
S.N. = Serie nouă.
Sob. hr. = *Sobornicescul hrisov* (1785). V. ed. critică, Buc. (1958).
Sur. şi izv. = *Surete şi izvoade*, 25 vol., Iaşi, 1906—1933, publ. de Gh. Ghibănescu.
T.C. = „Teodor Codrescu", Iaşi, 1915—1916, 1933—1936.
Tesauru = A. Papiu Ilarian, *Tesauru de monumente istorice pentru România*, 3 vol., Buc., 1862—1864.
Uric. = *Uricariul*, ed. de Th. Codrescu, 26 vol., Iaşi, 1852—1895.
V. = vezi.
Viaţa feudală = V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viaţa feudală*, Buc., 1957.
V.V. = voievod.
Zac. = zacea.

BIBLIOGRAFIE*

Acte judiciare din Țara Românească (1775—1781), ediție întocmită de Gh. Cronț, Al. Constantinescu, A. Popescu, Teodora Rădulescu și C. Tegăneanu, Buc. (1973).

ALEXANDRESCU-DERSCA (M.M.), *Despre regimul supușilor otomani în Țara Românească în veacul XVIII*, în „Studii" (1961), nr. 1.

ALEXANDRESCU-DERSCA (M.M.), *Sur le régime des ressortissants ottomans en Moldavie*, în S.A.O., V—VI, Buc. (1967).

ALEXIEV (N.N.), *Geschichte des russischen Absolutismus im 18 Jhdt.*, în F.O.G. (1958).

ANDREESCU (C.I.) și STOIDE (C.A.), *Ștefăniță Lupu, domn al Moldovei (1659—1661)*, Buc. (1938).

ANGELESCU (C.C.), *Pedeapsa cu moartea la români, în sec. XIX*, Buc. (1929).

ANTALFI (Andrei dr.), *Călătoria lui Evlia Celebi prin Moldova, în anul 1659*, trad. în B.C.I.R. (1933).

ANTONOVICI (I.), *Documente bîrlădene*, 5 vol., Bîrlad-Huși (1911—1926).

ANTONOVICI (I.), *Istoria comunei Bogdana*, urmată de 281 de documente. Bîrlad (1906).

AVRIL (PH.), *Voyage en Moldavie*, în *Tesauru*, III, p. 185—192.

BABINGER (FR.), *O relațiune neobservată despre Moldova sub domnia lui Antonie vodă Ruset*, în A.A.R., m.s.i., seria a III-a, t. XIX.

BAKŠIĆ (Petru Bogdan), în *Călători*, vol. V, Buc. (1973).

BĂLAN (T.), *Vornicia în Moldova*, Cernăuți (1931).

BĂLAN (T.), *Documente bucovinene*, 6 vol.,Cernăuți (1933—1942).

BALLY (Ange), *La Bessarabie, comme pays moldave*, în RHSEE (1940), nr. 7—9.

BANDINI (Marco), *Codex Bandinus*, publ. de V. A. Urechiă în A.A.R., ms..i., t. XVI, 1895.

BANDINI (Marco), *Scrisori din Moldova (1644—1645). expunere a împrejurărilor venirii în Moldova, vizitația Moldovei și însemnări despre lucrurile din Moldova*, în *Călători*, V, p. 291—345.

BARKER (E.), *Social and Political Thought in Byzantium from Justinian I to last Paleologus*, Oxford (1957).

BARNOSCHI (D. V.), *Originele democrației române. „Cărvunarii", Constituția Moldovei de la 1822*, Iași (1922).

BARSI (Nicolò), *Relație asupra Moldovei (1633—1639)*, în *Călători*, vol. V, Buc. (1973).

BATHYANI (Vincenz), *Călătorie prin Transilvania și Moldova (1805)*, în *Călători străini despre țările române sec. XIX*, ms. la Institutul de istorie „N. Iorga".

BAUER (F.G.), *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, Frankfurt—Leipzig (1778).

BECK (H.G.), *Reichsidee und nationale Politik im spätbyzantinischen Staat*, în B.Z. (1960).

BECK (H.G.), *Senat und Volk von Konstantinopel. Probleme der byzantinischen Verfassungsgeschichte* = Sb. d. Bayer. Akad. des Wiss. Philol.-hist. Klasse, 1966, München (1966).

BELSIUS (I.), *Rapoarte către împăratul Maximilian*, în *Călători*, vol. II, Buc. (1970).

BERECHET (Șt. Gr.), *Procedura de judecată la slavi și la români*, Chișinău (1926).

BERECHET (Șt. Gr.), *Judecata la români pînă în sec. al XVIII-lea*, Chișinău (1928).

BERECHET (Șt. Gr.), *Hrisoave legislative din sec. XVIII*, Iași (1933).

BERECHET (Șt.Gr.), *Dreptul vechilor noștri ierarhi la judecarea mirenilor*, în B.O.R. (1938), nr. 11—12.

BERINDEI (Dan), *Ispravnicul sau ispravnicii scaunului Bucureștilor*, în S.C.Ș.Ist. Iași (1962), p. 129—138.

BERINDEI (Dan), *Orașul București, reședință și capitală a Țării Românești*, Buc. (1963).

BERINDEI (Dan), *Din începuturile diplomației românești moderne*, Buc. (1965).

BERZA (Mihail), *Instaurarea dominației otomane. Epopeea lui Mihai Viteazul și Moștenirea lui Mihai Viteazul*, capitole în *Istoria poporului român*, sub redacția lui Andrei Oțetea, Buc. (1970).

---

* În note, lucrările sînt citate, abreviat, prin primele sau cele mai revelatoare cuvinte din titlul lor, așa încît cititorul le poate lesne identifica în prezenta bibliografie, fără un cod special al abrevierilor.

BIANU (I.), *Documente românești*, Buc. (1907).
BIANU (I.), HODOȘ (N.), SIMONESCU (Dan), *Bibliografia românească veche, 1508—1830*, Buc. (1903—1964).
BLARENBERG (N.), *Essai comparé sur les institutions et les lois de la Roumanie*, Buc. (1885).
BLOCK (Marc), *Les rois thaumaturges*, Strassbourg-Oxford (1924).
BOBULESCU (C.), *Lăutarii noștri*, Buc. (1922).
BOERESCU (Basile), *Mémoire sur la juridiction consulaire*, Buc. (1859).
BOGA (L.T.), *Documente din arhivele Basarabiei* (1607—1806), Chișinău (1931).
BOGA (L.T.), *Documente basarabene*, 18 vol., Chișinău (1928—1934).
BOGA (L.T.), *A doua ocupație rusească a țărilor române după arhiva Ministerului de Justiție din Moscova*, Chișinău (1930).
BOGDAN (D.P.), *Diplomatica slavo-română*, în D.I.R., *Introducere*, vol. II.
BOGDAN (I.), *Luptele românilor cu turcii pînă la Mihai Viteazul. Cultura veche românească*, Buc. (1898).
BOGDAN (I.), *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul*, Buc. (1902),
BOGDAN (I.), *Relațiile Țării Românești cu Brașovul și Țara Ungurească*, Buc. (1905).
BOGDAN (I.), *Documentele lui Ștefan cel Mare*, 2 vol., Buc. (1913).
BOGREA (V.), *„Poarta" lui Vasile Lupu*, în A.I.I.N.Cl,. 1923.
BOSKOVICH (Joseph), *Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne en 1762*, Lausanne (1772).
BRĂTIANU (G.I.), *Démocratie dans le lexique byzantin à l'époque des Paléologue*, în *Mémorial L. Petit* (1948) (= *Archives de l'Orient chrétien* I).
BRĂTIANU (G.I.), *Două veacuri de la reforma lui C. Mavrocordat*, în A.A.R., m.s.i., Seria a III-a, t. XXIX (1946—1947), extras.
BRĂTIANU (G.I.), *Sfatul domnesc în țările române în cadrul istoriei generale*, I, *Liniile generale ale problemei*, Buc. (1946).
BRÉHIER (E.), *La philosophie du moyen âge*, Paris (1937).
BROGNARD (Wenzel von), *Statistische Ausarbeitung über die Moldau*, Wien (1782).
BULAT (T.G.), *Documentele mănăstirii Văratec* (1497—1836), Chișinău, (1939).
BULAT (T.G.), *Boieriile — slujbe în țările române la sfîrșitul sec. XVIII și începutul celui de-al XIX-lea*, în A.B. (1932), nr. 3.
BUZESCU (Al.), *Domnia în țările române pînă la 1366*, Buc. (1943).
CAMARIANO (N.), *Catalogul manuscriselor grecești*, vol. II, Buc. (1940).
CÂNCEA (I.V.), *Caimacamii Craiovei*, în A.O., 1930.
CÂNDEA (Virgil), *Les bibles grecque et roumaine de 1687—1688 et les visées impériales de Serban Cantacuzène*, în B.St. (1969), nr. 10.
CÂNDEA (Virgil), ș.a. *„Pagini din trecutul diplomației românești*, Buc. (1966).
CANTACUZINO Mihai), *Istoria politică și geografică a Țării Românești*, ed. fraților Tunusli, Viena, 1806, trad. G. Sion, Buc. (1863).
CANTEMIR (D.), *Descrierea Moldovei*, trad. G. Pascu, ed. a 2-a, Buc. (1936).
CANTEMIR (D.), *Descrierea Moldovei*, ed. bilingvă, trad. Gh. Guțu, Buc. (1973).
CANTEMIR (D.), *Viața lui Constantin Cantemir*, text stabilit și tradus de R. Albala. Introducere de Const. C. Giurescu, Buc. (1973).
CARRA (P.L.), *Histoire de la Moldavie et de la Valachie avec une dissertation sur l'état actuel de ces deux provinces*, Iassy (1777).
CARRA (P.L.), *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*. Neufchatel (1781).
Carte românească de învățătură (1646), ed. crit., Buc. (1960).
CASSO (Leon), *Dreptul bizantin în Basarabia*, trad. de Șt. Gh. Berechet, Iași (1940).
CERNEA (E.), *Istoria statului și dreptului român*, I. Buc. (1961).
CHEVIER (J.), *Histoire de la pensée politique*, II, *La pensée chrétienne*, Paris (1956).
CHIARO (Antonio Maria del), *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, Venezia, 1718; ed. N. Iorga, Buc. (1914).
CHIRIȚĂ (Ilie), *Papa Postelnicul Brîncoveanu*, în A.O., 1933. p. 176 urm.
CHISHUL (E.), *Travels in Turkey and back to England*, Londra, 1747, trad. în *Călători străini despre țările române*, ms. la Institutul de istorie „N. Iorga".
CHIODARU (C.), *Sfatul domnesc și sfatul de obște în Moldova (sec. XV—XVIII)*, în A.I.I.A.I., Iași (1964), p. 56—86.
CIORAN (Emilia), *Călătoriile patriarhului Macarie de Antiohia în țările române 1653—1658*, teză, Buc. (1900).
CIUREA (D.), *Moldova sub domnia lui M. Sturza*, Iași, 1947.
CODRESCU (Th.), *Uricariul*, 25 vol. doc., Iași (1871—1895).
Condica lui Gheorgachi, ed. de Dan Simonescu, *Literatura română de ceremonial*, Buc. (1939).
CONDURACHI (I.D.), *Cîteva cuvinte asupra condiției juridice a străinilor în Moldova și Țara Românească pînă la Regulamentul organic*, Buc. (1918).

CONSTANTINESCU (Miron), DAICOVICIU (C.) şi PASCU (Şt.), *Istoria României*. Compendiu, Buc., (1970); 1971²; (trad. franc. Paris, 1970).

CORFUS (Ilie), *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu* (1802 – 1830), Buc. (1966), extras din „Studii şi articole de istorie", vol. VIII.

CORFUS (Ilie), *Însemnările cronicarului Grigore Andronescu despre vechea gospodărire a Bucureştilor*, Buc., 1968, extras din „Materialele de istorie şi muzeografie", VI.

CORIVAN (N.), *Mijloace de cotropire*, în S.C.Ş. Ist., Iaşi (1956), fasc. II.

COSTIN (Miron), *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Buc. (1958); 1—2 (1965).

COSTIN (Miron), *Chronikon Terrae Moldavicae ab Aarone principe*, trad. latină contemporană, ed. de dr. Eugeniu Barwiński, Buc. (1912).

COSTIN (N.), *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. M. Kogălniceanu, *Cronicele României*, ed. 1872, t. II.

COULANGES (Fustel de), *La monarchie franque. Le pouvoir judiciaire*, Paris (1888), ed. a 5-a.

CRONŢ (Gh.), *Clericii în serviciul justiţiei*, în B.O.R. (1938), nr. 11—12.

CRONŢ (Gh.), *Instituţii medievale româneşti*, Buc. (1969).

DAPONTES (Ch.), *Ephémérides Daces ou Chronique de la guerre de 4 ans*, ed. Legrand, I—III, Paris (1880—1888).

DE LA CROIX, în F. BABINGER, *O relaţiune neobservată despre Moldova sub domnia lui Antonie Vodă Ruset* (1676), A.A.R., m.s.i., Seria a III-a, t. XIX, extras, Buc. (1937).

DIEHL (Charles), *Byzance*, Paris (1919).

DIONISIE Eclesiarhul, *Cronograful Ţării Româneşti de la 1764 pînă la 1815*, în *Tesauru*, II şi ed. de C. S. Nicolăescu-Plopşor, Rm. Vilcea (1934).

DÖLGER (F.), *Die Familie der Könige im Mittelalter; Die mittelalterische Familie der Fürsten und Völker und der Bulgaren-Herscher; Der Bulgaren-Herrscher als geistlicher Sohn des byzantinischen Kaisers*, în *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal (1955).

DONAT (I.), *Domeniul Craioveştilor*, ms. la Institutul de istorie „N. Iorga".

DRĂGHICI (Manolache), *Istoria Moldovei pe timp de 500 de ani*, 2 vol., Iaşi (1857).

DUGUIT (Léon), *L'État, les gouvernants et les agents*, Paris (1903).

DUMONT (F.), *Recherches sur les ordres dans l'opinion française sous l'ancien régime*, în „Album H. M. Cam.", Louvain—Paris, I (1960).

ELIAN (Al.), *Moldova şi Bizanţul în sec. XV*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, Buc. (1964), extras.

ENGEL (I. Ch. von), *Geschichte der Moldau und Walachey, Nebst der historischen und statistischen Literatur beyder Länder* I, II, Halle, (1804).

ENSSLIN (N.), *Das Gottesgnadenthum des autokratischen Kaiserthums der frühbyzantinischen Zeit*, în S.B.N. (1939).

ENSSLIN (N.), *Gotteskaiser und Kaiser von Gottesgnaden*, în Sb. d. Bayer. Akad. der Wiss. Philos. hist. Abt. (1943), Heft 6.

ERBICEANU (C.), *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, Buc. (1890).

ERBICEANU (C.), *Istoria Mitropoliei Moldovei şi Sucevei şi a catedralei mitropolitane din Iaşi*, Buc. (1888).

ERBICEANU (C.), *Vechile privilegii ale Bisericii ortodoxe române în secolii trecuţi*, în B.O.R. (1898), nr. 8.

FILITTI (I.C.), *România faţă de capitulaţiile Turciei*, extras din A.A.R., m.s.i., Seria a II-a, t. XXXVIII, Buc. (1915).

FILITTI (I.C.), *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, Buc. (1919).

FILITTI (I.C.), *Banii şi caimacamii Craiovei*, în A.O.(1924), p. 193—217.

FILITTI (I.C.) şi SUCHIANU (D.I.), *Contribuţii la istoria justiţiei penale în Principatele române*, Buc. (1928).

FILITTI (I.C.), *Frămîntările politice şi sociale în Principatele române de la 1821 pînă la 1828*, Buc. (1932).

FILITTI (I.C.), *Banatul Olteniei şi Craioveştii*, în A.O. (1932), p. 1—36; p. 135—176; p. 319—375.

FILITTI (I.C.), *Principatele române de la 1828 la 1834*, Buc. (1934).

FILITTI (I.C.), *Vechiul drept penal român* (schiţă), extras din „Revista de drept penal şi ştiinţă penitenciară", Buc. (1934).

FIROIU (D. V.), *Istoria statului şi dreptului românesc*. Buc. (1976).

FIROIU (D. V.), *Les grandes assemblées du pays (XIVe—XVIIe s.), organes des états privilégiés en Valachie, Moldavie et Transylvanie*, în „Annales de la Faculté de droit et des sc. écon." Toulouse, 18 (1970), p. 283—301.

FLORESCU (G.G.), *Unele aspecte ale poziției internaționale a țărilor române în perioada Unirii*, în S.C.J.(1959).
FOTINO (D.), *Istoria generală a Daciei*, 3 vol., trad. G. Sion, Buc. (1859).
FRANCISCI (P.de), *Arcana imperii*, Milano, 1947—1948.
FRANÇOIS DE PAVIE, baron de Fourquevaux, *Relație* (1585), în *Călători* III, (1971) p. 178—185.
FURTUNA (D.), *Preoțimea românească în sec. XVIII. Starea ei culturală și materială*, Buc. (1915).
GALAN (M.), *Organizarea justiției moldovene în timpul ocupației rusești din anii 1828—1834*, în „Întregiri" (1938).
GANE (C.), *Trecute vieți de doamne și domnițe*, I, Buc. (1933).
Genealogia Cantacuzinilor, de Banul Mihail Cantacuzino, publicată și adnotată de N. Iorga, Buc. (1902).
GEORGESCU-BUZĂU (Gh.), *Un mare latifundiar din Moldova după tratatul de la Adrianopol: Mihail Sturza*, în S.M.I.M., I(1957).
GEORGESCU (Val.Al.), *La réception du droit romano-byzantin dans les Principautés roumaines (Moldavie et Valachie)*, în *Mélanges H. Lévy-Brühl*, Paris (1959).
GEORGESCU (Val.Al.), *Trăsăturile generale și izvoarele Codului Calimah*, în „Studii" (1960).
GEORGESCU (Val.Al.), *Le rôle de la théorie byzantine de la coutume dans le développement du droit féodal roumain*. în *Mélanges Philippe Meylan*, II, Lausanne (1963).
GEORGESCU (Val.Al.), *Protimisisul în Manualele de legi din 1765, 1766 și 1777 ale lui M. Fotino*, în S.M.I.M., V (1962).
GEORGESCU (Val.Al.), *Câteva contribuții la receptarea dreptului bizantin în Țara Românească și Moldova (1711—1821)*, în „Studii" (1965), nr. 1.
GEORGESCU (Val.Al.), *Preemțiunea în istoria dreptului roman*, Buc. (1965).
GEORGESCU (Val.Al.), *Contribuții la studiul operei juridice a lui M. Fotino*, în R.A. (1966), nr. 1.
GEORGESCU (Val.Al.), *Contribuții la studiul culturii juridice românești în sec. XVIII*, în A.I.I.A.I., Iași, IX (1966).
GEORGESCU (Val.Al.), *L'assemblée d'états ou la Grande Assemblée du pays comme organe judiciaire en Valachie et en Moldavie (XVII-e et XVIII-e siècles)*, în R.R.H. (1966), nr. 5.
GEORGESCU (Val.Al.), *Contribuții la studiul luminismului în Țara Românească și Moldova. Locul gîndirii lui Beccaria în cultura juridică românească și în dezvoltarea dreptului penal, pînă la mișcarea revoluționară a lui Tudor Vladimirescu*, în „Studii" (1967), p. 947—969 și (1968), p. 685—714.
GEORGESCU (Val.Al.), *La place de la coutume dans le droit féodal de Valachie et de Moldavie, jusqu'au milieu du XVII-e siècle*, în R.R.H. (1967), nr. 4.
GEORGESCU (Val.Al.), *Les ouvrages juridiques de la Bibliothèque des Mavrocordato*, în *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* (1969), p. 195—220.
GEORGESCU (Val.Al.), *L'application des novelles byzantines dans les Principautés roumaines à la fin du XVIII-e et au début du XIX-e siècle*, Sofia (1969), în *Actes du congrès international des études balcaniques et sud-est européennes*, IV, Sofia (1969).
GEORGESCU (Val.Al.), *Continuitate elenistico-romană și inovații bizantine în doctrina bizantină a filantropiei și a indulgenței imperiale*, în S.C. (1969).
GEORGESCU (Val.Al.) și POPESCU (Emanuela), *Legislația agrară a Țării Românești, 1775—1782*, ed. crit., Buc. (1970).
GEORGESCU (Val.Al.), *Types et formes d'assemblées d'états en droit féodal roumain*, în *Liber memorialis G. de Lagarde*, Louvain-Paris (1970).
GEORGESCU (Val.Al.), *Contributions à l'étude de la réception du droit romano-byzantin en Moldavie: le Manuel juridique d'Andronake Donici*, în *Etudes J. Macqueron*, Aix-en-Provence (1970) = S.C.J.(1970).
GEORGESCU (Val.Al.), *L'idée impériale byzantine et les réactions des réalités roumaines (XIV-e — XVIII-e siècles)*, în „Byz." (1971), p. 311—339.
GEORGESCU (Val.Al.), *Le droit romain de Justinien dans les Principautés danubiennes au XVIII-e siècle, I, III*, în S.C.(1971—1972).
GEORGESCU (Val. Al.), *Les assemblées d'états en Valachie et en Moldavie de 1750 à 1831—1833*, în R.R.H. (1972), p. 23—51; 369—397 cf. în Album Fr. Dumont, Bruxelles (1977), CIHAE. Version abrégée.
GEORGESCU (Val.Al.), *Les assemblées d'états en Valachie et en Moldavie: sfatul de obște (1750—1831/2)*, în R.R.H. (1972), p. 369—397.
GEORGESCU (Val.Al.), *Observații asupra structurii juridice a proprietății orășenești în Țara Românească și în Moldova, (1711—1831)*, în „Studii" (1973), nr. 2.
GEORGESCU (Val.Al.), *L'idée impériale byzantine et la structuration du pouvoir princier en Valachie de 1765 à 1818. Les Manuels de loi de Michel Fotino (Photeinopoulos) et le Code Caradja*, în *Festschrift für P. J. Zepos*, Athen etc., I (1973).

GEORGESCU (Val.Al.), *Le chrysobulle valaque du 15 juillet 1631 et sa place parmi les types de „chartae libertatum"*, (1972), în *Album Elemér Mályuz*. Bruxelles (1976), CIHAE.
GEORGESCU (Val.Al.), *Le régime de la propriété dans les villes roumaines et leur organisation administrative aux XVII—XVIII siècles — Valachie et Moldavie*, în *Studia Balcanica*, Sofia, III (1970).
GEORGESCU (Val.Al.), *Byzance et les institutions roumaines*, în *Actes du XIV-e Congrès international des études byzantines*, I, Buc. (1974).
GEORGESCU (Vlad), *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés roumaines 1769—1830*, Buc. (1970).
GEORGESCU(Vlad), *Gîndirea socială politică în Principatele române în epoca luminilor (1750—1831)*, Buc. (1972).
GHIBĂNESCU (Gh)., *Divanurile domneşti din Moldova şi Muntenia în sec. XVII*, în „Arhiva", Iaşi, XXIX (1921).
GHIBĂNESCU (Gh.), *Divanurile domneşti din Moldova şi Muntenia în sec. XVI*, Iaşi, 1927, extras din „I. Nec." (1927), nr. 7.
GHIBĂNESCU (Gh.), *Familia Greceanu*, extras, Iaşi (1932).
GHIBĂNESCU (Gh.), *Ispisoace şi zapise*, 12 vol. doc., Iaşi (1906—1933).
GHIBĂNESCU (Gh.), *Surete şi izvoade*, 25 vol. doc., Iaşi (1906—1933).
GHICA (Ion), *Scrisori către V. Alecsandri*, Buc. (1967).
GÎDEI (A.V.), *Contribuţiuni pentru istoria socială a ţărănimii şi pentru istoria raporturilor economice între ţărani şi proprietari*, Buc. (1904).
GIURESCU (Const.), *Capitulaţiile Moldovei cu Poarta otomană*, Buc. (1908).
GIURESCU (Const.), *Material pentru istoria Olteniei sub austrieci*, 3 vol., Buc. (1913—1947).
GIURESCU (Const.), *Studii de istorie socială*, Buc. (1943), ed. Const. C. Giurescu.
GIURESCU (Const.C.), *Contribuţiuni la studiul marilor dregătorii în sec. XIV—XV*, Vălenii de Munte (1926).
GIURESCU (Const.C.), *Noi contribuţiuni la studiul marilor dregătorii din sec. XIV—XV*, Buc. (1925).
GIURESCU (Const.C.), *Istoria românilor*, Buc., I (1946[5]), II. 1—2 (1942—1943[4]), III, 1—2 (1944—1946).
GIURESCU (Const. C.), *Cum se împărţea dreptatea la noi*, în *Din trecut*, Bucureşti (1942).
GIURESCU (Const.C.), *Istoria Bucureştilor*, Buc. (1966).
GIURESCU (Const.C.), *Tîrguri sau oraşe şi cetăţi moldoveneşti*, Buc. (1967).
GIURESCU (Dinu C.), *Analeferul lui Const. Brîncoveanu*, în S.M.I.M., V (1962).
GIURESCU (Dinu C.), *Ţara Românească în secolele XIV şi XV*. Buc. (1973).
GOLIMAS (A.), *Diarhii sau căimăcămii?*, în „Arhiva", Iaşi (1938), p. 303—309.
GRĂMADĂ (N.), *Cancelaria domnească în Moldova pînă la domnia lui Const. Mavrocordat*, în „Codrul Cosminului" (1935), p. 173 urm.
GRAUS (F.), *Volk, Herrscher und Heilige im Reiche der Merovinger, Studien zur Hagiographie der Merovingerzeit*, Nakladetsví Československé Akademie věd. Praga (1965).
GRECEANU (Radu logofătul), *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brîncoveanu Voievod (1688—1714)*, ed. crit. de Aurora Ilieş (1970).
GRECIANU (Şt.D.), *Genealogiile documentate ale familiilor boiereşti*, 2 vol., Buc. (1913—1916).
GREGORIAN (M.), *Cronicari munteni*, ed. îngrijită de..., 2 vol., Buc. (1961).
GREKOV (B.D.), *Ţăranii în Rusia*, trad., Buc. (1952).
GRIGORAŞ (N.), *Atribuţiile judecătoreşti ale sfatului domnesc pînă la sfîrşitul sec. XVI*, în S.C.Ş. Ist., Iaşi (1961).
GRIGORAŞ (N.), *Dregătorii tîrgurilor moldoveneşti şi atribuţiile lor pînă la Regulamentul organic*, Iaşi (1942).
GRIGORAŞ (N.), *Mitropolitul Iacob I Putneanul*, în „Mitrop.M.S." (1958), nr. 9—10.
GRIGORAŞ (N.), *Instituţii feudale din Moldova*, Iaşi (1971).
GRIGORAŞ (N.), *Abuzurile şi corupţia membrilor aparatului de stat feudal din Moldova (sec. XV—XVII)*, în AIIA, Iaşi 8(1971), p. 99—117.
GUBOGLU (M.), *Catalogul documentelor turceşti*, 2 vol., Buc. (1960—1966).
GUILLAND (R.), *Etudes byzantines*, Paris (1959).
HARTUNG (Fr.) et MOUSNIER (R.), *Quelques problèmes concernant la monarchie absolue*, în *Relazioni del X Congresso internazionale si Scienze storiche*, II, Roma (1955).
HASDEU (B.P.), *Cuvente den bătrîni*, 3 vol., Buc. (1870—1881).
HAUTERIVE (Comte d'), *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie*, Buc. (1902).
Historica relatio de statu Valachiae (1679—1688), în „Mag. ist.", V (1847).
HUNGER (H.), *Byzantinische Kaiserwelt von Konstantin dem Grossen bis zum Fall Konstantinopels*, Bade-Baden (1958).

HURMUZAKI (E.de), *Documente privitoare la istoria românilor*, vol I–XXI (42 vol.), Buc. (1876–1942).
HURMUZAKI (E.de), *Documente privitoare la istoria românilor, Serie nouă*, 4 vol. (1962–1974), sub îngrijirea acad. A. Oţetea.
[BARBOLA (I.), *La société féodale est-elle une société sans classes?*, în R.H.E.S. (1966).
Îndreptarea legii (1652), ed.crit., Buc. (1962).
NGIGIAN (Păr. Hugas), *Mărturii armeneşti despre români. Valahia şi Moldova*, Buc. (1929).
ONAŞCU (I.), *Documente bucureştene privitoare la proprietăţile mănăstirii Colţea*, Buc. (1941).
ONESCU (D.), TUŢUI (G.) şi MATEI (G.), *Dezvoltarea constituţională a statului român*, Buc. (1957).
ONESCU-DOLJ (I.), *Contribuţii la istoria luptei dusă de domnitorii români în contra introducerii şi aplicării regimului capitulaţiilor*, în A.A.R., m.s.i., Seria a III-a (1940).
ONESCU-GION (G.), *Istoria Bucureştilor*, Buc. (1892).
ORGA (N.), *Acte şi fragmente cu privire la istoria României*, 3 vol., Buc. (1895–1897).
ORGA (N.), *Documente nouă în mare parte româneşti relative la Petru Şchiopul şi Mihai Viteazul*, Buc. (1898), extras din A.A.R., m.s.i., 1899, p. 436–502.
ORGA (N.), *Operele lui Constantin Cantacuzino*, Buc. (1901).
ORGA (N.), *Studii şi documente*, 25 vol., Buc. (1901– 1913).
ORGA (N.), *Viaţa unui mitropolit de altădată: Filaret al II-lea*, în „Conv. lit." (1901).
ORGA (N.), *Documente privitoare la familia Calimachi*, 2 vol., Buc. (1902–1903).
ORGA (N.), *Istoria românilor, în chipuri şi icoane*, vol. II, Buc., (1905).
ORGA (N.), *Ştiri despre veacul XVIII în ţările române*, în A.A.R., m.s.i., Seria a II-a, t. XXXII, Buc. (1909).
ORGA (N.), *Doamna lui Ieremia*, în A.A.R., m.s.i., Seria a II-a, Buc. (1910), extras.
ORGA (N.), *Femeile în viaţa neamului nostru*, Văleni de Munte (1911).
ORGA (N.), *Scrisori de boieri*, Buc. (1912).
ORGA (N.), *La survivance byzantine dans les pays roumains*, Buc. (1913).
ORGA (N.), *Le caractère commun des institutions du Sud-Est de L'Europe*, Paris (1929).
ORGA (N.), *Oraşele oltene şi mai ales Craiova*, în A.O. (1925), nr. 4.
ORGA (N.), *L'origine des idées d'indépendance balcanique*, Paris (1927).
ORGA (N.), *Istoria românilor prin călători*, 4 vol., Buc. (1928–1929).
ORGA (N.), *Istoria bisericii româneşti*, Văleni de Munte (1928–1932).
ORGA (N.), *Anciens documents de droit roumain*, 2 vol., Paris–Buc. (1930–1931).
ORGA (N.), *Sensul tradiţional al monarhiei*, Buc. (1934).
ORGA (N.), *Histoire de la vie byzantine*, Buc. (1934).
ORGA (N.), *Craiova şi Unirea*, în A. O (1934).
ORGA (N.), *Constantin stolnicul Cantacuzino*, în „Revista Fundaţiilor regale" (1935), nr. 7.
ORGA (N.), *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. I, Buc. (1935).
ORGA (N.), *Istoria românilor*, 10 vol., Buc. (1936–1939).
ORGA (N.), *Histoire des roumains et de la romanité orientale*, 10 vol., Buc. (1937–1945), vol. VII, Buc. (1944).
oria României, II şi III, sub redacţia acad. Andrei Oţetea, Buc. (1962–1964). Academia R.P.R., Secţia de ştiinţe istorice.
oria Ţării Româneşti 1290–1690. *Letopiseţul cantacuzinesc*, ed. crit. C. Grecescu şi Dan Simonescu, Buc. (1960).
OGĂLNICEANU (M.), *Cronicele României sau Letopiseţele Moldovei şi Valahiei*, ed. a II-a, tom. I–III, Buc., 1872–1874.
OGĂLNICEANU (M.), *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, Berlin (1837).
OGĂLNICEANU (M.), *Histoire de la Dacie, des Valaques transdanubiens et de la Valachie*, Berlin (1854).
IARDE (Comte de), *Voyage de Moscou à Vienne par Kiev, Odessa, Constantinople, Bucarest et Hermanstadt*, Paris (1829).
IGERON (Generalul), *Relaţie despre războiul ruso-turc din* 1806–1812, în *Hurmuzaki*, III, Supl. I, p. 117–148, 156, 216–370, 373, 377.
ICKI (Borys), *Ideologia rzymska w średniowieczu Europy Zachodniej* Łódź (1964).
luirea Caragea (1818), ed. crit., Buc. (1955).
piseţul cantacuzinesc, v. *Istoria Ţării Româneşti 1320–1690*.
ZICA (C.), *Catalogul manuscriptelor greceşti*, Buc. (1909).
ISE (Émile), *Les ordres d'ancien régime n'étaient pas des classes*, în *IX Congrès international des sciences historiques*, Paris (1950) = *Etudes présentées à la C.I.H.A.E.*, IX, Louvain (1952).

Lousse (Émile), *Absolutisme, droit divin, despotisme éclairé*, în *Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte*, Band 16 (1958).
Lupu (Ion), *Vina*, Buc. (1934).
Macarie (Patriarh de Antiohia), *Voyage du Patriarche Macaire d'Antioche*, trad. fr. de Basile Radu, Paris (1930). [R. Graffin, *Patrologia orientalis* T. XXIV, fasc. 4].
Macarie (Patriarhul de Antiohia), vezi Emilia Cioran.
Manualul juridic al lui Andronachi Donici, ed. crit., Buc. (1959).
Manzi (Francesco Antonio), *Relație despre misiunea din Moldova* (1734), în *Călători străini despre țările române, sec. XVIII*, ms. la Institutul de istorie „N. Iorga".
Mardarie Cozianul, *Lexicon clavo-român 1649*, ed. Gr. Crețu. Buc. (1900).
Maria Ansilia (Giovanni), *Raport despre situația bisericii catolice din Moldova* (1745), în *Călători străini despre țările române*, sec. XVIII, ms. la Institutul de istorie „N. Iorga".
Marongiu (A.), *Medieval Parliaments*, London (1968). Lucrare fundamentală.
Marx (K.), Engels (F.), *Opere alese*, 2 vol., trad., Buc. (1949—1952); ed. 2—a, 2 vol. (1955).
Matei al Mirelor, *Istoria celor petrecute în Tiera Românească începînd de la Șerban Vodă pînă la Gavriil Vodă*, în *Tesauru*, I (1862).
Matei (I.), *Quelques problèmes concernant le régime de la domination ottomane dans les pays roumains*, în R.E.S.E.E. (1972), nr. 1.
Meitani (G.), *Străinii în fața tribunalelor*, Buc. (1908).
Melchisedek (Episcopul), *Cronica Hușilor și a episcopiei cu asemenea denumire*, Buc. (1869).
Melchisedek (Episcopul), *Cronica Romanului și a episcopiei de Roman*, 2 vol., Buc. (1874—1875).
Meteș (Șt.), *Contribuții nouă privitoare la voievozii români din Ardeal și părțile ungurești din veacul XVI—XVII*, Cluj (1925).
Minea (I.), *Începuturile marii bănii de Craiova*, în A.O. (1934).
Minea (I.), *Craioveștii și rolul lor politic*, în A.O. (1935), p. 1—14.
Minea (I.), *Reforma lui Constantin vodă Mavrocordat*, în „Cerc. ist.", II—III (1926—1927), extras, Iași (1927).
Minea (I.) și Boga (L.T.), *Cum se moșteneau moșiile în Țara Românească pînă la sfîrșitul sec. XVI*, în „Cerc. ist.", VIII—IX—X, Iași (1933—1934—1935), extras.
Mioc (D.), *Les assemblées d'états et la fiscalité en Valachie et en Moldavie*, în R.R.H. (1966), nr. 2.
Mioc (D.), *La répartition des charges fiscales et le poids de la fiscalité sur les différents groupes sociaux et économiques à la fin du XVII-e siècle en Valachie*, în *L'impôt dans le cadre de la Ville et de l'Etat*, Bruxelles (1966).
Missail (G.), *Originile legislațiunei române*, Buc. (1965).
Montesquieu, *De l'esprit des lois*, trad., vol. I, Buc., 1964.
Mousnier (Roland), *Les hiérarchies sociales de 1450 à nos jours*, Paris (1969).
Mousnier (Roland), *Les concepts d'ordres d'états, de fidélité et de monarchie absolue en France de la fin du XV-e siècle à la fin du XVIII-e siècle*, în R.H. (1972).
Mousnier (Roland), *Le tournant des ordres aux classes sociales*, în R.H.E.S. (1972), 1-er fasc.
Mousnier (Roland), *Recherches sur les structures sociales en 1634, 1635, 1636*, în R.H. (1973).
Mustafa (Mehmet), *Contribuții la studiul regimului supușilor otomani în țările române pînă la pacea de la Kuciuk-Kainardji*, ms. la Institutul de istorie „N. Iorga".
Mustafa (Mehmet), *O nouă reglementare a raporturilor Moldovei și Țării Românești față de Poartă în 1792*, în „Studii" (1967), nr. 4.
Neagoe Basarab, *Învățăturile către fiul său Theodosie*, text stabilit de Florica Moisil și Dan Zamfirescu, trad. de G. Mihăilă, studiu introductiv de Dan Zamfirescu și G. Mihăilă, Buc. (1971).
Neculce (Ion), *Letopisețul Țării Moldovei* și *O seamă de cuvinte*, ed. îngrijită, cu glosar, indice și introducere de Iorgu Iordan, ed. a 2-a, Buc. (1959).
Nichita (D.), *Contribuții asupra pîrcălăbiei în Moldova pînă la sfîrșitul sec. XVI*, în „Arhiva" (1925), nr. 2—4.
Nichita (D.), *Pîrcălăbia în Moldova pînă în veac. XVII*, în „Anuarul liceului M. Kogălniceanu", Iași, 1922—1932, p. 53—75.
Nicolaescu (Stoica), *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV și XVI*, Buc. (1905).
Nörr (Dieter), *Zur Entstehung der Gewohnheitsrechtlichen Theorie*, în *Festschrift für Wilhelm Felgenträger*, Göttingen (1969).
Olteanu (Șt.) și Șerban (C.), *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu*, Buc. (1969).
Ostrogorskij (G.), *Die byzantinische Staatentheorie*, în „Seminarium Kondakovianum" (1956), 8.

OSTROGORSKIJ (G.), *The byz. Emperor and the hierarhical World Order*, în „The Slav.-and East European Review" (1956).
OSTROGORSKIJ (G.), *Histoire de l'Etat byzantin*, Paris (1956).
OȚETEA (A.), *Înființarea consulatelor franceze în țările românești*, în „Rev. ist." (1932).
OȚETEA (A.), *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă în Țara Românească (1821-1822)*, Buc. (1945).
OȚETEA (A.), *Caracterul mișcării conduse de Tudor Vladimirescu : răscoală sau revoluție?*, în „Studii", (1967).
OȚETEA (A.), POPESCU-PUȚURI (I.), NESTOR (I.), BERZA (M.) și MACIU (V.), *Istoria poporului român*, Buc. (1970); (1972²); trad. ital., Roma (1971).
PĂCURARIU (Mircea), *Dicasteria și consistoriul Mitropoliei Ungro-Vlahiei*, în B.O.R. (1959), nr. 7—10.
PANAITESCU (P. P.), *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, Buc. (1936).
PANAITESCU (P. P.), *Interpretări românești*, Buc. (1947).
PANAITESCU (P. P.), *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Buc. (1958).
PANAITESCU (P. P.), *Marea adunare a țării, instituție a orînduirii feudale în țările române*, în „Studii" (1957), nr. 10.
PANAITESCU (P. P.), *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, vol. I, Buc. (1959).
PANAITESCU (P. P.), *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orînduirea feudală*, Buc. (1964).
PANAITESCU (P. P.), *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Buc. (1965).
PANAITESCU (P. P.), *La Grande Assemblée du Pays ,institution du régime féodal en Moldovie et en Valachie*, în N.E.H., III (1965).
PAPACOSTEA (ȘERBAN), *Oltenia sub stăpînirea austriacă (1718—1739)*, Buc. (1971).
PAPADOPOL-CALIMACH (AL.), *Din istoria legislației Moldovei*, în „Arhiva", Iași (1896), p. 148 urm. și 284 urm.
PAPIU ILARIAN (A.), *Tesauru de monumente istorice pentru România*, 3 vol., Buc., 1862—1864.
PÂRVAN (V.), *Alexăndrel Vodă și Bogdan Vodă*, Buc. (1904).
PASCU (ȘTEFAN), *Contribuțiuni documentare la istoria românilor în sec. XIII și XIV*, Cluj (1944).
PASCU (ȘTEFAN), *Les institutions centrales des Pays roumains à l'époque féodale*, în „Bull. de la Faculté des lettres et de philos. de Strasbourg" (1967).
PASCU (Șt.) și HANGA (Vl.). *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.* Buc III—II (1958; 1963).
PAUL DE ALEP, v. Macarie patriarh de Antiohia.
PAVLESCU (EUGEN), *Economia breslelor din Moldova*, Buc. (1939).
PELISSIÊ DU RAUSAS, *Le régime des capitulations dans l'Empire ottoman*, Paris (1902).
PERETZ (I.), *Curs de istoria dreptului român*, 4 vol., Buc. (1926—1931).
PETRESCU (Ghenadie), STURDZA (D. A.) și STURDZA (D. C.), *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, vol. I, Buc. (1888).
PIPPIDI (D. M.), *Nicolae Iorga, l'homme et l'euvre*, Buc. (1972), Recueil édité par
POPESCU (Radu Vornicul), *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. C. Grecescu, Buc. (1963).
POPESCU (Mihai), *Războiul ruso-austro-turc dintre 1787—1792 și ocupația Principatelor române*, în „Conv. lit." (1930), p. 337—460.
PORCHNEV (B.), *Les soulèvements paysans en France au XVII-e siècle*, Paris (1972).
PORȘNEV (B. F.), *Esența statului feudal*, în „Studii", 1951.
POTRA (G.), *Contribuțiuni la studiul țiganilor din România*, Buc. (1939).
POTRA (G.), *Documente privind istoria orașului București*, Buc. (1961).
Pravila aleasă (1632), ed. C. Ionescu-Tegăneanu, în ms. la Inst. de istorie „N. Iorga".
Pravilniceasca condică, 1780, ed. crit., Buc. (1957).
RADISITS (Căpitan), *Structura topografică și statistică a Moldovei și Țării Românești*, în *Călători străini despre țările române, sec. XVIII*, ms. la Institutul de istorie „N. Iorga".
RĂDULESCU (Andrei), *Logofătul Nestor. Viața și activitatea*, Buc. (1910).
RĂDULESCU (Andrei), *Juristul Andronachi Donici*, în A.A.R., m.s.i., Seria a III-a (1930), extras.
RAICEVICH, *Osservazioni storiche naturale e politiche intorno la Valachia e la Moldavia*, Napoli (1778).
RAICEVICH, *Voyage en Valachie et en Moldavie*, trad. Lejeune, Paris, (1822).
RĂUȚESCU (Preot I.), *Mînăstirea Aninoasa din jud. Muscel*, Cîmpulung (1933).
RĂUȚESCU (Preot I.), *Dragoslavele*, monogr., Cîmpulung-Muscel (1937).
RAYBAUD (Léon-Pierre), *Le gouvernement et l'administration centrale de l'Empire byzantine sous les premiers Paléologues (1258—1354)*, Paris (1968).
RECORDON (F.), *Lettres sur la Valachie*, Paris (1821).
Regulamentul organic al Țării Românești, ed. crit., ms. la Institutul de istorie „N. Iorga".
Regulamentul organic al Prințipatului Moldovei, Iași (1846).
REINHARDT (Charles Frédéric), *Raport* (1807), în R.H.S.E.E., XII (1935).

ROSSETI (RADU), *Arhiva senatorilor din Chișinău*, în A.A.R., m.s.i., Seria a II-a, t. XXXI (1908) și t. XXXII (1909—1910), extras.
RUBIN (B.), *Zur Kaiserkritik Ostroms*, în *Atti del VIII Congresso di studi byzantini* (1951) și în S.B.N. (1953), p. 453—462.
SACERDOȚEANU (A.), *Originea băniei și a banilor la români*, în „Ramuri" (1967).
SACHELARIE (O.), *Le Code pénal et la procédure pénale en Moldavie* 1820—1826, în *Festschrift für E. C. Hellbling*, Salzburg, (1971), p. 178—191.
ȘĂINEANU (L.), *Influența orientală asupra limbii și literaturii române*, 2 vol., Buc. (1900).
SAVA (A. V.), *Documente putnene*, 2 vol., Chișinău (1929—1931).
SAVA (A. V.), *Departamentul criminalicesc și norme de procedură penală la începutul sec. XIX*, în „Revista de drept penal și știință penitenciară" (1933), nr. 7—9, extras.
SAVA (A. V.), *Ispravnicii din Moldova și Valahia sub ocupația rusă* (1806—1812), în A.B. (1934).
SAVA (A. V.), *Documente privitoare la ținutul Lăpușnei*, Buc. (1937).
SAVA (A. V.), *Documente privitoare la ținutul Orheiului*, Buc. (1944).
SĂVOIU (EM.), *Contribuții la istoricul ispravnicilor de scaun ai Craiovei în secolul al XVII-lea*, în *Historica*. Buc. 2(1971), p. 97—102. [Centrul de științe sociale din Craiova. Acad. R.S.R.] Listă de 40 ispravnici (1616—1716 cu o ipoteză de reexaminat
ȘERBĂNESCU (N.), *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în B.O.R. (1959), p. 790—810.
ȘESAN (dr. Milan), *Drepturi judiciare și privilegii materiale ale chirtiarhilor din țările române în sec. XVIII*, Cernăuți, (1936).
SFYROERAS (B.), *Un Kanun-Name sui diritti di famiglie fanariote nell'administrazione dell'Impero ottomano*, com. Sofia (1966), A.I.S.S.E.E.
SINOGOWITZ (B.), *Die Begriffe Reich, Macht und Herrschaft im byzantinischen Kulturbereich*, în „Saeculum" (1953), p. 450—455.
SIRUNI (H. Dj.), *O năvălire necunoscută a bandelor turcești*, în R.A. (1940), nr. 1.
SIVORI (Franco), în *Petru Cercel și Țara Românească la sfîrșitul sec. XVI* de Șt. Pascu, Cluj (1944).
SIVORI (Franco), *Fragmente din Memorialul privitor la Petru Cercel și Țara Românească*, în *Cărturești*, III, p. 6—70.
SOLOVIEV (A. V.), *L'influence du droit byzantin dans les pays orthodoxes*, în *Relazioni del X Congresso intern. di scienze storiche*, I, Roma (1955), p. 589 — 638..
SPULBER (C. A.), *Le concept de loi juridique*, Buc. (1938).
SPULBER (C A..), *Basiliques et coutume roumaine*, în „Bulletin de la section historique", Academia Română (1945), nr. 1, p. 54—138.
STAN (LIVIU), *Mirenii în biserică*, Sibiu (1939).
STĂNCIULESCU (Ovid.), *Cercetări asupra regimului penitenciar român din veacul al XIX-lea*. Cu un studiu necunoscut al lui C. Moroiu, Cluj (1933).
STĂNESCU (D.), *Viața religioasă la români*, Buc. (1906).
STĂNESCU (Eugen), *Essai sur l'évolution de la pensée politique roumaine dans la littérature historique au moyen-âge*, în N.E.H., II, 1960.
STĂNESCU (EUGEN), *Les problèmes de l'Etat féodal sous le règne de Michel le Brave*, în R.R.H., 1962.
STĂNESCU (EUGEN), *Studiu introductiv* la *Istoriile domnilor Țării Românești* de Radu Popescu, ed. de C. Grecescu, Buc., 1963 și la *Cronicari munteni*, ed. M. Gregorian (1961) [fundamental].
STEFANELLI (T. V.), *Documente din vechiul ocol al Cîmpulungului moldovenesc*, Buc. (1915).
ȘTEFĂNESCU (ȘT.), *Bănia în Țara Românească*, Buc. (1965).
ȘTEFĂNESCU (ȘT.), *Țara Românească de la Basarab I Întemeietorul pînă la Mihai Viteazul*, Buc. (1970).
ȘTEFULESCU (AL.), *Mînăstirea Tismana*, Tîrgu Jiu (1896).
ȘTEFULESCU (AL.), *Mînăstirea Tismana*, Buc. (1909).
ȘTEFULESCU (AL.), *Documente slavo-române relative la Gorj* (1405—1665), Tg. Jiu (1908).
STEINWENTER (A.), *Zur Geschichte einer politischen Theorie*, în Anz. Akademie Wien, Philos.-hist. Kl., 83 (1946).
STOICESCU (N.), *Repertoriul monumentelor feudale din București*, Buc. (1961).
STOICESCU (N.), *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, Buc. (1968).
TOICESCU (N.), *Curteni și slujitori*, Buc. (1968).
TOICESCU (N.), *Treapădul și ciubotele în sec. XVI—XVIII*, în „Studii", 1969, nr. 2.
STOICESCU (N.), *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, Buc. (1971).
STOICESCU (N.), *Subalternii marilor dregători*, în S.M.I.M., VI, Buc. (1973).
STOIDE (C. A.) și TURCU (C.), *Documente și regeste moldovenești din ținutul Neamțului (sec XVI—XVIII)*, Piatra Neamț, (1935).

STOURDZA (AL. A.), *L'Europe orientale et le rôle historique des Mavrocordato*, Paris, 1913.
STRASSBURG (PAUL), *Relatare despre Ţara Românească (1632)*, în *Călători*, V, p. 63 urm.
STRIHAN (PETRE), *Hiclenia în Moldova (sec. XVII—XIX până la Regulamentul organic)*, ms. la Institutul de istorie „N. Iorga".
STRIHAN (PETRE), *Departamentul pricinilor străine în Moldova*, ms. la Institutul de istorie „N. Iorga".
STRIHAN (PETRE), *Divan-effendi în Ţara Românească şi Moldova*, în „Studii", 1968, nr. 5, extras, Buc. (1968).
STURZA (D. A.) şi COLESCU-VARTIC (C.), *Acte şi documente relative la istoria renaşterii României*, vol. I, Buc. (1900).
STÜRMER (L.von), *Skizze einer Reise nach Constantinopel in den letzten Monaten des Jahres 1816*, Pesta, 1821, trad. în *Călători străini despre ţările române*, sec. XIX, ms. la Institutul de istorie „N. Iorga".
SULZER (FRANZ JOSEPH), *Geschichte des Transalpinischen Daziens*, 3 vol., Wien (1781—1782).
TANOVICEANU I.), DONGOROZ (V.), şi alţii, *Tratat de drept şi procedură penală*, ed. a 2-a, 5 vol., Buc. (1924—1927).
TĂPKOVA-ZAIMOVA (VASILKA), *L'idée byzantine de l'unité du monde et l'Etat bulgare*, în *Actes du I-er Congrès international des Etudes balcanique et sud-est européennes*, Sofia, II (1969).
TINCULESCU (PAUL), *Cărţi de despărţenie*, Buc. (1932).
TOMESCU (C. N.), *Ştiri despre biserica principatelor române la 1808*, în A.B. (1930), p. 52 urm.
UNGUREANU (GH.), *Justiţia în Moldova (1741—1832)*, Iaşi (1934).
UNGUREANU (GH.), *Pedepsele în Moldova la sfîrşitul sec. XVIII şi începutul sec. XIX*, în „Întregiri", Iaşi (1938).
UNGUREANU (GH.), *Probleme de terminologie arhivistică*, în R.A. (1965), 1, nr. 1.
URECHE (GR.), *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, Buc. (1958).
URECHIĂ (V. A.), *Istoria românilor*, 14 vol., Buc. (1891—1901).
URECHIĂ (V. A.), *Documente inedite sub domnia lui Al. C. Moruzi dintre 1793—1796*, Buc. (1895).
VERESS (A.), *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaque cum Moldavia et Valachia*, I, 1458—1540, Budapesta (1914).
VERESS (A.), *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, 11 vol., Buc. (1929—1939).
VIANU (AL.), *Consideraţii asupra caracterului activităţii administraţiei ruse în ţările române (1769—1764)*, în S.M.I.M., I, Buc. (1956).
Viaţa sfîntului Nifon, ed. Tit. Simedrea, Buc. (1937).
VINCENTI (FRANCESCO), *Scrisoare din Bucureşti (1584)*, în *Călători*, III, p. 73.
VÎNTU (I. G.) şi FLORESCU (G. G.), *Unirea Principatelor în lumina actelor fundamentale şi constituţionale*, Buc. (1965).
VÎRTOSU (EMIL), *Napoleon Bonaparte şi proiectul unei „Republici aristo-democraticeşti" în Moldova la 1802*, ed. a 2-a, Buc. (1947).
VÎRTOSU (EMIL), *Les relations de la Moldavie et de la Valachie avec l'Empire ottoman reflétées par le sceau du prince regnant*, în R.E.S.E.E. (1966), nr. 1—2, p. 197—206.
VITENCU (AL.), *Vechi documente moldoveneşti*, Cernăuţi (1925).
VITENCU (AL.), *Documente moldoveneşti din Bucovina*, Cernăuţi, (1929).
VLAD (MATEI D.), *Regimul administrativ al satelor de colonizare din Ţara Românească (sec. XVIII)*, în „Studii" (1969), nr. 1.
VLAD (MATEI D.), *Asemănări şi deosebiri între slobozitle şi satele de colonizare din Ţara Românească şi Moldova*, în „Studii" (1972), nr. 1.
VULCĂNESCU (ROMULUS), *Etnologie juridică*, Buc. (1970).
WEISMANTEL (Erasm Henric Schneider von), *Dagbok 1709—1714*, trad. germană în „Rev. ist.", 1930, nr. 1—4, cu o prezentare de N. Iorga = *Jurnalul lui Weismantel*, în *Călători*, sec. XVIII, trad. la Institutul de istorie „N. Iorga".
WILKINSON (W.), *Tableau historique, géologique et politique de la Moldavie*, trad., Paris (1821) şi ed. a II-a, Paris (1824).
WOLF (ANDREAS), *Beiträge zu einer statistisch-historischen Bescreibung des Fürstenthums Moldau*, Sibiu (1805).
ZILOT ROMÂNUL, *Cronica lui*, ed. B. P. Hasdeu, Buc. (1884).
XENOPOL (A. D.), *Justiţia sub fanarioţi. Procesul Visternicesei Maria*, în „Conv. lit.", XX.
XENOPOL (A. D.), *A doua domnie a lui N. Mavrocordat în Moldova*, în „Arhiva", Iaşi, II (1890—1891).
XENOPOL (A. D.), *Primul protect de constituţie al Moldovei*, în A.A.R., m.s.i., Seria a II-a (1898).
XENOPOL (A. D.), *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. a III-a, îngrijită de I. Vlădescu, 14 vol., Buc. (1925—1930).
ZEPOS (J) şi ZEPOS (PAN. J.), ***Jus Graeco, Romano***, Atena, I—VII (1931); Aalen I—VIII (1962).

LA JUSTICE PRINCIERE EN VALACHIE ET EN MOLDAVIE (1611—1831)

Première Partie: **L'organisation judiciare**

Tome premier: **Première pèriode (1611—1740)**

Résume

Ch. Ier. LE PRINCE

§ 1. *La crise du pouvoir princier à la fin du XVI siècle. Tentative d'instauration du régime nobiliaire. Conséquences quant au pouvoir judiciaire du prince.* La fin du XVIe siècle est marquée par des tentatives de politique nobiliaire, grâce auxquelles les grands boyards essaient de prendre le dessus sur le pouvoir princier, dont ils s'efforcent de diminuer le rôle, même et surtout en matière judiciaire. Michel le Brave redresse la situation, en dépit des concessions consenties momentanément dans les traités avec Sigismond Báthory, signés par lui et par le prince de Moldavie, Etienne Răzvan.

Après le règne de Radu Şerban et la liquidation des problèmes soulévés par le règne glorieux de Michel le Brave, la politique nobiliaire des grands boyards s'affirme avec un succès appréciable, bien que des historiens ne manquent pas, qui hésitent à parler de l'instauration d'un régime nobiliaire, dont on est de toute façon d'accord qu'il ne renonçait pas à la centralisation acquise de l'État, et qui, par ailleurs alternait avec les tendances d'une indélébile politique d'autocratie princière.

§ 2. *Les conditions générales d'exercice du pouvoir judiciaire du prince.* En matière de justice, la politique nobiliaire s'affirmait par d'énergiques revendications en faveur de la légalité féodale et du respect des garanties procédurales dans les affaires de félonie-trahison, telles que ces revendications triompheront, par exemple, dans la charte des libertés du 15 juillet 1631 en Valachie. Avec de rares exceptions, les princes acceptaient ces positions nobiliaires, tout en restant, à la tête de la faction victorieuse, fidèles aux intérêts fondamentaux de leur classe. Certains princes, fortement inféodés à la Porte ottomane, avant ou après Basile Lupu, combinaient habilement et en assumant tous les risques, une politique nobiliaire avec une autoritaire affirmation du pouvoir princier. La répression princière de la félonie (trahison) continue de Grégoire Ghica à Constantin Brâncoveanu en Valachie, d'Etienne Tomşa à Constantin Cantemir en Moldavie. Mais elle va de pair avec les actes de clémence à l'égard des parents et d'anciens favoris, et surtout avec des efforts pour respecter réellement ou seulement en apparence la légalité des jugements par la consultation de la *pravila* et par le recours à une procédure de droit commun. La défense acharnée de l'innocence du postelnik Constantin Cantacuzène, après sa mise à mort arbitraire par Gr. Ghica, représente une épreuve de force gagnée par les grands boyards du parti des Canta-

uzènes, après le départ du prince et sous le règne d'un successeur qui eur était dévoué. Lorsque le trône de Radu Léon, prince de Valachie, st chancelant à Constantinople, les boyards que le prince supplie de ui accorder leur concours, n'acceptent le marché qu'en échange du renouellement de la charte des libertés de 1631. Par le traité entre Démètre antemir et Pierre le Grand, favorable à la politique dynastique du prince e Moldavie, les grands boyards n'en obtenaient pas moins certaines aranties contre l'arbitraire traditionnel de l'autocratie princière. Mais ur contre, les Habsbourg refusent tout simplement l'appui que Şerban antacuzène en Valachie sollicitait pour l'établissement d'une dynastie utoritaire, voire autocratique de facture byzantine. La réponse des impéiaux invoque hypocritement le principe de l'élection du prince par les tats du pays, en fait, par les grands boyards et le devoir de faire obstacle la violence et à la tyrannie.

En matière civile, le droit de justice suprême du prince ne donne as lieu à des conflits semblables, alors que la juridiction de l'Eglise, n dépit de maints empiètements abusifs de la part de boyards et d'agents rinciers, est énergiquement réaffirmée et confirmée. Les jugements se éroulent par devant le conseil ou divan princier, les boyards sont coïnéressés à l'administration de la justice, soit à titre de dignitaires (ès ualités), soit à titre de juges-délégués, de même qu'il continuent à avoir quasi-monopole, — conquis précédemment, de l'importante charge traitionnelle de cojureurs (dont l'origine se trouve dans la vie juridique des ommunautés agraires libres).

La distribution de la justice reste une importante source de revenus légaux » et surtout « illicites », mais tolérés et presque entrés dans les œurs, pour les dignitaires grands et petits qui y participaient à côté e leur prince.

§ 3. *La place du pouvoir princier dans la hiérarchie universaliste des tats féodaux. Le rôle de l'idée impériale byzantine.* L'analyse de cette ace qui ne prend rang qu'après celui d'empereur et de roi pose le problme du rôle qu'a pu jouer à cet égard l'idée impériale byzantine. Seulement, dans la synthèse du pouvoir princier roumain, l'influence des structres impériales de Byzance et du monde féodal sud-est européen acquiert ne portée non impériale et non byzantine. La justice princière a été stribuée non par un servile imitateur de Byzance ou un perpétuel candidt malchanceux au trône impérial, mais par des princes roumains, constamment confrontés avec la conquête de l'indépendance, jusqu'au moment oloureux où, sans jamais devenir des fonctionnaires ottomans, ils evront axer leurs efforts sur le maintien de l'autonomie des pays, tout préparant, consciemment ou instinctivement, les conditions d'affiration en faveur de l'indépendance des pays qu'ils gouvernaient.

§ 4. *La structure générale du pouvoir judiciaire du prince.* Elle se aractérise par les traits suivants :

1. La justice féodale a été un instrument de l'exploitation de classe. éloge euphorisant, destiné chez les intéressés à idéaliser cette justice, lait de pair avec l'affirmation réaliste et impitoyable des conceptions ciales et politico-juridiques pour lesquelles ont toujours combattu classes moyennes et surtout les masses populaires. La justice princière

constituait aussi la forme légale que revêtait la lutte de classe dans la société féodale.

2. L'État féodal se distinguait par la confusion de l'acte administratif et de l'acte juridictionnel (confusion des « pouvoirs » exécutif et judiciaire). Cette confusion durera entièrement jusqu'aux Règlements Organiques et ses vestiges se retrouvent encore au début du règne d'Al. I. Cuza.

3. La doctrine de l'origine théocratique de la justice veut que le prince soit considéré comme étant l'élu et l'oint du Seigneur et le vicaire de Dieu sur la terre. Toute supériorité féodale se voit assigner une origine divine *(omnis auctoritas a deo)* et la justice princière, en tant que reflet de celle de Dieu, entraînait pour ses détenteurs terrestres une responsabilité mystique vis-à-vis de la divinité, dans la vie d'outre-tombe, ce qui, à l'époque, rendaient pour le moment possibles toutes sortes d'abus et de manipulations idéologiques.

4. De la conviction que le prince était détenteur d'un *charisma* (don personnalisé) et d'un pouvoir spécialisé de guérison (thaumaturgie) découlait le caractère charismatique et thaumaturgique du pouvoir princier. Ce pouvoir, y compris sa fonction judiciaire, était interprété comme une expression de qualités irrationnellement cristallisées, surtout par l'onction et le couronnement. La couronne, offerte par l'ange ou par le Christ lui-même, était, dans la tradition byzantine, le symbole de la source divine du pouvoir, ainsi qu'il résulte des recherches d'A. Grabar (*L'Empereur dans l'art byzantin*, Paris, 1936), approuvé par Hélène Ahrweiler (*L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris, 1975, p. 139). La couronne et le couronnement, récemment étudiés par Corina Nicolescu (RÉSEE, XV, 1976, 647—663; XVI, 1977, 238—245), remplissaient leur rôle sous l'égide de l'Eglise. Mais aussi par le simple exercice avec succès des attributions correspondantes transformait la personne du prince, du monarque, en siège et foyer actif de ce charisme. Dans le féodalisme européen, le *charisma* « royal » est devenu un reflet du charisme divin. Les Conseils de Neagoe Basarab à son fils, énoncent cette idée justement en rapport avec la fonction judiciaire du pouvoir princier. C'est pourquoi le prince apparaissait, aux yeux des masses populaires mentalement et dûment conditionnées en ce sens, une sorte de Dieu sur terre. Ce fut l'impression que le secrétaire italien Fr. Sivori retira de l'attitude du peuple envers Pierre Cercel en Valachie (1583—1585). Cette conception n'a pas eu, dans les pays roumains, à souffrir par suite de l'instabilité et de la brièveté des règnes, à cause du rôle acquis par la puissance suzeraine, ou encore en raison des rivalités entre les grands boyards. Dans les pays roumains, il n'existe pas de manifestations directes d'une croyance bien cristalisée aux aptitudes thaumaturgiques du prince. Mais l'incapacité de certains princes à faire éviter à leur peuple les suites des fléaux naturels (sauterelles, sécheresse, inondations, etc.), était sanctionnée par la défaveur et par des sobriquets péjoratifs (*Lăcustă-Vodă* = le prince Sauterelle) et se rattachait indirectement à cette même technique de la thaumaturgie princière.

La prosternation devant le prince était aussi connue et les parties litigantes se tenaient à genoux devant celui-ci. Basile Lupu supprima cette coutume « insensée » (P. Bogdan Bakšić), qui persista en Valachie. La mentalité que nous évoquons s'est traduite par la cérémonie de l'onction

et par le port de la couronne, et le cérémonial de l'*incoronatio*, sans avoir sur le couronnement (qui à Byzance jouait un rôle exceptionnel) une documentation aussi sûre et riche que pour le *basileus* et la *basilissa*, mais au XVIIIe siècle se conservait, à propos du nouvel insigne (un bonnet richement paré) qui avait remplacé la couronne, l'ancien texte : « Rituel qui a lieu au couronnement des princes », d'origine byzantine (récemment publié dans la version d'Axinte Uricariul par Paul Mihail et I. Caproşu). En effet, dans la seconde moitié du XVIe siècle, les princes roumains cessent de porter la couronne et d'autres insignes et éléments vestimentaires font leur apparition comme symboles d'autorité. Quant à la source du pouvoir princier, y compris celui de juger, les chrysobulles des deux chancelleries continuent de proclamer qu'elle se trouve dans « la grâce de Dieu ». Les documents qui y ajoutent : « et l'ordre ou la volonté de mon empereur » sont peu nombreux, l'addition, par sa place, n'a pas de caractère rituel et il s'agit toujours d'une tactique à portée limitée vis-à-vis de la puissance suzeraine. Comme à Byzance, dont on sait le penchant pour la superstition et le fatalisme, l'origine divine du pouvoir politique devenait dans les Principautés aussi une source de faiblesse et d'instabilité. L'échec se transformait facilement, soit pour les masses, soit même pour les protagonistes d'une action déterminée, en signe de retrait de la grâce divine, alors que le succès de l'opposant ou du rebelle en devenait la preuve aux plus graves conséquences.

5. Le caractère théocratique du pouvoir princier nous intéresse ici surtout en tant qu'il se rattache au problème de l'autonomie. En effet, les formules diplomatiques par lesquelles on proclame le caractère du pouvoir princier, indépendamment d'un acte d'investiture ottomane, constituent une preuve éloquente de la réalité et du statut d'autonomie les pays roumains. En dehors d'un statut, la persistance de telles formules directes seraient incompréhensible.

6. Le contrat féodal qui lie, par des techniques variables, le prince l'un côté, et les féodaux ou la masse de sujets, de l'autre, est interprété comme une source secondaire du pouvoir judiciaire du prince.

7. Les limites dans le temps de ce pouvoir découlent de son caractère viager (jusqu'à la mort naturelle ou la perte du trône), qui n'exclut pas dialectiquement la référence, dans certains cas, à la valeur coutumière ou exemplaire d'anciens chrysobulles ou autres décisions princières. L'exercice du pouvoir judiciaire à Constantinople, dès l'arrivée sur le territoire du pays (avant l'investiture à la métropole nationale) ou après la déposition (*mazilire*) par ordre de la Porte ottomane, constituent autant d'hypothèses qui permettent de déterminer les limites temporelles du pouvoir princier.

§ 5. *Le caractère absolu du pouvoir princier.* Le problème a été très controversé. A. D. Xenopol, N. Iorga, I. Peretz estimaient qu'il s'agissait d'un pouvoir absolu. L'autocratie du prince ne fait pas de doute, dans la foulée de la tradition impériale byzantine, rehaussée par la réception du droit de Byzance et par la position doctrinale de l'Eglise qui sanctifiait le pouvoir monarchique. Mais les voïvodes n'étaient pas de « tyrans », ils ne faisaient pas figure de despotes asiatiques (Const. C. Giurescu). Sans procédure de contrôle constitutionnel, auquel ait été soumis l'exercice de leur pouvoir, les princes n'ont pu régner qu'avec l'appui des boyards ou d'une forte faction nobiliaire et ils restent les représentants et les

porte-parole de la classe dominante. Il font la politique de cette classe, ce qui n'exclut pas des conflits entre les partenaires, les luttes pour le pouvoir et de permanentes contradictions non antagonistes, dans le contexte aggravé et déteriorant de la domination ottomane. Şt. Ştefănescu ne trouve pas nécessaire de recourir au *terme* d'*absolu* pour caractériser le pouvoir princier, et l'Histoire de la Roumanie par Miron Constantinescu et C. Daicoviciu, non plus. Mais N. Grigoraş parle de pouvoir « sans limites », alors qu'Eugène Stănescu met l'accent sur le régime nobiliaire. Ce régime que P. P. Panaitescu appelait dès 1947 aristocratique, apparaissait chez Gh. Brătianu sous la forme de l'État corporatif ou *Ständestaat* (selon la terminologie allemande). La place des assemblées d'états, comme organe fondamental, en face du pouvoir princier, sera exposée ci-dessous. La tendance byzantine réelle à l'autocratie n'excluait pas la présence d'une structure féodale fondamentale, que le pr. Antonio Marongiu (Medieval Parliaments, London, 1968, 21) définit en rappelant que « le roi n'était rien moins que tout puissant. Il avait des devoirs particuliers, envers ses sujets privilégiés, comme envers l'Église, les veuves et envers les pauvres et les nécessiteux ». Les voïvodes autocratiques n'y faisaient pas exception.

§ 6. *Les limites du pouvoir princier.* On n'insiste pas sur les limites matérielles résultant de la force militaire, économique, démographique et territoriale dont le prince dispose, le cas échéant, vis-à-vis de chaque adversaire. On signale les limites idéologiques se rattachant à l'origine théocratique du pouvoir princier, et l'on analyse

§ 7. Le problème d'éventuelles limites résultant de la structure de la coutume et du système de réception de la *pravila* byzantine, en mettant en lumière la technique de censure des coutumes par l'Eglise, de son côté, et par le prince, de son côté à lui, les deux démarches allant le plus souvent de pair.

§ 8. *Le prince juge supérieur et source unique de la justice.* Dès 1614, un document de Radu Mihnea en Valachie parle du tribunal (*scaun*) du prince, où se déroulent les jugements de tout le pays. Même si d'autres organes subalternes et auxiliaires participent à la distribution de la justice, formellement la source unique de celle-ci réside dans la personne du prince, tous les autres juges agissant en son nom pour mettre en œuvre « la justice du prince ».

§ 9. *Limites du pouvoir princier découlant de la suzeraineté ottomane.* Dans sa structure initiale et véritable, l'autonomie des deux pays comportait un pouvoir judiciaire réel, sans aucun partage avec le suzerain, sauf le respect de ses intérêts légitimes dans le cadre de l'amitié et de la protection acceptées. Les dérogations exceptionnelles à ce principe n'ont été que des pratiques abusives ou des faiblesses momentanées. Nicolas Mavrocordato, premier prince phanariote proprement dit, estime prudent pour sa position de solliciter parfois un firman autorisant telle solution judiciaire. On continue cependant de distribuer « la justice du prince », sans recours institutionnalisé devant un organe propre de suzerain.

§ 10. *Exercice du pouvoir judiciaire du prince dans le régime de la suzeraineté ottomane.* En fait, bien entendu on tenait compte raisonnablement, mais dans une mesure variable, des intérêts turcs, le cas échéant. Les essais n'ont pas manqué de rendre possible la plainte de sujets roumains adressée à la Porte ottomane en vue d'un contrôle supérieur (cas de Ru-

xandra, fille de Basile Lupu, ancien prince de Moldavie; sous Michel Racoviţă, le vizir est saisi d'une demande de suspension de la décapitation du coupable). La résistance acharnée à toute immixtion excessive de la Porte dans le cours de la justice princière doit être soulignée et confirme la réalité du statut d'autonomie.

§ 11. *Autonomie judiciaire et répression de la félonie (trahison).* L'analyse de la politique autoritaire, voire arbitraire du prince à l'égard de ses boyards opposants irréductibles ou en puissance, et la réaction nobiliaire constante des grands boyards en vue d'introduire une certaine légalité féodale, conduit les auteurs à étudier les rapports d'allégeance directe de la Porte ottomane et des boyards, ainsi que la possibilité de structurer la relation de félonie comme un double rapport : prince—boyard félon ; Porte—boyard félon, et l'on souligne le manque de netteté des résultats obtenus, justement en raison de la résistance locale à toute tendance existante d'extension de ce rapport. Mais on admet de plus en plus qu'une félonie vis-à-vis du prince en recèle une *ipso facto* à l'encontre de la puissance suzeraine et que la sanction de la première, sauf exception, fait droit au double chef d'accusation.

§ 12. *L'autonomie judiciaire et les litiges des sujets ottomans.* Matière délicate et d'un intérêt théorique et pratique considérable. On analyse le statut particulier de ces litiges, avec les concessions inévitables qui ont été faites, vu aussi le fait que la justice chrétienne des pays roumains ne pouvait pas, selon les idées du temps, s'étendre sans plus aux sujets musulmans. On signale le rôle des *zabiti* (agents turcs) et l'on étudie l'institution du *divan effendi*, le secrétaire turc qui participait aux débats des procès mixtes.

La partie turque intéressée à la solution d'un tel litige remplissait le rôle des cojureurs de droit commun. Quant à la prétention de la Porte d'étendre aux pays roumains l'application des capitulations, conclues par elle avec d'autres puissances, elle conserva pendant cette époque son caractère abusif et n'eut pas de suites valables.

§ 13. *Le prince juge unique (litiges tranchés par le prince sans le concours du divan).* Cette technique intervient dans les litiges ou on a eu recours à des cojureurs, dans les affaires tranchées au campement de la garnison princière, dans les causes de félonie (si le prince le juge à propos), dans les affaires gracieuses, ainsi que lorsque les parties se sont réconciliées ou lorsque l'une d'entre elles est absente.

§ 14. *Les autonomies locales et les immunités des états privilégiés.* Les deux phénomènes sont caractéristiques, sans excès aucun, du féodalisme roumain, mitigés par la politique centralisatrice des princes, par l'unité ethnique de l'État et par l'attachement de l'Eglise à la politique princière. Les deux phénomènes impliquent, par leur développement ascendant, une importante limitation du pouvoir princier, y compris la justice, ce qui dans les pays roumains n'a pas été le cas. La distribution de la justice dans le cadre des autonomies locales [structures communales urbaines et communautaires (villageoises), régionales ou ethniques] et des immunités concédées à l'Eglise et aux laïques privilégiés, feront l'objet d'un travail indépendant du présent ouvrage.

Les immunités, selon le prof. St. Ştefănescu, représenteraient l'ancien droit coutumier des boyardes, confirmé par le prince dans le cadre de

l'Etat, non sans que celui-ci inaugure assez tôt une action de stoppage pour finir de rattacher indissolublement l'immunité à une donation princière, de même que les autonomies locales devenaient des statuts créés et autorisés par le prince .Les immunités judiciaires de l'Eglise se maintiennent à un niveau appréciable jusqu'en 1750, alors que les boyards, qui en ont toujours reçu fort peu, continuent de ne pas être gâtés. Cependant une certaine autonomie du domaine féodal existe, les paysans dépendants sont tenus aux devoirs d'obéissance et de soumission, que le prince fait respecter par les injonctions et les sanctions de sa justice suprême. On peut admettre, sans disposer sur ce point de la documentation désirable, que les féodaux, à l'intérieur du domaine, exerçaient une certaine justice *terrestris* (territoriale), sans caractère souverain et efficacement contrôlée par un recours en dernière analyse à la justice du prince.

Ch. II. LE CONSEIL DU PRINCE OU PRINCIER. SA STRUCTURE ET SA COMPÉTENCE

§ 1. *Structure générale.* C'était un groupe restreint de grands boyards bénéficiant de la totale confiance du prince, auxquels s'ajoutaient les chefs de la hiérarchie ecclésiastique, le métropolitain en tête, remplaçant de droit le prince en cas d'absence aux séances du Conseil. Cet organe consultatif permanent auprès de la personne du prince, exprimait la symbiose (Lot, Ganshof), qui existait entre le monarque féodal et ses grands féodaux. Le prince s'en servait pour la distribution de la justice (rôle juridictionnel) et pour la direction des grandes affaires de l'État (rôle gouvernemental). Au XVIIe siècle s'impose l'idée que le Conseil est non seulement « du prince », mais aussi « du pays ». Ce début d'institutionnalisation fera des progrès, mais ne se parachèvera qu'après 1830. C'était un organe collectif, dont la hiérarchie de ses membres découlait du rang de chacun, en tant que grand féodal et haut dignitaire. Les situations personnelles ou la volonté du prince pouvaient conduire à certaines dérogations. Cet organe central revêtait un rôle de direction, non pas d'exécution administrative des décisions d'un autre organe principal. Intermédiaire entre le monarque et l'assemblée des états, le conseil était le second organe fondamental de la structure « constitutionnelle » de l'Etat féodal.

Le conseil, par rapport à la classe dominante et même par rapport au pays tout entier, avait idéologiquement un caractère représentatif, sans qu'il y ait eu d'élection, de vote, de majorité élective et de contrôle juridique, sauf celui qui résultait de la confiance maintenue du prince. C'est la représentation « naturelle » ou « organique », par laquelle dans les sociétés de type précapitaliste les puissants et les riches représentaient les faibles et les dépendants. Cette position idéologique était complétée par la doctrine « du pouvoir princier bien conseillé et ouvert aux sages conseils ». On la retrouve fréquemment exprimée à partir du XVIe siècle (*Les préceptes* de Neagoe Basarab) jusqu'à Ion Neculce.

Le rôle dominant, dans le conseil des premiers siècles, réservé aux boyards maîtres de domaines, ainsi que les vestiges de *curia regis* que nous avons pu identifier plus nettement en Moldavie, permettent de conclure que le conseil princier a été organisé sans la mise à contribution (exclu-

sive ou dominante) d'un modèle byzantin dans le genre du sénat constantinopolitain. Mais par la suite, la position autocratique du prince, la centralisation de son pouvoir et le rôle attribué aux hauts dignitaires, dont plusieurs portant des titres qui constituaient, sous une forme ou autre, le plus souvent indirecte, une référence byzantine, ont eu pour résultat aux XVIe et XVIIe siècles, dans un contexte roumain, l'évolution du conseil princier plus proche des modèles byzantins, qu'à ses débuts, modèles se rattachant à ce que l'on a suggestivement appelé « Byzance après Byzance », et parmi lesquels on doit souligner la forte solidarité de la qualité de boyard et d'un poste de haut dignitaire dont on était pourvu.

§ 2. *Terminologie.* A côté de termes rares, d'origine savante (*pretoriu* et *singlit*) ou ecclésiastique (sobor), on doit souligner les expressions de *sfat* (conseil) et *divan* (d'origine orientale, cette dernière désignant : le lieu du rassemblement ; la séance du conseil ; le conseil princier proprement dit ; un conseil élargi à tous les dignitaires ; le jugement au sens de tribunal ou organe judiciaire (acception initiale du mot turc). Les deux derniers termes n'ont été synonymes que pendant une période initiale limitée. *Sfat* désigne toujours un conseil plus restreint. Le divan est le conseil élargi, le plus souvent à fonction judiciaire.

§ 3. *Composition.* Elle a été variable, en fait, autour du nombre rituel et traditionnel de douze. Les participants sont désignés nommément ou par les formules collectives : « tous les boyards de mon altesse », « nos boyards », « notre conseil ». Il n'y avait pas de rémunération et le problème des pots-de-vin et de vénalité est de constante actualité, en partie considéré comme allant de soi. Se garder les *mains propres* est une permanente exigence éthique dont Byzance avait transmis la tradition et la nécessité par des textes nombreux et célèbres.

§ 4. *Le conseil élargi.* Plus marquée en Moldavie, la pratique de l'élargissement du conseil judiciaire, au choix du prince, par la convocation d'éléments variés appartenant à la cour et aux hauts dignitaires de moindre importance, est certaine. L'une des salles de séance portait le nom suggestif de *grand divan.*

§ 5. *Les rapports du prince et du conseil en matière judiciaire.* En fait, le conseil en vient à siéger seul et juger sans le prince, dont cependant la décision émane formellement. Les boyards tendent à consolider et à élargir le rôle du divan, alors que le prince, tout en sauvant l'apparence d'agir de concert avec l'ensemble du conseil (par le choix de ses membres, par son autorité, par les formules diplomatiques utilisées), relègue le divan dans son rôle de conseil auxiliaire qui ne peut substituer sa volonté à celle du prince.

§ 6. *Compétence du conseil en dehors de la participation du prince.* On constate les efforts constants des princes d'empêcher l'institutionnalisation d'une pareille compétence. Les dérogations représentent des pratiques de fait ou des solutions ponctuelles où il ne s'agit pas d'une séance du divan proprement dit.

§ 7. *Le contenu juridique de la participation du conseil à l'activité judiciaire.* Le prince juge en son conseil, avec celui-ci, dont les membres donnent leur avis et qui deviennent les témoins dont la foi est invoquée, rituellement, par le prince pour conférer à l'acte toute sa valeur féodale.

Les boyards, à voix basse, donnent leur avis, dans un certain ordre, et le prince conclut et décide, sans hésiter à leur imposer dans quel sens ils doivent formuler leur avis (le divan de M. Racoviţa en Moldavie l'affirme officiellement à propos de l'avis d'un divan de N. Mavrocordato en 1715).

§ 8. *La compétence juridictionnelle du conseil.* Ce n'est que par le présence du prince que le divan devient un organe juridictionnel. Sa compétence est générale, avec les « limitations » évoquées à propos du pouvoir princier, tant au point de vue des matières que des personnes, y compris les affaires où le prince et sa famille avaient qualité de partie litigante.

§ 9. *La déclaration écrite, l'attestation, la charte de jugement ou l'anaphora en tant que formes de participation des boyards à la distribution de la justice princière.* Dans le courant du XVIII siècle, en rapport avec la politique nobiliaire et avec le déclin de la procédure des cojureurs, s'élargit la pratique des princes qui leur permettait de déléguer à un ou plusieurs (2, 4, 6) boyards seuls ou avec des membres du clergé (si la nature de l'affaire ne désignait que ces derniers comme compétents), la mission d'examiner à fond une affaire, de recueillir les preuves, et de présenter un projet de jugement (charte), un rapport (*anaphora*, terme tardif d'origine grecque), qui laissait expressément au prince le privilège de trancher en dernier ressort. Dans la plupart des cas, le prince confirmait le rapport par une résolution et le transformait en jugement princier, le cas échéant avec des aménagements spontanés ou conseillés par les spécialistes de la cour.

Ch. III. L'ASSEMBLÉE D'ÉTATS

Cet important organe « constitutionnel », méconnu jusqu'en 1937 et surtout jusqu'aux études approfondies de Gh. Brătianu, à partir de 1946, a retrouvé actuellement sa place dans la structure de l'État féodal de Moldavie et de Valachie. Une étude de P. P. Panaitescu (1957, version française, 1965) y a contribué beaucoup, ainsi que la série de solides études qui lui a fait suite, pour la plupart dans le cadre de la Commission internationale des Assemblées d'Etats, dont Brătianu avait été un des membres actifs.

Le délicat problème des origines féodales de l'institution, le rôle de certaines influences incontestables (byzantines, polonaises, transylvaines) et l'originalité de leur modeste mais indubitable manifestation (élections princières, importants problèmes d'État, guerre, paix, vassalité du pays) aux XVe—XVIe siècles, ne rentre pas dans les limites chronologiques de notre ouvrage. Le caractère féodal de l'institution est évident et bien prouvé, ainsi que son rapport, au XVIIe siècle, avec la politique nobiliaire de boyards, dont l'assemblée devient un instrument de combat, mais aussi avec la politique centralisatrice du pouvoir princier, qui ne l'accepte qu'à titre de concession temporaire et tactique ou à titre d'allié représentant de plus larges couches sociales qu'une faible fraction turbulente des grands vassaux plus ou moins hostiles.

Un véritable développement de l'institution, semblable à celui qu'avaient déjà connu l'Occident, la Pologne et la Hongrie, n'a pas eu

lieu dans les Principautés. L'autocratie princière et la domination ottomane sont pour beaucoup dans cette évolution. Notre documentation est assez maigre, mais nous savons que les paysans en étaient exclus, les citadins n'y participaient qu'exceptionnellement, les assemblées électives ayant, au moins pour la forme, un caractère plus élargi. La structure d'états *(Ständestruktur)* des pays roumains ne fait pas de doute. Les états représentés féodalement (par une représentation organique ou naturelle, des inférieurs et des sujets par la *sanior et melior pars* des maîtres et des puissants) étaient les grands boyards, le clergé et les états moyens privilégiés désignés très souvent comme formant « l'autre pays ». La convocation et la composition des assemblées dépendaient du choix du prince, mais l'on surprend aussi des convocations imposées par les intéressés et un début d'élection sur laquelle nos connaissances sont imparfaites. Des débats réels et intéressants commencent de s'instaurer, la manifestation du devoir d'*auxilium* et de *consilium* dont le vassal est tenu envers son seigneur devient une réalité, plus sensible lorsqu'il s'agit de problèmes de taxation (établissement d'impôts). Qui plus est, l'assemblée valaque du 15 juillet 1631, dans les conditions de crise politique et sociale où elle a lieu, devient la source de la première « charte des libertés » que le prince fait semblant d'accorder de son propre mouvement aux boyards, aux « roşii » et *aux servientes*, qui en fait la lui arrachent selon les règles d'un jeu bien connu dans l'histoire générale des *chartae libertatum*. Elle sera de nouveau confirmée par le fils du même prince, en 1668. A d'autres occasions des éléments de chartes des libertés marquent l'histoire des rapports de forces entre le pouvoir princier et les boyards et en Moldavie, en 1827, une dernière charte des libertés du style le plus féodal est imposée par les grands boyards conservateurs à la signature du prince intimidé. Pour le XVIIe et la première moitié du XVIIIe siècle, une autre particularité des assemblées d'états consiste dans leurs attributions judiciaires. À l'occasion de la réhabilitation de feu le postelnic Constantin Cantacuzène, que Grégoire Ghica avait fait décapiter abusivement, l'assemblée d'états qui impose au prince favorable à sa politique ses décisions, semble être convoquée par les boyards et le métropolitain, et agir en dehors des règles ordinaires du droit princier. Notre période se clôt par les grandes assemblées du pays convoquées par C. Mavrocordato en Valachie (1er mars et 5 août 1746) et en Moldavie (6 avril 1741), que les boyards boudent, surtout en Valachie. Cette assemblée revêt en Moldavie le caractère d'un procès général entre les boyards et les paysans asservis (*vecini*), lesquels y participent en spectateurs et observateurs vigilents et inquiétants. Le prince fait acte d'autorité pour imposer sa politique, avec l'appui de l'Église et de la puissance suzeraine qui voulait la paix du côté de la masse imposable, mais la forme juridique de la réforme, tendentieusement ou faussement appelée « libération des serfs » est différente dans chaque pays, ce qui ne l'empêche pas d'aboutir dans les faits à un régime commun de dépendance agraire atténuée, par la substitutuion de l'état de corvéable attaché « au village » (mais implicitement aussi au maître de celui-ci) à l'ancien état de *vecin* (rumân) que les paysans ressentaient comme un véritable esclavage (*robie* des tsiganes). Après C. Mavrocordato, une ou deux grandes assemblées se réunissent encore sans éclat, avant de passer au régime d'une autre forme d'assemblée d'états oligarchiques, le conseil

général ou *Sfatul de obște* phanariote qui durera jusqu'aux Règlements Organiques, unanimement critiqué et coexistant avec quelques curieuses formes caricaturales de grande assemblée du pays dont il sera question dans le tome II de cet ouvrage.

Par l'instauration du Conseil général, les princes phanariotes de tendance absolutiste et « illuministe », ont su éviter la suppression pure et simple pour une longue durée, des assemblées d'états (états généraux), comme en France sous Richelieu et en Russie sous Pierre le Grand. De la sorte, ils ont réussi à se soustraire à des secousses plus fortes, dans des conditions qui objectivement ne permettaient peut-être pas cette suppression. Il est également significatif de constater qu'à la politique, autoritaire et dynastique de Şerban Cantacuzène les Impériaux opposaient la nécessité d'un accord de la part des « états du pays », en fait celui des boyards et du clergé. A la conclusion du traité d'alliance entre les Impériaux et D. Cantemir, le prince de Moldavie, se trouve l'éloquente mention du *princeps Moldaviae una cum suis statibus*. Quant aux détails les plus suggestifs sur une réelle assemblée d'états, ils se trouvent dans l'Histoire hiérogliphique (1705), le roman politico-satirique de Démètre Cantemir, le prince de Moldavie, en conflit ouvert avec les grands boyards fidèles à leur politique nobiliaire, et promoteur d'une politique dynastique autoritaire, destinée à aboutir à l'indépendance vis-à-vis de la Porte ottomane.

Ch. IV LA «BĂNIA» D'OLTÉNIE (CRAIOVA) JUSQU'AUX RÉFORMES DE C. MAVROCORDATO

§ 1. *La structure et le développement général de la « bănia » jusqu'à l'occupation de l'Olténie par les Autrichiens (1718).* Après le pouvoir princier et le divan du prince, la « grande *bănia* » du Pays d'outre-Olt constitue, avec les boyards de la cour du grand *ban* (attestés le 25 septembre 1528) et plus tard avec le divan de Craiova (dont l'organisation nous est bien connue à peine à partir du XVIIIe siècle), la plus haute dignité à attributions judiciaires.

A un niveau en quelque sorte semblable au pouvoir princier, elle embrassait la vie judiciaire de toute la province, sans que par là celle-ci soit coupée du pouvoir du prince et du divan de Bucarest, pas plus que de certaines hautes dignités centrales du pays.

La *Bănia* n'était pas un organe exclusivement judiciaire, mais une dignité complexe, à l'instar du pouvoir princier. Cependant les attributions judiciaires avaient à Craiova, dans le cadre de la *bănia*, un poids qui dépassait celui des mêmes attributions du divan de Bucarest.

La *Bănia* a toujours reflété, avec une intensité variable et continuellement déclinante, une certaine position autonome de la province d'outre-Olt, mais on ne peut jamais en parler comme d'un Etat dans l'Etat, ce qui frappe ce sont les liens de solidarité et d'unité entre la *bănie* et le Grand Pays. Des combats militaires ne les ont pas opposés l'une à l'autre, on n'a pas de trace de législation ou, au moins, de coutume fortement individualisée de la *Bănie*. La participation de l'Olténie

au gouvernement suprême du Pays par des princes d'origine locale a été importante et rapidement mise en place.

L'origine de cette structure administrative, dont le nom contient une référence avare et se retrouve chez les Hongrois, la position de grands seigneurs préétatiques des Craioveşti dont plus tard la mainmise sur la bănie sera durable, ainsi que les rapports de la *bănia* de Craiova avec celle de Strehaia et avec le Banat de Severin où les événements importants des XIVe —XVIe siècles ne rentrent pas dans les limites chronologiques de notre ouvrage et pour tous ces points nous devons nous référer aux travaux spéciaux qui ont été consacrés à tous ces problèmes.

Au début du XVIe siècle, la *bănia* de Craiova a connu le point culminant de son essor politique et de son prestige national et l'on peut parler du début d'un déclin qui, en dépit du fait que Michel le Brave (1593—1601) avait détenu cette dignité avant de monter sur le trône, marquera la mise progressive sous tutelle de la *bănie* par le pouvoir princier, non sans quelques sursauts sous Antonie din Popeşti. Mais le grand *ban* reste le second personnage du pays après le prince, « le second prince du pays » (Mardarie Cozianul), « une sorte de second prince » (Paul d'Alep).

Ses attributions judiciaires sont des plus larges, y compris le *ius gladii* dont le *ban* abusera et Constantin Şerban le lui enlèvera. Seuls les litiges fonciers *(moşii)* étaient réservés au divan princier. En 1641 et 1654, on l'appelle « juge de tout le pays de Severin ». Le Banat d'Olténie semble avoir porté le nom de « Bas-Pays ». Cette position du grand *ban* est clairement définie par le mémoire que les boyards d'Olténie présentent en 1718 au gouvernement impérial de Vienne.

Le *ban*, à l'instar du prince, avait un remplaçant *(ispravnic)*, et une cour en miniature à Craiova, sa chancellerie étant une réplique de celle du prince, y compris en ce qui concerne les formulaires des actes émis par elle.

A la fin du XVIIe siècle, le grand *ban* ou son *ispravnic* est « le représentant du prince en Olténie, qu'il administre au nom de celui-ci ». La dignité, en pleine évolution, marquait encore des restes d'autonomie provinciale, qui éclatent au début de l'occupation autrichienne, ainsi que sous les occupations russes de 1769—1774 et 1806—1812. Les vestiges d'autonomie, le pouvoir princier réussira toujours à les dominer et à les neutraliser sans trop de peine.

§ 2. *Les attributions judiciaires du « ban » et de l'« ispravnic » de Craiova (la compétence).* Cette compétence embrasse la juridiction contentieuse et gracieuse (confirmation des transactions privées, chartes d'autorisation et de pleins pouvoirs), mais elle se limitait aux cinq départements d'outre-Olt. En dehors du *ban*, seuls les grands logothètes du Haut-Pays et du Bas-Pays avaient encore une compétence territoriale. Quoique organe suprême en Olténie, le grand *ban* est inséré dans la hiérarchie des dignitaires princiers : nommé et révoqué *ad libitum* par le prince, il recevait les ordres obligatoires de celui-ci, à qui il rend compte du résultat de ses missions et il doit subir le contact direct du prince avec n'importe quel dignitaire d'Olténie, subalterne à la fois du prince et du grand *ban*.

La technique consistant à charger le grand *ban* de la solution d'un procès, avec obligation d'en rapporter au prince, ainsi que la pratique introduite par les parties litigantes qui pouvaient choisir de soumettre à la confirmation princière les chartes de justice du grand *ban* ou du *caïmacam*, ont subordonné le grand dignitaire de Craiova vis-à-vis du pouvoir princier, en se révélant comme un moyen efficace de diminution de l'autonomie du *ban*. Ce processus s'est accentué par la reconnaissance du droit de chaque habitant de l'Olténie, de s'adresser directement au prince pour la solution d'une affaire le concernant. Mais le grand *ban* avait sa propre prison à Craiova, ce qui, à l'époque, n'était pas un privilège isolé et exorbitant. Pour la solution d'un procès il pouvait avoir recours à la procédure spéciale des cojureurs: *a da* et *a lua lege, lege peste lege*. Il touchait des droits de justices (taxes) et recevait des *dons* de ses subalternes.

Avant l'occupation autrichienne de l'Olténie (1718—1739), nous n'avons pas de preuves de l'existence à Craiova d'un divan auprès du grand ban. Mais une équipe locale de boyards, n'ayant peut-être pas un caractère nettement institutionnalisé, devait s'y trouver en place.

Pendant l'occupation autrichienne, la grande *bănia* a connu un tournant de son histoire. Les boyards d'Olténie ont voulu s'en servir pour affirmer l'autonomie de la province (quasi-pouvoir princier du ban) et pour consolider leur position sociale et politique. Par contre, la politique centralisatrice et autoritaire de la Cour de Vienne a abouti, à travers certains ménagements au début, à une véritable liquidation de l'institution avec mise en place à Craiova d'organes consultatifs et délibératifs, dont les boyards autochtones ne pouvaient pas être écartés. De cette nouvelle institution apparaît après 1739, lorsque l'Olténie sera rattachée à la Valachie, la pratique d'un divan de Craiova, auprès du grand ban ou de son caïmacam remis en place. Jusqu'en 1831, ce divan sera appelé à connaître une belle carrière historique.

Ch. V. D'AUTRES HAUTS DIGNITAIRES AUX ATTRIBUTIONS JUDICIAIRES PROPRES

Sect. Ière. La compétence judiciaire des dignitaires.

§ 1. Ce sont seulement les dignitaires aux attributions judiciaires exercées en vertu de leur charge *(ès qualités)* qui sont ici inclus, et non ceux qui jugent en vertu d'une délégation princière. Mais les dignitaires qui, (comme le « portar » et l'« armaș ») quoique dépourvus d'attributions juridictionnelles, n'en exercent pas moins des attributions judiciaires propres (enquête, exécution etc.), y sont compris.

On combat la thèse des grands historiens (I. Bogdan, A. D. Xenopol) qui ont nié l'existence de la notion de compétence en droit féodal roumain. En effet, le prince *(domnul)*, en tant que monarque absolu, déléguait, au besoin, à un dignitaire des tâches qui, selon les règles habituelles, appartenaient à la compétence d'un autre dignitaire. Mais, ceci ne pouvait pas changer la réalité: les dignitaires avaient chacun des attributions spécifiques à leur charge. La notion de com-

pétence, créée par voie consuétudinaire, quoique appliquée dans la plupart des cas, a été explicitée à peine vers la fin de la période : le document du 18 janvier 1728 entend désigner certainement, par l'expression « la vocation de sa fonction » *(chemarea slujbei sale)* justement la notion de compétence. En droit féodal, les règles de compétence étaient non écrites, élastiques et relatives, contrairement aux règles de compétence du droit moderne qui sont écrites, rigides et absolues.

§ 2. Ce paragraphe est consacré à l'étude de la compétence générale des hauts dignitaires de juger les procès des subalternes, des marchands, des citadins, des paysans, en dehors de la capitale et seulement si les parties litigantes acceptaient leur jugement.

§ 3. On étudie les attributions judiciaires attachées à chaque dignité pour la zone géographique où elles s'exercent (compétence *ratione loci)*, pour la catégorie des problèmes à laquelle elles se réfèrent (compétence *ratione materiae)* et pour la catégorie des personnes susceptibles d'être jugées (compétence *ratione personae)*.

§ 4. La compétence par délégation fournit l'occasion de présenter d'intéressantes observations : le prince emploie le procédé de la délégation à fin d'utiliser les connaissances précises d'un certain dignitaire, d'apaiser les mécontentements des anciens dignitaires, de rapprocher des litigants la distribution de la justice, etc.

Sect. II. Dignitaires à compétence propre

§ 1. *Les chefs de l'église: le métropolitain et les évêques.* On expose d'une manière analytique leur participation au conseil princier, lorsque celui-ci connaissait des causes intéressant l'église. Puis, leur compétence en matière de droit civil ou pénal comportant implications de droit canonique, le mariage, le divorce, la succession, l'inceste, etc., leur compétence concernant les corporations, l'authentification et la confirmation des actes juridiques. On démontre que le principe de l'immunité ecclésiastique *(privilegium fori)* n'a pas été appliqué.

§ 2. *Le grand vornic.* En Valachie, il a gardé ses attributions de juge principal, qui ont été étendues à tout le territoire du pays, excepté la petite Valachie. Cette compétence était plenière (civile et pénale) à l'exception des crimes punies de mort. En Moldavie, il y avait deux grands *vornici:* pour le Sud de la Moldavie *(Ţara de Jos)*, l'autre pour le Nord *(Ţara de Sus)* aux mêmes attributions judiciaires qu'en Valachie, ayant en outre le droit de juger le meurtre et de prononcer la peine de mort.

§ 3. *Le grand logothète* (logofăt), en Valachie, n'avait pas d'attributions judiciaires propres comme en Moldavie, mais des attributions en étroite liaison avec la distribution de la justice : il gardait le grand sceau, il était chef de la chancellerie princière, rapporteur devant le divan des causes à juger, exécuteur *(ispravnic)* des documents princiers.

En Moldavie, au XVIe siècle, il était devenu le plus haut dignitaire. Ses attributions étaient : la garde du grand sceau, la rédaction et le contreseing des documents princiers et de ceux du divan ; en outre,

il tranchait des procès, spécialement ceux qui concernaient la possession des domaines et les bornages. En matière pénale, il jugeait les déplacements des bornes, l'usage des fausses écritures, etc. Il avait aussi la compétence de notaire.

§ 4. *Le grand spătar*, en Valachie, a eu comme attributions judiciaires celles d'ordre militaire : le jugement des subalternes. En Moldavie, il avait des attributions similaires et, en outre, en tant que *staroste* (chef de district) de Cernăuți, il jugeait des causes nées dans ce district.

§ 5. *Le hatman*, en Moldavie, outre le jugement des subalternes, avait, en tant que châtelain *(pîrcălab)* de Suceava, le droit de juger les causes de la cité et du district de Suceava et aussi les procès concernant les tsiganes princiers.

§ 6. Le grand *postelnic* a eu, parmi les hauts dignitaires, les plus réduites attributions judiciaires propres.

§ 7. *Le grand trésorier (vistier)* a eu, dans les deux pays, le droit de juger les litiges nés de l'application des impôts et des abus des organes fiscaux, ainsi que les procès des marchands indigènes.

§ 8. *Le grand échansson* (paharnic), en Valachie, a eu la compétence de juger les privilégiés denommés « roşii » (militaires) et « curteni » (courtisans). En Moldavie, il a eu le droit de juger les causes civiles ou pénales relatives aux vignes. Ayant la *pîrcălăbia* de Cotnari, il surveillait l'administration et la justice de Cotnari.

§ 9. *Le grand armaş*, en Valachie, avait d'importantes attributions concernant la justice répressive : l'exécution des peines, la poursuite, l'incarcération et l'enquête des coupables, la garde des détenus. En Moldavie, il avait les mêmes attributions, et en outre celle d'accuser les prévenus. Il n'avait pas le droit de juger. On évoque aussi les abus des grands *armaşi*.

§ 10. *Le grand aga*. Ses attributions judiciaires en Valachie, concernaient les causes civiles et pénales, surtout pénales. Relativement aux attributions de police (la sécurité et le maintien de l'ordre dans la capitale) il jugeait les infractions constatées ou sanctionnées par ses subalternes. En Moldavie, il jugeait ses subalternes et certaines causes à Jassy : les contraventions commises dans la rue, la prostitution, l'ivrognerie, etc.

§ 11. *Le portar* (de « porte », « entrée »), dignitaire spécifique à la Valachie, a eu des attributions relatives aux bornages, en tant que « om domnesc » (homme du prince) qui représentait le *domn*, premier et grand arpenteur du pays. Il assistait au serment prêté par les cojureurs en toute sorte de procès.

§ 12. *Le serdar*, en Valachie, ne semble pas avoir eu des attributions judiciaires propres, en dehors du jugement des subalternes, en tant que commandant militaire. En Moldavie, on évoque aussi le conflit d'attributions entre le *serdar* et les *pîrcălabi* de Orhei, Lăpuşna et Soroca, tranché par le chrysobulle du 5 avril 1730.

§ 13. *Le grand camerarius (cămăraş)*, ayant l'attribution de contrôler les poids et mesures des marchands, a exercé aussi la compétence dérivant de l'application des peines à ceux qui avaient recours à de faux instruments de mensuration. L'étude insiste sur la date, qui est

controversée, de l'apparition du grand *cămăraș* (la quatrième décennie du XVIIème siècle) et aussi sur ses attributions administratives qui n'ont pas été étudiées jusqu'à présent.

§ 14. *Les pîrcălabi*, en Moldavie, avaient des attributions judiciaires dans le district, surtout en matière pénale, mais aussi dans les causes civiles, tantôt seuls, tantôt avec des *boni viri* (« oameni buni »). En Valachie, les *pîrcălabi* de ville avaient la compétence de juger des procès, de concert avec la « *județ* » et les « *pîrgari* »). Les *pîrcălabi* de village, organes de la justice princière seulement dans les villages princiers, ont eu le droit de juger des menus procès : des petits vols, des querelles, etc. et aussi la contrainte par corps de ceux qui n'obéissaient pas à l'autorité.

Le § 15 s'occupe de certains dignitaires militaires qui exerçaient leurs fonctions dans les districts des deux pays : les grands *vatafi*, les grands capitaines de district, les capitaines de frontière *(căpitanii de hotarnge)*. Ils ont exercé des attributions judiciaires (en jugeant les querelles dans les villages, avec le droit de prononcer des amendes (*gloabe*) et aussi de poursuivre et d'arrêter les brigands, les voleurs, etc.

§ 16. Les *vornics de la Porte princière (vornici de poartă)*, dignitaires spécifiques à la Moldavie, ont eu des attributions judiciaires principales et auxiliaires. Ils jugeaient devant la porte du palais les petits procès et dirigeaient les autres affaires vers le divan ; ils jugeaient aussi les femmes dissolues. En tant qu'organes auxiliaires de la justice princière, ils introduisaient les parties litigantes dans la salle du divan, exécutaient les expertises, ils étaient exécuteurs *(ispravnici)* dans les arpentages, etc.

Ch. VI. LES LIEUTENANTS PRINCIERS
(LA LIEUTENANCE ET LA RÉGENCE)

Les §§ 1—3 analysent les cas qui réclament l'institution de la lieutenance (interrègne, vacance du trône, la minorité du prince) et les catégories de lieutenants princiers, les régents pour le cas de minorité et les lieutenants habituels pour les autres cas. On expose de manière détaillée la terminologie des sources de l'institution.

Le § 4 étudie la position des mères et épouses des princes (« doamne ») dans le cadre de l'institution. On éclaircit le problème de la durée de la minorité du prince, le caractère plutôt politique que juridique de la majorité princière et les prolongements de la régence au-delà de la majorité des princes. En cas d'absence du prince du pays, les épouses, selon une vieille tradition, assumaient la lieutenance ou participaient à sa composition.

Le § 5 expose la position des fils, des frères et du père du prince par rapport à la lieutenance princière.

Le § 6 examine la situation de la lieutenance princière, son caractère général, l'organe qui désigne les lieutenants, le nombre de ceux-ci, leurs attributions générales et surtout leurs attributions judiciaires.

Ch. VII. LES CONDITIONS EXTÉRIEURES DU JUGEMENT PRINCIER

§ 1. *La localité.* Le prince jugeait n'importe où : au palais, à ses différentes résidences (« conace »), au camp, dans n'importe quelle localité, en son pays ou à l'étranger. Une chancellerie réduite et un divan miniaturisé le suivent à chaque déplacement.

§ 2. *Le local et la salle de séance.* D'habitude, il s'agissait du palais princier. Les boyards jugeaient au divan, à la trésorerie (*vistierie*) à la métropole et même, chez eux (à la maison).

§ 3. Les *jours d'audience.* Au XVIIe siècle, le jugement princier du divan avait lieu quotidiennement, sauf exception (Paul d'Alep, Robert Bargrave, Petru Bogdan Bakšic, De la Croix). Au XVIIIe siècle, cette fréquence s'amoindrit : 3—4 fois par semaine (D. Cantemir).

Le § 4 traite de la solennité des séances, du comportement du prince, et de celui des boyards et des parties litigantes. On essaie d'éclaircir, à l'aide des témoignages des voyageurs, la manière dont se présentaient les parties litigantes devant le prince, pendant le procès : à genoux. Ce comportement est expliqué par l'origine divine attribuée au pouvoir princier et par le mental de l'époque féodale qui considérait l'agenouillement comme le symbole de la fidelité du vassal à l'égard du suzerain.

§ 5. *La langue des débats* a été la langue du peuple : le roumain. Le slavon — une langue de culture, comme le latin en Occident — a été la langue de la chancellerie. Les Roumains, même lorsqu'ils lisaient en slavon, ne comprenaient pas ce qu'ils lisaient (Paul d'Alep). On combat l'affirmation de A. V. Soloviev que le slavon aurait été, depuis la fondation des États roumains, « la langue de l'administration et des tribunaux ».

§ 6. *La publicité des débats.* La tradition romaine et les règles du Moyen âge exigeaient que les jugements se passassent devant le peuple *(coram populo).* L'ouvrage souligne que le sens de la publicité des débats au Moyen âge diffère, essentiellement, du sens moderne. La publicité des débats était un droit de la monarchie féodale, qui s'en servait pour exhiber son pouvoir et sa majesté. Aussi, pouvait-elle réglementer l'accès du public suivant ses intérêts : la salle du divan était peuplée de courtisans, de serviteurs, d'hommes sélectionnés suivant l'intérêt de classe. En droit moderne, la publicité des débats est un droit et une garantie des parties litigantes, un moyen de contrôle de l'opinion publique sur la distribution de la justice.

Ch. VIII. L'EXERCICE DES ATTRIBUTIONS JUDICIAIRES DU PRINCE PENDANT LES OCCUPATIONS MILITAIRES ÉTRANGÈRES

§ 1. *Aperçu général du problème.* L'objet de l'étude est limité : il comprend les occupations militaires temporaires, mais ayant eu une certaine durée, à l'exclusion des courtes incursions des groupes armés

qui ne constituent pas une armée et à l'exclusion de l'occupation de la petite Valachie par les Autrichiens (1718—1739) qui avait un caractère différent.

§ 2. *L'occupation russe de 1739.* Vers la fin de la guerre entre la Russie et l'Autriche, d'une part, et la Turquie, d'autre part (1735—1739), l'armée russe a occupé le Nord de la Moldavie *(Țara de Sus)* environ deux mois (septembre—octobre 1739). Le prince, Grigore Ghica, s'était retiré dans la partie méridionale. Pendant cette brève occupation, la Moldavie occupée a connu une suspension de l'exercice de la justice princière. Dans la partie méridionale, le prince a continué à exercer les prérogatives, en émettant normalement des documents princiers judiciaires.

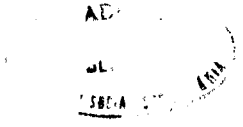

CUPRINS

Pag.

Cuvînt înainte 5

CAPITOLUL I. **DOMNUL** 15

§ 1. Criza domniei la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Instaurarea așa-numitului regim nobiliar. Consecințele asupra puterii judiciare a domnului 15
§ 2. Condițiile generale de exercitare a puterii judecătorești a domnului . . . 17
§ 3. Locul domniei în ierarhia universală a statelor feudale. Roul ideii imperiale bizantine 22
§ 4. Structura generală a puterii judecătorești a domnului 25
1. Justiția feudală ca instrument de exploatare de clasă — 25. 2. Contopirea actului administrativ cu cel jurisdicțional — 26. 3. Originea teocratică — 27 4. Caracterul harismatic — 28. 5. Caracterul teocratic și problema autonomiei — 29. 6. Contractul feudal ca sursă secundară a puterii judecătorești a domnului — 30. 7. Limitele în timp ale puterii judecătorești a domnului — 32
§ 5. Caracterul absolut al puterii domnești 35
§ 6. Limitele puterii domnești 39
§ 7. Obiceiul și pravila ca limite ale puterii judiciare a domnului 41
1. Obiceiul — 43. 2. Pravila — 42. 3. Confirmarea și cenzura obiceiurilor — 44
§ 8. Domnul, judecător suprem și sursă unică a justiției 46
§ 9. Limitările puterii judecătorești a domnului decurgînd din suzeranitatea otomană 47
§ 10. Exercitarea puterii judiciare a domnului în regimul suzeranității otomane 53
§ 11. Autonomia judiciară și represiunea „vicleniei" (trădării) 55
§ 12. Autonomia judiciară și litigiile supușilor otomani 57
§ 13. Domnul ca judecător unic (judecata făcută de domn singur) 61
§ 14. Autonomiile locale și imunitățile de stare socială 66

CAPITOLUL AL II-LEA. **SFATUL DOMNULUI SAU DOMNESC. STRUCTURĂ ȘI COMPETENȚĂ** 69

§ 1. Structura generală 69
§ 2. Denumirea 74
§ 3. Compunerea 75
§ 4. Sfatul (divanul) lărgit 79
§ 5. Raportul dintre domn și sfat în materie judiciară 80
§ 6. Competența sfatului, fără participarea domnului 81
§ 7. Conținutul juridic al participării sfatului la judecată 84
§ 8. Competența jurisdicțională a sfatului 87
§ 9. Scrisoarea, zapisul, cartea de mărturie, cartea de judecată, anaforaua, ca formă de participare a boierimii la judecata domnească 90

CAPITOLUL AL III-LEA. **ADUNAREA STĂRILOR** 94

CAPITOLUL AL IV-LEA. **BĂNIA CRAIOVEI PÎNĂ LA REFORMELE LUI CONSTANTIN MAVROCORDAT** 104

§ 1. Structura și dezvoltarea generală a băniei pînă la ocuparea Olteniei de către austrieci 104
§ 2. Atribuțiile judecătorești ale banului și ale ispravnicului Craiovei (competența) 107
§ 3. Bănia sub ocupația austriacă 111

CAPITOLUL AL V-LEA. **ALȚI MARI DREGĂTORI CU ATRIBUȚII JUDECĂTOREȘTI PROPRII (1611—1740)** 114

ecțiunea I. *Competența judecătorească a dregătorilor* 114
1. Privire generală 114
2. Competența generală 115
3. Competența specială 117
4. Competența delegată 118

ecțiunea a II-a. *Dregători cu competență proprie* 119
1. Ierarhii bisericii: mitropolitul și episcopii 119
a. Participarea la sfatul domnesc — 120. b. Delegați de domn să judece —120 c. Competența proprie (*es qualités*) — 120 Competența *ratione materiae* —121 Competența *ratione personae* — 121. Competența *ratione loci* — . . . Judecarea breslelor —122 d. Autentificarea și întărirea actelor juridice 122
2. Marele vornic —123 123
3. Marele logofăt —125 125
4. Marele spătar 129
5. Hatmanul — 131 131
6. Marele postelnic 133
7. Marele vistier —134 134
8. Marele paharnic 135
9. Marele armaș — 137 137
10. Marele agă. — 139 139
11. Portarul. — 141 141
12. Serdarul. —143. 143
13. Marele cămăraș. 144
14. Pîrcălabii. — 145 145
15. Mari vătafi, căpitani, mari căpitani de ținut 148
16. Vornicii de poartă (gloată) —150
Competența de judecată — 150 Ca auxiliari ai justiției domnești — 150

CAPITOLUL AL VI-LEA **ORGANELE DE EXERCITARE EXCEPȚIONALĂ A PUTERII JUDICIARE A DOMNULUI: LOCȚIITORI DOMNEȘTI LOCOTENENȚA DOMNEASCĂ ȘI REGENȚĂ** 152

1. Categoriile de locțiitori domnești 152
2. Istoriografia problemei 154
3. Terminologia surselor 155
4. Poziția doamnelor (mama, soția), în cadrul locotenenței domnești . . . 158
1. Problema minorității (nevîrstniciei) — 158.2. Rolul soțiilor de domn, în caz de absență a domnului din țară —162.
5. Poziția fiilor, fraților și tatălui unui domn, în cadrul locotenenței domnești în timpul absenței domnului din țară 162
6. Ispravnicii de scaun sau ispravnicii domnești. Caimacamii 163
7. Darea socotelilor la sfîrșitul locotenenței domnești 172

CAPITOLUL AL VII-LEA. **CONDIȚIILE EXTERNE ALE JUDECĂȚII DOMNEȘTI** 173

1. Localitatea unde se desfășura judecata domnească 173
2. Localul și sala unde se desfășura judecata 175
3. Timpul judecăților 176
4. Desfășurarea ședințelor de judecată. Semnele exterioare de respect . . . 177
5. Limba în care se desfășurau dezbaterile 179
6. Publicitatea dezbaterilor(?) 180

CAPITOLUL AL VIII-LEA **EXERCITAREA ATRIBUȚIILOR JUDICIARE ALE DOMNIEI SUB OCUPAȚIILE MILITARE STRĂINE** . . . 182

1. Privire generală asupra problemei 182
2. Ocupația rusă din 1739 183
Abrevieri **185**
Bibliografie **189**
Indice **199**

E R A T Ă

La pag.:	*rîndul:*	*în loc de:*	*se va citi:*
27	25 de sus	x	x
155	5 de jos	(al pacel)	(al paşei)
158	3 de jos	1615	1651
184	3 de jos	ghenăraiul	ghenărariul
190	4 de sus	Blarenberg	Blaramberg
201	24 de jos	par le	le

Val. Al. Georgescu şi P. Strihan, *Judecata domnească*, partea I, vol. I

Redactor: NEONILA PEATNIŢKI
Tehnoredactor: FELICIA BOLOCAN
Coperta de N. POPESCU

Bun de tipar 8 XII 1978. Tiraj 1 500 ex. Format 16/70×100. Coli de tipar 13,75.
C.Z. pentru biblioteci mari { *342.5 (498) „1611 : 1831"*
347.9 (498) „1611 : 1831"
C.Z. pentru biblioteci mici 34 (498) „16 : 18"

C. 1849 I. P. INFORMAŢIA
str. Brezoianu nr. 23—25, Bucureşti
REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA